Нормурод Норқобилов

Бўрон қўпган кун

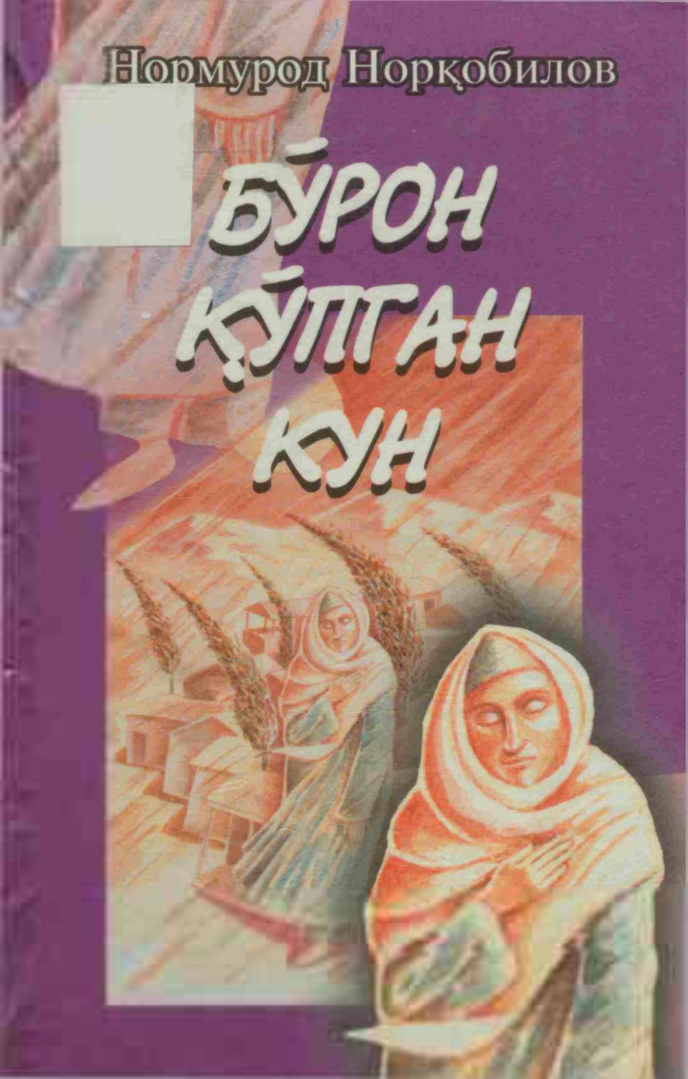

821.512.133/Н 79

Норкобилов, Н.

Нормурод НОРҚОБИЛОВ

БЎРОН ҚЎПГАН КУН

Қисса ва ҳикоялар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ - 2007

Н- 79

TOSHKENT SH... AXBOROT-KUTUBXONA MARKAZI
№2020/41-73

Норқобилов, Нормурод

Бўрон қўпган кун: Қисса ва хикоялар. – Т.: «Шарқ», 2007. – 304 б.

Масъулият хисси инсондаги энг гўзал туйғулардан биридир. Агар инсонда ушбу туйғу кучли бўлса, у борлиққа ўзгача бир нигоҳ билан назар ташлайди. Тириклик олдида ўзини масъул сезади. Тоғдаги тошни, ўрмондаги дарахтни, дала-даштдаги чечакни, қисқаси, борлиқни, табиатни кўз қорачиғидай асрайди, авайлайди. Нега деганда, инсониятнинг тириклиги табиат билан. У табиат неъматларидан баҳра олиш билан бир қаторда, унга нимадир беришга, беролмаган тақдирда эса, уни асраш ва авайлашга интилади. Табиатга меҳр кўзи билан қарай биладиган эзгу қалб эгаси, ўз навбатида, кишилик жамиятига ҳам худди шу хил муносабатда бўлади. Бунинг акси бўлган одам эса, худди табиатга зуғум ўтказганидек, инсон қавмига нисбатан меҳрсиз, шафқатсиз бўлади. Ўзидан ўзгани ўйламайди. Бир умр нафсига қул бўлиб яшайди. Ва натижада бу икки хил муносабат ва қарашлар ўртасида зиддият – кураш юзага келади. Бу қандай кураш? Сиз бу саволга таниқли ёзувчи Нормурод Норқобиловнинг ушбу китобидан жавоб топасиз. Адиб ўзининг мазкур китобига кирган қиссалари ва ҳикояларида ҳаётни англатувчи гўзал туйғуларни рангин бўёқларда очиб беришга ҳаракат қилган.

ББК.84.(5Ў)

ISBN 978-9943-00-084-1

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2007

ШАЙДОЛИК

Нормурод Норкобилов 1953 йилнинг 7 июнида Яккабоғ туманининг тоғ ёнбағри ҳудудида туғилди. Ёзувчининг қачон, айниқса, қайси куни туғилганлигини мақолада таъкидлаш шартмас. Аммо Нормуроднинг қайси йили, қайси кунда туғилганлигига атайин эътибор беряпман. Шўро адабиёти пайдо бўлиб, социалистик реализм унга ўз ҳукмини ўтказибдики: «Биз табиатдан инъом-эхсон кутмаймиз. Аксинча, табиатни ўз иродамизга бўйсиндирамиз», — деб келинди. Табиат гўзалликларига маҳлиё бўлганлар, тоғу тошларни, бепоён водийларни улуғлаганлар, нари борса, иккинчи, учинчи даражали адиб — ижодкор деб билинди. Нормурод Норкобиловнинг ижодкор сифатидаги бахти шундаки, она сути билан қон-қонига сингган шайдолик, табиат мураккабликларидан завқ олиш фазилати ижодининг илдиз-асосини белгилади. XX асрнинг 60—70-йилларидан бошлаб Саид Аҳмад, Шукур Холмирзаев, Мензиё Сафаров, Тоғай Мурод сингарилар табиатни — ҳайвонот, наботот, жамодотни завқ-шавқ билан тасвирладилар.

Нормурод Норкобилов ўтган асрнинг 70—80-йилларида ҳаётнинг мушкул, мураккаб мактабини ўтади: армия сафида хизмат қилди, турли ташкилотларда оддий ишчи, ҳатто қоровул бўлиб ишлади. Бўлажак ёзувчи ёзишни жуда-жуда севарди. У не-не мушкулларни енгиб, «Тошкент оқшоми» на бошқа газеталарга материаллар тайёрлади. У ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультетида таҳсил кўрди. Ўқишни тугатгач, у Ўзбекистон телевидениесида кичик муҳаррир, муҳаррир, бўлим бошлиғи бўлиб ишлади. Нитилганга толе ёр деганларидай, Нормурод Норкобилов телевидениеда ўзига мос, қалбига яқин мавзуларда — урф-одатлар, миллий удумлар, амалий санъат турлари, мамлакатимиздаги машҳур ғорлар, коризлар, тоғ йўллари, чўққилари ҳақида бири-биридан қизиқарли кўрсатувлар тайёрлай бошлади. Ҳануз унинг кўрсатувлари томошабинлар томонидан интиқлик билан кутилади.

Ёзувчининг мазкур тўпламидаги «Белбоғ» қиссаси миллий удум таъсирида ёзилган. Халқ — доно, чин санъаткор: у ўзининг санъат тилини, имо-ишораларини ҳамиша

сайқаллаб келган. Қаранг, қиссадаги Зумрад Отамуродга: «Мен Сизни яхши кўраман, танлаганим сизсиз», — демайди. У узоқ мушоҳада юритгач, эрининг руҳидан рухсат олгач, Отамуродга белбоғ совға қилади. Белбоғ — никоҳдай муқаддас, расмий идора гувоҳномасидай эъзозли. Ажабки, қишлоқнинг чапани бўз йигитлари Отамуроднинг пўстагини қоқмоқчи, қишлоқнинг олд жувонига кўз олайтирган меҳмоннинг адабини бермоқчи эдилар. Белбоққа кўзлари тушиши билан улар ҳозиргина рақиб бўлиб турган йигитга қариндошдай муносабатда бўладилар.

Нормурод Норқобилов — ўндан ортиқ қисса, қанчалаб-қанча ҳикоялар муаллифи. Унинг асарларида ҳайвонот ва инсон аро мураккаб муносабатлар тасвирланади. Ёзувчи гоҳо наботот (яшил табиат), гоҳо жамодот (тоғу тошлар, қир-адирлар) оламига назар ташлайди. Унинг «Қоялар ҳам йиғлайди» қиссасида инсон ва тош, тоғ ва одам борлиқлиги маҳорат билан очилган. Ҳайвонот оламини яшил дунё — набототдан ажратиш мумкин эмас. «Пахмоқ» қиссасидаги айиқ ўзини дўлана, зирк, олма сингари меваларга уради. «Тоғ одами» қиссасининг қаҳрамони Жондош жарликка қулайди. Қояда ўсган дарахтнинг чайир шохи Жондошни «тутиб» қолади. Ёзувчи ҳайвонот, наботот, жамодот аро алоқаларнинг ўта табиий тасвирига эриша олади. Бу, аслида, табиий ҳол: ҳайвонот, наботот, жамодот бир ота-она фарзанди. Улар одамдай туғилганлар.

Кузатганмисиз, биз фантастик асарларни ўқисак, ўзга сайёралардан келган мавжудотлар билан учрашсак, нимагадир уларни ўзимизники деб билмаймиз, бегонага муносабатда бўлаётганлигимизни ҳис қилиб турамиз. Ҳайвонот, наботот, жамодот ўзимизники, борлигимизнинг узвий бўлаги. Инсон, сўзсиз, зоти шариф, ўзга туғишганларини йўлга солиб турувчи улкан, сеҳрли куч. У вақти-вақти билан ҳайвонлардан, яшил олам «фуқаролари»дан, жонсиз табиатдан фойдаланади. Нормурод Норқобилов инсон - ҳайвонот - наботот — жамодотни бирбутун ҳолда тасаввур қилади. Ҳайвонлар инсонга хизмат қиладилар, яшил олам бус-бутун одам ихтиёрида, жамодот тирик мавжудотнинг уйи, ҳамишалик макони. Н.Норқобилов ҳайвонлардаги зийраклик, ҳид билиш қуввати, инсонга чексиз садоқати ҳақида кўп ва хўб ёзади. Сафар исмли ўсмир вафот этганида, Ёлдор бўрию Толмас бобо («Ғанимлар») фиғон чекадилар, ўзларини қўярга жой тополмайдилар. Жуфтига садоқатда ҳам баъзи кимсалар бўри, айиқ, шердан ўрнак олсалар чакки бўлмасди. Чўнқалла бўри эрка, тантиқ жуфти

Окёлнинг дардида ўзини ўкка-чўкка уради, ҳаётини хавф остида колдириб Окёл жасади ётган омборга ҳам киради. Афсуски, Сардор, Отамурод («Белбоғ»), Қиличбекнинг («Тунги меҳмон») хотини севгига хиёнат килади. Бобо-райим гов («Қуёш тутилган кун»), Сувонкул («Даштда») сингарилар олам булатуриб ҳайвон ҳам килмайдиган тубанликка кул урадилар.

Нормурод Норкобилов асарларида эркак киши, ул (ўғил) одам табиат тартиботларидан келиб чикилган ҳолда табакалаштирилади. Ёзувчи эътикодича, эркакнинг тули — полвондир. Полвон одам ориятли, чайир, тошдай беухшов, лекин метиндай пишик булади. Муҳими, полвон заифаларга суянчик, элга етакчи, ёшларга урнак булади. Нормурод яратган полвонлар интеллектуал етук, билими ошиб-тошиб ётган кишилармас. Улар эркак деган номни, ул деган тушунчани улуғлайдилар. Собир полвон («Қуёш тутилган кун») улни канча улуғласа, тул (шунчаки зурриёт)ни ёктирмайгина тилга олади. Эрназар полвон («Коялар ҳам йиғлайди») ўсмирларни курашда синаса, шўни айикка рўпара килиб саралайди. Оддий иг айикни курини билан чотини ҳуллаб куяди, жун бола узини курашдан четга олади. Нормат полвон («Алп онадан») навнихол кизларни, келинларни оғир ишлардан асрайди. Қизлар, келинлар — туғилажак алпларнинг оналари. Она нимжон, касалманд бўлса, алплар уруғига кирон келади.

Нормурод Норкобилов асарларида чавандоз, мерганлар ҳам юкори тоифага тааллукли кишилардир. Абдураҳмон чавандоз («Белбоғ») Сардорни улимдан асраб колади. Унга ҳаётий угитлар беради. Шу каҳрамон: «Биз айикни тоға, бурини оға» деб ургангаимиз», — дейди. Салом мерган («Овул оралаган бури»), Нанжи саёк («Тоғу тошларда») ҳам мерган. Лекин бу мерганларда калб куридан кура мажбурият, ижтимоий буюртма етакчилик килади. Уларнинг полвон, чавандоз булишига ҳали анча вакт бор. Лекин уларда эркакнинг кўрки бўлиш имконияти мавжуд.

Нормурод Норкобилов асарларида омма тимсоли ниҳоятда тиник, ишонарли курсатилади. Мен ёзувчининг кисса, ҳикояларини ўкир эканман, руҳимни ғалати туйғу чулғайди. Қишлоклар бефайз, тароватсиз булиб колаётганини ҳис киламан. Ўша-ўша жойлар, ўша-ўша тоғу адирлар, ўша-ўша далалар, дов-дарахтлар. Одамлар тўй килаппти, утганларни эъзозлаб мангу маконига кузатмокда. Лекин одамларда майдалик, серганлик, фиск-фужур авж олган. Энг ёмони, ҳар бир кас узини осмон дея англайди. Тўғри,

мустақиллик одамларга беқиёс эрк берди. Лекин бу эркни қуруқ гапбозлик, эрмакталаблик дея англаш тўғримас. Шундай инсонлар борки, одамлар тинчини бузиб қўйишдан ҳузур қилади. Аммо қуруқ гап ўрнига озгина меҳнат, озгина савоб ишлар қилса, ҳамма нарса изи-изига тушиб кетарди. Бадиий адабиёт оммани эмас, аниқ инсонни, бетакрор қиёфани тасвирлайди. «Белбоғ» қиссасида увоққина бир персонаж бор. Отамурод хотинидан ажралгач бир бева хотинникига бориб туришга одатланган. Аёл ниҳоятда ширин сўз, ниҳоятда меҳрибон, ниҳоятда самимий. Отамурод шу аёлга уйланишни ҳам уйлаб қўяди. Бир куни йигит аёлдаги ута нозик бир нуктани кашф этади: аёл эркакни кутиб олар экан, дарҳол қулига қарар, таъмасини никоблаб олодмай қолади. Шу арзимасгина камчилик аёлнинг бош хусусияти бўлиб чиқади. У аввал ҳам Алишер деган йигитни жоним-жоним дея, холдан тойдирган экан. «Бўрон қўпган кун» ҳикоясида Баҳром кассоб, Эшқул сомсапаз, Абрай қирриқларининг моҳияти зинокорона назарлари орқали ёритилади. «Қабртош» ҳикоясида Эрали, Тожи шоирларнинг майда, кўзбўямачи эканликлари тасвирланади. «Қизча» ҳикоясида эр-хотин орасидаги можаролар туфайли қизча итнинг инига кириб ётишдан ҳузур топганлиги кўрсатилади.

«Ғанимлар» қиссасида, «Қуёш тутилган кун», «Қудуқ», «Энатепа» ҳикоясида майда одамлар борлиги ишонарли ёритилган. Сарвар, Шойим йуғон, Эргаш боди, Абдурайим («Ғанимлар»), Бегим оксоқол, Рузиқул боди, Мамадали шофёр, Маъруф чавандоз («Қудуқ»). Барот семиз, Бозор оксокол, Бердиқул, Сафар мелиса («Энатепа»), Раҳим пакана, Бобур сариқ, Шоди пуриш, Шовруқ посон («Қуёш тутилган кун») сингарилар томошага уч омма вакиллари. Бундайлар истаган одам устидан мағзава тўкадилар, ўзларини ҳаммадан устун қўядилар. Лекин амалий иш қилишга келганда секингина ўзларини четга оладилар. Нормурод Норқобилов полвонларни, Ёлдор бўрини, Пахмоқ айиқни қанчалик меҳр билан тасвирлаган бўлса, бекорчи, ғийбатчи дангасаларни шунчалик фош қилади.

Нормурод Норқобилов тажрибали, эстетик принципи шаклланган ёзувчидир. Мен унинг қисса ва ҳикоялари заминида мураккаб, жиддий роман концепциясини кураяпман, ҳис этмоқдаман.

Абдуғафур Расулов,
филология фанлари доктори,
профессор.

Қиссалар

БЕЛБОҒ

Отамурод тонгги қуёш нурига йўғрилган қишлоқда ўзига нисбатан туғилган адоватни ички бир туйғу билан қайта ҳис этаркан, унинг муқаррар оқибати эрмиш мавҳум хавфни қидиргандай, ёнбағирликнинг кунгай томонида пала-партиш сочилган қишлоқ уйларига, қуйидаги тезоқар сой ёқалаб чўзилган қуюқ ёнғоқзорга, чўққиси яккам-дуккам арчалар билан безалган қаршидаги баланд қояга ва кўкиштоб ғубор оғушида сокин мудраётган тоғларга бир-бир боқаркан, маъюс ва дилгир нигоҳи ҳовли этагидаги бостирмага ёндош тушган чоғроқ кулбада тўхталди. Кичкина деразаларига қизғиш парда тутилган шу кулба ҳам ўзига таҳдидли тикилиб тургандек туюлди.

Бир қарашда теварак ғоят осойишта эди. Қушлар чуғури, енгил эпкиндан силкинаётган япроқлар саси, пастдаги сойнинг бир маромда гувиллашига қоришиқ қишлоқнинг англарсиз шовури, булутсиз кўкда бемалол лайдимоқ истагида тоғ чўққисига тирмашган офтоб нурининг аллаловчи тафти-бари соз ва ғоят ажойиб эди. Аммо бу фусункорлик муваққат — қишлоқнинг қай бир буржида биқиниб ётган ўша номаълум хавф ҳализамон мазкур тароватга соя ташлайдигандек эди.

Кеча тушдан сўнг Зумрадни сой бўйида холи учратгандаёқ бу ерда ортиқ уралашиши яхшиликка олиб бормаслигини пайқаб улгурганди. Қўзи ҳар дақиқада кийикдек дик сакраб қочмоққа шай турган жувонда экан, ўзига ўқдек қадалган нигоҳни сезмай қолмади. У беихтиёр ортига ўгириларкан, наридаги буталар орасидан адоватла тикилиб турган йигитчага кўзи тушди. Отамурод бошда ажабланди, сўнг уни жувоннинг хешларидан бири бўлса керак деб ўйлади. Кўнглида ёмонлик йўқлигини билдириб, хижолатомуз илжайди. Йигитчанинг эса

бир тукк килт этмади. Бакадек котиб тураверди. Кузларини олиб кочмокдан узга иложи йуклигини англаган Отамурод жувон томонга каййрнларкан, уни жойида топмади. Зумрад кумга сингтандек ғойиб булганди. Аммо «кейи-ии» дея шивирлаши кулокларн остида колганди. У жувонни кидириб, ёнғокзор бағрига сингтан сукмокка, юкорига урлаган тор йулакка аланг-жаланг бокаркан, тирик инсонга эмас, руёга дуч келгандек хис килди узини. Бу етмагандек, буталар орасидаги йигитча хам куринмас, хилват бу гушада ёлғиз узи колганди.

Аламдан ғудраниб сукинди.

— Ёввойилар!

Ахир у айни шу дакикани канчалик интиклик билан кутмади. Бир парча мактуб оркали билдирилган кунгил изхорига жавоб олмокчи эди, холос. Мактубни шахардан атай келтирган совға-саломлари орасига кистириб узатганди. Гапни узок-узоклардан бошламай, ярали куксимга тоғ чечагини такмокчиман, шунга сиз нима дейсиз, дея максадини очик баён этганди. Ва шундан бери жувоннинг оғзини пойлайди. Аксига олиб, у тутки берай демасди. Ошикманг, ошикмай туринг, деганга ухшаш сирли ва илтижоли карашдан нарига утмасди.

У алами келиб, дуч келган тошлардан бирига чукди. Тор йулакдан узи томон энаёттан жувоннинг отаси Сардор чолга кузи тушди. Алами ғазабга айланди: «Булар хар бир кадамимни пойлашаяпти шекилли!». Аммо бу нарса чолнинг хурматига урнидан кузғалмоғига монелик килмади. Сардор чол, елкасида урок, хушхол кулимсиради.

— Куйларга нича ут урай деб тушувдим.

Отамурод жилмайган киши булди. Шу тобда кунглига чирок ёкса ёришмас, чолнинг каршисига келиб чуккалашидан эса баттар ғаши келди. Бирок буни билдириб булмасди. Чол уй эгаси. Боз устига... Йук, кизимни узокка бермайман деб турса, нима хам киларди. Негаки, бу ер шахар эмас, тоғликларнинг эса уз феъли, уз тутуми бор. Айрим карашлари-ку хеч бир улчамга сиғмайди.

Сардор чол йигитга синчков назар ташларкан, чунтагидан носковоғини кидира-кидира, негадир жуш уриб окаётган сойга бир муддат тикилиб колди. Сунг эса

ўроқ сирти билан гарданини қашлай-қашлай, узундан узун бир ривоятни сўзламоқни бошлади.

Йигитнинг тушунгани шу бўлдики, бир замонлар бу қишлоқни ёв босибди. Қишлоқ эркаклари душман қулига тушмаслиги учун бола-бақраю қиз-жувонларни кутуриб оқаётган мана шу сойга чўктириб, ўзлари тенгсиз жангда ҳалок бўлишган экан. У замонларда тоғда қор мўл, сойда сув сероб, томдай-томдай тошларни худди хасдай оқизиб кетаркан, ҳозир ҳам шиддати ёмон эмас, тушган одамнинг тирик қолиши гумон эмиш. Буни қарангки, қишлоқни ёв босганда, Худонинг кароматн билан бир қизча-ю, бир ўғил бола дулана тергани тоққа чиқиб кетишган экан. Улар куни-кунжини мевага тўлдириб қишлоққа қайтишса, ҳамма ёқ вайрон... Хуллас, қишлоқдаги кейинги авлод мана шу икки норасидадан тарқаган экан. Улар айиқни тоға, бўрини ака, оҳуни хола билиб улғайишган экан. Шунингчун бу қишлоқ йигитларида айиқнинг ҳайбати, бўрининг важоҳати, қизларида эса оҳунинг ҳуркаклиги мавжуд экан. Аммо қизларининг гўзаллиги бошқа биттан бало, айрим пайтларда қонли можароларга сабаб бўларкан.

Чол шуларни ҳикоя қиларкан, сўнг ўзини бу қишлоққа бегоналигини, аслн эса асли шу ерлик эканлигини қистириб ўтди. Йигитнинг ажабланиб қараб қўйганини сезгач эса, кейинги жумлани шошқалоқ бир тарзда ифода этди:

— Лекин мен бу ерга хотин деб келмаганман. Тарихи узун бунинг...

Отамурод коса тагидаги нимкосани илғаса-да, бу билан нимага шаъма қилаяпсиз, деган маънода иддаоли қараш қилди. Бироқ Сардор чолнинг ўткир нигоҳига бардош беролмай, кўзларини олиб қочди. Сўнг ер остидан унинг елкасидаги урoққа разм солди. Қизи ҳақида гап очсам, ўроғи билан тушириб қолса керак, деган ўйга борди. Шунда юраги тубидан қайсар бир туйғу бирдан бош кўтарди. Кўнглимга тушов солмоққа ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ! Агар ошиқ кўнгилни англаёлмас эканлар, майли, айиқдайин ғижимласинлар, бўридай ғажисинлар! Булар тоққа хўжайин, кўнглимга эмас!

У бу сафар чолга тик қаради. Бироқ энди чолнинг нигоҳи одатдагидек мулойим тортган, мезбонлиги эсига тушгандай, одобла боқарди. Шунга қарамай, кўзлари

тубидан ҳануз совуқ бир ифода аримаган, салгина ножўя сўздан бу нарсаададсиз қаҳрга айланиши мумкиндек эди.

Отамурод ҳовли ўртасида тик қотганча, тобора кўтарилаётган тонгги офтоб нуридан фусункор тус олаётган тоғу тошларга дилгир назар ташларкан, ортидаги шарпани илғаса-да, қайрилмади. Қайрилмаса-да, нелигини яхши билади. Чол обдастани ҳозирламоқда, кампири эса у ҳозиргина тарк этган ўринни йиғиш билан банд. Ҳар сафар шу — уйғониб ташқарига чиқиши билан чол обдастага уннайди, кампири тўшагини йиғиштиришга тушади.

— Бетди чайинг, меҳмон.

Йигит юз-қўлини наридан-бери юваркан, орада ҳадиксланиб чолнинг афтига боқди. Ундан адоват аломатларини қидирди. Йўқ, Сардор чолнинг қарашлари мулойим, ҳатто бир қадар меҳрли эди. Бундан йигитнинг кўнгли андак таскин топиб, яна ҳовли этагидаги эшик-деразалари ёпиқ кулба томон қаради. Қизингиз кўринмайди, деб сурагиси келди. Ботинмади. Ичи қизиб кетаётган эса-да, сўроёлмади. Биладики, таширифи қишлоқ йигитларига малол келгандек, сўрови чолга ёқмайди. У кўп юримли одам сифатида кечаёқ шуни фаҳмлаб етгандики, бу қишлоқнинг йигитлари анча чатоқ. Улар боши очиқ аёли тугил, қўтир итига дахл қилдирмайди.

Бу хил туйғу Отамуродга бегона эмасди.

Оқшомлардан бирида ён қўшниси, художўй бир кампир эркак зотидан ноліб қолди. Дедики, маҳаллада ҳақиқий эркак қолмади, агар бор бўлганида, маҳаллани нахс бостириб, бундайлар қараб ўтиришмасди. Отамурод маҳаллада янги эди. Кўпчиликни яхши танимасди. Аммо кампирнинг гапларини ўзига олди. Ёмғирли тунлардан бирида қаршидаги тул аёлнинг дарвозасига тирғалган нотаниш кимсанинг йўлига кўндаланг бўлди. Буниси, эшигингни оч, дея хиралик қиларди. Униси ё ноз қиларди, ё аразли эди. Ҳарҳолда эшик очмай, кетинглаб турарди. Аммо буниси ўзига етганча сур экан, кетишни хаёлига келтирмасди. «Кетинг кун кўявермасин, деди Отамуродга иршайиб. Келиша олсак, икковимизга ҳам етади. Ё сенга бошқача ваъда берганми у?» Йигит юрагида туғилган нафратни сўзда ифода этиб беролмади. Зеро, бундай онларда сўз ожизлик қилади.

Натижада, у бор ғазабини муштумига жамлади... Эртасига эса бу воқеа маҳаллада роса гап бўлди. Отамурод аёл талашиб уришганга чиқди.

Ўшанда нимани талашиб ёқалашганини Отамурод ҳануз тузук идрок этолмайди. Чинданам нимани ҳимоя қилди у — маҳалланинг шаънинимми ё аёлнинг қадринимми? Бу ҳақда бош қотиришни кўпда истамаса-да, тубан ва жирканч нарсага қарши чиққанини яхши фаҳмлайди.

У қўлидаги намиққан сочиқни сим дорга ташлаб, ортига ўгириларкан, чорпоқ супачадаги тузалган дастурхонни кўриб, ичидан зил кетди. Чойни ичиб, жилмоғи шарт. Ортиқ судралиши яхши эмас. Унинг эса ҳеч кетгиси йўқ эди. Умрида илк бор тузалган дастурхон кўзига ёмон, жуда ёмон кўриниб кетди.

* * *

Сардор чол дастурхон теварагига истамайроқ чўккан йигитнинг авзойини зимдан кузатаркан, ичдан унга раҳми келди. Аммо иложсиз эди. Негаки, ховлисида йигитнинг ортиқ даражада ўралашиши ўзининг ҳам шаънига яхши гап олиб келмайди. У буни кечаёқ сезган.

Йигит, кетгиси келмай, атай машинасини чуқилаб ўтирганида, қайнисининг ўғли Акрам кора бошлик икки йигит ховлисига кириб келган

— Меҳмонингизни мошинаси бузилиб қопти деб эшитдик, — дея Акром кора чол билан қуюқ сўрашган.

— Темир чуқилиб юрган одамлармиз, ёрдамимиз тегиб қолар деб келавердик, — деган иккинчиси.

Учинчиси лом-мим демаган. Қалин қошлари остидан ўқрайиб қараб қўйиш билан чекланган.

Уч йигит ҳаш-паш дегунча машинани созлашган. Камерага ел бериб, атай узилган симларни улашган ва машина ўт олган.

— Энди сизга оқ йўл, меҳмон! — деган Акрам кора курақдек кафтини йигитга узатиб.

— Қичаб ҳайдасангиз, қоронғи тушмай довондан ўтиб олишингиз мумкин, — деган иккинчиси.

Учинчиси ҳўмрайиб қараб қўя қолган.

Аммо бу ҳол чолнинг ҳамиятига қаттиқ теккан. Ҳар ҳолда меҳмон уники. Бир қизини эплаб ҳимоя қилишга ҳали қуввати етади. Иккинчидан эса, меҳмон йигит

хали бирон шубхали хатти-харакатга йўл қуйгавича йўқ. Шунинг учун довон йўлининг нобоплигини бахона қилиб, йигитнинг кетмоғига изн бермади.

— Бугун кеч, эртан йўлга чиқарсиз, — деди.

Унда мехмонни биздикига оп ўтинг, почча, қўзи суйганман. - деди Акрам қора ўлганининг қуйидан илжайиб.

— Бахонада гурунглашиб ўтирамиз, — деди иккинчиси.

Учинчисининг чехраси баттар тундлашди.

Йигитларнинг бемаврид қўмагидан ичдан энсаси қотган Отамурод чолнинг гапидан сўнг тезгина моторни ўчиради. Одоб юзасидан йигитларга рахмат айтган бўлади. Чол эса мийиғида жилмаяди: «Қўмак бахонасида сени қишлоқдан хайдамоқчи эди, нодон! Булар келдими, демак, қишлоққа ёмон бир гап ўрлаган. Хай, омон бўлсак, не галлигини билиб оламиз».

Отамурод яна бир тун қолишидан, Сардор чол эса йигитларнинг ташрифидан мамнун эди. Демак, хали орият бутун, бу йигитлар қишлоққа бегонани оралатиб қўймайди. Айниқса, Акрам қора бобоси Абдурахмон чавандозга жуда тортибди. Тили ширин, боқишлари салобатли. Унга қолса, мехмонни уйига олиб кетса-ю, эрталаб ўзи кузатиб қуя қолса. Бироқ бу қилиғи ўз қадрини билган одамга сира тўғри келмайди. Чол тутоқиб, бир мехмонни кузатмоққа чоғи келмайди деб ўйлайсанми, нима, ўладиган жойдаманми, деб бақириб бермоқчи хам бўлди-ю, бир амаллаб ўзини босди. Хархолда Акрам қорани койиб бўлмайди. Бобоси олдида қарздор. Эсласа, ёмон туш кўргандай, хануз эти сесканади.

Ўшанда милтиқ чақилмаганди. Тепкини кўтариб, уч бор босса-да, милтиғи отилмаган. Ўқини алмаштирганда эса, бошига тушган соядан бир зумга чалғиган. Тепасида хотиржам турган хайбатли кимсани ёқтирмай қараган. Бу одамларга нима бўлган ўзи, хатто тинчгина ўлишингга хам қўймайди-я, деб ўйлаган. Нотаниш кимса қўлидаги яроғини тортиб олиб қўядигандек, унинг бағрига босган. Кимса эса линак бузмаган, наридаги тубсиз жарга ишора қилиб деган:

Жонингга қасдинг бор экан, буйтиблар қуймай, анову жардан сакраб қуя қол! Этинг суягингга аралашиб, осонгина жон берасан!

Сардор милтиғини маҳкам бағрига босганча тураверган. Нима ҳам десин. Кимса эса қўлидаги буклоғли қамчи дастаси билан иягини қашлай-қашлай, унга бошдан-оёқ разм соларкан, шафқатдан йироқ оҳангда сураган:

– Бошингга на мусибат тушдики, буйтиблар овлоқ жойда ўлмоқ истаб қопсан?

Шу... одамзоддан кўнгил қолган, амаки!

– Чатоқ! – Кимса бош чайқади, лекин ҳаракатида ачиниш сезилмайди. – Бу ишга аёл киши аралашганми дейман?

Сардор жавобдан қочиб, ерга боқади.

Кимса ортиқча ишкалашни бас қилиб, теваракка хаёлчан термулади. Сўнг йигит энига тушиб қолгандай, унга ўгирилади.

– Унда бундай қилсак, – дейди гавдасига мос йўғон ва салобатли овозда. – Шу бугунча меникида меҳмон бўсанг. Сал тафтинг босилармиди дейман-да. Агар жудаям ўлгинг келаётган бўлса на бунга қасам ичган бўлсанг, эртан ҳам ўлгурасан бу ишга. Бугунча шу ишни қўмай турсанг девдим. Нима дейсан?

Сардор, калака қилмаяптими, деган ўйда сергак боқади. Йўқ, у жиддий эди.

Йўқ, мен шу ерда қоламан, – дейди сўнг қайсарлик билан.

- Йўқ, қомайсан!

– Ҳоли қуйсангиз яхши бўлармиди дейман-да.

– Ҳоли қўйиш йўқ-да.

– Худди товди хўжайинидай муомила қиласиз-а одамга.

– Ўзиям шу-да. – Кимсанинг гап оҳанги янада ўктамлашади. – Бу товнинг хўжайини мен бўламан! Анови қор босган чўққилар ҳам менга қарашли. Ишқилиб, кўзинг нимайики илғаса, бари меники. Ўлмоқни эвини қилолмадингми, изимдан юрасан-да, энди. Аммо-лекин дунёдаги ҳеч бир иш ўлмоққа арзимайди. Мабодо одам ўлдириб қочиб-почиб юрган бўсанг, ҳукуматга ўзим обориб топшираман сени!

– Ўлдирмоқчи эдим, ўлдиролмадим!

Унда ўзингниям ўлдирма!

– Кўксим куйиб кетаяпти-да!

– Ғамга терининг юпқалик қилги-да.

— Одам боласини кўрарга кўзим йўғу, сиз ғам дейсиз!

— Унда дардинг оғир экан. — Кимса хўрсинган бўлади. — Мен жийдалик Абдураҳмон чавандоз бўламан. Эшитган чиқарсан? Айтганча, ўзинг қайси қишлоқдансан?

— Бeватанман! Қишлоғим бор эди, энди йўқ.

— Нима, кўчки тагида қолдими қишлоғинг?

— Ундан баттари.

— Чинданам ғаминг катта экан. Тур, кетдик!

Унга қандай эргашди, ўзиям билмайди. Абдураҳмон чавандоз не воқеа юз берганини ортиқ суриштирмади. Дарвоқе, сўраган тақдирда, айтишга тили ҳам бормасди.

Ўша тунда юз берган воқеа хотирасида абадий сақланиб қолган. Эсласа, ҳозир ҳам юраги симиллаб кетади. Икки гуноҳкор банданинг қилмишидан лол туриб қоларкан, жигарим дегани кўзига чўп суққанига ҳеч ишонгиси келмади. Отмоқ истаб қўлига яроқ тутганда эса, улар кочиб бўлишганди.

Сардорга ҳодисадан кўра, моҳияти кўпроқ таъсир қилади. Аёлига ишонарди, еру кўкка ишонмасди уни. Тоғасининг ўғли эса ука ўрнидаги одам эди. Ота-онасидан эрта етим қолиб, тоғасининг қўлида ўсгани боис, унинг болаларини «укам» дерди. Унга яқинлари — «ука»си ва аёли хиёнат қилганди. Яқинларинг хиёнат қилдими, бу дунёда яшашдан маъни йўқ, дея бир ўқ билан кўнгил азобига чек қўймоқчи эди, яроғи панд берди. Худди осмондан тушгандай қаршисида Абдураҳмон чавандоз пайдо бўлди. Бундан чиқди, бу дунёдан ҳали насибаси узилмаган экан.

— Шундай деб беватанман де? — дея сўради йўлда Абдураҳмон чавандоз шунчаки.

— Ҳа, беватанман, — дейди Сардор алам тўла оҳангда. — Аввалига улоқмоқчи эдим. Жондорга қўшилиб, айиқка ошна тутинмоқчи эдим. Бўмай кетди-да, кейин...

— Жондорлар сени қабул қилмайди, — Абдураҳмон чавандоз чўрт кесади. — Айиқлар эса сенга ўхшаганлардан ор қилади.

— Ҳали ҳайвондан харобсан денг?

— Осмондан келаяпсан! — Абдураҳмон чавандоз истеҳзоли жилмаяди. — Одам бўлганим учун жонивор-

лардан пешман деб юрибсанми? Улар ҳақида фикринг кемтик экан.

— Мендан не ўтди, сиз билмайсиз-ку.

— Айтмасанг, қаердан билай.

— Айтгулиги йўқ-да!

— Унда айтма.

Абдураҳмон чавандоз не воқеа юз берганини кейинчалик ҳам суриштирмади. Бу ҳақда ўзи ҳам бировга тиш ёрмади. Бу ҳодиса юраги тубида қолди. Оғриғи, азоби, мудҳиш хотираси қолди.

Агар Отамурод шунчаки гурунг учунгина гап қўшмаганида, Сардор чол ҳали-бери хотиралар гирдобидан чиқолмасди. Шунингчун йигитнинг гапини бошқа англамади.

— Нонларингиз ширин экан, — дея қайта таъкидлади йигит.

— Ха-а, — деди чол хаёлини базўр жиловлаб. — Тегирмоннинг унида. Магазиндаги бундай ширин чиқмайди.

У гап орасида йигитнинг қулба томон ўғринча қараб қўйганини сезди. Унга раҳми келди. Бўйтиб қийналиб ўтирмай, қизимнинг қўлини ўзимдан сўраб қўя қолмайсанми, деган ўйга борди. Бироқ ичидагини тилига чиқаришни хаёлига келтирмади. Бу шунчаки ўй эди ва ҳар қандай ўй ҳам сўзда ўз ифодасини топавермайди...

• • •

Отамурод собиқ хотинидан кўп азоб тортган эса-да, ҳанўз севмоқ, унинг таъбири билан айтганда, бирор-бир ожизага паноҳ бўлмоқ илинжида юрарди. Айрим оқшомлари шаҳарнинг шимолий қисмида қад ростлаган кўп қаватли уйлар томон йўрғалаб қолиши шундан эди. У қизнинг қопламали эшикни ҳаяжон ила аста қоқаркан, соғинч тўла нигоҳни кўрмоқ истайди. Афсуски, ҳар сафаргидек таъмагир кўзларга рўпару келади. Эшик очган жувоннинг назари ўз-ўзидан унинг қўлидаги нарсаларга кетиб қолади. Бу ҳолат сониянинг юздан бир улушида юз берса-да, Отамурод аёл нигоҳида ёлқинланган таъма учқунларини пайқамай қолмайди. Қалбидаги соғинч ҳислари ўрнини маломат эгаллаб улгурмай, жувон унинг бўйнига осилади. Соғинганини ва севишини айтади. Бу гапларга йигитнинг жон-жон деб ишонгиси келса-да,

жувон тимсолида қандайдир хатарни англагандай бўлаверади. Сўнг бу хонадоннинг кўнгли ғаш ҳолда тарк этади. Қидирган нарсасини тополмай, бекорга овора бўлган кишидек ҳис этади ўзини. Олам кўзига кир кўриниб, бозор шовқини ғашига тега бошлайди. Мижоз кутиб, майдонча четидаги чойхонада валақлашиб ўтирган шериклари даврасига бориб қўшилгиси келмайди. «Камаз» русумли машинаси кабинасини дидига мослаб жиҳозлаб олган эмасми, кабинага биқинганча, маҳзун хаёлга ботади.

Сардор чол қия очиқ кабина эшигини аста чертганда, у мискин ва тушкин кайфиятда мудраб ўтирарди.

Қузалган мошгуруч соқоли соғлом чеҳрасига ғоят ярашиб тушган нотаниш бу чол бунгача чойхонадаги ҳайдовчилар билан бир-бир гаплашиб чиққан, аммо у айтган нархга ҳеч ким рози бўлмаган. Тоғ йўли оғир, овора бўлишга арзимайди.

Чол айтган манзилга Отамурод умрида бормаган эса-да, негадир дарров рози бўла қолди. Тезроқ йўлга тушса-ю, ғала-ғовурга тўла бу бозордан узоқлашса.

Кўнгли шуни истади.

Чолнинг бир неча қопдан иборат юкини машинага ортиб, йўлга тушаркан, шаҳардан чиқаверишда барча киракаш ҳайдовчиларга хос уй миясини тирнаб ўтди: «Сал чўғи кам бўлди-ёв...» Бу ўй машина дастлабки қияликка тирмашгандаёқ, писанда йўсинда, сўзда ўз ифодасини топа қолди: «Йўлнинг бунақалигини билганимда, ўйлабгина келардим-а». Аммо Сардор чол тўғри сўзга ўрганган одам, бу хил илмоқли гапларга парвоям қилмади. Жим кетишни ноқулай билиб, ўз ташвишларини баён этди. Бу йил мева-чева зўр бўлибди-ю, картошканинг мазаси қочибди. Бориниям тунғизлар кавлаб ташлаётганмиш. Довонни қор босмасдан туриб рўзғор учун керакли нарсани ғамлаб олиши керак эмиш...

Аммо чолнинг дарди йигитга ёт эди. Менга деса, ўша қишлоғингда бир умр қолиб кетмайсанми. Неча пуллик ишим бор бу билан менинг. Ундан кўра машинанинг кучанишига қаранг, зўриққанидан тўкилиб тушай деяпти...

Йўл бўйи бинойидек сўзлашишган, бироқ бир-бирларининг дардига бутунлай бефарқ бу одамлар тушган машина қишлоқ четидаги ҳовлига гуриллаб кириб борган-

да, кун пешиндан оғанди. Ичдан тезроқ изига қайтмоққа ошиқиб турган йигит пешайвонли уйга қарама-қарши тушган қулбадан югуриб чиққан қизга кўзи тушди-ю, ҳамма нарсани унутди. Рул чамбарагини маҳкам тутганча бақадек қотиб қолди.

Ёқасига қайта чатилган қирмизи куйлакли бу қиз оҳудек чаққон, қайрилма қошлари остидаги каттакон шаҳло кўзлари кишига шу қадар ишонч ва самимият билан боқардики, юрак ўз-ўзидан ҳапқириб кетарди.

Қулоғи бозорнинг ғала-ғовурига кўниккан, ҳар уч уйнинг бирида қўлбола дўкончаси бўлган, шом тушмай аёлидан тортиб эркакларигача кўчага чиқиб оладиган сершовқин маҳаллада яшаб келаётган йигитга овлоқ бир масканда шундай бир паривашни учратиш фавқулодда ҳодисадек туюлди. Пешвоз чиққан қизнинг қарашларида, қуйингки, бутун вужудидан шундай бир самимият балқиб турардики, унинг қошида қусур хаёлларга бориш гуноҳдек эди. У табиатнинг ноёб бир чечагидек кишини ўзига мафтун этаркан, кўнгилда беихтиёр унинг бўйидан тўйиниш, куркидан баҳра олиш истаги туғиларди.

Аммо бу бир лаҳзалик ҳолат.

Довдирашдан базўр ўзига келган одам ичдан тошиб келаётган бу истакка йўл йўқлигини дарров фаҳмлайди.

Отамуродни эса қизнинг ҳусни-жамоли эмас, боқишларидаги сокинлик ва ҳокисорлик ўзига мафтун этганди. Негаки, ўзи яшайдиган маҳаллада уйлар зичдек, одамлар қапақадир жиззаки, нигоҳлари оғир ва меҳрсиз эди. Торлик ҳамма нарсада — турмуш тарзидан тортиб, муомалаю муносабатда ҳам яққол акс этиб турарди. Тоғликларда эса бунинг акси — худди юксак тоғлардан ўлгу олгандек, уларнинг қарашларида ажиб бир улуғворлик мавжуд эди.

Одатда, Отамурод борган жойида ҳеч қачон узоқ қолмасди. Юкни туширарди-ю, дарҳол изига қайтарди. Бу сафар эса чолнинг биргина таклифиданоқ супа томон интилганини сезмай қолди. Бироқ чой устида бўлиб ўтган суҳбатда, чол шундай бир гап қилдики, йигитнинг назарида, олам хира тортгандан туюлиб кетди.

У бамайлихотир гурунг бераётган уй эгасига бақрайиб боқаркан, унинг сўзлари ортиқ қулоғига кирмас, тасаввурида жонланган воқеа бутунлай хаёлини банд этиб

2020/447
В-1072

куйганди. Каклик овига чиккан куёв йигит, бостириб келаётган кор кучкиси, чиллалик келинининг дод-фарёди барини аник-тиник кураркан, калбида рашкка ухшаш нимадир уйгонганини хис этди. Ўчок бошида куймаланаётган кизга, яъникум жувонга гамгин караш килди.

Чолнинг кейинги гаплари унлаги кизганиш хиссини баттар кучайтирарди.

— Ўзим гайрати ичига сигмаган йигит эди-да. Кишнинг чилласи демасан, чимилдикда утирган келинчагини уйламаган... Шундан бери кизимиз бевалик азобини тортмокда.

Уй эгаси бу гапларни нечун айтди? Кизига махлиё булганидан гаши келдими ё бошка бирор сабаби бормиди? Кошларини чимириброк сузлашига караганда ниманидир фахмлагандай эди.

Аслида йигит ушандаёк Сардор чолнинг кунглига анча утиришганди. Йулдаёк Отамуроднинг кирриклардан эмаслигини, уз таъбири билан айтганда, тузуккина бола эканини пайкашга улгурганди. Бу хил йигитлар мухит таъсирида салгина узгаргандек туюлса-да, лекин хамиша асллигича колаверади. Чол бунга бозор майдонидаёк амин булган. Чойхона сўрисини тулдириб утирган хайдовчилардан бири деганди: «Сиз айтган нархга бу ердагиларни кузголишингиз кийин. Лекин чеккала турган хув анову «Камаз»да биттаси бор. Фойда-зиён деб турмайди. Бизади гурунгни унча писанд килмай, кабинасида газет укиб, шеър ёдлаб утиради. Илтимос килсангиз, йук демайди у».

Чол уни кабинада бутунлай тескари, яъни эгик ва мудрок холатда учратаркан, чучиб, жавдираб бокишиданок тузук йигитлигини фахмлаганди. Йулдаги илмокли гаплари эса касб такозоси юзасидан килинган шунчаки инжиклик эди. Одам боласи шу, канчалик яхши булмасин, мухитнинг таъсири кокса енгил кетадиган гарддек барибир унга кунган булади.

Асил эса гарддан айнимайди.

Кизи хакидаги гапидан кузланган максади эса, мехмоннинг этини уддириш, кизига нисбатан кизикишини сундириш эди. Бунга хов бирда уйига бир тун мехмон булиб кетган овчи йигит сабаб булганди. Кизига бехтиёр ошик булиб колган овчи йигит хе йук-бе йук,

эртаси кунёқ совчи юборганди. Аммо қиз деб ўйлаганлари эр кўрган жувон чиқиб қолгач, шўрлик совчилар шу қадар ноқулай аҳволга тушишгандики, эсласа, ҳануз чолнинг етмиш етти томири тортишади.

Ўшанда жувон ҳақидаги ҳақиқатни билгач, Отамурод андак маъюсланган. Йўлдаёқ унутиб юборсам керак деб ўйлаган. Йўқ, бунинг акси бўлган. Жувоннинг ёш қизалоқларникидай беғубор боқишлари йўл бўйи уни тарк этмаган. Симёғочлардаги яккам-дуккам чироқлар нуридан хира ёришган маҳалласига кириб келаркан, қулоғига чалинганги қўшни хотинларнинг даҳанаки жанги бўлган. Шунда хаёлини бутунлай банд этиб қўйган жувонни сершовқин бу маҳалладан қизғанган. Булоқ сувидек тиниқ нарса экан, бу бўтанага аралашиб кета олармикан, деб ўйлаган. Сўнг бу ўхшатишни ўзига эриш туюлиб, ҳовлисига кирган, бу ердан кўчиб кетмоқ керак, деган хаёлга борган. Илгари ҳам бу ҳақда ўйлаган, лекин ҳозиргидек қатъий эмасди. Ичкарига кирган ерда, бостирма тагидаги капалакнусха қурилма ёнида тўхтаган. Унда тог томонга учмоқни истаган ва шундагина жувонни севиб қолганини англаган.

Кўкка парвоз этиш унинг учун шунчаки орзу эмас, азалий иштиёқ эди.

Токи инсон тирик экан, орзулари йўлида, ундан бирор наф етиш-етмаслигидан қатъи назар, ҳамиша ҳаракату изланишда бўлмоғи лозим. Бу унинг, негадир ўзгаларнинг ғашини келтирадиган, фикрларидан бири эди. Хаёлидаги тасаввуру аниқ ҳисоб-китоблар асосида тикланаётган капалакнусха қурилмаси эса, шу каби фикрларнинг амалдаги ифодаси эди. Таниш-билишлари эса унинг бу уринишлари устидан кулишгани кулишган, дейдиларки: «Хай, бу зорманданга бир марта учдинг ҳам дейлик, кейин нима қиласан буни? Ё кейин кўргазмага қўйиб қўясанми?» Айни шу «кейин»и Отамуродни мутлақо қизиқтирмасди. Кўнгли парвоз истарди, тамом-вассалом. Бироқ бу истакни тушунадиганлар йўқ, масхараловчилар эса хоҳлаганча топиларди.

Аёлига талоқ айтаркан, уйидан ўзи билан олиб кетган бирдан-бир нарсаси мана шу капалакнусха машинаси бўлган. Ва шу куннинг эртаси орзусига етишмоғига саноқли сониялар қолганди. Афсуски, «машина» гилдираклари белапоядаги чуқурга тушиб, қанотларини син-

дириб олган. Бир ҳисобда бу яхши бўлган экан. Негаки, ўшанда юраги тўла алам эди. Осмону фалакка кўтарилиб, сўнг ер-парчин бўлмоқчи эди. Чунки аёли уйидан чиқиб кетишга мажбур қилгани етмаганидек, мактабига келиб роса тўполон кўтарган, ўқувчилари ҳузурида шарманда-ю шармисор қилиб кетганди-да.

Ўша кеч анчадан бери яқинига йўламай қўйган қурилма теварагида ўралашаркан, тоққа парвоз қилиш истагидан ўртанарди. Ақли-ҳушини ўғирлаб қўйган тоғлик жувон қошига қанот чиқариб учгиси келарди. Ўткир чироқ нурида машинани тузатиш билан банд бўларкан, қаршидаги дарвозага келиб суйкалган кимсани пайқамай қолмади. Тор кўча хиёнат эшигининг аста очилиб, секин ёпилганини ўзгалар қулоғидан яширолмади.

Салдан сўнг жойи алмашган қизалоқнинг уйқусираб йиғлагани эшитилди...

* * *

– Маҳаллани нахс бостирдинг, ё кўчиб кет, ё ҳамманн ўзингга илакиштиравермай, бирини танла!

Ўша ёмғирли тундаги муштлашувнинг гувоҳи бўлган қўшни аёл қўрқувдан ранги ўчиб, унга тикиларкан, Отамуроднинг пушаймон бўлмаётганини англади. Бир хаёли, шпонган қуроли-шаллақилигини ишга солмоқчи бўлди. Аммо йигитнинг авзойидан хайиқди. Қизиқ, жувон шармандаликдан эмас, инсондан чўчиди. Шу пайтгача эркаклар унинг учун бир пул эди. Қош-кўзини сузиб, мана-ман деганини ўз ноғорасида ўйната оларди.

Буниси эса ҳеч эвриладиган эмасди.

У йигитни кўчиб келган куниёқ кўз остига олганди. Бир-икки ишва қилиб ҳам кўрганди. Бироқ янги қўшни жуда жиддий чиқиб қолди. Жувонни таажжублантирган нарса, ўзи аллақачон кўникиб улгурган иллатга ўзга нигоҳ билан қараш мумкинлиги эди. Маҳалла эркакларининг биронтаси бу ишидан жирканмасди. Қайтамга, кўнглини овлаб, бир тун қўйнида ётиш пайида бўлишарди. Бу эса йўқ ердаги шартлар билан бошини қотирмоқда. Ё сен кет эмиш, ё мен. Кетсанг кетавермайсанми!

Жувон қаршисида ғазабнок турган йигитга бошданоёқ тикиларкан, шу дамгача ҳеч панд бермаган маккорлигини қўллаб кўрмоқчи бўлди.

Акам бўлинг! — деди кузига ёш олиб. — Химоя қилинг мени!

Бироқ йигитнинг кўнгли юмшамади. Кўзи аёлнинг этагидан тутиб турган қизалоқда эди.

— Норасиданинг олдида шу ишни қилгани уялмайсанми! — деди оғир нигоҳини қайта аёлга қадаб. — Увол-ку бу ахир!

Отамуроднинг ғазаблангани ча бор эди. Чунки ўзи шаҳарнинг шимолий қисмидаги кўп қаватли уйлардан бирида турувчи жувоннинг хонадонида тунлари шунинг учун қолмасдики, аёлнинг кўзлари жавдираган ўғилчаси бор эди. «Бари никоҳдан кейин, — дерди хирсини қитиқлаётган шайтоннинг измига бўйсунмасликка тиришиб. — Ҳозолига нима етсин!» Бироқ бу масалада жувон уктамроқ экан, бир сафар ўғилчасини онасиникига бериб юбориб, йигитнинг васлига етишмоққа эринганди. Йигит эса бу хил муносабатни ҳеч бир таъмасиз, соф муҳаббат туфайли юзага келишини истарди. Ҳар сафар аёлнинг жон олгувчи табассуми қаршисида ожиз қоларкан, ичида улкан кураш кетарди ва оқибат, ҳамиша ақли ғолиб чиқарди. Иккинчидан, болаларни яхши кўргани учунми, бола феъли ҳам йўқ эмасди. Болага ўхшаб йўқ нарсалардан қувонар, шунингдек, тезда кўнгли ҳам қоларди. Норасида олдида гуноҳга йўл қўйишни кечирилмас ҳолат деб биларди. Қўшни жувонни шунинг учун ҳам жуда ёмон кўрарди.

Собиқ аёли унинг ана шу заиф томонини мўлжаллаб зарба берганди. Биладики, эри мактабни яхши кўради, болалар эса жони-дили. Судга қаноат қилмай, мактабда тўполон кўтарили шундан. Тўполондан сўнг Отамуроднинг мактабда ортиқ қолишга юзи чидамади. Оғайнисининг машинасини олиб, бозор майдонига чиқди. У бўлиб ўтган бу воқеалардан жуда карахт эди. Қолган барча ҳаракатлари мана шу карахтлик оғушида бўлгандек эди. Ва бор аламини янги нонхўрни унча ёқтирмай қаршилаган Ботир довонгдан олди. Энди у жилд кўтариб юрган кечаги муаллим эмасди. Бир кечада ҳамма нарсадан мосуво бўлган аламзада эди. Улар ҳўкиз болтадан қайтмас дегандек, Ботир довонг билан эркакчасига гаплашиб қўя қолди.

Аммо аёллар — на собиқ хотини, на қўшни жувон билан бу хилда гаплашиб бўларди. Улар нафратдан

бошқасига ярамасди. Бироқ йигитнинг нафрати баҳор ёмғиридай ўткинчи эди. Қанчалик кучайса, шунчалик тез тинарди. Кейин гоҳ аёлини севмоқ истади. Ўзига кўриб, ўғилчасига ота бўлмоқни ўйлади. Шунда билдики, киши табиатида мавжуд одамийликни ҳеч бир нафрат маҳв этолмас экан. Одам боласи қандай туғилган бўлса, шундайлигича, яъни яхши ёки ёмонлигича қолаверар экан.

— Чойдан ичинг, меҳмон!

Отамурод бошини кўтариб, қаршисидаги чолга қаради. Хаёлга ботганидан хижолат тортгандай, маҳзун жилмайди. Эрталабдан бери қорасини кўрсатмаётган Зумрадни ўйлаб, умидсизликка тушаётганини ҳис этаркан, қизнинг кўнглини сўрамай, тўғридан-тўғри совчи юборган ёшлик кезларини эслади. Кейин хотини кўп бор юзига солган, сизга суйиб тегмаганман, отам мажбурлаб берган, деб. Худди шу нарса сабабми ё жувонда қандайдир бир сир борми, аввало унинг кўнглини овлашни ўйларди. Агар у розилик берса, чолнинг оёғига бош уришга ҳам тайёр эди.

Аммо бу кечаги орзу эди. Жувон «кейин» дея умидлантирувчи алланимага шама қилгандай эди. Бугун эса гўё қочиб кетгандай, ҳануз қорасини кўрсатмаётган эди. Айтишларича, бу қишлоқ қизлари йигит томонни ёқтирмаса, ортиқ кўзга ташланмай қуя қоларкан.

Наҳотки шундай бўлса!

Шу пайт йигитнинг қулоғига ёқимли бир гап чалингандай бўлди.

— Таом пишгунча чой билан қорнимизни алдаб турамизда энди, меҳмон.

У, шартмиди шу, бекорга овора бўлсикаларда, дея минғирласа-да, ичдан ғоят шодланди. Негаки, вақтни бир оз чўзмоққа зўр имкон эди-да бу. Тагида гуриллаб ут ёнаётган қора қозондаги овқатнинг сира пишмаслигига ҳам рози эди у.

Йигитнинг беихтиёр жонланганини сезган Сардор чол мийиғида кулимсиради. Аслида эса, ўзи ундан кам безовта эмасди. Қизининг қаерга кетганлигини ўзича тусмоллаётган бўлса-да, қандай кайфиятда қайтишидан бутунлай бехабар эди. Агар қизи ҳали-бери қайтмаса, демак, йигит умидини узгани маъқул. Эшигига ортиқ танда қуйишидан маъни йўқ. Зумрад зоҳиран юмшоқ

кўринганн билан, анчагина қайсар. Кўнгли чопмаган кимсага қорасиниям кўрсатмайди. Бу ҳол илгариям бир-икки бор содир бўлган. Ўшанда чол қизининг қатъиятидан лол қолганди. Шунга қарамай, қизнинг бевалиги чол-кампир учун улкан дард эди. Тезроқ жойини топиб кетишини истаишарди.

Сардор чол бугунги синоат ҳақида кампиридан сўрашга оғиз жуфтлади-ю, истихола қилди. Қачондан бери аёлларнинг сирига қизиқадиган бўлиб қолдингиз, дейишидан ийманди.

Ахир кампирида Абдураҳмон чавандознинг қони бор, ўктам ва чўрткесар. Меҳри, меҳри қатори қаҳри ҳам дарс. Аксарият аёлларга ўхшаб ҳуда-беҳуда нарсаларга аралашавермайди. Аралашар бўлса, ҳар қандай ишни бир ёқлик қилмасдан қўймайди. Кечаги йигитларнинг мулойим келиб, мулойим чиқиб кетишларининг боиси шундан. Кампири овозини кўтарган кимсани ёқтирмайди. Шу битта қизимнинг бошини қўриқлашга ўзимниям кучим етади, сенларга пишириб қўйибдимми бу ерда, дейишдан ҳам тоймайди.

Бу қишлоқнинг удуми шу — уйингдаги меҳмонга қўшнингнинг ити ҳам ҳурмаслиги керак.

Сардор чол бу ҳикматни биринчи бўлиб Абдураҳмон чавандоздан эшитганди. Довонда милтиғи чақилмай, Абдураҳмон чавандоз уни ўз қишлоғига бошлаб келаркан, тўққиз боларли уйини бўшатиб деганди:

— Кетсанг, ана катта йўл, қолсанг, мана уй. Бу қишлоқда уйга келган меҳмонга қўшнининг итиям ҳурмайди. Мабодо ҳалиям жонингга қасд қилиш фикридан воз кечмаган бўлсанг, мана яроғинг. Мен буни манову михга осиб қўяман. Хоҳлаган пайтингда олмоғинг мумкин. Фақат неки номаъқулчиликка қўл урсанг, аввалига танангга бир ўйлаб ол. Ҳозирча меҳмоним экансан, чиқиб мезбонлигимни қилай.

Абдураҳмон чавандознинг ўктамлиги, айниқса, ҳеч нарсани сўраб-суриштирмаслиги Сардорга жуда ёқиб тушганди. Сўраган тақдирдаям, сўйламоғи жуда оғир эди. Сўйлаш тугул, эслашнинг ўзи қийин эди. Аммо ҳарчанд эсламасликка уринмасин, хотира деганн бамисоли қора қузғундай бостириб келаверарди.

Ўшанда айқашиб ётган яланғоч таналарга кўзи тушганида, дастлаб ичида ғазабдан кўра, ҳайрат кучлироқ

эди. Чирмашиб ётганларнинг бири ўзининг жуфти халоли-ю, иккинчиси «ука»си эканлигига ҳеч ишонгиси келмади. Тоғасининг шаҳарда ўқийдиган ўғлини ўз укасидай кўрарди. Орамиздан ҳеч бўлмаса шу ўқисин деб, ҳар келганида чўнтагига пул солиб қўярди. Бу сафар тулканинг тагидаги бир оғайнисидан пул олиб қайтганди. Мана, чўнтагида дўппайиб турибди. Эрталаб ўзи автобусга чиқариб қўймоқчи эди.

Сардор кўз ўнгидаги шармандаликни идрок этолмай турар экан, йўлдан озганларнинг қонида жўш ураётган шайтон фурсатдан фойдаланиб, лип этиб унинг елкасига миниб олган. Қулоғига шивирлаган: «Ўлдириш керак! Ҳаяллатмай отиб ташлаш керак! Ярогинг нариги хонада турибди. Олиб чиқ-да, иккаласиниям шартта отиб ташла!» У шайтон қутқусига учиб, қўшни бўлмага отилиб киради. Ярогини осонгина топади-ю, аммо ўқларга келганда, раҳмон халақит беради. Ўқ жойлаштан қутичани топиши қийин кечади. Пайпасланиб қидиради, қани энди, лаънати қути топила қолса.

Милтиғини ўқлаб чиққанда эса, шармандали тўшак вайрон... Зинокорлар аллақачон ғойиб бўлишганди.

Тонг қоронғисида мудраб ётган қишлоқ бу синоатлардан бехабар. Милтиқ тутган йигит ҳовлида беҳуда кезинади.

Аламдан ҳайқирмоқ истайди.

Овози чиқмайди.

Уйга қайтиб кирмоқни ўйлайди. Киришдан жирканади. Ғазабдан қилт-қилт титраганча, уй пештоқларига, деразаларига боқади. Хаёлидан, бу уйда энди қандай яшайман, деган ўй ўтиши билан, ярогини деворга суяб, ошхонадан керосин тўла идишни олиб чиқади.

Тонгги қоронғиликни парчалаб, уйи лангиллаб ёна бошлаганида, у аллақачон дўнгликда эди. Яхши ит ўлигини кўрсатмайди, дея боши оққан томонга кетиб борарди. Қасос олиш, ўлдириш истаги сўниб, ўз жонига қасд қилмоқ қутқуси кучайганди. Бу қутқу стовида қанча юрди-билмайди. Йўлда дўппайган чўнтагидаги пулни сезиб, уларни шамолга сочиб юборди.

Нотаниш булоқ бошида бир зумга тин оларкан, етимлигидан ўксинди. Жигарининг хиёнати туфайли тоғаси ва бошқа хешларидан айрилганини ўйлади. Ортга, қишлоғига йўл йўқлигини англади. Юз берган воқеа-

ни тоғасига қайси тил билан айтади. Дарвокс, айтгани билан нима ўзгаради? Майли, бу мудхиш сир сирлигича қола қолсин. Тоғаси қулига косов тутиб, жасадини кул орасидан қидираверсин. Вокеани эшитса, минг куяди, ўлган дея гумонланса, бир куяди.

Ўша куни ҳаво намхуш, булутли эди. Қуёшдан дарак йўқ, кўнглида маҳзунлик кучайгандан кучаярди.

У қўлидаги яроғини кўксига тираганини сезмай қолди. Елкасидаги шайтон эса баттар пишанг берарди: «От! От ўзингни! Яшаб нима қиласан бу бевафо дунёда! Биргина ўқдан сўнг барини унутасан!»

Аммо умри бор экан, тусатдан келиб қолган Абдураҳмон чавандоз барига чек қўйди. У унутишни истаган ҳодисалар эса бир умрга хотирасида михланиб қолди. Дастлаб ёмон, жуда ёмон қийналди. Ҳайтовур айиқ воқеаси орага тушиб, бир оз чалғиди.

Тонглардан бирида эшик кескин очилиб, остонада Абдураҳмон чавандоз пайдо бўлди.

— Айиқ овига қалайсан? — дейди гулдираган овозда. — Биз айиқни тоға, жондорни оға деб улғайган одамлармиз. Хеш деб биламиз уларни. Аммо-лекин қутурганини аяб ўтирмаймиз. Коратошда айиқ бир кишига ҳужум қипти. Қани, лаллаймай, милтиқни қўлингга ол! Бахонада оёқни чигалини ёзиб келасан.

Энди билса, айиқ фожиаси уни сескантириб, тушкунликдан асраган экан. Ўзга бир жоннинг ўлими уни ҳаётга қайтарган экан. Ўшанда Сардор чол ўлимга рупара келиб, унинг совуқ нафасини туймоққа улгурганди.

— Товда айиқ кўпга ўхшайди, — деди Отамурод ўз навбатида унинг хаёлини бўлиб. - Кеча пастда тезакларини кургандай бўлдим.

— Улар бизга тоға-да, — дея кулди Сардор чол. — Индамасак, ҳовлигаям кириб келаверади.

— Қанақасига? — Йигит ҳайратини яширмайди.

— Шунақасига.

— Отмайсизларми?

— Йўқ.

— Нечун?

— Нечунлигини кеча сўзлаб бердим шекилли.

— Мен эртак деб ўйлабман.

— Биз эртак сўзламаймиз.

— Бунақада товни айиқ босиб кетмайдими?

— Босмайди, — Чол енгил хўрсинди. — Нега деганда, дўстлари катори ғанимлариям кўп. Уларни биз орувлаймиз, бошқалар аяб ўтиришмайди. Кунботишга қараб юрсангиз, Сувлок деган қишлокка дуч келасиз. Одамлари чаток, сувдагини тутиб, осмондагини отиб ейишади. Бундай олиб карасак, уларам товлик, бизам товлик, фарк эса катта. Жониворлар қаерда кўп ўралашади, қалр топган ерида-да. Лекин кутурган жониворни аяб ўтиришмайди. Жон беришига кўмаклашамиз. Сизди ёшингизда биттасига бет бўлганман. Ўлишимга сал колган. Айиқ кутурган экан, қовурғамни эзиб ташлаган. Мана шу момонгиз оёқлаттан мени. Жонимдан тўйиб юрган пайтим эди, сўнг ўлимни истамай қўйганман.

— Қанақасига?

— Тарихи узун бунинг.

Чол кулимсираркан, йигитнинг чанқоқ нигохини пайкаб, хикоя килмок истагини туяди.

* * *

Ўлим бу сафар хам четлаб ўтганини ўша туққиз болорли уйда хуши ўзига келиб билди. Шифтга тикилиб ётаркан, не вокеа юз берганини тезда англаёлмади. Шарпани илғаб, эшик томон бош бураркан, қўлида ёғоч коса билан кириб келган қизнинг ташвишманд қиёфасидан ўз ахволи тузук эмаслигини фахмлагандай бўлди. Танида қўзғолган кучли оғриқдан шуури тиниқлашиб, тириклигидан ғоят ажабланди. Бу бир мўъжизадай туюлди. Яхши эслайди, кўкси ва ягрнидан яраланган айиқ бор бўйича унинг устига босиб тушганди. Йиртқичнинг қайноқ нафаси юзига урилганида хушини йўқотдими ё кейинми, аниқ эслаёлмаса-да, тирик колганидан ажабланган кўйи, бошига келиб чўнқайган қизнинг хатти-харакатларини зимдан кузатаркан манглайига босилган нам латтадан сесканиб тушди. Шунда бутун вужудига азоб бераётган оғриқ учоқларини аниқ хис килди. Кўкси ва корнида чидаб бўлмас оғриқ бор эди. Дастлаб миясига келгани шу бўлди: «Ишқилиб, ичак-чавоғим жойидамикан?»

Кўрпа остида шалвираб ётган қўллари беихтиёр пайпаслашишга тушганди. Қиз, тек ётинг, дегандай қош чимирди. У чаккаларида бармоқ учларини хис қилиб, охиста кўзларини юмди.

Кейин қишлоқда яроқ тутишга қодир йигитлар сероб бўла туриб, Абдураҳмон чавандоз нечун ўзини танлаганидан ажабланди. Ажабланиши шубҳа-ю гумон билан алмашинди: «Минг қилсаям бегонаман-да, ўлса ўлиб кетавермайдими деган чиқар». Бирдан ўзини бахтсиз сезиб, мижжалари ёшланди. Бегона қишлоқ, бегона том остида ётиши ёмон кор қилди. Тоғаси қуриб берган уйга ўт қўйиб, мана, етти ёт бегоналар орасида хешсиз, биродарсиз ётибди. Тоғаси қидираётган чиқар. Ё ёниб кетган дея гумон қилдимикан? Тоғасининг ўғли шаҳарга кетгани аниқ. Хотини қайси гўрга бош уриб борди экан. Ҳой-ҳой, эрим уйдан хайдади, дея отасиникига боргандир. Балки ўйнаши билан шаҳарга кўчиб кетгандир.

Ўшанда нега хотинини қидирмади? Ғазаб устида уни топиб, қонига беламади! Қаҳри чексиздай эди, аммо қаҳридан умидсизлик ва руҳий тушкунлик устуворлик қилди... Қизиқ, якингача ундан бахтли одам йўқдай эди. Қўрасида беш-олти моли, уйида гўзал хотини, шундоққина биқинида меҳрибон тоғаси. Буни қарангки, бир сонияда бари саробга айланди. Аёли қочди, уйи ёнди. Ўзи эса ити танимаган ёт бир қишлоқда шифтга тикилиб ётибди.

— Вой, манову кишининг йиғлашини!

Сардор ўзига келиб, кафти сирти билан яноқларини суртди. Ўзига ҳамдардлик билан қараб турган қизга хижолатомуз боқди.

— Амаки қани? — деди шундагина Абдураҳмон чавандозни эслаб. — Тирикми ишқилиб?

Қиз, тирик, деган маънода бош иргаб, эшик томон юрди.

Абдураҳмон чавандознинг омонлиги Сардорни унча қувонтирмади. Кўнглида аламсиз иддао бош кўтарганди: «Қишлоқда шунча йигит бўла туриб, ажалга мени рўпару қилди-я. Минг қилсаям бегонаман-да».

Аламли ўйлардан янада тиниқлашган шуурида бўлиб ўтган воқеалар секин-аста ёрқинроқ жонлана бошлади.

Айиқ кутилмаган ердан чиқиб келди.

Улар Қушсув теварагини қулдан кечиришаётган эди. Қўнғир айиқ қоя тубидаги буталар орасидан тусатдан чиқиб қолди. Абдураҳмон чавандоз қутуриб ташланган йиртқичга кетма-кет ўқ узди-ю, эпчиллик билан ўзини четга олди.

— От! — дея ҳайқирди милтиғини қайта ўқлашга уринаркан. — Отсанг-чи!

Сардор ўкирганча устига бостириб келаётган айиққа ҳар иккала ўқни бўшатишга базўр улгураркан, орқага тисарилаётиб, тошга қоқилди. Чалқанчасига йиқилди. Йиртқич унинг устига босиб тушди.

Кейин эшитса, Абдураҳмон чавандознинг сўнгги сонияларда узган ўқи жонига оро кирган экан. Узилган ўқлардан бири жониворнинг қулоғини, бири эса миясини титиб юборган экан. Жони узилаётган йиртқичнинг биргина панжа силкишиёқ йигитни абгор қилган экан. Улкан панжаси билан бир уришда ҳўкизни йиқитадиган ҳайбатли жониворга одам боласи нима бўлибди, хасдек бир гап-да.

Ўлимга илк бор юзма-юз келган Сардор лаҳзанинг ундан бир улушига тенг вақт оралиғида кўп нарсани, яъни тирикликнинг нақадар омонатлигини, ҳаётнинг ғоят ширинлигини, тирик жон борки, ўлимга осонликча бўй беришни истамаслигини, сўнгги нафасигача талашиб-тортишишга ҳозирлигини, бунақа пайтда нурга йўғрилган борлиқ узга бир тус олишлигини англашга улгурди. У қоронғилик қаърига сингиб кетаркан, сўнгги сонияда сезгани йиртқичнинг қонга тўла нигоҳи бўлди. Унинг кўзларида жазава қаторида, чорасизлик, аллақандай ададсиз илинж учқунлари ҳамда ҳаётга ташналик бор эди.

Бироқ у бу ҳақда ортиқ ўйламасликка тиришар, ўзича Абдураҳмон чавандоздан ўпкаланиб ётарди. Қўйиб берса, пиқиллаб йиғлашга ҳам тайёр эди-ю, қизнинг қайтиб кириб қолишидан ийманиб турарди. Хуллас, ёлғизлик қаттиқ кор қилиб... Аммо дунёда шундай кишилар борки, уларнинг туриш-турмушию хатти-ҳаракатидан ҳаёт нафаси уфуриб туради. Бундайларнинг кенг кўксига бир зумга бош қўйишинг биланоқ ҳар қандай дарддан халос топгандай бўласан. Уларда тириклик деб аталган қудратли бир куч мужассамки, эзгин хаёлларингни қувиб, яшашга иштиёқ уйғотади.

Эшикдан гуриллаб кириб келган Абдураҳмон чавандоздан шу нарсани ҳис қилган йигитнинг гумонлари тумандек тарқаб кетди. Чавандознинг соғлом чеҳрасига ёш боладай жавдираб, ютиниб боқди.

— Қалай, ўзингга кеп қолдингми? — деди Абдураҳмон чавандоз гуриллаб. — Қўлинг бут, оёғинг соғ, қовурғаларинг бир оз лат еган, холос. Ҳечқиси йўқ, ҳадемай отдай бўп кетасан. Аммо қойилман, сира ўзингни йўқотмадинг. Эмасам, иккимизни ҳам тапшидай эзиб ташларди у. Бунақа жониворни икки-уч ўқ билан йиқитиш қийин-да.

Сардор инграниб қўйди.

— Ҳи-и, ўлим осонмикан? — Абдураҳмон чавандоз истеҳзоли жилмайди. — Сен эса Худо берган ширин жонингдан осонгина воз кечай деб ўтирибсан. Ўлим нелигини ўз кўзинг билан кўргин деб эргаштириб чиқдим сени. Эмасам, қишлоқда йигитлар камми. Айтганча, довон орти қишлоқларидан бирида қизиқ воқеа бўпти. Бир йигит хотинини ҳайдаб, уйига ўт қўйиб, бошини олиб кетганмиш. Тағин сен бўлмагин у? Тусмолимча сенсан-ов. Воқеага қараганда, аёл кишидан каттароқ гап кочганга ўхшайди. Акс ҳолда йигит одам уйига ўт ёқиб, кўкрагига милтиқ тираб юрмасди. Рангинг кўп учмасин, не гап ўтганини сендан сўраётганим йўқ-ку. Гап шу, бугундан бошлаб сен шу қишлоқнинг фарзандисан. Менинг жигаримсан! Яраларинг битиб, уйноқлаб кетсанг, ҳали уйлантирман дерсан. Ҳаёт-да бу. Агар ниятингни сўзда айтолмасанг, чакмон остидаги манову белбоғни ўрта михга осиб қўй. Шунчаки белбоғ эмас, авлодимиз «тили» — бу! Тил андишага борганда, бу сўзлайди. Тушунмадим дейсанми? Тушунишинг шарт эмас, айтганимни қилсанг бас. Қолган гапни эса кейин гаплашаверамиз. Қишлоқда қолиш-қолмаслигинг ўзингга ҳавола. Ҳозир эса тезроқ оёқлаш пайида бўл!

Ўшанда у Абдураҳмон чавандознинг ўктам гапларидан руҳ олганди, қувват олганди. Назарида, ҳозир қаршисида жони ҳалак ҳолда эзилиб ўтирган Отамурод ҳам шу хил кўтаринки хитобларга жуда муҳтожлек эди. Афсуски, у Абдураҳмон чавандоз эмас, камсуқум бир одам. Ҳозирги ҳикояси эса йигитни чалғитиш, аниқроғи, гурунг учун эди. Ахир меҳмоннинг олдида мум тишлаб ўтиролмайди-ку.

Сардор чол шуни аниқ билардики, агар бугун қизи томонидан тайинли бир жавоб бўлмаса, йигитнинг яна қишлоққа келмоғи жуда қийин кечади. Бу сафар-ку тўрт-беш кон ёнғоқни баҳона қилиб келди. Ана, машина

устида кераксиз буюмдай уюлиб ётибди. Йигит асл мақсадини яширган бўлса-да, чол аллақачон барини фаҳмлаб улгурганди. Нега деганда, арзон-гаров мева-чева илинжида келганлар ҳеч вақт совға-салом тўлдирилган ялтироқ қути билан ташриф буюрмайди. Кейин бир тийин устидан ўлиб-тирилиб тортишади. Сўнг харид қилган нарсасини олишади-ю, худди ёв қувгандай дарров изига қайтишади. Ўша ялтироқ қутида бир гап борлигини чол қизининг хатти-ҳаракатиданоқ пайқаганди.

Бироқ чолнинг ташвиши бутунлай бошқа томонлан эди. Қишлоқдан йигитнинг эсон-омон чиқиб кетишини ўйларди. Кеча қишлоқда кимдир хунук гап тарқатибди. Чол не гаплигини шомга яқин мулойимгина бўлиб келиб-кетишган уч йигитнинг авзойидан сезганди.

Улар аяб ўтиришмайди.

Чол мана шунисидан хавотирда эди.

У аллақаерга гум бўлган қизини йигитгина эмас, қозон бошида куймаланаётган кампири ҳам илҳақ кутаётганини фавқулодда фаҳмлаб қолди. Кампири атай имиллаган куйи, сой томонга, кишн билмас, қараб-қараб қўймоқда эди.

Айиқ тўғрисидаги гурунг орасида тилга олиб ўтилган белбоққа йигит қизиқиб қолганида, чол бу ҳақда ҳам гапирмоқчи эди. Йигит қизиқмагач, у хотиралари билангина чеклана қолди.

Ўшанда ипак билан безак берилган қирмизи ранг қадимий белбоғни икки тоқча оралиғидаги катта михга осгани билан ниятини илғатишни жуда кейин кечганди. Ахир қандай қилиб айтсин. Айтса, Абдураҳмон чавандоз уллириб қуядигандек эди.

Абдраҳмон чавандоз бир-икки сўровдан сўнг, нимадир сезди шекилли, кистакни бас қилди. Йигитнинг очилишини кутди.

Сардор эса ҳануз жим. Ҳатто кайландир дарагини эшитиб келган тоғасига ҳам бу ҳақда оғиз очмади. Тоға эса, тусатдан ғойиб бўлган жиянидан роса ўпка-гина қилди. Сабабини сўраб-суриштирди. Бўлиб ўтган хиёнатдан тоғанинг бехабарлигини сезган Сардорнинг айтган гапи шу бўлди.

— Ичимда бир касалим бор экан, унга шу қишлоқнинг ҳавоси даво экан.

— Ҳаво дейсанми? — Тоға баттар ажабланди.

Бизам товда яшаймиз шекилли?! Ё бу ернинг ҳавоси сутга чайилган эканми, ёки асалга қорилганми? Ҳай, унда нега уйингга ўт қўйдинг? Бунисига нима деб баҳона топасан?

Сардор дастурхон четини букиб, ёзганча тўнғиллайди:

— Ичи тўла микроб экан, ёқиб юбордим...

Абдураҳмон чавандоз мезбон, тоғанинг чойига қаради, овқатига қаради, лекин суҳбатига аралашмади.

Тоға хайрон кетди, кўзларини намлаб кетди.

Эртаси эса михдаги белбоғ тўсатдан ғойиб бўлиб қолди. Абдураҳмон чавандознинг аёли уни қизининг хонасидан топиб чиқди. Чавандоз белбоғни тутамлаб, узоқ ўйга толди. Тошга ўтириб ўйлади, ховлига чиқиб ўйлади, тоғларга боқиб ўйлади. Сўнг йигитни қаватига чорлади.

— Ниятинг қолишми, кетиш? — деб сўради.

— Ҳозирча кетиш ниятим йўқ, — Сардор ердан кўз узолмай гапирди. Қора терга тушиб, вужуди қалтираб сўзланди: — Кейин... бир гап бўлар!

— Унда иморатга ер танла!

Сардор теваракка кўз солди. Ер танлаш қийин бўлди.

— Иморатни анову газага сол, — дея кўмакка келди Абдураҳмон чавандоз. — Бу газанинг қишлоққа ҳеч дахли йўқ...

Сардорга илгари қишлоқдан айро бўлган бу дунглик жуда маъқул келди. Қишлоққа ичкуёв бўлишни истамай турганди. Абдураҳмон чавандоз буни дарров фаҳмлади ва эртаси қишлоқ йигитларини дунгга бошлаб чиқди.

Йигитлар ҳаш-паш дегунча иморатни тиклашди.

Сардор михдаги белбоғни олиб кўйган қизга уйланди. Абдураҳмон чавандозга куёв бўлди. Қишлоқ аҳли учун эса «яккатомлик куёв»га айланди.

* * *

Отамурод эшик ва деразалари зич ёпиқ кулбага, сойга энган сукмоққа зимдан-зимдан кўз қирини ташлаб кўяркан, жувоннинг рад жавобидан қалби ўпирилиб тушишини қайта ҳис қилди. Сардор чолнинг гурунги ортиқ қулоғига кирмай, маҳзун хаёлга толди.

У тусатдан севиб қолиши мумкинлигини ҳеч уйига келтирмаганди. Бу туйғу ширин, уз навбатида, ададсиз азобларга гирифтор қилишини билмаган экан. Айни дамда эса, кунглида саркашликка ухшаш нимадир уйғонган. Илкис уриндан қузғалиб, умиду армонларини, азобу тотли ҳисларини шу ҳовлида қолдириб, жунаб кетгиси келарди. Бироқ у куринмас бир ип билан шу қадар чирмаб ташлангандики, уни шартта узмоққа на ҳоли, на истаги бор эди. Қарашлари ёш қизалоқларникидай хокисор, табассуми ғоят жозибали, юзлари шудринг ювган тоғ лоласидай товланувчан бу паривашнинг ҳуркак нигоҳлари нималарнидир ваъда қилардики, уни биргина курмай кетишнинг узи бориб турган азоб эди.

Қаерда у? Наҳотки кунгил изҳорига унинг берган жавоби шу булса!

Йигитнинг турли гумон ва умидсизлик гирдобида азоб тортишига сабаб булган Зумрад эса айни дамда қишлоқдан унча олис булмаган арчазорда тиззаларини қучганча хаёлга чумиб утирарди. Оёқлари тагида вафодор ити Турткуз ётарди. Жувоннинг маъюс нигоҳи сийрак арчали бетга қадалганди. Бу қишлоқ аёллари мозорга боришмайди. Рози-ризолик учун жувон бу ерни бекор танламаганди. Куз очиб курганн мана шу бетдан кучган кучки остида қолиб халок булган. Қишлоқ аҳли қидириб топгунга қадар, ун кундан ошиқ шу ерда ётган. Жувоннинг назарида, унинг биринчи қабри мана шу маскан эди. Бу ерга келиб-кетишига эса ҳеч ким монелик қилмайди. Исталганча хаёлга чумиб, хоҳлаганча куз ёши тукиши мумкин.

Ҳар сафар бу ерга келганида, наздида, бутун олам унга қушилиб, мотам тутгандай туюлади. Арчалар сукутда қотади, майин шабада шуҳлигини бас қилади, тоғ жониворлари сас чиқармасликка тиришади...

Кеча йигит ёнғоқзорда ҳоли учратиб, ризолигини сураганида ҳам у мана шу манзилни қора тортганди. Сийрак арчали бетга тикилганча, қалбидаги кечинмаларини қуйидагича баён этганди: «Турт йил иззатингизни қилдим. Шу вақтгача ёлғиз сизнинг хаёлингиз билан яшаб келдим. Бундан сунг бу тарзда яшаёлмайман. Яшашим ҳам мумкин эди. Аммо қулаган харсанг эзиб утган арча новдасиям қайта куклашга уринади, офтобга интилади. Мен-ку бир тирик инсон. Агар билсангиз, бе-

шик тебратгим келади! Гудак ҳидидан маст булгим келади! Назаримда, меҳмон йигит ёмон йигитга ухшамайди. Қарашлари самимий, кулишлари ёқимли... Мени ташлаб, узоқларга кетаркансанда деб упкаламанг мендан. Аёл бамисоли бир тош, қаерга отилса, уша ерда тек котмоғи лозим. Бу қишлоқда менинг тенгим йуқ. Бари уйланган, жойланган... Менам гудак қучсам дейман! Суқим кирмасин деб, дугоналаримнинг боласини қулимга олишдан қурқаман. Қийналиб кетдим жуда! Шунинг учун айбламанг мени! Рози булинг мендан! Тушларимга кириб, ризолигингизни билдиринг. Шурлик йигит жуда қийналиб кетди. Кузлари тула мунг. Куп азоб тортганга ухшайди. Рози булсангиз, у шурликнинг ёқасини оқартирай, бошини қировдан асрай! Бешик кучиб, гудак ҳидлай! Белги беринг менга. Бу ёқда қишлоқ йигитлари ғимирлаб қолишди. Нимадандир ғаши келаяпти уларнинг...»

Бугун эса жувон узида йуқ шод эди. Эрининг руҳидан миннатдор эди. Тонгга яқин тушига эри кирибди. Узоқ жилмайиб туриб, қуйнидан оппоқ шоҳи рўмол чиқариб берибди. Рўмолингни қайтардим, бахтингни берсин, дея аста куздан ғойиб булибди. Бундан миннатдор жувон эрининг руҳи билан сунгги бор хайрлашгани келганди.

Табиий, Отамурод бу синоатдан бехабар. Зумраднинг тусатдан ғойиб булишини ўзича тусмоллаб, турли хаёллар исканжасида қовриліб ўтирарди. Кунглига йул тополмадим, дея азобда эди.

Одатда, аёллар билан тил топишиш Отамурод учун хеч қийин кечмасди. Самимият билан ёнлашгани учунми, аёллар унга тез эл бўларди. Аммо нозиктаъблиги туфайли, ҳар қандай аёл ҳам унга ёқавермасди. Анчадан бери қўнол, серғалва ҳайдовчилар даврасида тирикчилик қилиб келаётган эса-да, ҳали-ҳануз нозиктаъбликдан қутулмаган, чапанилик унинг табиатига бутунлай ёт эди. Шунинг учун ҳам оғзи шалоқ ҳамкасблари гурунгига купда қушилавермас, гоҳида одам қайнаётган бозор майдонига хаёлчан тикилиб, нима қип юрибман узи бу ерда, деган уйга борарди. Шунда тириклик туссиз, одамлар эса ҳиссиз куриниб кетарди кўзига.

Бир хилдаги туссиз кунлар — на қувонч бор унда, на умид. Биров сенга талпинмайди, сен бировга интил-

майсан. Мулоқотлар ута жун. Кун билан туннинг айланиши ва эврилиши тирикчилик деган хиссиз тушунча теварагида кечаётгандек туюлади.

Нимаси бу?

Бир вақтлар узи муқаддас деб билган, эзгу орзуларга тулиқ тириклик нечун бу қадар жунлашиб кетди?

Хаёлга толади.

Бунақа пайтда луғат бойлиги нихоятда камшюк, серғалва ҳамкасбларининг овози қулоғига кирмайди. Девона, дейишади бошқа хайдовчилар унинг бир чеккада хаёлга ботиб утиришини куриб. Шунда «девона»нинг хаёли бирдан булинади. Бошини кутариб, ўзига салом берган кимсага ажабланиб боқади. Тезда таний қолмайди. Қаршисидаги кимса «устоз» сузини тилга олганлан сунггина, рупарасида собиқ уқувчиларидан бири турганлигини фаҳмлайди. Қуюқ сурашаркан, усиб кетибсан, униб кетибсан, деганга ухшаш чучмал гаплар қилади. Ичдан эса унинг жуда ноқулай хис этади. Ўз навбатида, қаршисидаги кимсанинг кузларида зухурланган хайратни илғамай қолмайди. Бунга сари баттар сиқилади. Ахир бир вақтлар дарё ва денгизлар, урмон ва кенгликлар ҳақида берилиб сузлайдиган, зиёли бир одамнинг иркит чойхонада, бақироқ кишилар орасида утириши қизиқ-да. Боз устига, эгнидаги куйлаги ғижим, соколи қиртишланмаган, фақат қарашларигина уша-уша, сокин, хотиржам ва меҳрли.

У, бу ишда оппоқ куйлак кийилмайди, буйинбоғ ҳам ортиқча, дегиси келади. Нега? Негалигини эса узи ҳам билмайди. Изох нечун, бари рафторидан куриниб турибди-ку! Қизиқ жиҳати, куёш илгари ҳам худди хозиргидек нур сочарди. Хозир ҳам шундай. Бироқ нимадир узгарган. Ташида эмас, ичида. Демак, олам дегани кунгил экан-да. Кунгилдаги эврилишларга қараб, куёш тусланаркан-да. Манглайида ҳол-аҳвол сураб турган собиқ уқувчиси унинг утмиши, мақсад ва маслакка йўғрилган кечаги куни. Бугуни эса жуда ночор. Нақадар ночорлиги эса қаршисидаги кимсанинг кузларида акс этиб турибди. Шунингчун ҳамиша собиқ ўқувчиларидан қочмоқ истайди. Аммо улар узоқдан курибоқ югуриб келишаверади. Ҳатто яқинда бири шеърий китобчасини ташлаб кетди. Шапалоқдеккина.

У бир лаҳзага ўтмишга қайтди. Кафтидаги китобчани авайлаб варақлади.

— Эҳтиёт бўл, тағин тушириб синдириб қўйма.

У бошини кўтаради. Ўзига иршайиб тикилиб турган ҳамкасбларини кўради. Чуқур хўрсиниб, теваракка кўз ташлайди. Бозор, тирикчилиги билан банд оломон. Юраги торқади. Қулаига бир гапдан сергак тортади.

Китобчангдан бир-икки варақ йиртиб бер, нарёққа ўтиб келай.

Йигит шу дамгача ҳақорату камситишларнинг турлитуманини эшитган. Лекин бунисига тоқат қилмоқ қийиндек туюлади. Ўнг панжаси беихтиёр мушт бўлиб тугилади. Бопладимми, деган маънода илжайиб турган йўғон ҳайдовчи йигитнинг ҳиссиз афтига ғазабнок тикилади. Дўппосламоқ ўйида уришдан қўзғаларкан, бирдан ниятидан қайтади. Онгсиз бир вужуд-ку бу, урмоқдан не фойда, деган хаёлга боради. Ўзини боса олганидан қувонади. Сўнг қўлидаги китобга чалғийди. Ундаги гўзал сатрларни кимгадир ўқиб бергиси келади. Тааж-жуб, теварагн тўла одам-у, лекин бирор тингловчи йўқ. Шунда сўрида оёқларини осилтириб, валақлашиб ўтирган шерикларига, тирикчилик ғамида пиирсиб юрган бошқаларга шоирининг гўзал тугёнлари кераксиздай туюлади. Унда нима учун ёзилади бу беғубор ташбеҳлар?!

Йигитнинг кўнгли ғаш тортиб, ўзини бу ерга боғлаб турган сабаб ҳақида ўйлайди. Ўйлаши билан яқин ўтмиши қаъридан кўзлари қаҳрга тўла аёлнинг маккор сиймоси қалқиб чиқади. Аёлнинг юпқа лаблари орасидан «қанот қоққан» сўнгги иборагача Отамурод дунёда кираакашлик касби борлигидан бехабар эди. Бозор майдони чеккасида қатор турадиган машиналарга кўзи тушарди-ю, лекин бу олам сир-асрорлари билан иши бўлмасди. Кейин юз берган воқеалару кескин равишда ўзгарган турмуш тарзи мисоли занжирдек бир-бирига боғлиқ эса-да, барча тафсилотлар бошида шу биргина заҳарли ибора қалқиб турарди.

«Сен ҳам эркакмисан!»

Сайилда қиз танлама, безаги тишда-ю иллати ичида бўлади, деганларидек, аёлнинг «ялтироқ»лигига учиб ўйланган Отамурод кейин бошини чангаллаб қолди. Аёлнинг ўқувсизлиги етмагандек, дили сўқир, тили узун

эди. Сўзнинг фаҳмига етавермасди. Сўнгги бор айтган гапи эркак киши учун нақадар таҳқирли эканини кейин ҳам англаб етолмаган. Уйидан бош олиб кетган эрининг қилиғидан ажабланган, аразлайдиган нима дебман? Саволи жавобсиз қолгач, енг шимариб, чинакамига хужумга ўтган. Хафа қилиш мана бунақа бўлади, дея йўқ ердаги тухматларни қалаштириб, судга шикоят ёзган. Мактабга келиб тўполон кўтарган. Мактаб жамоаси йигитни ҳимоя қилишдан кўра, тинчликни афзал билган. Кўпчилик эса қуруқ бу тухматга чиппа-чин ишонган. Одам боласи ичида-ла, ким ўйлабди дейсиз, бу одамнинг бунчалик ёвузлигини!

Отамурод мактабни тарк этди-ю, аёлининг таъқибидан қутулди.

Аёли эса, ўзича ундан боплаб ўчини олган бўлди.

Отамурод ичкиликка муккасидан кетиб, ишини ташлаб қўйган жўраси Дониёрнинг машинасини ижарага олиб, бозор майдонига чиқди. Юқорида таъкидлаганимиздек, эркаклигини Ботир довонгга намойиш этиб, киракашлар жамоасига аъзо бўлиб олди.

Бўш пайтларида бостирма тагидаги қурилма билан андармон бўларкан, жўраси Дониёр ширакайф ҳолда кириб келади.

— Битмадими ҳали?

— Битиб қолар.

– Сўнг маза қилиб учасанми?

— Насиб этса.

– Бунинг икки кишини кўтарадими?

— Кўтарса керак.

— Кейин қаёққа учамиз?

— Бошимиз оққан томонга.

— Унда товга учамиз.

— Нега энди товга?

— Биласанми, умримда ҳали баланд товга чиқиб кўрмаганман.

Икки жўра ҳовлидаги ёғоч ўриндиққа ёнма-ён чўкишиб, узоқдаги товларга тикилишади.

Агар мени товга оборсанг, ичкиликни ташлаб кетсам керак, — дейди Дониёр сигаретини бурқситиб. Товда дўкон йўқ, демак, винояам йўқ. Одамлар ғашингга тегмайди. Жондорларга ошна тутиниб, тинчгина яшайсан.

Отамурод тоғ томонга диққатла боқади. Шу пайтгача хеч тоққа чиқмаганини ўйлайди.

— Шунинг учун манову матоҳингни тезроқ битир, — дея мингирлайди Дониёр. — Кетамиз тоғларга бош олиб. Булоқ сувидан ичиб, жўхори нон еймиз.

— Нега энди жўхори нон?

— Тоғда жўхоридан бошқаси унмаса керак деб ўйлайман.

Отамурод кулади.

— Кулма, бизам гапит-пазит уқиб турамиз, — Донийр жаҳлланган киши бўлади.

— Бунинг битишини кутиб тургандан кўра, ўзим сени мошинда тоққа олиб чиқа қолай.

— Йўқ, — Донийр лабларини чўччайтириб, бош чайқайди. — Фақат мана шунда чиқамиз. Учиб-иб чиқамиз.

Отамурод тоғларга бот тикилади. Тоғлар негадир кўзига сирли кўринади.

Мана энди эса, у жўраси орзулаган тоғда ўтирибди. Тоғлик жувоннинг ишқида юраги хун, жигари пора... Ундан эса, ҳануз дарак йўқ.

У йўлига қўзғалган бўлади.

— Турай мен энди.

— Таом пишай деб қолди, — Сардор чол жиддий эътироз билдиради. — Бирату.ла еб кетасиз энди.

Дилгир кўнгли бу гапдан ором топиб, қайта жойига чўкади.

* * *

Ичкаридан бир жуфт чинни коса кўтариб чиққан кампирни кўрган Отамуроднинг кайфияти баттар бузилди. Мана, ҳадемай овқат сузилади. Таомдан сўнг унинг бу ерда ортиқ қолиши мумкин эмас. Ҳурмати борида кетгани маъқул. Агар Зумраднинг кўнгли бўлганида, кетишини билади, аллақачон қорасини кўрсатарди. Демак, юрагида уйғонган барча орзу ва умидларини мана шу тоғлар бағрига кўмиб, изига қайтишга мажбур. Олдинда эса уни бир-бирига ўхшаш руҳсиз ва рангсиз кунлар кутмоқда. Дилгир оқшомлар пайт пойламоқда.

Оқшомлари у бирор юмуш билан банд бўлиш учунгина қозон осади. Қизиган қозонга ёғ сола-сола, сигарет тутатади. Ҳовли юзига ўйчан тикилганча, музлатгичдан

тўрт-беш тухум олади. Азбаройи овқат егиси келганидан эмас, азалий одатга бўйсунади. Эсида, кечки таом болалигидан унда ғаройиб бир кайфиятни уйғотарди. Деворлари қирмизи ранг сўзаналар билан безатилган чоғроқ хонада бу кайфият негадир янада кучаярди. Таом сузиб кирадиган онаси, тўрда ёнбошлаб ётадиган отаси нечундир бу дунё одамларига ўхшамас, кўзига бошқача кўриниб кетарди. Қисқаси, сирли ва сурурли дамлар эди. Бироқ кейинчалик бу хонадонга кириб келган хотини деворлардаги сўзаналарни юлқиб ташлади. Уйни мебел билан тўлдирди. Йигит кўниккан эртакнамо тус йўқолди, шунингдек, ғаройиб руҳ ҳам. У ўзини тақир ерда қолгандек ҳис эта бошлади. Бу ҳақда аёлига «нола» қилганда, хотини уни тентакка чиқарди. Тақдири аёлидан айро тушгач эса, у бозордан турли хил қирмизи ранг сўзаналар сотиб олиб, ҳозирги уйига бошдан-оёқ осиб чиқди. Ўзича безатди. Аммо бу қирмизи ранг у болаликдан кўниккан ўша таниш ҳароратни беролмади. Сўзанали уйга суюкли аёл ҳам керак экан. Бироқ уни бозордан сотиб олиб бўлмасди. Мушкул иш бу — ёмони келса, уйингни куйдиради. Унда яхшисини қандоқ топмоқ керак? Бунинг учун эса, аввало юрак қурғур жиз этмоғи лозим.

Юрагини жизиллатган аёлдан эса ҳануз дарак йўқ. Аҳмоқ бўлиб, неча кундирки уни ўз хонадонида тасаввур этиб юрибди! Унинг хаёли билан туриб, унинг хаёли билан яшаб юрибди! У эса, мана, рад жавоби сифатида қорасиниям кўрсатгани йўқ.

Отамурод, сен бўлмасанг, бошқаси, дейдиган йигитлардан эмасди. Муҳаббатсиз турмушнинг нақадар совуқлигини у бошидан кечирган, бундай рўзғорнинг боридан йўғи яхшироқлигини англаб улгурганди. Яна биларди(ки), ёмонни яхшилаб бўлмайди. Айрим эркакларга ўхшаб аёлни зулм остида ушлаб туришни жини суймасди. Аёлинг шундай бўлсаки, уни кўчадан соғиниб қайтсанг, дерди. Худди отасидек. Кўчадан кирган отасининг кўзи онасидан бошқасини кўрмасди. Аланг-жаланг қараниб, онанг қани, дерди. Онаси ошхонадан, ё қўрадан туриб овоз бергачгина тинчланарди-да, сўнг болаларининг мавжудлигини сезгандай бўларди. Келини ёмон чиққач, у ёмон келинга аёлини талатиб ўтирмади. Чоғроқ ҳовлисини ўғлига ҳадя қилиб, ўзи катта ҳовли

олиб, чикиб кетди. Хозир хам беозор мусичалардай бир-бирига суйкалишиб умргузаронлик килиб келишади.

Йигит хаётини жувонсиз тасаввур этишга узини куниктиришга тиришаркан, бирдан юраги оркасига тортиб кетди. Яна ўша совук уй, хамиша шиыракайф Донигр, ғала-ғовур шовкинига тула бозор майдони, хиссизтуйғудан йирок киракаш шериклари... йилт этган нурдан эса дарак йук. Рушнолик истаб борадиган аёлидан аллакачон кунгли колган. Бошда шахарнинг шимолий кисмидаги кўп каватли уйлар кузига жуда иссик куринарди. У бу уйлардан бирида турувчи жувонни чинакамига суймок истарди. Бирок аёлнинг таъмагир нигохлари бу туйғуга изн бермасди. Жувон, севаман, дерди-ю, севмаслиги, аникроғи, суя билмаслиги кузларидан билиниб коларди. Унинг барча айланиб-ўргилишлари риёкорлик асосига курилгандек, йигит бу хонадонни хамиша эзгин бир кайфиятда тарк этарди.

Хўш, йигитни унда нима боғлаб турибди?

Отамурод хаёлига келган бу саволни хамиша нари кувлашга тиришарди. Жувоннинг такдирига эш булмок кўйида ўртанади. Аммо... Аёл феълидаги очкузлигу таъмагирликни яширмокка минг уринса-да, барибир билдириб куярди. Хархолда буни йигит сезарди.

У таъмасиз мехрни кумсарди.

Ойда бир келиб, топган-тутганидан каттагина улуш олиб кетадиган хотинидан фаркли уларок, бу аёл жуда ширинсўз эди. Жонимлаб жонини оларди. Йигитнинг назарида, узидан кура, пулини яхширок курадигандек эди. Ва сунг шундай бир вокеа юз бердики, йигит ўзининг кадр-киммати нечоғлигини фахмлаб етгандек булди. Жувон сўраган маблағ унда бор эди. Негадир узича ноз килгиси келди. Хозир ёнимда йук, кейин тўғрилаб бераман, деди. Шунда аёл шундай бир энса котар караш килдики, йигит уни танийолмай колди. Жувон ортик бир суз айтмади. Айтишни истамади. Карашлари билан йигитни жойига михлаб, чиройли коматини куз-кўз килганча кетди борди. Йигит сездики, агар хозир чунтагидан у айтган пулни чикарса, аёл яшнаб кетади. Ялаб-юлкашу, суйиб эркалашдан хам тоймайди.

У чинни косаларни ювиб, бир четга териб куяётган кампирнинг харакатларини зимдан кузатаркан, уни ун-

чалик ошикмаётганини сезди. Назарида, чол ҳам нима нидир кутаётгандек эди.

Андиша деб аталмиш туйғу исканжасида беҳаловат ўтирган Сардор чол тонгда юйиб бўлган қизини йигитдан кам кутмаётганди. Бироқ буни билдирмасликка уринар, гоҳо эса тусатдан ғазаби қўзиб, бу уруғ шунақа на ғазабини ошкор этади, на қувончини, бошда менам роса қийналганман, дегиси келарди. Бироқ бу гапларни меҳмонга айтиб бўлмасди. Йигитнинг қизига бефарқ эмаслигини сезган кундан буён ошкора гурунглардан ўзини тийиб келарди. Ўзига қолса-ку, буйтиблар қийналмай, одамингни юбор, шунда бир гап бўлар, қизим хоҳласа, никоҳингга оларсан, йўқ деса, манглайингга бир уриб, изингга қайтиб кетаверасан, дегиси келарди. Бунинг онасиям шунақа эди, чимилдиққа кирмагунча суярини билдирмаган, михдаги белбоғни олганига суюниб, ўзимча сал суюлмоқчи бупман, ушанда укаларидан калтак еб қолишимга озгина қолган, дея гурунг бермоқни истарди.

Чол, сиқилгани етмагандек, қишлоққа чўмган мудҳиш бир сукунатдан жуда хавотирда эди.

У бу хил ҳолатни узоқ йили, яъни Шавкат шапка ўлдирилган куни ҳис қилганди. Ўшанда ҳам қишлоқ худди бугунгидек ғаройиб бир сукутга чўмганди. Барча ниманидир кутаётгандек, гунг ва дилгир эди. Бурон олдидан бўладиган қандайдир сокинлик, бурон қўпиши эса аниқ эди.

Буни фақат туман ҳарбий бўлимининг вакили бўлмиш Шавкат шапкагина сезмади. Қўнғир отига миниб, қишлоқни тарк этаркан, катта чинор тагида тизилишиб ўтирган чолларга писанда қилди: «Партия ва ҳукуматимиз учун ҳамма бир. Ўлларинг ҳарбийда хизмат қилишлари шарт! Тупканнинг тагида биқиниб, фуқаролик бурчларингни бутунлай унутиб қўйибсанлар. Энди бундай бўлмайди...»

Аммо ўша куни довон ошиб, манзилига етолмади. Муюлишдаги жардан учиб ҳалок бўлди. Уни жардан улоқтирган Шокир кичкинанинг топган баҳонаси шу бўлди: «Мени ҳарбий хизматга борасан деди, боргим келмади...» Шундан кейин ҳарбий бўлинма ходимлари қишлоққа ёлғиз келмайдиган, куролсиз юрмайдиган бўлди.

Аслида Шокир кичкинанинг иқрори ғирт ёлғон эди. Фожиага Шавкат шапканинг оғзи шалоқлиги-ю, ўзига беҳад бино қўйганлиги сабаб бўлганди. Чиними, ҳазилими, ишқилиб, шу гап оғзидан чиққани рост эди: «Анову бева опангни бир кечага берсанг, сен армиядан бутунлай озодсан...» Уйнинг эркаги ҳисобланмиш йигитнинг жуссаси пачоқроқ эди. Тоғлиқ йигитларга ухшамас, анчайин ушоқроқ эди. Бироқ ғурури тоғдан баланд эди. Ҳозирча меҳмон ҳурмати учунгина ўзини босиб ўтирарди. Чайир бармоқлари тагидаги яккат кўрпача четини асабий ғижимларкан, юзидан табассум аримасди. Кўзларидан ёлқинланган ғазабини ўша табассум қатига яширмоққа уринарди. Ҳурматини билмаган меҳмон қаршисида ноилож одоб сақлашга тиришарди.

Шавкат шапка хийла ширакайф эди. Унинг бу ҳолатини сезмади. Бошига кепка кийганидан буён унча-бунча нарсани фаҳмламайдиган бўлиб қолганди. Ҳарбий бўлинмага ишлашдан аввал у милицияда ишлаган. Эҳтиётсизлик оқибатида даладаги пахта хирмонини ёндириб юборган бечораҳол бир йигитнинг ишини кўраётганида, ёлғиз ўғлининг қамалишини истамаган бева аёл ноиложликдан қилиши Шавкат шапкага қўшиб қўйганди. Аммо тоғлиқлар пахта дея умгани эзилган, ғурури беҳад топталган даштлик эмасди. Уйида кулиб, чеккала жонини суғуриб оладиганлардан эди. Бироқ тўқимтабиат Шавкат шапка буни қаердан ҳам билсин. Билгани, йилнинг тўққиз ойи давомида катта ердан узилиб қоладиган бу қишлоқ йигитларининг шу пайтгача ҳарбий хизматга олинмай келгани эди. Бу хатони тўғрилаш гўё ёлғиз унинг гарданига тушганди. Шу боис, ўзини қишлоқда Худо ўрнида кўрмоқда эди. Бирор кимсанинг эътироз билдириши ёки бурнидан ошиқроқ гап қилиши мумкин бўлмаган ҳол эди.

Эртаси муюлишдаги жарлик тепасида қишлоқ йигитларига рўпара келганида ҳам шу уйда эди. Шунингчун оти юганидан тутишга ботинган пачоқ йигит — Шокир кичкинанинг боши-кўзи аралаш қамчи тортишдан хайиқмади. Тагидаги оти юқорига сакради. Аммо пачоқ йигит чайир экан, от юганини унинг қўлидан узолмади. Бу тахлит муомалани кутмаган Шавкат шапка буни ўзига нисбатан, янада аниқроғи, давлат одамига нисбатан ҳақорат деб билди. Бот қамчига зўр берди. Сўнг

эса ўзининг жар тубига тошдек учиб бораётганини сезди...

Бу Сардор чол гувоҳ бўлган воқеалардан бири эди. Қишлоқнинг кўримсиз йигитларидан бири бўлмиш Шокир кичкинанинг ҳамиятига нисбатан ҳаваси сунибсунмай, қишлоқни милиса босди. Давлатнинг одамига қарши тажовуз қилган пачоқ йигитни хибсга олмоқчи бўлдилар.

Қишлоққа отлиқ милиционерлар кириб келишганида, Шокир кичкина ҳовлиси этагида Сардор билан хасратлашиб ўтирарди. Миршабларни кўриб, дарров воқеани англайди.

— Чакки бўлди-да, — дейди манглайи асабий тиришиб. — Онамга кўз олайтиргани учун ўлдирдим уни дейманми буларга! Онамнинг номини тилга оламанми?!

— Бошқа баҳона топа қол унда, — дейди Сардор унга не тахлит кўмак беришини билмай.

— Йўқ, зўр бўлишса, аввал мени тутиб кўришсин!

Шокир кичкина ҳовлиси ёқалаб дўнгга интилади. Аммо дўнглик ярок тутган миршаблар томонидан аллақачон тўсиб қўйилганди. Қишлоқ йўлига туташ сўқмоқ ҳам улар тарафдан банд этилганди.

Унинг кулбаси Бурунтепада жойлашган бўлиб, ҳовлини этаги тик жарликка туташ эди. У оқшомлари жар лабидаги харсанг тошларга чўкиб, қуёш ботишини томоша қилишни яхши кўрарди. Сардор ҳам ўта камсуқум бу йигитни жуда ёқтирарди. Бу қишлоқда илк орттирган жўраси ҳам шу эди. Аммо ҳали юраги тубида чўкиб ётган дардини тўла айтишга улгурмаганди. Ўша куни негадир хиёлгина учини чиқарганди. Бутун ҳаётини алғов-далғов қилиб юборган хиёнатнинг залворидан ўзи қолиб, Шокир кичкинанинг афти корайиб кетганди: «Менга айтдинг! — деганди овози алланечук калтираб. — Бошқа бировга асло айта кўрма! Жуда ёмон иш бўлган экан лекин...» У гапини тугатишга улгурмай, ҳовлида миршаблар пайдо бўлганди.

Йигит учун жарлик томонгина очиқ қолганди. Бироқ у қуш эмаски, қанот чиқариб учиб кетса. У дўнгликка интилган ерида, секин-аста жарга чекина бошлади. Тўхта, отиласан, деган хитобларга парво қилмай, тисарилишда давом этди. Сўроқларда онаси номини тилга

олишидан ор қилиб, ўзини тубсиз жарга ташлади. Бу ҳолни ҳеч ким кутмаганди. Яқин-ўртада турганлар даҳшатдан «вох» деганча қолаверди.

Бу фожиа сабаби фақат Сардорга аён эди. Кимдир у деди, кимдир бу, ёлғиз уғина тилини ичига ютди. Шу воқеадан сўнг юрагини аёвсиз ўртаёттан дард — аёлининг хиёнати тўғрисида бировга чурқ этмайдиган бўлди. Бу хил нарсаларни тилга олиш эркакларга хос иш эмаслигини боз англаб етди. Шу пайтгача Шокир кичкинадан ўзгасига сасини чиқармаганидан ўзида йўқ шодланди. Кўксига милтиқ тираган онларини ёмон тушдек дамбадам хотирларкан, бу фоний дунёда яшамоқнинг ўзи бир жасорат эканлигини фаҳмлаб етгандек бўлди.

У юксак тоғларга маъкус боқди. Эзгин ҳисларини қалбига димлади. Чуқур қайғу ила дўстининг маъракасига бош қўшди. Бу энди бошқа бир қайғу, жудолик олами эди. Ҳарҳолда ўзлигингга қарши ич-ичингдан кемирлаётган ғаламис ҳислардан кўра, бу қайғунинг юки сал енгил эди. Негаки, тан бўлак, бугун куясан, эртан кўникасан ва сўнг унутасан. Ёмони ўзлигингники, яшаб яшолмайсан, ўлиб ўлолмайсан, дилингни забт этган қасос ҳисси сени ҳеч қачон ўз эркингга қўймайди.

Сардор ташдан сокин кўринганн билан ичдан қасос ўтида ўртанарди. Қулбола икки ўқни ҳамиша ёнида олиб юрарди. Аввалига тушкунликка тушиб, яшашни истамай куйган йигит энди интиқом ўтида ўртанарди. Айниқса, Шокир кичкинанинг фожиасидан сўнг бу уй хаёлидан кетмай қолди. Ундан қаерим кам, номус дея жонидан воз кечди. Мен эса... Йигитдаги бу ҳолатни Абдураҳмон чавандоз сезгандай бўлди. Бир куни қаватига чорлаб деди:

— Кимлардандир ўлгу олиб, қийшиқ ўсган дарахтни кесиш пайида юрибсанми дейман?

Чавандоз бу гапларни айтаркан, негадир узоқ-узоқларга ўйчан тикилади. Суҳбатдошини унутгандай тутади ўзини. Қизиқ жиҳати, ўша машъум тундан у бутунлай бехабар. Аммо гап оҳангидан барини биладигандай. Сардор унинг кўзларига тик боқишга интилади. Баҳс истайди.

— Иш арзиса-чи! — дейди.

— Иш арзисаям, бандаси арзимайди.

— Юрак ёнса-чи?!

– Юрак ёнган кезлари сабрнинг этагидан маҳкам тутмоқ керак. Шунда сени Оллоҳ сийлайди.

Йигитнинг урлиги тутади. Лекин Абдураҳмон чавандоз уни ортиқ эшитмайди. Ўрнидан қузғаларкан, Сардорга лоақал қайрилиб қарамайди.

Аёл зотидан бутунлай қуниги қолган Сардорни Худо ҳақиқатдан сийлади. Унга ҳозирги кампирини рўпара қилди. Вақтида қишлоғининг олди қизларидан бири ҳисобланмиш сулувнинг муҳаббатига сазовор этди. Қиз дилдаги туйғуларини тилда эмас, хатти-ҳаракатлар воситаси ила баён этди. Аммо қизи тушмагур теварагини қуршаган тоғлардек мағрур эди. Мағрурлиги ила йигитни адл бўлишга чорлади. Сардор билдики, бу қиз олдида минғирлаб ёхуд шалвираб бўлмайди. Акс ҳолда унинг чангида қолиб кетиши мумкин.

Сардор чол хотираларидан андак чекиниб, қаршисида қизининг йулига илҳақ бўлиб ўтирган йигитга зимдан назар солди. Палаги тоза, яхши хотин тушса гуллаб кетади бу, деб ўйлади. Йигитга меҳри ийган сари унинг қишлоқдан эсон-омон чиқиб кетиши ҳақида кўпроқ қайғура бошлаганди. Қишлоқ йигитларининг зимдан гувранишларидан вазият калтислигини сезиб турарди. Бироқ бу ҳолатда йигитга кумак бермоғи мушкул эди. Қизига қушмоқ ниятида ўзи югуриб юрган экан, деган маломатга қолиши мумкин. Йигитга у-бу гап ургатай деса, гапнинг бир учи яна қизига бориб тақалади. Ота учун эса, бундан оғири йўқ эди.

Ўйга чўмган чол йигитнинг гапини жуда узоқдан эшитгандай бўлади. Унга ажабсиниб қарайди. Йигит ўрталаги сукутга барҳам бериш учунгина сўзланаётганини сезади. Бош ирғаб, тинглаган киши бўлади. Қарахт шуури шу гапларни англайди. Йигит шофёрликдан туйган эмиш, мактабни, болаларни жуда-жуда соғинганмиш. Қулида қулига тушиб туралиган турт-беш танга эмас, суйган касбигина кишига қувонч бағишлармиш. Айниқса, шогирдлари бўй курсатганда, уклан зўр бахтнинг ўзи йўқ эмиш...

Бу туйғулар чолга ғирт бегона эди. Йигитни тинглаган бўлиб, бетдаги боғини ўйлайди. Бетдаги боғ янги, дарахтларининг олди бу йил ҳосилга кирди. Аммо қуйидаги ёнғоқзор ва муюлишдаги теракзор кўрган кўзни қувонтиради. Тоғда ер сероб, биров уни эк-буни эк де-

майди. Ҳар ким ўз майлида боғбонлик қилиб туради. Аслида Сардор чолнинг боғбонликка унча иштиёқи йўқ эди. «Келгинди» деган қарашларга қарши қўл урганди бу ишга. Қишлоқдан олислаб, шу дўнгга иморат ташлагач, бўш ер борки, дарахт ўтқазди. Бу ҳаракати билан, тоғ ўзимники, демоқчи бўлди. Қишлоқда ўзига хос обрў топди-ю, лекин «келгинди» деган қарашлардан барибир қутулолмади. Баҳонада ерга қаттиқ меҳр қўйгани қолди. Эндиликда барпо этган боғларига тикилиб кўзи тўймайди. Назарида, йигит ҳам шунга яқин гап қилмоқда эди. Фақат у шодликни мактабдан, болалару ва яна алланималардан қидирмоқда эди: «...ёзган шеърларида шундай бир теран маънолар борки, шу менинг ўқувчимми дея ғурурланиб кетаман. Ўзим эса неча йиллардирки, оддийгина бир учар машинани эплаб ясаёлмаяпман. Аммо-лекин бир марта бўлса-да, осмонда парвоз этиш ниятим бор...»

Чол тўсатдан сўзамоллашиб қолган йигитга ҳайрон боқаркан, нуқул бош ирғар, гўё суҳбатдошини орзу ва режаларини маъқулларди. Ўзи эса айни пайтда, ўтган куни ёввойи тўнғизлар кавлаб ташлаган томорқасини ўйларди.

Ўз навбатида, иккиси ҳам бир-бирига сездирмаган ҳолда Зумраднинг йўлини ўйларди.

* * *

Аёли унинг нозик жиҳати — касбига нисбатан бўлган айрича муҳаббатини яхши биларди. Билгани учун ҳам, чинакам рақиблардай, асосий зарбани ўша томонга қаратди. Отамуродни жоҳил ва муштумзўрликда айблаб, мактабига шовқин кўтариб борди. Барчанинг олдида обрўйини бир пул қилди.

Йигитнинг мактабдан кетмоқдан ўзга чораси қолмаганди. Энди қайси юз билан дарс беради? Ўқувчиларнинг кўзига қандай қарайди? Ахир у жонкуяр, талабчан муаллимдан жоҳил, ароқхўр, зинокор кимсага айланганди-да. Буни у болаларнинг қарашларидан англаркан, ҳамкасбларининг ўшандаги қиёфаларини ҳали-ҳануз унутолмайди. Ўша пайтда кимдир ачинган, кимдир эса мактабнинг фахри ҳисобланмиш ҳамкасбларининг шармандаю шармисор этилишидан ўзида йўқ севинганди.

Отамурод, қаерда хатога йўл қўйдим экан, деб кейинчалик кўп ўйлаб кўрган ва оқибат, аёлига уйланганининг ўзи катта хато бўлганлигини фаҳмлаб етган. Бири тирикликни ейиш-ичиш, кийиниш деб билса-ю, иккинчиси эзгу мақсад йўлида гувранса, аллақандай ўқувчи болалар камолидан қувониб юрса, кўкка парвоз қилиш иштиёқида алламбало «самолёт» ясаб ўтирса — ҳеч замонда келишармиди улар.

Аёлининг назарида, у ғирт аҳмоқ эди. Ўзганинг болаларига нисбатан меҳрини сира тушунолмасди. Қанақасига етти ёт бегоналарга бу қадар меҳр қўйиш мумкин, а? Мактаб етмагандек, уйида ҳам тинч қўйишмайди. Телефонда ҳали уни-ҳали буни сўраб жонига тегишади. Аёли уни ўзгалардан қизғанмасди, шунчаки тушунмасди. Жанжалга сабаблардан бири шу эди. Даҳанаки жанг кўп ҳолларда таҳқирлашга айланиб кетарди. Фалакнинг гардиши билан Отамуроднинг тоғаларидан бири қайси бир замонларда хотин олиб, хотин қўйган экан. Бу ҳолат аёлининг тилида шундай бир таърифлар ила эврилардики, билмаган одам Отамуроднинг бутун авлод-аждоди хотинбоз ўтган экан-да, деган хаёлга бориши мумкин эди. У эрини дарс пайтида қизларнинг кўкрагини томоша қилишда айбларди.

Отамурод барига чидаб келарди-ю, лекин бир оқшом ўта таҳқиромуз оҳангда айтилган гапга ортиқ бардош қилолмади. Аёли бир айтиб қўймади. Ғазабдан шамдай қотган эрининг юзи-кўзига тикилиб, юқоридаги иборани такрор айтди: «Сен ҳам эркакмисан!»

Йигитнинг урмоққа кўтарилган қўли костюмига етди. Михда илиғли турган костюмини елкасига ташлади-ю, уйидан чиқди кетди. Кейинги барча ғалва мана шундан сўнг бошланди... У эса бор аламини киракашларнинг «шеф»и ҳисобланмиш Ботир девонгдан олди. Ботир девонгнинг башарасига мушт тушириб, ўзгалар назарида «зўр»га айланди. Ҳолбуки, у зўр эмасди. Муштлашишни жинидан ёмон кўрарди. Бироқ теваракдагилар йигитдаги бу беадад аламни «куч» деб билдилар. Ўзларича ундан «зўр»ни яратдилар. Ҳозир ҳам шундай деб ўйлайдилар ва анча-мунча ҳайиқадилар.

Ярим ойча бурун машинаси ёнида хаёлга ботиб ўтираркан, қаршисига келиб елкасини босган кимсани одатдаги мижозларидан бири деб ўйлаган. Аста бош кўтар-

ган. Кулимсираб турган жувонни таниб, шошиб колган. Ўзини жуда ноқулай ҳис этиб, ҳа, юкингиз борми, деб юборган.

— Юким йўқ, — деган жувон кулиб. — Мактаб директори сифатида сизни ишга таклиф этгани келдим.

— Кутлуг булсин, качондан буён?

— Якинда, — жувонни овозида ғурур оҳанги сезилди.

Тиниб-тинчимаслиги ва жонкуярлиги туфайли мактабда «Чигтак» лақабига эга булган бу аёлни Отамурод каттик ҳурмат киларди. Ўша ғалвада ҳамдард булганларнинг бири ҳам шу эди.

— Хуллас, мен сиз билан ишламоқчиман, — дея жувон расмий оҳангда қўшиб қўйди. — Сиздек мутахассис бизга ҳаводек зарур.

— Бошлиғингиз кунармикан, — Отамурод мужмалланади. — Бошқа мактабга утиб ишлашга изн сураб борганимда, сиздан ахлоксиз одамга мактабда урин йуқ деб, ҳайдаб чиқарган мени.

— Ҳайдаровни айтаяпсизми? — Жувон ижирғанди. — У киши анча булди раҳбарликдан кетганига. Бозорда уралашиб, дунёдан бехабар қолибсиз-ку. Ҳозиргиси ёш, жуда ғайратли йигит.

— Кунгил қолганда, Меҳрихон.

— Болаларданми? — Жувон жиддий тикилади. — Биз катталарни қуяверинг, лекин болаларда не айб? Феълимни биласиз, рози булмагунингизча, тинч қуймайман. Иккинчидан, лойқаланган сув аллақачон тиниб булган. Сиз болаларни уйланг.

— Ўйлаб курай.

— Уйланг-уйланг.

Йигит шундан бери уйлайди. Ўйлаб уйига столмай турганида, кунглига ишқ ути тушди.

Шу тобда у бу кутиш дақиқаси минг йилга чўзилишигаям рози эди. Қозондаги овқат ҳеч қачон пишмаслигини, чойнакдаги чой тугамаслигини истарди. Ноумид қайтиш ғоят даҳшатли эканлигини ҳис этгани сайин юраги гупуриб, уюшиб кетмоқда эди.

* * *

Сардор чолга йигитнинг мактабга қайтиш фикри унчалик ёқинқирамади. Мактабга қайтиши эмас, тасавву-

рида туғилган муаллим сифатидаги туси – бўйинбоғ таққан, пурим костюм-шимдаги қиёфаси кўнглига ўтиришмади. Ҳозирги ҳолатида, яъни хайдовчиларга хос жўнгина либосида йигит юрагига яқинроқ эди. Уни пурим ҳолда тасаввур этгиси келмади. Айниқса, бўйинбоғни кўришга кўзи йўқ эди.

Тоғасининг ўғли шаҳардан башанг қайтганда, хотинининг ўғринча сукланиб қараганларини бир-икки сезгандай бўлган, лекин унинг хиёнат кўчасига киришини хаёлига келтирмаганди. Боз устига, тоғасининг ўғли ўз жигари, хасмига ола кўз билан қарамас. Шунга қарамай, ҳарҳолда бир сафар ўз норозилигини билдирган. Аммо аёли довдирамаган, галстугига қараяпман, нега шаҳарда ўқийдиганлар галстук тақишади, а? Саволига савол билан жавоб олган Сардор ўшандагина қариндошининг бўйнидаги бўйинбоққа эътибор берган, бир парча рангдор латтани бўйинда осилиб туриши ғалати туюлган. Уйда ҳеч ким йўқлигида қариндошининг бўйинбоғларидан бирини бўйнига тақиб, ойнага юзланган. Йўғон бўйнига бўйинбоғ сира ўтиришмаганини сезиб, юлқиб отган. Аёл зоти аҳмоқда, йўқ нарсаларга ҳаваси тушиб юради, деб ўйлаган. Аёлининг ҳаваси бўйинбоққа эмас, йигитга тушганини хаёлига ҳам келтирмаган.

Қариндошидан умиди катта, унинг шаҳарда ўқишидан жуда фахрланарди. Юрт сўрайдиган чўнг одам бўлади деб ўйларди. Шаҳарни эгаллайдиган сиёғи бор, деб умид қиларди. Қариндоши эса шаҳарни эмас, унинг тўшагини эгаллади. Шундан сўнг дунё деганлари тўнкарилиб кетди. Борлиқ ўз аҳамиятини йўқотди. Қишлоғидан бош олиб кетаркан, охирги дақиқаларда ҳам тоғасини авайлаганидан ҳозиргача ажабланади. Меҳри бор эканки, мудҳиш сирни тоғасидан яширди. Тоғаси бу сирнинг тагига етиб-етмай, гумонлар оғушида бу ёруғ оламни тарк этди.

– Келинни хайдадинг, уйингга ут қўйдинг, нима бўлган ўзи сенга, а? – деди кейинги келишида тоға.

– Қутургандим, тоға, қутургандим, – деди Сардор ердан кўзини олмай. – Ҳов бирда сизга айтган ичимдаги дард шу эди.

– Қутурган одам ё ўлади, ё қолади. Ранг-рўйинг бинойидек-ку.

– Қутургандим, тоғ гиёҳларидан шифо топдим.

Шифо топганинг яхши, энди қайт уйингга. Шодиқул хотинингга оғиз солаётган эмиш.

— Уйга қайтсам, тағин қутураман-да, тоға. Ҳавосиям ёқмайди менга.

— Шунча оламга ёққан ҳаво, нечук сенга ёқмай қолди?

— Билмадим, билолмадим, тоға.

— Унда бориб хотинингни опке, бэзга ташлаб қуйма буйтиб.

— Дардим кузиб қолишидан қурқаман, тоға. Касалим юқмасин дея, қутурган заҳотимоқ, талоғини бериб, уйга ўт қуйганман.

— Биринг қишлоқни тарк этдинг. — Тоға оғир хўрсинади. — Бириң шаҳардан бери келмайсан. Сенларга нима бўлган ўзи?

— Хеч гап булгани йўқ, тоға. — Сардор уни юпатишга тиришади. — Бехуда гумонларга борманг.

— Қачон қишлоққа қайтасан?

— Бориб қоларман.

У қишлоғига қайтиб бормади. Шу ерни ватан тутди. Аслида бу ерга мувақкат қунганди. Кетиш нияти йўқ эмасди. Кейинчалик буни аёлидан ҳам яширмасди. Аёли эса сокин тарзда ҳамиша уни маъқулларди: «Сиз нима десангиз шу, эр қаерда, хотин шу ерда». Хотини жиндаккина эътироз билдирганида, кетмоғи тайин эди. Бунинг устига, Абдураҳмон чавандоз авваллан айтиб қўйган, дунё кенг, лекин киши кунгли тортган ердагина яшайди, яшаб кўр, ёқса қоларсан, ёқмаса, кетарсан.

Сардор чол йигитга зимдан тикиларкан, ўзидан уни қай бир маънода устунлигини хис қилгандай булди. Йигитнинг борар жойи, агар тақдири қўшилиб, қизига уйланадиган булса, тушириб кетарга тайинли маскани бор. У эса вақтида мана шу имкониятдан маҳрум эди. Абдураҳмон чавандоз дилидагини сезгандай, унга мана шу дунгликни курсатган: «Келгиндиман деб сиқилма, — деган. — Аслида ҳаммамиз ҳам келгиндимиз. Фақат буни тан олувчи йўқ. Агар жуда сиқилаётган булсанг, ҳув анову газага жой сол. Ўз қўрғонингни барпо эт. Ўзинг хон, кулангинг майдон бул яшайверасан...»

Сардор чол дўнгни макон тутганда, бу атрофда қишлоқ уйларидан асар ҳам йўқ эди. Кейин тушди улар. Негадир тоғ табиати кишиларни қасрмонанд уйлар

куриб хаволанишларига йул куймайди. Ўн йиллаб дуппа-дуруст турган уйлар, тупрок силжиши туфайли, тусатдан деворлари тарс-турс ёрилиб, яроксиз холга келиб колаверади. Замин табиатининг бекарорлиги сабабли бу кишлок одамлари хар ун-ун беш йилда уйларини янгилаб туришига мажбур эди. Аммо чолнинг кулбаси курилганидан буён килт этмай турибди. Кишлок йиллар давомида силжий-силжий, дунгни тевараклаб колган булса-да, дунг чолнинг номи билан юритилади. «Сардорнинг газаси» гохида «Яккатом» деб хам аташади. Шунга карамай, чол гохида улини бегона хис этади. Дован ортида колган кишлогини кумсайди. Кумсайди-ю, уша мавхум тунни эслаб, тагин кунгли музлайди. Беихтиёр икки кишлок одамларини бир-бирига киёслай бошлайди. Бу кишлокда эшикларга кулф осилмайди. У кишлокда кулфсиз эшикни курмайсиз. Бу кишлок йигитлари бамисоли бургут, кизингга биров кош кокса, кушнинг енг химариб чикади. У кишлокда эса, кўзингни шамғалат килиб, тушагингга киришга харакат килишади...

Бу киёслар билан чол шунчаки улини овутади.

Хозир хам хотира сабаб, дилидагини тилига чикармай туролмади.

— Шу ишингиз дурустмасми, юрасизми энди буйинбог такиб.

Отамурод унга ажабланиб каради.

— Буйинбог... эркакка ярашмайди-да, — деди чол. Уни таккан одам эркакка ухшамай колади...

— Эркаклик буйинбог такиш-такмасликка караб колган булса, буйинбогсиз аблахлар канча!

Бу хак ган олдида чол жим колди.

* * *

Уй бекасининг овкат сузаётганини куриб, Отамуроднинг юраги симиллаб кетди. Таом ейилгач, турмокдан ўзга иложи колмайди.

Чамаси, жувондан энди умид килмаса хам булади. Дараги йуклиги — севгиси рад этилгани. Акс холда топтдан изсиз йўколмасди. Аммо унда умидлантирувчи бокишлару ва «кейин...» деган сирли шивирни кандай тушунмок керак? Бу нарсалар жувоннинг йигитга нисбатан беэътибор эмаслигига ишора-ку. Аммо Отамурод

бунга қаноат этмай, эътирофини унинг ўз оғзидан эшитмоқчи эди. Сўнг эса сенги қанотида парвоз этиб, ўзига қайтмоқчи эди. Назарида, шундан кейин ҳаёти бутунлай ўзгариб кетадигандек, муъжазгина гўшаси бахту тароватга тўладигандек эди.

Зумраднинг бедараклиги барча умидларини пучга чиқармоқда эди.

Мана энди, ҳадемай йўл тадоригини кўришга мажбур. Хўш, олдинда нималар кутмоқда уни? Ҳафталаб супурги юзини кўрмайдиган ҳовлиси, ҳамкасбларининг ҳиссиз нигоҳлари-ю ҳолидан хабар олиш баҳонасида келиб, вино учун тўрт-беш сўм ундириб кетадиган Дониёр жўраси... Рангсиз ва руҳсиз кунлар. Қизиқ, шаҳар тўла одамлару, бирор дардкаш йўқ, кўча тўла аёллару, лекин кўнглига ўтирадигани йўқ. Ишонган ва умид қилган аёли яқинда кўнглини чилпарчин қилиб кетган. Йигит юзсизлик қаршисида лол қолиб, чўнтагида борини чиқариб берган. Бу аёлни суймоққа нечук бунча уринди, не қидирди ундан? Жавобсиз саволлар сероб эди. Қўлига тутқазилган пулдан қаноатланган аёл эса мамнун кетган. Мамнунлигини яшириб ҳам ўтирмаган. Балки ўтган сафар қуруқ қайтаргани учун ўзича боплаб ўчини олгандир. Ҳар ҳолда топган баҳонаси қуракда турмасди. Бўйида бўп қолганмиш, дўхтирга қаратиши лозим эмиш. Қанақасига? Ахир бормай қўйганига бир неча ой бўлди-ку. Бироқ бу ҳақда ҳижжалаб сўраб-суриштирмоққа йигитда забон йўқ. Ошкора таъмагирликдан эсанкираб қолганди. Алам ва изтиробдан қаншари ачишиб, тахтадай қотганди.

У ердан кўз узиб, сўрила оёқларини осилтириб ўтиришган ҳамкасбларини кўрган. Барининг юзида шум ифода, тиржайишар, яъники, олчоқлик қаршисида ночор қолган инсон ҳолатини андишасизларча томоша қилишарди. Аёл эса аллақачон бозор тўла оломон ичига сингиб кетганди.

– Бопладими?! Аёлларнинг бариси шу...

Отамурод гап эгасига қарамади. Бу гапда ҳамдардликдан кўра, қандайдир қониқиш ҳисси кучли эди. Мамнунлик аломати устувор эди.

– Аввал Алишерни тоза соққанди, энди навбат сенга кепти-да.

Бу гап унинг учун тамомила янгилик эди. Аёлни ал-

лақандай Алишерга илакишганидан бутунлай бехабар эди. Билгани, аёлнинг ёлғизлиги, турмушидан ажрагани эди. Аёл унинг қайноқ оғушида эркаланар экан, эридан сунг бирор кимсага киё бокмаганини хамиша таъкидлар, севаман, дерди, борлиғимсиз, сизсиз дунё менга коронғи, дерди. Бу гапларга йигитнинг жуда-жуда ишонгиси келарди. Бироқ ишонмоғига доимо нимадир халақит берарди.

— Куйинаверма куп, бариси бир гур буларнинг!

Бу гапга йигитнинг қушилгиси келмади. Эркакка хам жон, хам тан була оладиган аёллар борлигини, узига аталгани эса дунёнинг қай бир бурчагида мавжудлигини хамиша хис этарди, умид киларди. Агар бунинг тескариси булса, бу оламда яшамок не даркор? Аслида дунё шундай яралган — ким кимгадир доимо интилиб яшамоғи лозим. Бировга интилмайдиган одамнинг нигохи бефарк, идроки мудроқ булади. Унақалар Худо берган умрни яшаб утмоқлари учунгина йук ердаги нарсаларга уралашиб, ташвишларга алданиб яшайдилар. Кунгиллари тор, мақсадлари бачкана, кибрли буладилар. Ана сурида бир талайи валақлашиб утирибди. Улар билан оддий бир нарса юзасидан хам бахслашиб булмайди. Барча нарсалан ёмонлик қидиришади. Аёл зотига нисбатан қарашлари шу қадар куфрлики, бу мавзуда, яхшиси, сузлашмаган маъқул. Иймонингни қочириб, шайтонга хамрох килиб куйишади. Негадир оқдан кора, нурдан соя қидиришади. Хатто газетага тикилиб, китоб вараклашингниям калака килишади. Ўз навбатида, бари ўзини ғоят ақлли санайдилар. Йук-бор нарсага қах-қах уришади. Мижозлар қолиб, бир-бирларини алдашга тиришадилар. Оддий инсоний хислар бегона, хар қандай туйғу кулгига сабаб бўлади. Нечун улар бунақа? Мижозга рупару келганида нега узи хам уларга ухшаб кетади? Купрок ундириш пайида булиб, тили ёлғонга кетганини хам сезмай қолади. Ёмон хислатлар нечун бу қадар ёпишқоқ? Яхши хусусиятлар эса кийимга қўнган гарддек қоқиб ташланаверади. Нега?

— Биттаси бор, жуда бой лекин. Гаплашиб берайми? Эридан қолган машинасиям бор. Яп-янги. Маза қил миниб юрасан.

Отамурод гап эгасига қарамайди. Эркаклик шаъни, ор-номуси хакидаги қарашларини эътироф этмоқдан

наф йуқлигини уйлайди. Қаватидаги кимса эса унга ачиниб қарайди.

— Аммо-лекин ёмон тушириб кетди-я сени. Булар шу, куз сузиб, пулингни олади.

Йигит эса берган пулига эмас, аёлга ачинарди. Туйғулари унинг учун бир пуллигидан эзиларди. Шунинг билан биргаликда, аёл кишининг сирли муҳаббатини қумсарди. Бу туйғусиз тириклик нюят нурсизлигини уйларди.

Охири у кунгилдаги ёрини одам тула шаҳардан эмас, тоғлар орасидаги муъжаз бир қишлоқдан топди.

Топди-ю...

Чумичнинг қозонга урилиши юрагини уртаб, дилини вайрон этаётганини ҳис этиб, афти тиришди. Чолнинг гаплари ортиқ қулоғига кирмай, теваракка маъюс назар солди. Тонгги қуёш нуридан ақлни лол қолдирар даражада фусункор тус олган табиат чиройини сезмайди. Аммо адоватни ҳис этади. Бу қишлоқдаги жамики нарса унинг дарвозадан чиқишини пойлаётгандек, ташқарига чиқиши билан мурмалахдек ёпишадигандек эди. Ҳатто қаршисидаги чол ҳам меҳмон ҳурмати дея, зур-базур узини босиб тургандек эди.

Отамурод тақдирига тан берган бир алфозда косадаги овқатга қошиқ урди. Таом лаззатини туймади. Назарида, маза билиш сезгиси улгандек эди.

У беиштиёр кавшаркан, ортиқ теваракка боқмас, умиди бутунлай сунганди. Олдинда кутаётган сезгисиз, маза-матрасасиз ҳаётнинг бор залворини вужудида ҳис қилгандек, елкалари чуккан, шалвираган бир аҳволда шурва ҳупларди.

* * *

Пойгагта охирлагани сайин, чолнинг ташвиши ортмоқда эди. Қизининг дараксизлигини эмас, йигитнинг қишлоқдан омон-эсон чиқиб кетишини уйламоқда эди.

Йигит кунглига утиришган, айниқса, ёлғон гапириш пайтидаги ҳолати чолга жуда ёқиб тушганди. У, туртбеш қоп ёнғоқ керак эди, деркан, хижолатдан дув қизариб кетганди. Кейин ёлғон сузлаганини яшириш учун тоғларга боққан, машинаси теварагини айланган киши булган. Чол эса уни хижолатдан чиқаришга аҳд қилгандек, айтган ёнғоғини бирпасда туғрилаб берган. Бундан

йигит заррача севинмаган, бошини қашлай-қашлай, бу кераксиз матоҳларни машина устига тезгина улоқтирган. Аммо пул санашга келганда, роса имиллаган. У пул санамаган, пул санаган киши булиб, бир оз қолишига баҳона қидирган. Шу ерда чол кумакка келган: «Бир кеп қонсиз, меҳмон буп кетинг энди». Йигитнинг кузларидаги ушандаги қувончни чол ҳануз унутолмайди: «Тавба, худди ёш болага ухшайди-я», деган негадир унга меҳри ийиб.

Йигит кампирига ёққанини чол дарров илғаган. Одамни билишда кампирига тенг келадигани йуқ. Бу хусусият унга отаси — Абдураҳмон чавандоздан уттан. Ҳайбатли бу одам итдай экйрак, буридай ёвқур эди. Одам боласининг нелигини ва нималарга қодирлигини бир қарашдаёқ биларди. Дилидагини образли йусинда ифода этишни яхши курарди. Гап келганда, отасиниям аямайдиганлар хилидан эди. Буни қарангки, Сардорни шу масканда муқим яшаб қолишини ушандаёқ сезган экан: «Чангалинг буш/ироқ курипади, жигар, — деган бирда. - Чунон истасангда, бургутлик суёғи йуқ сенда. Аммо-лекин яхши йигитсан. Кунглингда кириинг йуқ. Шунинчун ортиқча чиранмай, ҳолингни билда, ризқингни териш пайида бул».

Бу пайт Сардор пойгаҳда яроғини қайта тозалаб, мойлаётган эди. Юрагидан ҳануз алам аримаган, кузига чуп суққанларнинг қонини тукмоқ қасдида уртанарди. Таажжубли жиҳати, ушанда Абдураҳмон чавандоз уни бу йулдан қайтаришга уринмади, увол-савоб ҳақида сузламади. У йулга тушганда, айтар гапи шу булди: «Бугун қузи суяман, ҳаялламай қайт». Йигитнинг кузларида алам учқунлади: «Мен энди эт емайман, қон ичаман, уларнинг қонини ичаман!» Абдураҳмон чавандоз унинг нигоҳида алангаланган бу ифодани пайқасада, пинак бузмаган, тунга қолмай, қайт, деб қуя қолган, холос.

Сардор эса қайтиш ҳақида уйламасди. Куну тун руҳини эговлаётган азобдан бийратула қутулмоқчи эди. Тушакда бир-бирига айқашиб ётган яланғоч таналарни эслагани сайин, қони қупирмоқда эди. Бу ишни биринчи кунёқ амалга оширмаганидан изтиробда эди.

Яроғини елкасига ташлаб, йулга тушаркан, кета-кета ортига қайрилди. Узича туз-паъмак тотинган хонадон

билан хайр-хушлашмоқчи бўлди. Шунда тандир ёнида хаёлчан турган қизга кўзи тушди. Аланглаб Абдураҳмон чавандозни қидирди. Уни топмади. Бундан йигитнинг алами келди. Чавандозни совуққонликда айблаган бўлди. Сўнг жаҳд билан олға юришда давом этди. Шу пайтда довон бошига етди. Довон тепасида бир зум тин олмоқни истади. Харсанглардан бирига елкасини тираб, оёқларини узатиб ўтираркан, дунёнинг бу қадар кенглигини энди кураётгандек, бир-бирига мингашган тоғларга, кулранг хошия тортган уфққа хайратли тикилиб қолди. Ўзини зарранинг зарраси эканлигини дафъатан ҳис этди. Чексизлик олдида юрагини ёндираётган интиқом ўти сусайгандек бўлди. Кўз ўнгидаги барча нарсаларда яшашга интилиш мавжудлигини теран идрок этди.

Авваллари у борлиққа бу даражада синчков эътибор бермасди. Энди эса, худди хайрлашаётгандек, барча нарсаларга жиддий разм солмоқда эди. Аслида ҳам шундай, агар у кўнглига туккан режасини амалга оширадиган бўлса, бу тоғу тошларни қайта кўрмаслиги тайин. Шунинг учун ҳам у бурон букқан арчаларга, елга бўй бермай кўёшга талпинаётган тоғ чечакларига, майсаларга айрича диққат билан бир-бир назар соларкан, улардаги яшаш иштиёқини ҳис этди.

Бу ҳол илгари унда бўлмаган. Бурун у борлиқни яхлит кўрарди. Яхлитлик бағрига разм солмоққа на уқуви, на хафсаласи бор эди.

Айни пайтда қалбида англарсиз нимадир уйғонгандек эди.

Ҳадемай яна йўлга тушади. Кўзга ташланиб турган навбатдаги довондан ошиб, пастдаги тоғ тизмаларидан бирида жойлашган қишлоққа кириб боради. Қайнотасининг уйига тикка кириб, хиёнаткор аёл кўксига милтиқ тирайди. Кейин йигитни... Аммо улкан шаҳарнинг қай бурчидан топади уни? У қаерда-ю, шаҳар қаерда. Йўқ, топмай қўймайди. Йигит кишининг номусини оёқости қилиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяди унга!

Шунда кутилмаганда саркаш бир ингичка овоз аста тебранди: «Ўлдирсанг, мардни ўлдир, умринг сабил кетмайди. Номард нима, ерда ётган бир тезак – уни тепиб ўтдинг нима-ю, босиб ўтдинг нима. Бу билан ҳеч нарса ўзгармайди». Бу Сардорнинг идроки эмасди. Қачонлар-

дир кимдандир эшитган пурмаъно ўгитнинг қалбдаги акс-садоси эди.

У бу овозга қулоқ солмоқни истамади. Ўзини чалғитиш ниятида бот теваракка разм солди. Аксига олгандай, барча нарсадан ҳаётнинг қудратли нафаси уфуриб турарди. Бу қудрат олдида юрагини куйдираётган интиқом қандайдир бачкана туюларди. У йўлбарс овига чиқиб, сувир инини пойлаётган овчидек хис эта бошлади ўзини. Саркаш ички овоз эса сира тинай демасди: «Иш арзисаям, улар арзимайди! Азалдан қийшиқ ўсган дарахтни кесдинг нима-ю, кесмадинг нима! Дунё деганлари шу — вафо ва хиёнат, ёвузлик ва эзгулик ўртасида сарсон яшайсан! Яшаш давомида чиниқиб, тобланиб борасан! Сен бу борада, яхшиси, тоғлардан ўлгу ол. Уларнинг бу чўнг бошлари не синоатларни кўрмаган. Лекин ҳамиша адл! Инсон қавмидансан-да, гоҳ тушкунликка берилиб, кўксингга милтиқ тирайсан, гоҳ интиқом ўтида ковриласан. Тирикликнинг эса, икир-чикирларинг билан иши йўқ, ўз маромида давом этаверади...»

Ўша куни довонда узоқ қолиб кетди. Ўтган воқеаларни ўйламасликка тиришди. Заминнинг таскин берувчи қудратли кучини янада теран хис этмоқчидай қорли чўққиларга, арчазорларга тикилиб ўтирди. Сўнг изига қайтди.

Қишлоққа шомга яқин кириб келди.

Уйда қўзи сўйилган экан, Абдураҳмон чавандоз уни одатдагидек хушхол қаршилади. Худди қайтишини билгандек, ортиқча сўраб-суриштирмади.

Энди билса, Абдураҳмон чавандоз унинг қотилликка қодир эмаслигини сезган экан. Қон тўкиш гуноҳ, деган кейинги гурунгларидан бирида, зўр бўлсанг, сабрни ошно тут, ақидасига амал қилди. Шунга қарамай, интиқом ўти анчагача юрагини куйдириб юрган. Кейин меҳнатга берилиб, барини унутган. Ана кетарман-мана кетарман дея, аввалига сой бўйини обод қилди. Сўнг қаршидаги қоя пойидаги ерларни ўзлаштирди. Қоянинг кунчиқиш тарафидаги бет ҳам назаридан четда қолмади. Меҳнат билан бўлиб, умрини ўтказиб қўйганини ҳам сезмай қолибди. Кейин ўйлаб кўрса, ўшанда борадиган жойининг ўзи йўқ экан. Қишлоғига қайтмасликка қасам ичган. Айрим ҳамқишлоқларига ўхшаб чўлга кетишдан бирор маъни топмаган. Боз устига, бу қишлоқдан ҳеч

ким сени хайдаётгани йук. Ҳурмат-иззатинг жойида. «Келгинди» масаласига келсак, бу дунёда ҳамма келгинди. Келади-кетади. Дунёга устун булган одамни ҳали ҳеч ким курмаган.

Бу фикр асли Абдураҳмон чавандозники. Раҳматли дунёга кенг куз, теран ақл билан қарарди. Гаплари салмоқли, гурунглари мазали эди. Дердики, аждодларимиз бу томонларга кувғин туфайли келиб қолган. Сунг болишни бағрига тортиб, берилиб сузламоққа тушарди. Унинг ҳикоясида киши куз унгида қуйидаги манзара жонланарди.

Кенг яйлов. Юзлаб утовлар тикилган дашт йилқилар уюрига тулган. Оқшомлари қозонларда эт қайнаган. Йигитлар қатори қизлар ҳам чавандозлик сирларини билишган. Камон отиб, кураш тушишган. Шундай сурурли кунларнинг бирида кунботишдан ёв босиб келган. Сон-саноқсиз. Тенгсиз жангда енгилган даштликлар чекина-чекина мана шу тоғлар бағрига етиб келган. Тоғ девордек тик, утмоқ машаққат булган. Шунда юрт кексалари Худога нола қилган. Довон бағри очилиб, улар мана шу водийга тушиб қолишган. Душман уларнинг манзилидан огоҳ булгунча бу ерда бир неча авлод яшаб утган. Охири улар яна ёв талонига учрайди. Бутун бошли қишлоқдан бир қиз ва уғил бола омон қолади. Кейинги авлод мана шу иккисидан тарқаган. Ва у ҳикоясини ҳамиша мана шу тарзда якунларди: «Шунинг учун иттифоқ булинг! Баринг бир ота-онанинг зурриётларисиз! Иттифоқ булинг!»

Бу ривоят Сардорга жуда ёқарди. Демак, бу қишлоқда ҳамма келгинди. Келгиндиман деб, сиқилмасамам буларкан. Бундан кунгли андак оромини топади. Барча нарса узига дахлдордек туюлади...

Чол бу ҳақда сузламоқ ниятида қошида утирган йигитга тикилади. Тикиларкан, унинг бу қишлоқда қолмаслигини сезади. Қизи минг ҳурлиқо булмасин, ҳеч бир куч йигитни бу қишлоқда олиб қололмайди. Газа тугул, бутун бошли тоғни ҳадя қилсангда, қолмайди бу. Негаки, унинг уз манзили, уз маскани бор. Йук, қолмайди бу!

Сардор чол бирдан ҳушёр тортади: нимани истаяпман узи мен?! Қариганда, жинни буп қолдимми, нима бало!

У косага қошиқ урарқан, йигитни ёқтириб қолганини қайта ҳис этди. Умр бўйи мана шундай ўғилни орзу қилиб келганини ўйлади.

Худо қиздан қарашди-ю, лекин ўғилдан сиқди. Икки қизи шу қишлоқнинг бўлаги ҳисобланмиш паст қишлоққа тушган. Кенжасининг эса бахти чопмади. Суксурдай куёви кўчки тагида қолди. Кенжа қизи ўр чиқди. Шундан кейин бировга кўнгил қўймади. Отанинг назарида, бу йигитга қизининг кўнгли товлангандай эди. Ё алданилмиканми? Ё йигит бирор бежо ҳаракат қилдими ёхуд ножўя сўз айтдимикан? Ундай деса, қизининг ковок читганини сезмади. Қайтамга қисинган, кимтинган, лекин ичдан яшнаб турган. Ё тасаввури алдадимикан?

Чол кўз остидан йигитга айбдорона тикилди. Йигит шўрликнинг руҳи чўккан, нима еб, нима ичаётганини сезмайдиган бир аҳволда кавшанарди.

* * *

Косадаги сўнгги луқмани еб бўлган Отамурод боши эгилган куйи, лаб-лунжини суртди. Чуқур хўрсиниб, аста қаддини ростлади. Теваракка ғамгин назар солди.

— Бизга энди руҳсат берсангиз, — деди ғамгин оҳангда. — Турай энди.

— Чойдан ичинг, борасиз-да шу уйингизга. — Чол қувноқ сўзлашга уринди. — Қоринди ниқлаб олсангиз, йўл юрмоқ осон кечади.

Йигит кулимсирашга тиришди. Қишлоқ томонга боқади. Тонгданоқ руҳини исканжага олган адоватни теранроқ ҳис этмоқчидай, ҳар бир хонадонга бир-бир кўз ташлаб чиқади. Аммо жувоннинг дардида ёнаётган юраги адоватни ортиқ даражада сезмайди. Агар шу тобда, кўчага чиқа кўрма, калтак остида қоласан, дейишган тақдирдаям бирор туки қилт этмасди. Дунёда ҳажр ва умидсизликдан оғир дард йўқлигини илк бор англаб етган йигитнинг юраги чилпарчин бўлган. Назарида, чол, суймаганга суйкалма, деган маънода кулимсираётгандек туюлди. Ҳадиксираб чолга боқди. Йўқ, у ҳам ўз ўйи билан банд эди.

Отамурод эзилиб ўтириш жонига теккандай, сарқашонга бир ҳаракат билан ўрнидан қўзғалди. Қозон бошида серрайиб турган кампирга миннатдорчилик билдир-

ган бўлиб, кераксиз юк ортилган машинаси томон юраркан, негадир, яна келаман, деди. Чол одоб юзасидан, эшигимиз ҳамиша очиқ, деркан, ичидан зил кетди: «Эсон-омон чиқиб кета олармикансан ҳали».

Иккиси машина томон олдинма-кейин юрган ерларида, бирдан тақа-тақ тўхташди.

Сой томондаги тор сўқмоқдан хурмача кўтарган жувон бамисоли қуёшдай порлаб чиқиб келарди. Ҳарҳолда йигитга шундай туюлди. Ва у бир лаҳза уят ва андишани унутди. Жувонга бақадай тикилиб қолди. Аммо буни уй эгалари сезмади. Уларнинг эътибори ҳам Зумрадда эди. Бундан жувон баттар қисинди, баттар қизарди. Кўзига тик тушган кўёш нуридан шапалоқлангандай, беихтиёр қоқилди. Ўзини базўр ўнглаб, хижолатомуз жилмайди.

— Меҳмон кетаяпти, қизим, — деди ота.

— Бунча йўқ бўп кетмасанг, — деди она.

— Мен ҳозир.

Қиз шундай дея ҳовли этагидаги кулба томон интилди. Ҳаракатларида қандайдир ошиғич, ҳаяжон бор эди. Буни сезган чол-кампир бир-бирларига маъноли қарашди. Сўнг йигитга ўгирилишди. Уларнинг қарашларини йигит жуда кеч пайқади. Лавлагидай қизариб, ерга боқаркан, кабина эшиги тутқичини тополмай, бирпас тимирскиланди.

Жувон кулба эшигида пайдо бўлганида, чол янада сергакланди. Қизининг қўлидаги тугунга қаради. Зумрад хурмачани Абдураҳмон чавандоз авлоди учун маълум бир тимсолга эга бўлган ўша таниш белбоққа тугиб чиққанди.

— Қаймоқ, — деди у қўлидаги тугунни онасига узатаркан оҳиста. — Ўзимизда йўқ экан, бувамникидан олиб келаяпман.

Жувон аста ортга чекинаркан, йигитга бир қараб қўйди. Шу бир қарашнинг ўзиданоқ Отамурод кўп нарсани англади. Ҳаяжондан ҳаприқиб, тили калимага келмай қолди.

— Қутлуғ уйдан қуруқ кетманг, болам!

Кампир қўлидаги тугунни йигитга узатаркан, чолига маъноли қараб қўйди. Чолнинг зийрак нигоҳи белбоғнинг маъносини йигит англамаганини дарров пайқади. Жувоннинг ташрифи ва қараши билангина чеклан-

ган Отамурод қўлидагини шунчаки тугун деб ўйлади. Уни ўтиргичга қўйди.

— Қаймоқ тўкилса, белбоғ расво бўлади, ўлим. — Чол шундай дея ортига ўгирилди. Аёли ва қизига қаради. Улар йигит билан тезгина хайрлашиб нарироқ кетдилар. Ота уларни нигоҳи билан кузатиб қоларкан, тағин йигитга юзланди.

— Белбоғни белга, э, елкага ташлаб олинг, — деди. — Хурмачани оёқ остига жойлаштиринг. Оғзи маҳкамми? Ҳа, маҳкам экан. Тўкилмайди. Белбоғни елкага ташланг.

Йигит хурмачани челак ичига жойлаштириб, белбоғни елкасига ташларкан, чолга хушнуд жилмайди.

— Яна озроқ ёнғоқ ғамлаб қўйсангиз, — деди юзи қизариб. — Икки-уч кун ўтказиб келамиз.

— Келамиз? — Чол бу сўровда сўзга алоҳида урғу берди.

Йигит ҳаяжон билан таъкидлади.

— Ҳа, келамиз!

— Кутамиз, лекин белбоғни елкадан ташлай кўрманг!

Афсус, йўлда йигит бу гапни наққос унутди. Ҳаяжондан терчиган манглайини белбоғда сртаркан, одати бўйича уни ёнига, ўриндиққа ташлади. У шу қадар бахтиёр эдики, қўшиқ айтиб юборишдан зўр-базўр ўзини тийиб турарди.

Қишлоқдан чиқиши билан қўшиқни бошлаб юборди. Ҳаётида бирон марта қўшиқ айтмаган, шунингдек, бирорта ашулани тузук-қуруқ билмасди. Буни қарангки, сўз дастани ўз-ўзидан қуйилиб келаверса денг.

Аммо унинг шодлиги қишлоқдан унча узоқлашмай адоғлади. Муюлишда йўл човроқ харсанглар билан тўсиб қўйилганди.

* * *

Бу пайтда чол ҳансираганча дўнгга тирмашаётган эди. Дўнгдан муюлишгача бир қадам. Довонга тирмашадиган яккаю ягона йўл эса қишлоқ ёқалаб бориб, Бешташдан сўнг муюлишга бурилард.

Муюлишга бориш чолнинг хаёлида ҳам йўқ эди. Аммо машина ҳовлидан чиқиши билан қизи онасига, она эса чолга ялт этиб қаради.

— Муюлишгача кузатиб қуймадингизда, отаси.

Чол, белбоғ бор-ку, демоқчи булди-ю, сўнг бирдан хавотирга тушиб, оёғини қўлига олди. Дўнглик жуда тик эди. Аммо тоғ аҳли учун бу тиклик нима бўпти. У мисоли қоплондай бута ва харсанглар оралаб, жадал юқорилаб борарди.

• • •

Машина йулга кундаланг ташланган харсангларга тумшуқ тираб тухтаркан, наридаги арча тагида ёнбошлаб ётган беш-олти йигитлар орасидан икки нафари урнидан қўзғалди. Улардан бири кеча шомга яқин машинани тузатишга кўмаклашган қоратўри йигит эди.

-- Куп қопкетдингиз, меҳмон? — деди у машинага яқинлашиб, кабина эшигини очаркан, совуқ илжайди.

Отамурод саволга жавоб беришдан аввал теваракка зимдан разм солди. Ўнг бет тик қоя, чап тубсиз жарлик. Тушган одам тариқдай сочилиб кетиши тайин.

Йигитлар кулимсираб туришган эса-да, авзойилари бузуқ, гуё қаҳрларини табассумлари остига яширишга тиришгандай, ғалати илжайишарди.

— Тушинг, меҳмон, бир майдон гаплашиб олайлик энди! — деди иккинчиси.

Ишқдан маст Отамурод хушёр тортаркан, тонгдан юраги сезган аловат ва унинг натижаси эрмиш хавф мана шу эканини англади. Лекин негадир қурқувни ҳис қилмади. Агар жувондан воз кеч, десалар, яхшиси, анови жардан улоқтира қолинглар деяман, деб ўйлади. Бироқ оғзидан бутунлай бошқа гап чиқиб кетди.

— Мени ҳатто йўл назоратчиси тухтатганда ҳам машинадан тушмаганман, — деди қўрсроқ оҳангда.

— Лекин биз йул назоратчиси эмасмиз, — деди биринчи йигит уша сокин оҳангда. — Туша қолинг энди!

— Унда қароқчи экансизлар-да, — Отамурод шундай деркан, зиғирча чучимаётганидан бот ажабланди. — Лекин менда турт қоп ёнғоқдан бўлак нарса йўқ.

— Ёнғоқ узимизда ҳам сероб, ҳатто керагидан ортикча, — деди биринчи йигит уша-уша мулойимлик билан. — Озгина ножуя ҳаракатларингизни сезгандай булдик. Тухтатганимиз шундан. Гапни чузмай, туша қолинг!

Отамурод йигитнинг исталган пайтда ғазабнок тус олиши мумкин булган афтига бир муддат тикилиб тураркан, чучимаётганидан баттар хайрати ошди. Кабинадан тушa-туша деди:

— Сизга ножуя куринган уша харакат самимий булса-чи?

Бирок бу саволи жавобсиз колди. Коратури йигитнинг кузлари уриндиклаги белбоккa қадалганди. У бир белбоккa, бир Отамуродга тикиларкан, ишонкирамай сурaди:

— Белбоғ сизникими?

— Ҳа, хозиргина совға қилишди.

— Ким?

— Буни билишингиз шарт эмас! — Отамурод оёк тагига ташлаб куйилган темир булагига уғринча караб куяркан, йигитнинг қарашлари юмшаганини пайкаб ажабланди.

— Бундан чиқди тағин келаркансиз-да? — Йигитнинг овози бу сафар иликлик касб этди.

— Худо хоҳласа, уйдагилар билан келаман! — деди Отамурод йигитнинг нигохида жилоланган дустона ифодадан рухланиб. — Хаялламай келаман! Ишкилиб, куясизлармми? Ё...

— Э, бемалол! — Йигит энди хижолатомуз жилмаяркан, йулдаги харсангларга ишора қилиб деди: — Юқоридан тош уприлиб тушган экан, йулни энди тозалаймиз деб тургандик.

— Кучки денг? — Отамурод жилмайди.

— Йук, кучки утиб булди, бу шунчаки тош.

— Унда мен кета колай.

— Олдин йулни тозалайлик.

— Карашайми?

— Йуға-ай, сиз меҳмонсиз ахир.

— Жар тубсиз экан лекин, — Отамурод қуйига ишора қилиб кулди.

— Ҳа, тубсиз.

— Тунда юриш хавфли экан.

— Ёмон одамга кундузи ҳам хавфли.

— Ёмонлар сирасига кирмасам керак мен?

— Нималар деяпсиз, хафа қилаяпсиз бизни.

— Хай, бизга жавобми унда?

— Шундайгина йулни тозалаб олайлик.

Отамурод йўлдаги харсангларни четга суришга уннаётган йигитлар харакатини бир зум кузатиб тураркан, сўнг ўтирғичда ётган белбоғни қўлига олди. Уни димоғига олиб бориб хидлади. Белбоғдан кўкналикк хиди, шунингдек, заиф атир иси анқирди.

— Уни белга маҳкам боғлаб олинг, меҳмон, — деди қоратўри йигит, кафтларини бир-бирига ишқаларкан, жилмайиб.

— Ха, маҳкам боғланг, — деди иккинчиси.

— Авваароқ шундай қилиш керак эди, — деди яна биринчиси.

Отамурод белбоғни белига боғларкан, масрур жилмайди. Бунга жавобан йигитлар ҳам кулишди. Сўнг қўл силкиб, хайрлашиб қолишди.

• • •

Худди шу аснода Сарлор чол дўнгга кўтарилиб улгурганди.

У йигитларнинг йўлни тозалашларию, жилган машина кетидан қўл силкиб қолишларини жимгина кузатаркан, енгил, жуда енгил нафас олди. Кейин улар кўриб қолмасин деб, буталар орасига яширинди.

Йигитлар узун-қисқа бўлиб, қишлоқ томон юришаркан, улар қаторида Абдураҳмон чавандознинг невараси ҳам бор эди. Отамуродга рўпара бўлган биринчи йигит эди у.

Чол буталар панасига хотиржам жойлашиб ўтираркан, ўзининг бу қишлоқда муқим яшаб қолишига сабаб бўлган омиллардан бирини топгандай бўлди. Аммо буни сўзда ифода этиш қийин, фақат хис қила билишгина мумкин эди, холос.

ТОҒУ ТОШЛАРДА

Унинг хаётида бехаловат кунлар бошлангани. Энди илгаригидек эмин-эркин юролмас, назарида ҳар бир харсанг, бута ёки арча ортидан ғаними пойлаб тургандек ўзини бежо хис этарди. Бундай пайтда кўзидан кўра кўпроқ димоғига ишонарди. Ўша даҳшатли хидни илғаши баробар бутун вужудида титроқ қўзғалиб, тезроқ қочмоқ пайида бўларди. Ўша даҳшатли хид — ин-

сон хиди эди. Кўпинча бу хид милтиқ иси билан қоришиқ бўларди. Қоришиқ хид — ажал эди. Ажал хидини пайқаган кўзлари қора, намчил тумшуғини юқорига кўтариб, барча айиқларга хос хиёл сусткаш хатти-харакатлар ила хавони бот-бот искар, кейин эса лапанглаганча орқа-олдига қарамай қочиб қоларди. Орқа-олдига қарамай деганимиз сал ёлғон бўлар, нега деганда, Пахмоқ қочиб бораётиб, йўлда дуч келган нарса — харсанг, бута, арча, қисқаси, бекиниш мумкин бўлган нимаики учраса, бир зумга тўхтаб, ғаними томонга секингина мўралар ва шу созда уни бир неча бор кўришга муяссар бўлганди.

Эгрилара худудида ўзи ёлғиздек, ғаними хам ёлғиз эди. Тошлоқсойлик Панжи саёқ унинг изидан тушганди. Шу дамгача уларнинг бир-бирлари билан ишлари йўқ эди. Пахмоқ ўз ерида тинчгина умргузаронлик қилганидек, Панжи саёқ хам тоғбегининг кўзини шамғалат қилиб, тулки ва парранда-ю даррандаларни отиш билан қаноатланиб юрарди. Айиқ овлаш етти ухлаб тушига кирмаганди. Умрида йирик йиртқичлардан — уч-тўрт бўринигина отишга муваффақ бўлган бу одамнинг феъли ёзда шахарлик мехмонларнинг навбатдаги ташрифидан кейин айниди.

Қишлоқ пастидаги сой бўйида сўлим гўшалар нихоятда сероб эди. Айни саратонда бу ердан дам олувчиларнинг кети узилмасди. Бундай пайтда Панжи саёққа ўхшаш такасалтангларнинг куни туғарди. Тимирскиланиб сой бўйига тушса бўлди, истаган давра уни ўзига қўшиб оларди. Панжи саёқ мехнатга териси юпқа бўлгани билан улфатчиликни жуда қойиллатарди, хизматдан сира қочмасди. Ўчоқ кавлаш дейсизми, тандир осиш дейсизми, юқоридан ўтин териб тушиш дейсизми, хуллас, бу хил юмушларни жуда кифтини келиштирарди. Боз устига уста гурунгчи эди. Оғзига олгина «тегиши» билан ов хақида шундай бир гурунгларни бошлардики, ўтирганларнинг оғзи ланг очилиб қоларди. Даврадагиларнинг кўз ўнгида бу бирдан ўзгача тус оларди. Шунчаки бир фақир эмас, балки уста овчи, хар йили неча-неча бўриларнинг шўрини қуритадиган мохир мерган, неча-неча кўчкилардан омон қолган омадли инсон сифатида таассурот уйғотарди. Барча овчилардек бирга уни қўшиб гапиргани сайин туйқусдан шу қадар

завқи тошиб кетардики, оқибатда гапирган гапига ўзи ҳам чиппа-чин ишониб қоларди. Дам олувчилар ҳам фавқулодда сахийлашиб, ундан ичкиликни аямас, кетишаётиб эса баъзилари манзилларини ҳам ташлаб кетишарди, боринг, бормасангиз хафа бўламиз, дейишарди.

Панжи саёқ уларникига бормагани каби, уйига ҳам таклиф этмасди. Қандай қилиб таклиф этсин. Пешанасига битгани уй бўлиб уй эмас, оғил бўлиб оғил — бир айвонли, етти боларли шунчаки бир кулба. Ёз бўйи ҳовлисини супурги ўт босиб ётади. Кузга томон супурги ўтларни ўриб, улардан супурги ясайди. Хафсала қилса, бозорга чиқариб сотади, йўғасам, ҳовлининг бир четида қиш ичи чириб адо бўлади. Рўзғор ишига камхафсала ва овдан бери келмагани учун хотини ташлаб кетган. Суққабошликка тамомила кўникқан бўлса-да, гоҳо тусатдан уйлангиси келиб қолади. Аммо бунинг учун аввало уйини тузатиб олиши лозим, иккинчидан, қўёш кўрмай моғорлаб кетган кўрпа-тўшагини янгилаши керак. Учинчидан, хотин туширгандан кейин ис-пис чиқариш деган гаплар бор, бунинг ҳаммасига эса пул керак. Қиш ичи отган тулкилари терисига битта қисир сигир келмайди. Ака-укалари, одам бўлмайди бу, дея қўл силтаб қўйганларига анча бўлган. Унинг эса одам бўлгиси келади-ю, лекин...

Панжи саёқ эркин яшашга ўрганган. Елкасида милтиқ, тоғма-тоғ изғишни хуш кўради. Унинг бу хил турмуш тарзини одамлар ҳазм қилолмагандек, ўз навбатида, у ҳам одамларнинг яшаш русумини ҳеч танига сингдиролмайди, ўзича одамларни қўрқаламушга қиёслайди: «Иш, рўзғор, хотин ва бола-чақа... туфи-ий, шуям тирикчилик бўлди-ю!» Кишин-ёзин устидан пахталик тушмайди. Негаки, кечалари дуч келган ерда ётиб қолаверади-да. Дала-дашт, тоғу тош, ўнқир-чўнқир унинг учун ҳар қандай уйдан афзал. У, асосан, тулки овлашни яхши кўради, паррандаларни эса овқати учун отади. Ёздан бўлак пайт кулбасининг ёнидан ўтиб қолган одамларнинг димоғини каклик шўрва ҳиди қитиқлайди. Агар кўнглингиз каклик шўрва тусаса, марҳамат, яримта виноии қўйинга тиқиб, эшик қоқиб бораверинг. Панжи саёқ сиздан овқатини аямайди.

Боя айтганимиздек, ёзда унинг куни сой бўйида ўта-

ди. Дам олувчилар орасида хафталаб туриб кетувчилар бор. Панжи саёқ гурунги ва хизмати эвазига хафталаб маза қилади. Бир сафар уни норғул-норғул эркаклардан ташкил топган давра аҳли ўзига тортди. Даврабоши туман марказидаги аллақандай бир каттакон идоранинг бошлиғи экан. Гап орасида кимдир бу ҳақда қистириб ўтди. Аммо Панжи саёқ учун бу нарсанинг зиғирча аҳамияти йўқ эмасми, бошлиқнинг виқорли чимирилиб ўтиришларига мутлақо аҳамият бермади. Одатдагидек, хизматини сидқидилдан адо этиб юраверди. Қўли ширинлигини билган бошлиқ бора-бора уни ўзига яқин олди, ов ҳақидаги гурунгларини жон қулоғи билан тинглади. Тинглаб туриб, бир куни шундай деб қолди:

— Мулла Панжи, бу-у айиғу қоплонларгаям тишлари ўтадими ё фақат бурининг кетидан пойлайдиларми?

Панжи саёқ ҳузур қилиб суяк кемираётган эди, жавобга ошиқмади. Суяк кемира-кемира аввалбошда бошлиқнинг семиз, оппоқ яланғоч сонларига, сўнг калта иштони устига тўкилиб турган йўғон қорнига назар солди, тоғ йўлига ўлақолса чидамаса керак бу, деб ўйлади негадир ўзининг чайирлигидан суюниб. Сўнгра унинг ўзига бир қадар ихлос билан тикилиб турганлигини кўриб, мой юқи бармоқларини ялай-ялай, ўта жиддий оҳангда гап қотди.

— Тишимиз ўтади, ака. Тоғда бизди тиш ўтмайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Кўнгиллари нимани тусайди, айтаверсинлар, отиб бераверамиз. Тоғбегини ўйламанг, битимниям тутолмайди у.

Табиий, бошлиқ тоғбегини ўйламаган. Шундоқ қаршисида савлат тўкиб турган тоғу тошларнинг қўриқланиши унга бир қадар эриш туюлади. Миййгида илжайиб, жўшиб оқаётган сойга тикилади. Атрофнинг ниҳоятда гўзаллигини ўйлайди. Яна озгина «отиб», сувга тушишни хаёл қилади. Аммо қаршисидаги кимса жавоб кутиб кўзларини лўқ қилиб турибди. Шунда у яна мақсадга ўтади.

Бизга битта қоплонми, айиқми отиб берсалар, дейди. — Полга ташлаб қўйсак дегандим. Хов бирда бир оғайнимникига ўтгандим. Айиқ териси шундоққина диванн тагида ётибди. Айтишига қараганда, айиқ жуни товонни қитиқлаб, нервга ором берар экан.

— Қоплон деганимиз пишак[1]дан каттароқ бир жонивор-да, — дейди Панжи саёқ сергуштроқ ковурғани қулига олиб. — Пишакни акаси десаям булади уни. Сиз, яхшиси, айувлан[2] қолманг, узиям бир гектар ерни олади. Янгам билан устида уйин тушсангиз хам булади.

Унинг гапи бошликка хуш ёқиб, улкан қорнини силкитганча мирикиб кулади. Унга бошкалар қушилади. Сой буйи қахқахага тулади.

— Оббо, сизи-ей, — дейди бошлиқ мижжаларига қалқиган ёшни артиб. — Гапни зап оларкансиз-ку, а. Унда бизга битта айиқ отиб берасиз. Лекин хақиниям айиқдай қилиб тулаймиз. Нима ишонмайсизми? — У ёнидаги йигитга им қоқади, йигит чодир яқинидаги машинадан семизгина хамён кутариб келади. У хамённи қулига олиб, ундан бир даста пул чиқаради-да, санамай, унинг олдига ташлайди. — Бу аванс, — дейди, сунг. — Қолганини иш пишгач оласиз. Вақтини айтинг, шофёрим кеп олкетади.

Бир даста пулни курган Панжи саёқнинг кузлари чақнаб кетади. Хаёлининг бир четида хамиша яшаб келган ва гохо-гохо секин қузғалиб қуядиган ожиз бир илинж илкис жонланиб, куз унгидан кулбасининг таъмирдан кейинги холати утади. Тасаввури янада ранглашиб, кулбасида рузғор иши билан куйманиб юрган бир аёлни куради. Ана у эрининг музлаб қолган этигини ибо билан тортмоқда. Қани энди чоги келса. Бунга сари Панжи саёқ хузур қилади. Қабатида қуш-қуш қаклик ва бошқа даррандалар. Милтиғи деворга суялган. Туниб қолган сирти уйининг хароратидан терчиган. Хотини этигини ечиб булиб, милтиққа қул чузади. Панжи саёқ норозиланиб бош чайқайди, яроққа тегма, хотин кишининг ишимас бу, яхшиси, мановулардан битта шурва яса, дейди. Аёли итоаткорона бош ирғаб, тагига янги қавилган курпача ташлайди. У оёқларини печкага тоблаб, ёнбошлайди. О-о, қандай маза!

Унинг хаёлга ботиб қолганини бошлиқ узича тушунди шекилли, хиёл ошиброк изох беради.

— Пулдан ғам еманг. Қанча десангиз тулаймиз. Қачон юборай шофёримни.

---

[1] *Пишак* — мушук.
[2] *Айув* — айиқ.

Панжи саёқнинг хаёли қочиб унга қарайди. Бунда пул кўп, деб ўйлайди унинг қўлидаги хамёнга хирслик билан тикилиб, бунга пул писанд эмас, йўғасам, битта сассиқ айиқга шунча пул тўлайдими, лекин айиқ отиш ҳам осон иш эмас, қийин.

Бошлиқ сал жонсаракланиб, яна сўрайди.

– Қачон юборай оламизми?

– Кузда, – дейди Панжи саёқ.

Бошлиқ узоғи билан «ҳафта-ўн кун» деган жавобни кутганди. Бу гапни эшитиб ҳафсаласи пир бўлади. Ўртадаги пулга ичи ачиб қарайди, мастлик қурсин, дея ўзини янади. Аммо қайтиб олишга юзи чидамайди. Атрофдагилар нима дейди, деган андишага боради.

– Ҳозир отиб беролмайсизми? – дейди кейин. – Сизга чўт эмас-ку бу...

– Ҳозир туллаган пайти, – дейди Панжи саёқ олдидаги пулни бахузур чўнтагига жойлаб. – Кузда жуни зўр бўлади. Лекин бахтингиз бор экан. Эгридарада битта зўри бор. Жуни бир қарич. Пахмоқ деб от қўйганмиз. Шопирни кузни ўрталарида юбораверинг.

– Битта-яримтаси отиб қўймасмикан нишкилиб?

– Отмайди, – дейди Панжи саёқ ишонч билан. – Қўриқхонада отиш ман қилинган. Бизнинг йўриғимиз эса бўлак. Эгаси минг пойласин, ўғри бир дегандай... амаллаймиз-да энди, ака.

– Эркакча гап-а? – Бошлиқ унга қўлини узатди.

– Худога шукур, эркак бўп туғилганмиз. – Панжи саёқ олдинга эгилиб, унинг хамирдай юмшоқ кафтини тутаркан, алоҳида таъкидлайди. – Сўз бердикми бажарамиз. Бажармасак ўзимизни эркак санамаймиз, биз!

Бу гап ёз чилласининг ўрталарида бўлиб ўтганди. Пахмоқ бу вақтда ёз неъматларидан тўла-тўкис баҳраманд бўлиб юрарди. Ора-сира сойга эниб балиқ овларди. Балиқ овлашнинг обдон ҳалисини олганди. Асосан буримдаги қиёқзорда кўп ўралашарди. Қиёқзор сойдан айри тушган бўлиб, у ерга сув тошлар орасидан сизиб ўтарди. Чиқиш жойи торгина ўзан эди. Пахмоқ овни худди ўша ердан бошларди. Аввал чўнқайиб ўтириб, илиқ сувда бемалол сузиб юрган балиқларга панжа урарди. Турган гап, балиқлар патир-путир қочмокка тушарди. Шунда унинг сабри чидамай, қиёқзор оралаб сувни бошдан-оёқ лойқатиб ташларди. Кейин эса тамомила гарангсиб қолган балиқларни битта-битта тутиб,

кирғоққа улоқтираверарди. Қорни дўмбирадай шишиб кетгунча балиқхўрлик қиларди-да, нафси қонгач, сойнинг чап кирғоғидаги дўланазорга чиқиб, ўзини офтобга тоблаб ётарди. Орада бир-икки бор сувга тушиб чиқарди.

Қисқаси, айни ўша пайтда у сойнинг юқори қисмида ов қилиб юрарди. Қуйида эса унинг ўзини овлаш хусусида бир битимга келинганди.

Улар илк бор кузнинг ўрталарида Оқсув бўйида тўқнаш келдилар.

Оқсув деганимиз Эгридара тўби оралаб оқадиган сойга келиб қуйиладиган кичик ирмоқ эди. Ирмоқнинг манбаи Эгридаранинг ўрта тармоқларидан бири ҳисобланмиш тик жарликнинг тўридаги булоқ эди. Тик жарлик тоғ бағрига уч чақиримча суқилиб кирган бўлиб, тўби булоқ бошигача қалин чангалзор эди. Оқсувнинг сойга келиб қуйиладиган қисмини эса улкан зирк майдони ташкил этарди. Шу куни Пахмоқ зирк оралаб, нордон, қизил меваларидан тотиниб юрарди. Кузда айиқлар йилнинг бошқа пайтларига нисбатан овқатга ўчроқ бўлишади. Сабаби, олди қиш. Қиш уйқусига оч қорин билан кириб бўлмайди-да.

Олдинги чап оёғига ўқ келиб текканда, у зиркнинг шиғил мевали шохига энди интилай деб турганди. Кучли оғриқ баробарида наридаги харсанг бошида тутун кўрди. Сўнг овчининг боши кўзига чалинди. Нақл қилишларича, яраланган айиқ ғанимига дарҳол от қўярмиш. Аслида ҳам шундай. Аммо ҳар пайт ҳам бу ҳодиса юз беравермайди. Пахмоқ харсанг томонга бир талпинди-ю, чўлоқланганча, ғингшиб, ингиллаб қоча бошлади. Шўрлик эндигина уч ёшга тўлган бўлиб, у қадар жасоратли эмасди. Боз устига, оғриқ шу қадар зўр эдики, чопса оғриқ босиладигандек, оёғига зўр бермоқда эди. Иккинчи ўқ ёнидаги тошга келиб тегди. Бунга сари у баттар шаталоқ отди.

Ўша куни тоғ унгиридаги қоваклардан бирига биқиниб, роса бир ҳафта жароҳати билан андармон бўлди. Ялаб-юлқаб жонига ором берди. Ҳайтовур, ўқ суягига зиён етказмаган экан, ҳафта деганда жароҳати анча битиб, ташқарига чиқди.

Яралангандa илк бор ёлғизлиги кор қилди. Онасини эслаб, узоқ-узоқ ғингшиди. Милтиқдан эса ёмон юрак олдириб қўйди.

* * *

У онасидан эрта етим қолганди. Онаси ҳам ўзига ўхшаш журъатсизроқ айиқ эди. Келбати кичикроқ, қуримсизгина эди. Лекин барча оналар каби ўта меҳрибон эди. Боласини ер-кўкка ишонмагандек, сабоқ бериш борасида анча талабчан эди. Аммо сал эҳтиёткорсизроқ эди. Нега деганда, сўнгги пайтларда қўриқхонада йирик жониворлар ҳаётига қасд қилиш ҳоллари камдан-кам содир бўларди. Тартиб бузар овчилар, асосан, майда жониворлар билан чекланарди. Кам ҳуркитилгани боис, у хийла бефиғам эди. Аниқ шу нарса унинг бошига етди. Билмай заҳарланган сигир гўштини еб қўйди.

Қўриқхонада милтиқ отилар, қопқон қўйилар, лекин заҳар ишлатилмасди. Заҳарни бўрилар жонига теккан чўпонлар қўйганди. Заҳар нималигини билмаган онаси гўштдан тўйиб еди. Ўша пайтда, бахтига, Паҳмоқнинг қорни тўқ эди. Онаси гўшт билан андармон вақтида арчазорда ўйнаб юрарди. Қайтиб, онасини чўзилиб ётган ҳолда кўрди. Ўлим нелигини тушунмас, югуриб келиб онасининг пинжига суқилди. Кейин устида умбалоқ ошиб ўйнади. Қулоғидан тишлаб торткилади. Қизиқ, онаси миқ этмади. Одатдагидек, улкан панжаси билан уни нари сурмади. Миқ этмай ётаверди.

Шу пайт сўқмоқ бошида отлиқ кўринди. Одатда, онаси инсон зотидан иложи борича нари юришга ҳаракат қиларди. Бу ҳолни унинг шуурига қуйишга ҳам улгурганди. Бу сафар уни танг қолдириб, онаси қимир этмади. Паҳмоқ хавфдан огоҳлантириб, оёғидан қаттиқ тишлади. Бироқ бу ҳаракати ҳам фойда бермади — онаси пинак бузмади. Отлиқ эса тобора яқинлашиб келарди.

От ғашвишли пишқириб, туёқ товушлари тинди. Киши от устидан диққат билан уларни кузатди. Сўнг елкасидаги милтиғини қўлига олиб, осмонга ўқ бўшатди. Ўқ овозидан Паҳмоқ қўрқиб кетди. Ичкн бир идрокка бўйсуниб, арчазорга кочди. Анча вақт бикиниб ётди. Онасининг излаб келишини кутди. Қуёш қоялар ортига бекинсаямки, онаси қидириб келмади. У ҳурка-ҳурка онаси томон жилди. У ётган ерда бир уюм гўштни кўриб анг-танг туриб қолди. Онаси қаёкка йўқолди? Бу саволга жавоб тополмагандек, олға силжишга ҳам ботинолмади. Арчазор оралаб, ғингшиганча, онасини қидириб кетди.

Онасини излаб тошсупагача борди. Тошсупа кичикроқ қоянинг туртиб чиққан бурни бўлиб, чор тарафи қуюқ арчазор эди. Онаси кўпинча шу ерни маъқул кўрарди. Қорни тўқ кезлари тошсупада ором оларди. Сукунатга чўмилган даранинг бу бурчида тиқ этган товуш дарров қулоққа чалинарди. У тунни шу ерда ўтказди. Шитирлаган ҳар бир товушни онам деб ўйлади. Тошсупа лабидан туриб пастга илҳақ-илҳақ термулди. Аммо ҳар сафар товуш эгаси бошқа бўлиб чиқаверди — гоҳ уни тўнғизлар галаси алдар, гоҳ дарахтдаги қушларнинг патир-путури чалғитар, гоҳ қайсидир жониворнинг оёғи тагидан кўчган тош умидлантирар, қисқаси, турли-туман ҳидга тўла ҳавода онасининг таниш ҳидини беҳуда қидирарди.

Пахмоқ етимликнинг илк тунини тошсупа лабида маъюс ва эзгин бир ҳолатда ўтказди. Қуёшнинг дастлабки нурлари қаршисидаги қоя юзини ёриттач, қорни ниҳоятда очганини англади. Ғингшиб, инқиллаб нола қилди, ўзича онасидан ўпка-гина қилди. Тонг отганидан ботирланиб, шараста овозда ўкириб-ўкириб уни йўқлади. Ҳар йўқловдан сўнг диққат билан теваракка қулоқ тутди. Таниш шарпа қулоғига чалинавермагач, яна ва яна ўкирди. Онаси чиқиб келиши мумкин бўлган арчазорга тикилиб-тикилиб ўкирди. Охири ўкиравериш жонига тегиб, бир нуқтага термулганча туриб қолди.

Кун хийла ёйилгач, олдинда бир тулки диққатини тортди. Арчазордан чиқиб келган бу жонивор искаланиб, тошсупа тагигача келди. Тошлар орасидан ниманидир топиб, иштаҳа билан чайнай бошлади. Бундан Пахмоқнинг қорни баттар ғулдираб, тумшуқчасини ялади, волакор ғингшиди. Тулки чўчиб тепага қаради. Уни кўргач, бамайлихотир ўз юмушида давом этди. Сўнгра тор сўқмоқ бўйлаб юқорига ўрлади. Пахмоқ кўзи билан уни тор муюлишгача кузатиб қолди. Муюлишдан Эгридаранинг асосий қисми бошланади. Ундан нарёғи кичик водий, водийдан сўнг Қорадара. Пахмоқ Қорадарада икки бор бўлган. Негадир онаси у томонларни унчалик хуш кўрмас, асосан Эгридара ҳудуди билан чекланарди. Кейинчалик билса, Қорадарада емиш камроқ экан, шу боис онаси у томонларга кам бошлаб борарди.

Тулкининг қораси ўчгач, у майда тошли сўқмоқдан пастга энди. Боя тулки ниманидир чайнаган ерга борди.

Тошлар орасига бошини суқиб искаланди. Димоғида сасиганроқ парранда исини туйиб, пишқирди. Пишқира-пишқира қуйига жилди. Илк бор мустақил равишда емиш қидириб кетди. Емиш дегани мул эди. Мазали томирлар истаганча топиларди. Нафси бир оз конгач, ўз майлида тентиб кетди. Онасини қумсаб, ғингшиди. Оёқлари беихтиёр кечаги жойга тортди. Тезроқ борса онасини топадигандай қадамини тезлатди. Аммо қалин бутазорга кирганида кутилмаганда ғанимга дуч келди. Тусатдан унга тунғиз ташланиб қолди. Бечорани бир туртиб нишабликдан пастга улоқтириб юборди. Биқинлари тошга урилиб, қуйига юмалаб тушаркан, оғриқдан хам кура дахшатдан, дахшатдан хам кура ожизликдан чинқириб юборди. Ахир онаси ёнида булганида бу хол юз бермасди-да. Онаси даврида бу каби хунук ва серзарда жониворларга неча-неча бор дуч келишган, бирок улар хеч вақт хад қилолмаган. Энди эса...

Пахмоқ дунёнинг бу хил ишларидан таажжубга ботиб, арча тагида узоқ утирди. Танидаги оғриқ босилгач, яна секин олға жилди. Бурилмда яна тунғизларга дуч келди. Бояги тўнғиз болаларини эргаштириб, сойга эниб борарди. Пахмоқ уларни куриши билан ошиғич холатда тош ортига биқинди. Илгари бундай эмасди, онаси кабатида тик босиб бораверарди. Тунғиз деганлари хўрхурлаганча узини четга олмасдан иложи йуқ эди.

Туғри, бир сафар улкан тунғиз онасига хамла қилган. Чамаси, болаларини қизғанганди. Аммо онаси ута совуққонлик билан уни шундай бир туширгандики, шурлик тунғиз майда буталарни босиб-янчиб харсанг остига юмалаб тушганди. Онаси эса ортиқ тирғалишни узига эп курмай, секин йулида давом этган ва уша куни Пахмоқни роса балиққа туйдирганди.

Тунғизнинг сўнгги боласи буталар ортида куздан йуқолгач, у биқинган жойидан чиқди. Биринчи бор атрофига қурқув ила назар ташлади. Кейин ёнверига хадикли аланглай-аланглай, онаси тусатдан ғойиб булган кечаги жойга жилди. Куклам тошқини уширган унгир буйлаб юриб, ялангликка чиқди. Кечаги ерда қузғунлар галасини куриб, жойида хайрон туриб қолди. Улар орасида онаси куринмасди. Қаёққа кетди экан у? Енгил шабада уша томондан яна қўланса хидни олиб келди. У енгил пишқириб, унгирга тушди. Зорланиб

ғингшиди. Қорни очганини ҳис этиб, онасини эммоқ истади. Тамшаниб-тамшаниб она сутини қўмсади. Мункиб кетиб, тумшуғи билан ўнгир деворига туртилди. Оғизчаси сут ўрнига қумга тўлди.

У йиғлади, росмана ғингшиб, зорланиб, ҳўнграб йиғлади. Нораста овозда ўкириб-ўкириб йиғлади. Асрий қоялар миқ этмади, асрий арчалар дардига малҳам бўлмади. Қайтага нақ тепасида иккита тоғ бургути пайдо бўлди. Каровсиз, ҳимоясиз қолган бу митти жониворга чоғлари келиш-келмаслигини чамалагандай осмон бағирлаб узоқ айланиб учдилар. Пахмоқ арчазорга кирмагунча бошидан кетмадилар.

У ўксиб-ўксиб йиғлаганида, миқ этмаган арчалар уни бағрига олди. Ташқи ғанимлар кўзидан пана қилди. Аммо арчазор қўйни ҳам ғанимларга сероб эди. Йиғлаб бораётган Пахмоқ ўзига ўқдек қадалиб турган нигоҳни ҳис этиб, бошини кўтарди. Нақ қаршисида ғазабнок силовсинни кўрди. Силовсин қўрқинчли ириллаб, кет, йўқол, деди. Олдинги оёқларини олға чўзиб, жанига шайланди. Пахмоқ бир одим олдинга босса, ташланишини огоҳ этди. Пахмоқ кетига тисарилиб, йўлни чапга солди. Ҳайрати аламга алмашинди. Онаси борида булар қаерда эди? Нега энди ҳаммаси унга ҳамла истаб қолишди? Туғилгандан еган туртки каммиди? Нималар бўляпти ўзи? Онаси қаерда қолди? Нега қидириб келмаяпти?

Пахмоқ ўша куни ғанимларидан юрак олдириб, тошсупа тепасидаги ковакка эртароқ кириб ётди. Тунни очнаҳор ўтказди. Тушида онасини кўрди. У тушида онасини эмди. Тонгда эса қаршисидаги қоя юзида қуёш нурини кўрди. Ички бир сезги билан онаси энди қайтиб келмаслигини идрок этди. Ковак оғзида ғамга ботиб узоқ ўтирди. Аммо очлик ғамдан кучли эди. У Пахмоқни ҳаракатга ундади. У ўзи сезмаган ҳолда мустақил ҳаётни бошлади. Онасидан ўрганган усул бўйича қорин тўйдирмоққа тушди. Шух айиқчадан дилгир ва маъюс айиқчага айланди. Бора-бора онасини унутди. Ёлғизликка кўникди.

Бугун эса онасини бот эслади. Оғриқ кор қилиб, ёлғизлигини ўйлади. Фақат ҳиқиллаб йиғламади. Инграб-инграб ярасини ялади. Ғаним балосидан қутулмоқни ўйлади.

* * *

Пахмоқ бикиниб ётган жойидан оқсокланиб чиққанида қуёш анча кутарилиб колганди. Кузнинг муздек хавосидан тани яйраб, бир муддат чунқайиб утирди-да, теваракни синчков назардан утказди. Сунг бир-бир босиб йулга тушди. Юргани сайин ярасидан қон сизаётганини пайқаб, таъби яна хира тортди. Пастга, сой буйига тушиб, оёғини сувга тиқди. Муздек сувдан вужуди тийраклашиб, узини бардам хис этди. Бекарор шабада каердандир ёввойи олма хидини олиб келди. Кун утмай олма хидига дулана хиди қушилди.

У хидга эргашди. Ўз худудидаги ерларни яхши биларди. Олма хиди Бужуркоя тарафдан келарди. Дулана кута турсин, у олмага туйимок истади. Йул-йулакай у-бу тотинган булиб, манзил томон ошиқмай жилди. Оқсоқ оёғи хар қадамда ўзини эслатиб борди.

Олмазорга арчазор сойлик оркали чикиларди. Арчазордан нарёги кафтдек тошлок ялангликк эди. Олмазор тошлоқ яланглигининг нариги бетидан бошланиб, Бужуркоя этагига бориб туташарди.

Пахмоқ арчалари сийрак дунгликка чикаркан, узи учун ута жирканч туюлган инсон хидини сезиб, бутун тани дахшатдан титраб кетди. Бутун вужуди кузга айланиб, хид келаётган томонга алангладл. Нариги бетдаги сўқмок бошида отликни курди. Уни дарров танили. Кунгли андак хотиржам тортиб, арча остига бекинди. Билади, торбеги безиён. Шунга карамай, у утиб кетмагунча яширинган жойидан чикмади. Атрофни жиддий, шунингдек, бир кадар мароқ билан кузатиб ётди.

Мароқланиб дейишимизга сабаб шундаки, хузурланиб эслашга арзигулик хотиралар унда сероб эди. Бу жойнинг тарихи ана шундай хотиралардан бири эди. Аслида онасининг мулки хисобланмиш бу майдонда у уз хукмронлигини утган йилнинг кузида тиклаганди. Унгача бу ер кулранг буриларга тегишли эди. Норасталигида тортиб олишганди. Эсласа, ғалабдан хозир хам эти тиришади.

Норасталигида худуд нималигини билмасди. Қорин тўйдириш ғамида боши оққан томонга тентиб кетаверарди. Бир куни олма хидини олиб Бужуркоя тарафга юрди. Олди киш, узи сезмаган холда корин ташвишига тушиб колганди. Киш уйкусига оч корин билан кириб

бўлмаслигини табиатнинг ўзи огоҳ этганди. Ўша огоҳга бўйсунган ҳолда ҳаракат қиларди у. Аммо ўша куни олма насиб этмаган экан, арчазордан чиқиши билан тошлоқ ялангликда бўриларга дуч келди. Бир эмас, икки бўри уни олдига солиб қувлади. У чийқирганча арчазорга қочди. Пастликдаги арчазорларда яккам-дуккам учраб турадиган тоғ тeракларидан бирига ўрмалаб чиқиб олди. Бўрилар терак тагида беҳуда ўралашдилар, беҳуда юқорига сапчидилар. Уларга яна икки ёш бўри, болалари шекилли, келиб қўшилди. Бири қуйиб, бири тепага сапчиди. Кейин ўзаро маслаҳатлашиб, қайгадир гум бўлишди. Уларнинг қораси ўчиши билан Пахмоқ пастга тушди. Аммо йигирма-ўттиз одим юрмай, ўзи томон келаётган хавфни пайқади. Бундай қарасаки, ҳалиги бўрилар елиб келмоқда. Демак, пастга тушишини пойлашган. У янада қаттиқ чийқирганча бу сафар арчага тирмашди. Ҳайтовур, бахтига камбутоқроқ арча дуч келди.

Ўша куни арча устида узоқ қолиб кетди. Бўриларга нисбатан кек ва адоват юрагида маҳкам ўрнашиб қолди. Аслида у онасининг ғанимига дуч келганди. Заҳарли гўшт айни шу бўриларга қаратилганди. Онаси уларнинг касрига ўлиб кетганди.

Табиий, у буни билмасди. Ўзига ўтказилган алам туфайли орадан бир йил ўтиб, у бўрилардан боплаб ўч олди. Бу воқеа ҳам Бужуркоя яқинида юз берди. Пахмоқ билмасдан бўриларнинг ини устидан чиқиб қолди. Қаршисидан ириллаб чиққан икки бўрини кўриб, аввалига лол туриб қолди. Бировга ёмонлиги йўқ одам ноҳақ ҳақоратга рўбарў келгандай, кўзларини пирпиратиб, анграйиб тураркан, бир хаёли изига қайтиб кетмоқчи ҳам бўлди. Сўнг бирдан бўриларни таниб қолди-да, ҳайрати баттар ошди. Назарида, бўрилар анча кичрайиб қолгандай эди. Ўтган йилги бўрилар анча басавлат эди. Булар эса... Бўрилардан бири узоқ ўйлатгани қўймади. Қутуриб ҳужумга ўтди-да, унинг сонидан ғарчча тишлаб олди. Пахмоқ беихтиёр кетига тисарилди. Қочмоқчи ҳам бўлди. Бироқ тўсатдан нафсонияти қўзиб, қаҳри жўшди. Яқинига тишини иржайтириб келиб қолган бўрилардан бирини панжаси билан уриб учириб юборди. Иккинчиси ўзини чапга олиб улгура олмади. Ўз зарби билан Пахмоқнинг қучоғига келиб тушди. Шўрлик-

нинг суяклари бир сикундаёқ синиб адо бўлди. Пахмоқ бу билан чекланмай, унинг яғринидан тишлаб ҳам олди. Оғзида қон таъмини туюб, баттар қутурди. Рақибини, том маънода мижиғлаб ташлади. Кейин шу яқиндаги катта тош билан бўрилар инини беркитиб қўйди. Аммо ғалабасидан негадир руҳланмади. Эски ғаними бўлмиш бўриларнинг бу қадар кичрайиб қолганидан ажабсиниб, улар бошида хийла вақт туриб қолди.

Пахмоқ ўзини кундан-кун улғайиб бораётганидан бехабар эди. Бир оз ҳайратдан сўнг, бўрилардан бири чўзилиб ётган арча тагига борди. Ички бир ундовга бўйсуниб, тумшуғини кўкка чўзди-да, орқа оёқларида даст туриб, арча танасига елкасини облон ишқалади. Одатдагидек аждодларига хос ишни қилди, яъни бу ер меники, деган белги қолдирди.

Юмушини битиргач, арчадан сал узоқлаб, белгига қиялаб разм солди ва шундагина ўзининг улғайганини пайқагандай бўлди. Бу сезгидан томирларига қон югурди. Ярим овозда хушнуд ўкириб, теваракка мағрур-мағрур назар солди. Кейин эса рақибларининг мурдаларига қиё ҳам боқмай олмазорни қора тортди.

Бу энди бир йил олдинги гаплар эди. Қиш ичи у яна улғайди. Кучга тўлди. Шу йил баҳордан бошлаб ажиб бир диққат ва хафсала билан ўз ҳудудини кенгайтиришга тушди. Энди билсаки, бир йил олдин белги қўйган бу ерлар ўз ҳудудининг маркази экан. Онаси у ўйлагандан кўра кўпроқ ерга ҳукмронлик қилган экан. Буни у қаердан билди деб ўйларсиз? Гап шундаки, бу йил баҳорда Бўжуркоянинг жанубий қисмидаги Қўнғир тизмаларда ҳам облон санқиган эди. Санқиш давомида болалик хотиралари хаёлида секин-аста қайтадан жонлана борди. Тизмаларда онаси билан юрганларини эслади. Қўнғир тизмалар Эгридара каби емишга мўл бўлмаса-да, ҳарҳолда ўз мулки, баҳор кезлари тишга босгулик нарсалар топилиб туради. Пахмоқ қизиқсиниб, ундан наридаги ерларни — Чуқуркамар тепасидаги сойликдан бошланиб, ҳув кунботишдаги Мудроққоягача чўзилган Ялангқия тизмаларини ҳам айланиб чиқишга улгурганди. Ҳатто фасллар гўзали баҳор ҳам бу асрий қояларга бирор-бир кўрк беролмасди. Овчилар тилида, худо қарғаган жой, деб номланмиш бу масканга Пахмоқ қайтиб оёқ босмади. Шунингдек, Қўнғир тизмаларда ҳам

камдан-кам ўралашарди. У, асосан, Эгридарада ва унинг теварагидаги бошқа катта-кичик дараларда тентирарди. Бужуркоя этагидаги бу ёввойи олмазор эса унинг энг хуш кўрган жойларидан бири эди.

Тоғбеги кўздан ғойиб бўлгач, у бикинган жойидан охиста кўзғалиб олмазор томон жилди. Ерга тўкилган меваларга қаноат этмай, дуч келган олма дарахтларини силкиб қоқди. Тўйиб-тўйиб мева еди. Лекин ҳушёрликни бир дақиқа ҳам унутмади. Нафси ором олгач, ярадор оёғи симиллаб оғришига қарамай, бир ҳафта коваклa ҳаракатсиз ўтганининг хиссасини чиқармоқчидай, одатдагидек, тентиб кетди. Тентий-тентий кечга томон Эгридара оғзига — осмонўпар икки коя оралиғига бориб қолди. Сой бўйидаги харсанглардан бирининг пойига чўкиб, қаршисида ястаниб ётган кенг ялангликка — водийни ва унинг ортидаги қўнғиртоб пастак тоғ тизмаларини синчиклаб кузатишга тушди.

Пахмоқ пастак тоғ тизмаларида ҳали ҳеч бўлмаган, лекин водийда истаганча кезган. Водий қўриқхонанинг этак қисми хисоблaнса-да, шу яқин-атрофдаги қишлоқ одамлари, асосан, тошлоқсойликлар томонидаги анча-мунча ўзлаштириб олинган. Кишилар бу ерга картошкадан тортиб, қовун-тарвузгача экиб ташлашган. Водий ўртасидан оқиб ўтган сойнинг қирғоқлари хув адоқда қорайиб турган Тошлоқсой қишлоғигача мевазор боғ. Боғдаги мевалар тоғдаги мевалардан тубдан фарқ қилади. Йирик-йирик, серсув ва тотли мевалар. Кузда Пахмоқ мана шу мевалар илинжида пастга кўп энади. Аммо энган кезлари ўзини ҳеч қачон эркин хис этолмайди. Негаки, водийда истаган вақтда одам боласига рўбарў келиши мумкин-ла. Шунингчун, нафси жуда хакалак отган дамлардагина ўғринча келиб кетади. Айниқса, водийнинг қишлоқ тарафдаги қисмида жойлашган ола-була йўлтўсгич ва унинг ёнида қунқайган чоғроққина кулба ҳамиша юрагига қутқу солиб туради. Бу йил ёзда ғаллазор оралаб, пишиб улгурмаган кўк майсаларни бамайлихотир туширaётганида, ўша томондан милтиқ отиб ҳуркитилганди. Шул боис, уйчага нисбатан худди ғанимидек муносабатда бўлар, иложи борича у томонга яқинлашмасликка уринарди. Бироқ нафс деган бало ҳар вақт ҳам уни ўз майлига қўявермасди.

Ҳозир ҳам димоғида турфа хил мевалар ҳидини сезиб, у безовта ғимирлаб қолди. Шабада бу томонга эсгани сайин оғзи сув очиб, ғингшишга тушди. Кейин сой ёқалаб, беихтиёр водий томонга юрди. Картошкапояни кесиб ўтиб, боққа киргачгина ўзини анча бехавотир ҳис этди. Инсон боласи оғзига олмайдиган тоғ олмаларига сира ўхшамаган йирик-йирик қизғиш олмаларга дарров ташланмади. Аввалига теваракни диққат ила обдон кўздан кечирди. Кейин бамайлихотир йўғонроқ олма дарахтига яқинлашди. Уни силкитмоқ ўйида қаддини ростлаган жойида бирдан тек қотди. Сўнг хумдай бошини эгиб, дарахт танасини искади. У майда жониворларнинг ўзига хос «сўзлашув устун»ига дуч келганди. Тунда ташриф буюрган неки жонивор борки, бу ерда ўз белгисини қолдириб кетганди. Ҳатто кишлок дайди итларининг ҳам белгилари бор эди бу ерда. Паҳмоқ келиб-кетувчиларнинг устидан айиқларча кулди ва қаддини тиклаб дарахтга ўз белгисини қолдирди. Ким келиб кетганини бир билиб қўйишсин!

Бахтига ўша куни ҳеч ким халақит бермади. У олмага обдон тўйиб, қуёш ботиб-ботмай дарага қайтди. Ўзи билган сипашта коваклардан бирига кириб ётди. Кўп юрганиданми, яралор оёғи какшаб, яна азоб бермоқда эди.

* * *

Панжи саёқ ўша заҳотиёқ Паҳмоқнинг изидан тушмаганига кейинчалик кўп ўкинди. Аввалбошда Паҳмоқни бир ўқ билан тинчитаман деб ўйлаганди. Аммо баҳайбат жониворнинг салобати босдими, қўли қалтираб кетди. Иккинчи ўқ эса умуман хато кетди. Агар ўн дақиқача бурун юқорига ўрмалаб кетган тоғбегининг қайтиб келишидан ҳадиксирамаганда, ундан Паҳмоқ шўрликнинг қутулиши қийин эди. Ҳайтовур, ўқ овози тоғда акс-садо бериб тинар-тинмас, юқори сўқмоқдан от туёқларининг дупури эшитилди. Айиқ қочган зирк буталари сари ғоят эҳтиёткорлик билан яқинлашиб бораётган Панжи саёқ ўзини қалин чангалзор ичига олди. Қамчи тутган қўлини пешонасига қўйиб, теваракка олазарак қараётган тоғбегининг тезроқ кетишини илҳақ кута бошлади. Бахтга қарши, тоғбеги кетишга ошикмади. Отини ўтловга қўйиб, чордона қуриб ўтириб олди. Овчи

шу атрофда булса, барибир узини билдиради деб умид қилди.

Панжи саёқ чангалзор орасидаги тош ортида биқиниб ётаркан, бошда тоғбегининг галварслигидан кулди. У ерга чордона қуриб олгач эса, узининг шошқалоқлигидан куюнди. Уз навбатида, айиқнинг улмай қолганидан сукинди. Мабодо, айиқни улдирганида, терисини тушида курарди. Бугун ярадор қилдими, эрта бир кун отиб олишига ишониб, панада бахузур ёнбошлаб ётаверди.

Тоғбеги кетгач, биқинган жойидан чиқди. Боягн жойга борди. Ерда қон изларини куриб, аста из буйлаб юрди. Сойгача чалғимай келди. Қон изи сой буйида йуқолганди. Демак, айиқ сойни кечиб утган. Этик ечмай сувга кирди. Муздек сув миясига чиққанига парво қилмади. Сойдан утиб, қирғоқ буйлаб изғиди. Изни тополмади. Йирик жониворларни овлаб курмагани шу ерда панд берди. Агар оқим буйлаб яна турт юз одимча юқорилаганда изни топган буларди. Пахмоқ муздек совуқ сув ярадор оёғига хуш ёқаётганини сезиб, сув кечиб қочган, боз устига, куз остига олган ковагн хийла юқорида эди. Ковакка сой ёқалаб юрилиб, чангалзор орқали чиқиларди. Пахмоқ бу ерда фавқулодда бир туйғуга буйсунган холда изини сув ёрдамида йуқотишга муяссар булганди.

Панжи саёқ сойдан утиб, Эгридара тармоқларидан бири булмиш Ичакдара оғзига рубару булганди. Ичакдаранинг тор узани қалин арчалар билан қопланган булиб, вахимали суратда қорайиб турарди. У айиқни шна ерда деб гумон қилди. Назарида, Пахмоқ арчалардан бирининг остида пойлаб тургандек туюлди. Ярадор жонивордан хар балони кутиш мумкин. Тоғда бу хил воқеалар куп булган. Ҳов бирда тоққа равоч тергани чиққан қизилқишлоқлик бир чол ярадор айиқнинг чангалида бекордан-бекорга нобуд булганди. Отиб яралаган бошқа биров, балога эса чол қолган ушанда. Шу боис, айиқни иссиғида тинчитгани маъқул. Эплаёлмадингми, бу ёғига ниҳоятда хушёр булмоқ лозим.

Бу уй ушнинг бошига Ичакдара оғзига рубару булганда келди. Ва шунингдек, айиқ овлаб курмагани шу ерда билинди. Ичкарига киришга ҳайиқди. Халақит бергани учун ичида тоғбегини боплаб сукаркан, узини оқла-

моққа зўр бахона топди: «Нима кўп, худонинг куни кўп, бугун бўлмаса, эртага барибир отиб оламан. Анову қайсар ҳўкиз кеп қолмаганда, ҳозир уйда терисини тузлаб ўтирган бўлардим-а. Энди ортидан тилимни осилтириб юраверсам, у ёқда лойим қотиб қолади. Бугун лойни бир ёқли қиламан-да, эртан саҳарлаб изига тушаман».

«Лойим қотиб қолади», деб бекорга ўзини оқламаганди. Кейинги пайтда кулбасини тузатмоққа туппа-тузук киришганди. Бунга аслида Зариф устанинг пичинги сабаб бўлганди.

Кун анча ташлаб, сой бўйидаги базми жамшидлар нихоясига етгач, у Зариф устани йўқлаб қолди. Йўқлаб десак хато бўлади. Нега деганда, иш юзасидан йўқлаш унинг хаёлида ҳам йўқ эди. Шунчаки устанинг уйи ёнидан ўтиб кетаётганди. Қарасаки, Зариф уста дарвозаси қаватидаги қулбола ўриндиқда мудраб ўтирибди. Шунда йўлига бир бодилик қилгиси келди. Пули борлиги билан мақтаниб қўйгиси келди. Билади, устанинг оёғида боди бор, ёздан бўлак пайт иш олмайди. Шу дардинг бор экан, ёзда қаерда эдинг деб рад этишга этади-ю, лекин Панжи саёқ уйига уста олмоқчи бўпти деган гап бутун қишлоққа тарқалади. Унга мана шуниси қизиқ эди.

Аммо уста каттазанг одам эди. Панжи саёқни пайқамаганга олди. Саломи ерда қолган Панжи саёқнинг дили оғриса-да, ўзини босди. Бу сафар овозини баландлатиб салом берди. Устанинг ўнг кўзи хиёл очилиб, лаблари қимирлагандай бўлди, чамаси, алик олди.

— Шу-у... бизди уйди қўлдан чиқариб берсангиз, уста, — деди Панжи саёқ мақсадга кўчиб.

Бу гапдан Зариф уста ғоят таажжубланди. Лекин шундаям иккинчи кўзини очмади. Чап кўзини баттар қисиб, унга бошдан-оёқ ҳайрон тикилди. Негаки, Панжи саёқ, унинг назарида, саноқда йўқ одам, нимасига ишониб уйига уста олмоқчи экан? У Панжи саёқни кузатишда давом этаркан, истеҳзоли илжайди.

— Уста ҳақига битингни сотайсанми? — деди кейин. — Ё уста насияга иш қилади деб ўйлайсанми?

— Пул дегани бизда ачиб ётибди, уста, — деди Панжи саёқ чўнтаги устидан шапатилаб. — Исига чидаёлмай олдингизга келганмиз... — Шундай дея у устанинг

курқам иморатига ишора қилди. — Уйимди ўзингизникидай «култирний» қип берсангиз.

Зариф уста унинг дўмпайиб турган чўнтагига ўшшайиб тикиларкан, кўзини юмиб фикр қилмоққа тушди. Пулга хирси қанча баланд бўлмасин, иш масаласида одам танларди. Ҳунарим ерда қолмаган деб, бундайроқ одамларникига қадам босмасди. Панжи саёққа ўхшаганларни эса одам қаторида кўрмасди. Шул боис, унинг ташрифидан жаҳли чиқинқиради.

— Култирний уйда ўтирғилари кеп қолдими? — деди бир оз ўйловдан сўнг ҳар иккала кўзини баравариға очиб. — Ким қуйибди сенга култирний уйни? Яшайвермайсанми ўша тезакхонангда тинчгина.

Бу хил муомалани кутмаган Панжи саёқнинг жаҳли чиқса-да, ўзини босди.

— Уста! — деди овози андак титраб. — Истамасангиз, истамайман денг. Лекин буйтиб тилга эрк берманг. Уста уруғига қирғин кемаган, сиз бўлмасангиз бошқасида. Аммо оғизга сал эгалик қилинг!

Зариф уста унинг ялинишини кутганди. Бир оз ялинтириб, узрини айтмоқчи эди. Панжи саёқнинг чўрс жавобидан иззат-нафси оғриб, ўтирган жойида бир тебраниб олди. Кейин Панжи саёқнинг кулбаси томон имо қилиб, янада совуқ ишшайди.

— Шуни уй деб уста солмоқчимисан ҳали? — деди. — Нимаси уй буининг? Товуқхонам дурустроқ уйингдан.

Панжи саёқ кулбаси томон ўгирилди. Шу пайтгача пайқамаган экан, кулбаси ҳақиқатан ғариб аҳволда эди. Эгасиз уйдай тепаликнинг бир четида шумшайиб турарди. Кулбасига раҳми келди. Қаншари ачишиб, чуқур хўрсинди. Лекин паст кетгиси келмади.

— Демак, менсимайман денг? — деди оғирлигини бир оёғидан иккинчисига ташлаб. — Бошқа биров айтса, хўп-хўп, бизга келганда, йўқ-йўқ экан-да, а?

Уста индамади. Ботаётган қуёшга тикилиб ўтираверди. Унинг бу қадар беписандлигидан Панжи саёқнинг қаҳри қўзиди.

— Аммо лекин эвағар экансиз, уста! — деди овози қалтираб. — Олдингизга одам деб келувдим. Сиз эса... Садқаи одам кетинг-э!

Зариф уста унга кўз қирида ўқрайиб қараркан,

чунтагидан носковоини олди-да, кафтига мулгина нос тукди.

— Ҳунарим ерда қолмаган, — деди носли кафтини оғзига яқинлаштириб. — Ким айтса югуриб бораверганни. Сенам бундан ҳадлингни билиб юр-да. Суркиштириб келса, қишлоқда итнинг орқа оёғича обруйинг йўқ. Тағин уйга уста соламан дейсан. Яхшиси, иссиғинг борида уйингга жуна, йўқсам, чатоғингни чиқараман. Улларимни чақираман... тенглигни бериб қуйишади.

— Чақиринг! — деди Панжи саёқ тап тортмай. Қани, нима каромат курсатишаркан! Уларда мушт булса, менда ярог бор! Битта-битта отарман, кейин ҳаммасини! Мени ким деб уйлаяпсиз ҳали?!

Зариф уста уни бўш-баёв деб биларди. Билгани учун ҳам тилига эрк берганди. Буни қарангки, бўш-баёв дегани жуда ботир чиқиб қолди. Андак ортиқча гап қилса, бетига чанг соладиган.

— Бор, кўп бетамиз бўлма, — деди сулҳпарвар оҳангда. — Индамаса, андишанинг отини қўрқоқ қўялиган чоғинг бор. Катталиинг олдида озгина уялиш керак киши.

— Сизам оғзди беъмаки қимманг-да, уста, — Панжи саёқ бир қадар паст тушиб, унга гинали тикилди. — Тилим бор деб оғизга келганини валдирайверадими киши.

— Ана, валдирамадик. — Зариф уста кафтидаги носни тили тагига ташлади. — Бўлдими? Энди жуна! Уйингга бор!

— Ҳайдаманг, — Панжи саёқ ортига угирилган жойида изига қайрилди. — Ҳайдамасангиз ҳам кетаман. Лекин сиз бундан кейин оғизди размирига қараб гапиринг, уста. Эмасам, йиртилиб кетиши мумкин.

— Оғзимнинг размирини ўлчагунча уйингга қарасанг-чи, подон. — Устанинг дили оғриб унга хўмрайиб қаради. — Тағин бирор кун устингдан босиб тушмасин.

— Қарайманам! — Панжи саёқ бот чегирайди. — Нима, қулидан келмайди деб уйлайсизми?

— Келса, шу пайтгача қарардинг-да, — Зариф уста аччиқ кулди. — Лой чангаллаш сангиш эмас сенга. Уйга эркак киши қарайди, аёл эмас.

— Уй қуриқлаб аёл ётади, эркак эмас, — деди Панжи саёқ унга таклид қилиб. — Тунда уйингиздан бир

одим пари жилмайсиз, нимангиз эркак сизни! Эркак кишининг тушаги ер, курпаси осмон бўлиши керак. Уйда товуғам ётади-да.

— Нега унда кулбамга караб беринг, деб келдинг?

— Буям бир хавасда.

— Ханас эмиш, кулингдан келмайдики, бош уриб келдинг.

Жудаям келади-да.

— Курамиз, — Зариф уста носини туфлаб ташлаб, унга жиддий ва синовчан тикилди. — Агар томингни туси узгарса Зариф отимни бошка куяман!

— Яхши! — Панжи саёқ кишлокнинг кунчикарида кад ростлаган кояга кулини бигиз килди. — Агар туси узгармаса, узимни анову чуккидан пастга ташлайман! Ташламаган номард!

Шу гапдан сунг, у ховлисига закфт ила кириб келаркан, одатдагидек, тағин дангасалиги тутди. Чамалаб курса, иш дегани жуда куп экан. Бирок, Зариф устанинг гапи хануз юрагининг бир четини куйдириб турарди. Харакат килмаса булмаслигини сезиб, улганининг кушидан тимирскиланиб урок кидирди. Ўрокни топиб, ховли юзини супургидан тозалагунча коронғи тушди. Эртаси эрталаб лойхонани тулдириб лой кориди. Бино булганидан бери хомсувокдан узгасини курмаган кулба деворлари буйлаб андава юра бошлади. Аммо уй бетини бир амаллаб сувокдан чикарди-ю, тағин саёклиги тутиб колди. Андавани бир ён ташлаб, тоғларга хасрат билан куз солди. Шунда дафъатан сой буйидаги ваъдаси эсига тушди. Хадемай терини сураб келишади, деди бахона топилганидан ич-ичидан кувониб, ваъдани бажармок лозим, йуғасам сузда субут колмайди. Ўша куни иш-ишда, лой-лойда колиб, елкасига милтиғини осди-да, овга жунади. Пахмокни тинчитиб, кейин ишни давом эттирарман деб узини овутган булди.

Тепаликка урлаётиб эса, ортига угирилди. Кишлокка разм солди. Кулбасига анча сон кирганини куриб, яна суюнди. Суюна-суюна Пахмокни кидириб кетди. Бахтига айик нак рупарасидан чикди. Рупарасидан чиккани учун хам шошиб колди. Ва натижада... ушанда айикнинг изини тополмай, лойим котиб колади, деб узини бехуда алдаганди, кайта лойга киришга умуман хуши йук эди. Ўша куни кечга томон белига беш-олти каклик

ва икки қуённи осиб қишлоққа қайтганида, ховлисида ажиб бир манзаранинг устидан чиқди. Ундан хафсаласи пир бўлиб, аллақачон қўлларини ювиб қўлтиғига уриб қўйишган оға-инилари ҳамжиҳат ҳолда уйнинг ташқарисини гир айланасига сувоқдан чиқариб қўйибди. Бир дунё лойдан асар ҳам қолмабди. Бу қадар меҳр-оқибатни кўриб, унинг мижжаларига ёш қалқиди. Милтиғини михга осиб, қайта бошдан лойхонага тушди. Укаси ҳамроҳлигида тизза бўйи лой қорди.

Аслида воқеа бундай бўлганди. Унинг Зариф устага борганидан бутун қишлоқ хабар топганди. Оға-инилари бошда томошабин бўлиб туришди, қани нима қиларкин бу тентак? Қарашсаки, саёқ тўппа-тузук тентинмоқда. Ака дарҳол укаларини ёнига чорлади, дедики, худо саёққа ақл берганга ўхшайди, бориб қарашмасак бўлмайди. Эски араз унутилиб, ҳаммаси бир ёқадан бош чиқаришди. Панжи саёқ бошлаб қўйган ишни бирпасда битириб қўйишди. Унинг қайта лойга кирганини кўриб, аканинг меҳри ийди, сувоқни ичкаридан бошламабсизда, полвон, деди. Лойингиз обдон ачисин, ака, дея маслаҳат берди иниси. Ўзиям келин тушадиган уй бўляпти-да, ака, деб мақтади яна бириси. Меҳри жўшган Панжи саёқ каклиқлардан шўрва осди, қуёнларни қовурди. Кенжа ука ароққа чопди. Ака эса эскиган, намиққан кўрпа-тўшакларни эшакка юклаб, ўз ҳовлисига обориб ташлади-да, хотинларни йиғиб буюрди: янгиланглар!

Шўрва устида гурунг зўр бўлди. Кенжа ука қитмир эди, ҳамманинг дилидаги гапни секин сиртга чиқарди. «Ака, — деди шўрвага нонни буктириб. — Эртан ичкарини сувоқдан чиқарамиз. Кейин уйингиз қизнинг бетидай чип-чиройли бўп кетади. Лекин чип-чиройли уйга чип-чиройли янгаям керак-да. Шунисини нима қиламиз энди-а?» Панжи саёқ хижолат тортиб, бош эгган бўлди. Бош эга-эга косасидаги каклик тўшини укасининг косасига солди. Ука гўшт чайнаб, қишлоқдаги эрсиз жувонларни бир-бир санаб чиқди. Акаси ҳаммасидан бир-бир айб топди. Яхши жувон топиш масаласи тугун бўлиб қолди.

Бу тугунни Панжи саёқнинг ўзи ечди. Орадан икки кун ўтиб, ярадор Пахмоқни қидириб роса санғиди. Санғий-санғий тоғ ичкарисидаги Кўкбулоқ қишлоғининг

устидан чиқиб қолди. Кўкбулоқ дегани дўппидеккина қишлоқ бўлиб, одамлари жуда хушмуомала ва меҳмондўст эди. Саёқ одам жой танламайди дегандек, Панжи саёқ бир кеча тунаш учун энг четдаги уйни кўра тортди. Йўлда булоқдан сув олаётган ёш бир жувонга дуч келди. Бегона аёлга кўз ташламоқ яхши эмас, дея юзини ўгириб ўтаётганида, қулоғига бир сас чалингандай бўлди. Ажабланиб жувонга юзланди. Жувон салом берганини у кеч англади. Юраги ажиб бир тарзда ҳаприқиб, шошиб кетма-кет алик олди. Аслида юраги бежиз ҳаприқмаганди. Ўз қишлоғида унга салом берувчилар кам эди. У бунга кўникканди. Кутилмаган бу салом унга фавқулодда қаттиқ таъсир этди. Азбаройи ҳовлиққанидан икки бор алик олганини пайқамади. Кейин қандайдир бир кучга бўйсуниб тўхтади. Сувингиздан ичсам майлими, деди. Жувон бошидаги рўмолини юзига тушириброқ, марҳамат, деган маънода бош ирғади. У челакнинг икки биқинидан тутиб, тўкиб-сочиб сув ичди. Сўнг четдаги ҳовлида ким туришини сўради. Жувоннинг майин жавобидан юраги баттар дукурлаб кетди. Ўзи овозидан, овози ўзидан чиройли экан, деб ўйлади. Унинг тайсаллаб туришини ўзича тушунган жувон ўша ёқимли овозда далда берди. «Тортинмай бораверинг, уйда одам бор».

Одам дегани чол-кампир экан. Меҳмонни хушҳол кутиб олдилар. Эзмаланиб ҳол-аҳвол сўрашгунча бўлмай бояги жувон булоқдан қайтди. Кўз ҳавоси илиқ бўлгани учун елиб-югуриб ҳовлидаги супага жой қилди. Жувон уни кўп қизиқтирди. Лекин у қизиқаётганини билдирмади. Ичида жувоннинг эрига ҳаваси келди. Кўп ўтмай жувоннинг эри кўмкарида от тагида қолиб ўлганидан огоҳ бўлиб, ўзича кўп ачинди. Аммо ичида кўп суюнди. Суюнганидан хафа бўлиб, одамга ўхшамай қоляпман деб ичдан ўзини роса янди. Яниб туриб жувонни кўп кузатди. Тоғларга боққан киши бўлиб, кўз остидан кузатди, дастурхонга тикилиб, кўз қирида кузатди, пешонасини қашлаган бўлиб, бармоқлари орасидан кузатди. Эртаси эса дардини акасига айтди. Акаси эса тоғани қаватига олиб, Кўкбулоққа жўнади. У ёқдан хийла дуруст жавоб билан қайтишди.

Шундан кейин, Панжи саёқ дунёга сиғмай қолди. Пахмоқни эса паққос унутди. Аммо «бошлиқ» унутма-

ган экан, эртаси тушдан сўнг шофёри келиб кетди. Касофатнинг тили аччиққина экан, битим пайтида оғзига олган сўзини эслатиб кетди. Панжи саёқнинг ёмон аччиги келди. Бир ҳафтага муҳлат сўради. Шу ҳафта ичи отиб бермасам, одам эмасман, деди.

Бу борада иккинчи бор борган совчилар нохушроқ хабар билан қайтишди. Жувоннинг отаси «йўқ» демабди-ю, лекин, куёв бўлмиш кўринишда жуда бамаънига ўхшаса-да, ҳеч қаерда ишламас экан, доим ов билан андармон экан, ишламаган одамга қандай ишонарканмиз, деганга ўхшаш гап қилибди. Бу гапдан сўнг акаси эртаси ўзи ишлайдиган гараждан иш топиб келди, юр мен билан, деди. Шўрлик саёқ икки ўт орасида қолди. Ишга чиқай деса, ваъда бериб қўйган, айиқни отиб бермай иложи йўқ. Бу ёқда эса акаси маҳкам оёқ тираб туриб олган, боз устига, жувон кечалари тушига кириб чиқмоқда. Ишни кейинга сургани сари аёлнинг висолига эришмоқ ҳаяллайверади. Ўшанда илк дафъа Паҳмоқнинг изидан дарров тушмаганидан ўкинди. Ёзла сой бўйида оғзига сўз олиб қўйганига ачинди. Охири бўлмагач, воқеани акасига тушунтирди. Оғзига олган сўзиниям айтди. Шундан сўнг акасининг турқи бирдан ўзгарди, отиб бер, деди қатъий йўсинда, уруғимиздан лафзсизлар чиқмаган, бир камимиз шу исноднга қолиш эди, хотин бўлса қочмас, буниси бўлмаса, бошқаси, отиб бер-да, бундан кейин оғизга сўз олишда жуда эҳтиёт бўл! Шундан бошқаси керакмас, деди Панжи саёқ акасининг қўллаб-қувватлашидан руҳланиб, шу ҳафта ичи айиқни тинчитаману ишга чиқаман. Акаси шу ерда сал ҳаддидан ошди, кейин милтиқни менга берасан, деди. Панжи саёқ ажабланди, нега? Овга элакишсанг, бу хотиннинг ҳам кетиб қолади, — деди ака. Йўқ, — деди Панжи саёқ ўта жиддий тарзда. — Хотинтаям қарайман, овгаям чиқаман, овсиз мен ўлиб қоламан-ку! Акаси улкан муштини унинг бурни тагида ўйнатди: Аввалам шундай дегансан? Уписини суймасдим, — деди Панжи саёқ бўш келмай, — бунисини суйиб қолдим, зўр эр бўламан бунга! Ишонмайман, — деди ака тишлари орасидан, — уйланганингдан кейин саёқлик қилиб, бу хотинингдан ҳам айрилсанг, ўзим сени отиб ташлайман! Панжи саёқ этни жунжиктирар даражада совуқ оҳангда деди: — Ҳавотир олманг, буниси кетиб қолгудек бўлса,

узимни узим отиб ташлайман! – Сунг қушиб қуйди: – Зариф уста эмасман мен, суз олиб бажармаган, отини узгартириш урнига, тиржайиб юрибди, номард!

Шу тарика, унга бир хафта муҳлат бердилар. Панжи саёқ бир хафта тоғма-тоғ санғиди, улиб-тирилиб Пахмоқни қидирди. Бу пайтда Пахмоқ камарда яраси билан андармон эди. У водийдаги олмазорга чиққан куни эса Панжи саёқ уни бехудага юқоридан қидириб юрган эди. Оқшом қишлоққа қайтаётиб, ялангликда унинг изини учратиб қолди. Юраги ҳаприқиб, из буйлаб кетди. Эгрилара оғзига етмай, қоронғи тушди. Ортиқ юриш энди фойдасиз эди. Эрта азонлаб келишни дилига тугиб, у қишлоққа қайтди.

* * *

Тунни Пахмоқ тинч утказди. Қорни тўқ, жароҳатининг сим-сим оғришини демаса, камарда яйраб, ҳузурланиб ётди. Тонгда эса тимирскиланиб ташқарига чиқди. Тумшуғини кўкка чўзиб, муздек ҳаводан туйиб-туйиб нафас олди. Димоғи ёрдамида теварак-атрофни обдон урганди. Пастликдан эсаётган тизгинсиз ел димоғига куз неъматларидан ташқари тунғизнинг қуланса исини олиб келарди.

Қуйидаги чангалзорда тунғизларнинг бутун бир оиласи истиқомат қиларди. Булар Пахмоқнинг етим ва норасталигида қаттиқ ранжитган тунғизлар галаси эмас, бошқаси эди. Ўшанда юрагида тунғизларга қарши кучли кек тугиб қолган. Пахмоқ кейинчалик уларни қувиши кичик дарага ҳайдаб юборганди. Чангалзордаги бу тунғизлар оиласи билан эса иттифоқ эди. Аммо бу иттифоқлик тинчлик асосида қулга киритилмаганди. Бунгача тунғизлар галаси Қизилжар этагидаги бутазорда яшарди. Жанжалдан сунг Пахмоқ томонидан бу ёққа ҳайдалганди.

Жанжал ҳеч кутилмаганда юз берганди. Аслида тунғиз деганлари куп бефаросат, куп серзарда жонивор булади. Жини қузиса тирик жон у ёқда турсин, тиккайган тункагаям ҳужум қилаверади. Саратон урталарида улар тўсатдан сан-манга бориб қолишди. Пахмоққа қолса-ку, бирор тинчини бузмаса, шу боис, узидан булиб бировга қотишмайди.

Қисқаси, ўша куни у бутазор этагида мазали томирларни териб еб юрарди. Турган гап, унинг ташрифи оила бошлиғига ёқмади. Йўқол деган маънода теварагида гир айланиб, пишқириб ғашига тега бошлади. Пахмоқ парво қилмади. Бунга сари тўнғизнинг жони чиқиб, кутилмаганда унга ташланиб қолди. Сағрисига яхшигина зарба еган Пахмоқ бошда ҳанг-манг бўлди, сўнг қутуриб кетди. Оғзидаги емишини ташлаб, ўкириб юборди-да, ўнг панжасини куч билан сирмади. Чириган тўнка унинг зарбидан чирт узилиб, ҳар томонга сочилиб кетди. Ўз ҳужумидан руҳланган тўнғиз, кичкина кўзлари ёвузона чақнаб, яна унга ташланди. Аммо Пахмоқ бу пайтда анча эс-ҳушини йиғиб олганди. Қорнини мўлжалга олган рақибига осонгина чап бериб, нақ яғринига қаттиқ зарба берди. Шўрлик тўнғизнинг оёқлари букилиб, ёнига ағдарилиб тушди. Пахмоқ унинг устига миниб, ҳов бирда бўриларни даблала қилганидек, жонига чанг солмоқ истади. Бироқ нақ тумшуғи тагида пайдо бўлган бошқа бир тўнғиз бу ишга халақит берди. У тагида хириллаб ётган ғанимини ташлаб унга от қўйди. Тўнғиз деганлари бамисоли ҳуркиан чумчуқдай чор-тарафга тўзғиб кетди. Пахмоқ бутун бутазорни титкилаб, уларни таъқиб этди, қувиб солди. Тўнғизлар бутазорни тарк этибгина ундан қутулдилар. Шундан буён улар чангалзорда.

Пахмоқ ортиқ уларга тирғалмади. Чангалзор тепасидаги ковакни эса кейин топди. Бу хил муваққат жойлар унда сероб эди. Қишлайдиган жойи эса Эгридаранинг Илондарага туташ қисмидаги хилват маскан эди. Гирди пакана арчалар билан қуршалган унгир кўздан жуда холи эди. Қишдан бўлак пайт Пахмоқ у ерга сира қадам босмасди. Муваққат жойлари билан чекланарди.

Тепадаги ковакни топгач, бир хаёли тўнғизларни чангалзордан ҳам қувиб юбормоқчи бўлди. Кейин фавқулодда мияси ишлаб, бу ниятидан қайтди. Тўнғизлар у қадар ёқимли қўшни эмаса-да, хавф-хатардан огох этишда ишончли восита эди. Безовта хур-хурлашиб, хавфдан бохабар этиб туришарди.

У ҳозир қурама ҳидлар орасидан ўзига керакли емиш ҳидини танлаб, олға босаркан, оёғида оғриқ кучайганини сезди. Азобдан оҳиста ўкириб, оёғини авайлаб кўтарганди, оғриқ тўхтагандай бўлди. Босганда яна оғриди. У уйга ботгандай, бошини осилтириб, бир сония

туриб қолди. Шунда эсига Эгридаранинг олис бурчидаги, Чуқуркамар туридаги иссиқ булоқ тушди. Емишдан воз кечиб, йулни ўша томонга тортди. Иссиқ булоққа тушса, жони ором топишини ўйлаб, нолакор ғингшиб қўйди.

Иссиқ булоққа бир ярим соат деганда зўрға етиб борди. Намхуш хидни узоқдан сезиб, пишқириб-пишқириб қўйди. Ўзга бирор жонивор қадам босмадимикан, деган ҳадикда теваракка синчков-синчков назар ташлаб борди. Булоққа яқинлашган сайин таъби хира тортиб, ғазаби ошиб борди. Билдики, булоққа кўпчилик келиб кетибди. Ҳатто Пахмоқ жинидан ёмон кўрадиган қизилжардаги силовсиннинг иси ҳам бурқсиб турарди.

Бирдан у титраб кетди. Жойида тақҳа тўхтаб, ҳар тарафга олазарак қаради. Аввал ҳавони, кейин ерни бот-бот искади. Ўсиқ жунлари енгил титраб, яна ва яна искаланди. Сўнг андак хотиржам тортиб, секин энгашди. Ҳид эски эди. Яроқ тутган ўша ғаними ўтган куни келиб кетганга ўхшайди. Шунга қарамай, у ўзини яқиндаги бута ортига олди. Бикиниб атрофни обдан кўздан кечирди. Тиқ этган шарпа сезмагач, аста оёққа қалқди. Илгаригига нисбатан хийла дадил тортиб, олға жилди.

Қоя остидан сизиб чиққан иссиқ сув анча беридаги охурга ўхшаш муъжазгина кўлга қуйиларди. Ҳаво муздек бўлгани учунми кўл юзи буғланиб турарди. Пахмоқ сувга тушишга ошиқмади. Атрофни яна бир карра кўздан кечирди. Унга инсон ҳиди ёқмаётган эди. Аввалари бу ерни одам оёғи етмайдиган жой деб ўйларди. Энди билсаки, икки оёқли махлуқнинг қадами шу ерга ҳам етибди. У енгил пишқириб кўлга тушди. Илиқ сув танига хуш ёқиб, қаттиқроқ пишқирди. Бутун танасини сувга кўмиб, ҳузур қилиб ётди. Албаройи маза қилганидан кўзларини юмишни шу қадар истаса-да, юммади. Бошини сувдан чиқариб, теваракни кузатиб ётди. Илиқ сувдан оёғига жон кираётганини сезиб, секин-секин ғингшиди, яъни бизнинг тилда «оҳ-оҳ» деди. Аммо минг «оҳ-воҳ» қилгани билан барибир кўнгли ғаш эди. Инсон ҳиди уни қаттиқ безовта қилмоқда эди.

У илгари ҳам бу ерга бир неча марта келган, лекин инсон изига ҳеч дуч келмаганди. Бу сафар эса шундоққина тумшуғи тагида, кўл бўйидаги майин қум устида этик излари манаман деб турарди. У этик изларига

қараб-қараб қуяркан, сувда узоқ ётолмади. Пишқира-пишқира кирғоққа чиқди. Кирғоқдан хийла наридаги ясси харсанг томон юрди.

У ясси харсанг устига ястаниб, ўзини офтобда тоблаб ётаркан, ногаҳон ўзини қопқонда турганини фаҳмлаб қолди. Камар уч томондан қоялар билан қуршалган бўлиб, фақат бир тарафигина очиқ эди. Ғаними ўша томондан бемалол биқиниб келиб, уни осонгина тинчитиши мумкин эди. Бу ходиса ҳозир юз бераётгандек Пахмоқ ошиқиброқ камардан чиқди. Бехавотирроқ жойга етиб, камарга ҳасрат ила термуларкан, чамаси, шундай деб ўйлади. «Қандай соз жой эди-я, шуниям ҳидини билибди, номард!»

У оқсоқланиб йўлга тушган жойида бирдан кескин ортига ўгирилди. Вужуди нафратдан ёниб, кўл бўйига жадал юриб келди-да, этик изларидан бири устига чўнқайди. Нафратининг белгиси сифатида изга тешпакдай қилиб тезаклади. Шундан сўнг, ўз ишидан мамнун бўлиб, оқсоқланиб кетига қайтди. Бу сафар дара ичи билан эмас, тепадан дара ёқалаб юрди. Икки дара оралиғидаги бу чоғроққина водий кўзига энг бехавотир жой бўлиб кўринди. Ҳолбуки, бу ерда турли илон изи сўқмоқлар ниҳоятда сероб эди. Ҳатто онда-сонда қўй-кўзиларнинг қумалоқлари ҳам учрарди. Мана бу сўқмоқдан бир соатча бурун тулки юғургилаб ўтган экан. Качонлардир бўриларга емиш бўлган қўй калласи тошлар орасида думалаб ётибди. Пахмоқ бу нарсаларга эътибор бермай бораркан, кўп ўтмай димоғида парранда ҳидини туйди. Парранда ҳидига сезилар-сезилмас темир иси қоришиқ эди. У сергакланиб илгарилади ва салдан сўнг тулкилар юриши хуш кўрадиган торгина сўқмоқда товуқ калласига дуч келди. У бояги тулки сезиб, қотинмай ўтган қопқонни пайқаб, айиқларча кулди. Кейин оёғи остидаги тошлардан бирини товуқ калласи томон думалатди. Майда тошлар тагига сохлаб яширилган қопқон юқорига қалқиб, «шилқ» этиб ёпилди. Пахмоқ яна кулди. Одамзодни галварс санаб, мириқиб-мириқиб кулди. Сўнг эса қопқонни қозиқ-позиғи билан суғуриб олди-да, пастга — дарага улоқтирди.

Барча жониворлардек, у ҳам қопқонни жинидан ёмон кўрарди. Темир иси сезилган ердан бепарво ўтиб кетолмасди, ё зарарсизлантирарди, ё бўлак жойга

иткитиб ташларди. Аслини олганда, Чуқуркамардаги кўлни қопқон туфайли кашф этганди. Агар гапни сал узоқроқдан бошлайдиган бўлсак, ўтган йили худди шу пайтда ўзини жуда доно санаса-да, нодонгина айиқ эди. Нодонлиги учун кўринган қорага тумшуқ тиқиб юрарди. Қопқонга илк бор мана шу водийда дуч келганди. Сонсиз сўқмоқлардан бирига ғоят усталик билан қўйиб кетилган қопқонга тасодифан эмас, нодонлиги, янада аниқроғи, қизиқувчанлиги туфайли тушиб қолганди. Ўша куни қорни тўқ эса-да, майда тош аралаш майин қум устида ётган гўшт бўлагига панжа урмасдан ўтолмади. Аммо панжаси гўштга тегар-тегмас, кўринмас бир ёв «шилқ» этиб оёғини қисиб қолса бўладими. Аввалига жуда қўрқиб кетди, сўнг ажабланди, нима бало бўлди бу? Кейин оёғини силкиб, ундан халос топмоқ истади. Бироқ ёв жуда ёпишқоқ экан, қани энди қўйиб юборса. Навбатдаги қаттиқ силтовидан сўнг занжирининг нариги учига маҳкамланган темир қозиқ жойидан силжиб, ёнига тўп этиб тушди. У қутулмоқнинг эвини қилолмагач, қозиқни судраб олға юрди. Бу балодан қандай қутулсам экан деб, роса боши қотди. Чуқуркамарга тушавериш-даги сўқмоқ бошига етгач, тағин қопқонга ташланиб, тишлаб тортқилашга тушди. Аммо ёв дегани балойи азим экан, шунча тишлаб тортқиласа-да, гиқ этмади. У нима қиларини билмай, сўқмоқ бошида узоқ ўйга ботиб ўтирди. Орада икки-уч бор қопқонни тошга уриб ҳам кўрди, қайдам барча ҳаракатлари зое кетиб, бекорга уринган қолди. Ана шундай беҳуда уринишларининг биридан сўнг, у ўнг оёғини қопқон устига қўйиб, сўл оёғини кучаниб тортишга тушди. Бахтига ўнг оёғи тасодифан қопқон қулфи устига тушиб қолди. Залварига қулф бардош беролмай қопқон тиши очилиб кетди.

Ўшанда у қопқондан халос топгачгина нотаниш ерга келиб қолганини англаб етганди. Азобланган оёғини авайлаб босиб, сўқмоқдан қуйига энаркан, намхуш нарсанинг исини сезди. Намчил тумшуғини олдинга чўзиб белги оларкан, ҳид қуйидан келаётганини пайқади. Одатдагидек, яна қизиқувчанлиги қўзиб, дара тубига тушди-да, йўлни Чуқуркамарга бурди ва кўп ўтмай юзи буғланиб турган кўл бўйига етди. Ҳид кўлдан тарал-моқда эди. Ер нотаниш бўлгани учун кўл бўйида ортиқ ўралашмай, теварак-атрофни бир сира тентиди-да,

сўқмоқдан юқорига — Чуқуркамар тепасига чиқди. Қўшни бегона худудга қизиқсиниб-қизиқсиниб боқди. Ўзининг худуди Чуқуркамарда тугашини ички бир сезги билан идрок этди. Кўпинча ички сезги ҳар қандай белгидан устун келади. Пахмоқ бу атрофда огоҳлантирувчи бирор-бир белги кўрмаган эса-да, ундан нарига ўтиш яхши эмаслигини фаҳмлаб етганди. Шу сабаб букри арчага белги қўйиш билан кифояланиб, изига қайтди.

Хуллас, ўша куни қопқон сабабли Чуқуркамардаги илиқ кўлни кашф этиш билан чекланиб қолмай, ўз худудининг шарқий чегарасини аниқлаб, белги қўйишга мушарраф бўлганди. Унинг бу хил белгиси, асосан, ҳамжинсларига қаратилган бўлиб, майда жониворларга ҳеч алоқаси йўқ эди. Майда жониворлардан фақат кўлни қизғанарди. Аммо минг қизғанмасин, бошқа турдаги жониворлар ҳам кўлдан унумли фойдаланишар, бунга сари ҳар келганда ёмон жони чиқарди. Бора-бора у бу ҳолга тамомила кўникди. Чуқуркамарга киргунча норозиланиб бир-икки ўкирган бўларди-ю, сўнг тинчланиб чўмилиш билан овора бўларди.

Аммо бугунги из уни зўр таҳликага тушириб қўйди. Бу ҳашаки жониворларнинг эмас, балки ҳар нарсага қодир икки оёқли махлуқ ғанимининг изи эди. Шунинг учун, кўлнинг шифобахш сувидан вужуди ором олган бўлса-да, руҳи сира таскин топмаганди.

Қопқонни дарага улоқтиргач, Пахмоқ иккиланиб туриб қолди. Қорни ўлгудек оч эди. Нафсини тезроқ қондирмоқ ўйида теваракка маъюс аланглади. Оч қоринга нафрат унчалик ўтиришмас эканми, у ғанимини бутқул унутди. Нафс эркига бўйсуниб, тумшуғини кўкка чўзганча ҳавони бот-бот искади. Ҳавода турли хил емиш ҳиди анқирди. Енгил эпкин водийнинг адоғидан, Эгриданинг муюлишидаги ўнгирлардан олма-ю дўлана ҳидларини олиб келарди. Аммо масофа анча олис эди. Пахмоқнинг эса тезроқ қорин тўйдиргиси келарди. Шунда унинг эсига Чуқуркамарнинг жанубий қисмидаги дўланазор тушди. Оралиқ жуда яқин. Чуқуркамар устидан ўтилса, у ёғи бир одим.

У лапанглаганча йўлни ўша томонга солди. Чуқуркамарнинг энг баланд қояси ҳисобланмиш дўнгликка чиқиб, ўзи бир йил бурун белги қўйиб кетган букри ар-

ча ёнига борди. Бу ердан чор-атроф кафтдагидек яққол кўзга ташланиб турарди. Пастдаги кўл мисоли сув тўла пиёладай базўр кўзга чалинарди. Пахмоқ теваракка қўпда алахсирамади. Ерга чўккайиб, қўшни ҳудудга диққат билан тикилиб қолди. Қаршисида баланд қоялар, арчали тизмалардан иборат нотаниш маскан сирли ҳолда ястаниб ётарди.

Пахмоқнинг табиатида ёвқурлик йўқ эди. Шу сабаб бегона ҳудудга оёқ босиш истагини ҳис этмади. Ва шунингдек, бегона жойга тумшуқ суқиш яхшиликка олиб келмаслигини ҳам биларди. Макон талашиб ҳали бирорбир айиқ билан ёқа бўғишмаган эса-да, ташрифи мезбонга сира хуш келмаслигини ўз табиатидан келиб чиққан ҳолда идрок этарди. Мабодо, ўз ерига бегона айиқ оралагудек бўлса, улар-тириларига қарамай, жангга ташланишини ич-ичидан сезарди.

У бегона ҳудудга суқланишни бас қилиб, мақсад сари юзланди. Чуқуркамарнинг жанубий қисмида узун сойлик бўлиб, Пахмоққа қарашли ҳудуднинг чегара чизиғи саналади. Сой бетига тирмашган қуюқ дўланазор Пахмоққа қарашли эди. Дўланазорга Чуқуркамарга кираверишдаги тик қиялик юзига сапчиган сўқмоқ орқали ҳам чиқиш мумкин эди. Пахмоқ дўланазорга ҳамиша ўша сўқмоқдан чиқиб борарди. Дўланазор кун ботишида харсанг тошли ялангликка чегарадош бўлиб, яланглиқдан сўнг яланғоч тизмалар бошланарди. Умуман олганда, Пахмоқ бу ерга камдан-кам келарди. Асосан, қуйидаги емишлар билан кифояланарди.

У сойлик ёқалаб дўланазорга йўл оларкан, ярим йўлга етиб-етмай, даҳшат ва ғазабдан бутун вужуди титраб кетди. Тўхтаб, ҳавони искади. Йўқ, димоғи алдамаётган эди. Дўланазорда бегона айиқ юрганини аниқ ҳис этди. Аммо қўрқув ва эҳтиёткорлик ғазабдан ҳамиша устун турганидек, Пахмоқ қанчалик қутурмасин, барибир эҳтиёткорликни маъқул кўрди. Дўланазорга писиб яқинлаша бошлади. Учли харсангга етганда, аста бошини кўтариб, олдинга мўралади. Дўланазор четида кавшаниб турган чорроқ жуссали айиқни кўрди. Агар баҳайбат айиққа рўбарў келганида, ғазабини билдирмасдан, унинг кетишини пойларди. Аммо қаршисидаги айиққа бемалол кучи етишини фаҳмлаб, ўкиришдан ўзини тиёлмади. Ўкириши билан бегона айиқ ялт этиб

қаради-да, кутилмаганда шаталоқ отиб қоча бошлади. Куп утмай сойликнинг у бетидаги чангалзорда куздан ғойиб булди. Бирдан ғойиб булмади. Чангалзорга етмай, у томонга алланечук гинали тарзда мултираб тикилди-да, сунг тиғиз усган буталар орасига кириб кетди.

Бегона айиқни урғочилигини Пахмоқ исидан билганди. Қочишида қурқувдан ташқари андак ноз борлигини пайқади. Гинали равишда мултираб тикилиши эса кунглида тушунуксиз ҳисни уйғотди. Агар эвини топса, бегона айиқ рақиб эмас, тузуккина йулдош булиши мумкинлигини табиат ато этган нозик сезги туфайли фаҳмлаб етди. Ҳийла вақт унинг таъқибли нигоҳини ҳис этиб турди. Бироқ у томонга боришни хаёлига келтирмади. Купроқ қорнининг ғамида булди. Нафси анча ором олгачгина, бирдан уни эслаб қолди. Беихтиёр унинг ёнига боргиси келди. Эҳтиёткорлик билан чангалзор тарафга юрди. Бироқ, у ерда бегона айиқнинг изи ҳам қолмаганди. Пахмоқ ҳид олиб, Чуқуркамар дунглигига келиб тақалган арчазоргача келди. Қушни ҳудудга кириш-кирмаслигини билмай, бир муддат тараддудланиб турди-да, сунг таваккал қилиб олға юрди. Юз одимча юрмай, тик усган арча танасидаги огоҳлантирувчи белгига дуч келди. Белги жуда юқорида эди. Бу бояги урғочи айиқники эмас, балки бутунлай узга айиқники эканлиги кундай равшан эди. Ҳа, қандайдир улкан бир айиқнинг белгиси, утсанг уласан, дегандай, манаман деб турарди. Пахмоқнинг кунглида қурқув ва рашк баравариға туғилди. Аммо қурқув яна устун келди. Улкан айиқнинг чангалига тушса, чивиндай эзиб ташлашидан ҳайиқиб, нолож изига қайтди.

Қушни ҳудудда айиқлар оиласи яшашлигини, арчадаги белги ота айиққа тегишли эканини у билмасди. Билмагани учун ҳам улкан айиқ ҳукмронлик қилаётган ҳудудда бояги пачаққина урғочи айиқнинг бемалол умргузаронлик қилиб юрганидан жуда ҳайратланди. У етим усгани боис ҳамжинсларининг галалашиб яшашларини ҳеч тасаввурига сиғдиролмасди. Назарида, айиқлар узи каби якка-якка яшашга маҳкум эди. Урғочи айиқнинг изидан тушиб, бошқа айиқ белгиси устидан чиқиб қолганидан тааажжублана-таажжублана кетига бурилди. Урғочи айиқ улкан айиқдан қочиб чиқар, деган умидда дунгда анча пойлаб утирди. Унга тузукроқ

ралм солиб қуйишни жуда-жуда хохламоқда эди. Аммо урғочи айиқ қайтиб қорасини кўрсатмади.

У иложсиз ўрнидан қўзғалди. Эгридарага тушишни истамай, водий ёқалаб йўлга тушди. Дарага олиб тушадиган сўқмоқлардан бирига яқинлашганда, ёндаги харсанглар ортидан Панжи саёқ чиқиб келди. Ғаними шамолга тескари томондан келиб қолгани учун Пахмоқ уни тезда пайқамади. Улар бир-бирларини кўрганида, оралиқ масофа атиги эллик одимча эди. Панжи саёқ елкасидан яроғини олгунча, Пахмоқ, қочмаган номард, дея ўзини дарага урди. Биринчи ўқ сўқмоқ четидаги бута шохини чирт узиб юборди. Иккинчиси қулоғи остидан чийиллаб ўтди.

Пахмоқ дара тубидаги арчазор оралаб, ғанимидан осонгина қочиб қутуларкан, ғаними туфайли турмушидан ҳаловат кетганлигини, ҳаловати бўлмагач, кўнглида ғалати хисларни уйғотиб юборган анову бегона айиқ билан қайта учраша олмаслигини ўйлади. Алами келиб, ғанимини тилка-пора қилиб ташлагиси келди. Аммо унинг яроғи бор эди. Ундаги яроғ ўзининг тишлари ва панжаларидан кучли ва даҳшатлироқ эканини у яхши биларди.

У ўша куни тунда ковакларидан бирида ғужанак бўлиб ётаркан, ғанимини эмас, шунингдек, лўкиллаб ортидан ёғинни ҳам эмас, негадир ўзига гинали назар ташлаб кетган ўша бегона айиқни ўйлади.

* * *

Пахмоқ қочиб қутулгач, Панжи саёқ аламидан бир иргишлаб олди. Милтиғини тошга уриб синдиргудек бир важоҳатда қутуриб сўкинди. Кейин Пахмоқнинг изидан юрди. Дарага энавериш даги сўқмоқ бошига етгач, таъқибдан наф йўқлигини англади. Бунинг устига, шу тобда бу ишга ҳеч ҳафсаласи йўқ эди. Харсанглардан бирига хардамхаёл суяниб, пастга ҳасрат ила тикиларкан, қуёшга қараб вақтни чамалади. Овда хаёл сурищга бало бормиди, дея пича ўзини ялди.

Ҳақиқатда, ҳар галгидек бугун ҳам ҳушёр юрганида Пахмоқ ҳозир оёғи остида чўзилиб ётган бўларди. Нега деганда, вазият тўлалигича унинг фойдасига ишламоқда эди: биринчидан, улар харсанг тошли майдонда учрашдилар, иккинчидан, энг муҳими, шамол у томонга эс-

мокда эди. Пахмоқ энг ишончли восита — хид илғашдан маҳрум эди. Панжи саёқ ўй сурмай, теваракка зеҳн солиб юрганида, ўзига қарши келаётган Пахмоқни кўрган ва бирор харсанг ортига бекиниб, уни осонгина тинчитган буларди. Аммо ҳамма бало шундаки, айни шу пайтда хаёли ўзида эмасди. Бутун фикри-зикрини бир соат бурун юз берган тотли учрашув банд этганди. Ўзига ширин табассум ҳадя этган жувоннинг рухсорини хаёлидан қуволмай гаранг эди. Аслида жувон билан учрашув унинг етти ухлаб тушига кирмаганди. Бари Пахмоқ туфайли юз берганди. Аввалига у Пахмоқни Эгридара бўйлаб қидирди. Кейин қўшни кичик дарага ўтди. Қайтишда Чуқуркамарга бир мўралаб, Эгридара бўйлаб қишлоққа қайтишни мўлжаллаб, Қизилбет ёқалаб юрди ва ўзи сезмаган ҳолда Кўкбулоқ қишлоғи устидан чиқиб қолди. Ўша таниш ҳовлига кўзи тушгач эса, юраги тошиб, бирдан кучли ҳаяжон оғушида қолди. Туйғусини жиловлаёлмай, булоқдан хийла берида, кунчиқишга ёнбошлаб ўсган арча ортига бекинди-да, ҳовлини кузатишга тушди. Жувон одатдагидек, ҳовли юзида куймаланиб юрар, энаси офтобрўяда жун савар, отаси молхона ортидаги гунгтепа ёнида қўшни чол билан гурунглашиб ўтирарди.

Панжи саёқ жувоннинг ҳар бир ҳатти-ҳаракатини назаридан қочирмай, синчков кузатаркан, кўнглида ададсиз меҳр, шунингдек, мамнунлик ҳиссини туйди: «Қачон қарама, ғимир-ғимир,— деб ўйлади. — Қўлоёғи чаққонгина экан. Бундай аёл рўзғорингни бутлайди, ямоғингни ясқайди». У бир зумга, атиги бир зумга аёлни ўз уйида тасаввур этди. Тасаввуридан дили шу даражада ёришдики, аёлга бир оғиз сўз қотмасдан кетолмаслигини англади. Бироқ бу иш мушкул эди. Қишлоқ урф-одати ундаги бу майлни ўзига сингдиролмасди. Устига-устак, жувонга оғиз солган, ота-онаси кўриб қолгудек бўлса, уни енгилтакликда айблашлари муқаррар эди. Ўрта ерда битай-битай деб турган ишни бузиб қўйиши мумкин эди. Ўз навбатида, учрашмай кетиш ҳам кўп душвор туюлмоқда эди.

У нима қиларини билмай, гарангсиб турганида, худонинг ўзи ишини тўғрилади. Орада булоққа сувга келиб-кетган жувон, иккинчи гал бу томонга салт юрди. Ана у булоқдан ҳам ўтди. Булоқ билан у бекинган арча

ораси олтмиш-етмиш одим. Жувон майда-чуйда буталар оралаб келаркан, эгилиб утин теришга тушди. Ўтин дегани бу атрофда сероб эди. Жувон ўтин тера-тера йигит бикиниб турган арча ёнигача келди. Шу орада унинг диккатини ерда чузилиб ётган каттакон куриган шох тортди. У кучоғидаги утинни ерга ташлаб, шохга якинлашди. Уни кандай килиб судраб кетишни чамалади. Кейин негадир фикридан кайтиб, ортига угирилди. Индамаса, утинини култиклаб кетадиган.

Панжи саёк оппиғич холатда узини билдирди.

— Шошманг! — деди дудукланиб, паст овозда. Сизда бир оғиз гапим бориди!

Табиий, жувон чўчиб тушди. Ранги кув окариб, ёнверига аланглади. Бир хаёли, кочмокчи хам булди.

— Куркманг, бу мен, — Панжи саёк арча ортидан буй курсатди. Лекин очикка чикишга ботинмади. Назарида, гурунглашиб ўтирган чоллар шу томонга карашаётгандек эди.

— Вой, улмасам! — Жувон куксига туфлади. — Юрагимни чикариб юбордингиз-а!

— Узр! — Панжи саёк култ ютиниб, жувонга диккат-ла тикилди. Буни кандай килиб узокрок тутиб турсам экан, деб уйлади. Негаки, тоғ аёлларининг феъли маълум, бегона эркак кошида ортикча эзмаланишни хуш куришмайди. Шу боис, тузукрок бахона килдириб топгани шу булди: — Куркитиб юбордим-а?

Аёлнинг кўзларида зохирланган кизикиш ифодаси урнини дафъатан истихола эгаллади. Йигитга унаштирилиш арафасида турганлиги туйкусдан эсига тушиб, бошидаги кизғиш рўмолини кошигача тортди. Уялиб бурилиб кетмокчи булди. Буни сезган Панжи саёк отини тезрок камчилади.

— Нон... нонингиз йукми? — деди.

Панжи саёкни аёл калбининг билағони деб бўлмасди. У тоғни билади, тошни билади, табиат билан яхши тиллашади. Аммо аёллар масаласида хеч нарсага акли етмасди. Шунга карамай, хозир у укни аник мулжалга олганди. Шу сонияда миясидан нималар утмади дейсиз, аёлни яна бир зумга тутиб колмок учун нималарни уйламади дейсиз. Калласига келгани нон сўраш булди. Шундай десагина аёл колиши мумкинлигини хис этди. Негаки, аёл кишининг кунгли мехр ва шафкатга мойил

бўлади. Кумак сўраган кишига қайтиша қолади. Турган гап. Панжи саёқ буни билмасди, лекин алланечук идрок этганди.

Идроки алдамади. «Нон» сўзини эшитиши билан кетмоқ истаб турган жувон бирдан ўзгарди. Йигитга ачиниш ва ҳамдардлик кўзи билан қаради.

— Вой, улай, қорнингиз очми? — деди. — Уйда отам бор. Юринг, овқатланиб кетасиз.

— Борардиму, — Панжи саёқ уялинқираб чеккасини қашлади. — Ҳозирча бизга... мумкин эмас-да.

— Юраверинг, — деди аёл қистаб, унинг тортинишини сабабини англамай. — Эркакли уйдан нега уяласиз?

— Сизга... оғиз солганмиз-да, — деди Панжи саёқ рўстига кўчиб. — Борсак, бу йигитда бет йўғакан деб ўйлашади-да.

Аёл бу ёғини ўйламаган, аниқроғи, бир лаҳзага унутган экан, уялди. Нима қиларини билмай бирпас тараддулланди, сўнг, мен ҳозир, деганча, терган ўтинини қўлтиқлаб, жўнаб қолди.

Кўп ўтмай у челак кўтариб қайтди. Булоқ бўйига етганда, аста ҳовли томонга разм солди. Кампир жун билан, чоллар гурунг билан андармон эди. Тепадан тушиб келган бир отлиқ улар ёнида тўхтади. Қувиш ҳовлидан ўмганини қўлидаги хассага ташлаб, яна бир чол чиқиб келди. Қулай пайт келганини сезган жувон, челагини ерга қўйди-да, унинг ичидан қизил тугун олиб, бағрига бостанича арча томон шошилди. Боягина бамайлихотир юрган аёл бирор айб иш қилаётгандек, таҳлика оғушида ҳаракатланарди. Ошиққанидан ўринган кавушини чўпга илинтириб, йиртиб ҳам олди. Лекин бунга эътибор бермади. Қўлидаги тугунни арча шохлари орасидан йигитга узатиб, шошилинч ортига ўгирилди.

— Ўзим... — деди йигит тутқиланиб. — Ўзим сизга янги кавуш оберaман!

Бу гапдан сўнг жувон бошда оёғидаги кавушига, кейин унга қаради. Ширин жилмайди. Челагини сувга тўлдириб, пастга энаркан, яна жилмайиб қараб қўйди.

Бу жилмайиш замирида кўп яхши маънолар жамланганини сезган йигитнинг юраги ёмон ортиқди. Аёлни кўзи билан кузатиб қолди. Кейин чўнқайиб тугунни ечди. Иккита нон орасига яхшилаб жойлаштирилган катта бўлак яхна гўштни кўриб, аввалига шодланди, сўнг не-

гадир димоғи қаттиқ ачишиб кетди. Тугунни авайлаб бағрига босганча, арчазор оралаб юқорилади. Бир дунг ошиб, жилға бўйидан чиқди. Ерга чордона қуриб, тамадди қилишга тушди. Бир маҳал чайнаётган луқмаси шуртанг туюлиб ажабланди. Ва шундан сунггина йиғлаётганини пайқади. Кузларидан шашқатор ёш оқмоқда эди. Бу хил ҳолат илгари унда ҳеч бўлмаганди. Лекин у бундан уялмади, ҳурсина-ҳурсина кавшанишда давом этди. Ора-сира жилғадан ҳовучида сув олиб ичиб турди. Куз ёши эса тинай демасди. Тинишини узи ҳам истамади. Куз ёшлари тотли туюлиб, қалби дардлан форир бўлаётган эди.

Аслида у меҳрдан йиғламоқда эди. Меҳр курмаган кунгил озгина турткидан жунбушга келгандек, ҳозир у шу ҳолатда эди. Гапнинг сирасини айтганда, у меҳрдан йироқ эди. Болалигидан меҳрдан йироқ усди, худо раҳмат қилгур ота-онаси анчайин қаттиққул одамлар бўлиб, тоғу тошдан бери келмас бу болани деярли эркалатмас эдилар. Уларнинг назарида, бу уғил қулоқсиз эди, саёқ эди. Натижада, беармон урдилар, сукдилар, аммо болани тоғу тошлар бағридан айира олмадилар. Шу тариқа тоғу тошдан сокинлигу хотиржамлик топган уғилни тушунувчи бўлмади, қайтага «саёқ» деган тамғани пешонасига маҳкам босдилар, шунга яраша муомала қилдилар. Бунга сари у тоққа кочди. Бир кетишда уч-турт кунлаб санғиди. Тушаги тош, емиши паррандa гушти бўлди. Кунгли бамисоли эркин шамол — нимани истаса шуни қилди.

Ота ҳайрон — бу кимга тортди? Эна ҳайрон — бу кимга ухшади? Уруғ суриштириб, утган аждодлари орасидан бу хил сиёқли одамни топмадилар. Бир-бирига ҳайрон боқишиб, тоғу тошга лаънатлар уқидилар ва оқибатда асосий масаланинг тагига етолмай улиб кетдилар.

Аслида уғилни тоғу тош тортиб олмаганди, сеҳрлаганди. Бу сеҳр жуда жуғ тарзда юз берганди. Кекса овчи Шомурод чиноқ носни танлаб чекарди. Чеккандаям каттатепалик Шайман носфурушнинг носидан бошқасини тан олмасди. Аммо бир туйда иккисининг орасидан гап қочиб, қайтиб юз куришмас даражасига етдилар. Шундан сунг Шомурод чиноқ шу атрофдаги бошқа носфурушларнинг носидан бир-бир тотиб курди. Лекин би-

ёрртасини Шайман носфурушнинг носига ухшатолмади. Урушсам, сен билан урушганман, носинг билан эмас-ку, дея уша пайтларда энг маъкул бола хисобланмиш Панжи саёкка пул бериб, отамга дегин, дея Шайман носфурушникига зингиллатди. Шу-шу носни унга Панжи олиб келадиган булди.

Шомурод овчи кўп танти эди. Беминнат дастёрлиги учун уни икки-уч овга олиб чикди. Милтик отишни ургатди. Бир куни эса тўсатдан кулига милтик тутказди. «Бор, жигитдай бўп сенам бир овга чикиб кел! Тулки отсанг — меяга, парранда отсанг - узингга». Мустакиллик кўп ажиб нарса, уша куни ун уч яшар бола узини йигит хис этди. Аммо Ялангбетда узини офтобга солиб ётган тулки изидан йигит эмас, бола булиб тушди. Тулкининг найрангларига алданиб, узок-узокларга улокиб кетди. Кечга якин тулкидан умид узиб, кишлокка кайтаркан, киялликдан иккита каклик уриб олди. Илк мустакил ов унга каттик таъсир килди. Илгари хеч хис килмаган туйгуларни бошидан кечирди. Ярим тунда кишлокка бошкача одам булиб кайтди. Тонгда овни кумсаб уйгонди. Яна кетди. Ярог билан илгари хеч курмаган унгирларни кезиб чикди. Бора-бора узокдан мудрок куринган тогу тошлар тирик бир вужуд, унда хаёт узига хос тарзда кайнашини англаб етди. Кейин-кейин нафакат овни, балки тогу тошни хам кумсайдиган булди. Биринчи бор тулки отган кундан бошлаб эса токка буткул богланди. Бу орада Шомурод чинок яна бир иш килди, эски милтигини унга совга этди. Ўша тун Панжи саёк милтигини росмана кучиб ётди. Эртаси отаона унинг тушагини яна буш курищди. Кейин бу хол доимий одатга айланди. Сўнг-сунг йигитчанинг гохо тогда ётиб колиш холлари хам юз бера бошлади. Кискаси, тахминан ун турт-ун беш ёшларида тогу тошни тамоман узиники килиб олди.

Тогдан топган эркинлиги эвазига у якинлари мехридан мосуво бўлди. Тог дея хатто хотинининг хам мехрини козонолмади. Аёли кетиб колгач, у ога-инилардан балога колди. Тергашлар жанжалга, жанжаллар аразга айланди.

Бу ерда яна бир аччик хакикат бор эдики, бу хакда озгина тухталмасак, Панжи саёкнинг феъли унча очилмайди. Хуллас, кайси бир доно айтиб утгандек, оламни

хадеб чучка-чучка деяверсанг, охир-оқибат, у хур-хурлаб юборади. Панжи саёкнинг қисмати ҳам шунга яқин эди. У эсини таниганидан бери меҳр ўрнига камситиш кўрди, ҳурмат ўрнига нописандликни сезди. Натижада, бора-бора одамлардан кўнгли қолди. Одамлар унга қанчалик нописандлик билан қараса ўз навбатида, у ҳам одамларга шу хил муносабатда бўлди. Одамлар ундан кулди, у эса одамлардан. Одамлардан четлашгани сари тоғлар уни маҳкамроқ бағрига олди, эркалатди, сўйди. Оқибатда, у бутунлай тоққа боғланиб қолди. Инсон меҳрига ташналик қалбининг чуқур ерида кўмилиб қолаверди. Кўкбулоқлик жувоннинг илиқ муносабати ўша ташналикни уйғотиб юборганди. Меҳрга қондирилган ташналик муҳаббатни туғдирганди. Бугун у ўша муҳаббатнинг илк мевасини тотиганди. Тугун шунчаки тугун эмас, меҳр эди. Ундаги таом шунчаки таом эмас, муҳаббат эди.

У меҳрдан йиғлаб, муҳаббатдан масрурланиб, жилға бўйида узоқ ўтирди. Қолган нонни рўмолга ўраб белига боғлади. Белига қувват ингандай бўлди. Кейин кўз ўнгидан жувоннинг меҳр тўла қарашларини хеч қуволмай, туғрироғи хеч қувгиси келмай, йўлида давом этди. Пахмоқни ўйламади. Қачонки, унга дуч келгачгина, не мақсадда сайғиб юрганлиги эсига тушди. Аммо...

Пахмоқдан умидини узгач, у водий бўйлаб кетди. Чуқуркамарга мураласидан мақсад қолмаганди. Чалкаш сўқмоқларнинг биридан ошиқмай юриб бораркан, водий четидаги сийрак арчазордан каккликларнинг сайрашини эшитди. Юрагидан ўкинч кетиб, қони қайта жўшди. Милтиғига майда сочмали ўқ жойлаб, ўша томон юрди.

Кош қорайганда, белига саккиз какликни қатор териб, йўлга шай бўлди. Бироқ уйга қайтишни энди хаёлига ҳам келтирмади. Қишлоғигача икки соатлик йўл. Албатта, йўл унга писанд эмас, ҳар куни босиб ўтадиган масофанинг арзимас бир қисми. Биринчидан, эртаси Пахмоқни Чуқуркамардан бошлаб қидирмоққа аҳд қилди. Иккинчидан, Чуқуркамар эски ошнаси Самад полвоннинг қишлоғига яқин эди. Учинчидан, қалбини гупуртираётган хис-туйғуларини ким биландир ўртоқлашгиси келарди. Бунга Самад полвон жуда боп ўртоқ эди. Мана шуларнинг бариси сўнгги дақиқада қарорини ўзгартиришга туртки бўлди.

У ошнасининг кишлоғига қоронғида кириб борди. Самаднинг аёли уй соҳиби каби очиққина эди, уни одатдагидек, хуштавозелик билан қаршилади. Қулига сув қуйиб, сочиқ тутди. Тагига тўрт қават кўрпача ташлади. Аёлнинг қай бир жиҳатлари кўкбулоқлик жувонга ўхшаб кетишлигини сезган Пашки саёқнинг димоғи ўз-ўзидан чоғ бўлди. Бизди бўлғуси хотин ҳам мана шу аёл каби эпчил ва меҳрибон чиқадиганга ўхшайди, деб ўйлади. Ошнаси келгунча чой ҳўплаб, девордаги сўзаналарни, токчадаги идишларни, қисқаси, уйга зеб бериб турган жамики нарсаларни бирма-бир томоша қилиб ўтирди. Диққатини, айниқса, девордаги айиқ териси тортди. Унинг ўнг ёнига тулки териси осиғлиқ эди. Бу нарсалар уйга унчалик ўтиришмаганини сезиб, томоқ қириб-қириб қўйди. Айиқ териси устига кўндаланг осилган милтиқ уни кўп қизиқтирди. Бориб тутиб кўришдан ўзини зўрға-зўрға тийиб ўтирди. Кейин аёл кишининг қўли сезилиб турган бошқа жиҳозларга алаҳсиди. Ошнасининг уйини беихтиёр ўз кулбасига қиёслади. Ҳаётида илк бор шинам-саришта хонадонни қумсади. Ошнасининг аёли ўрнида кўкбулоқлик жувонни қўйиб, чексиз-чегарасиз орзуларга берилди. Сўнг эса, ошнаси билан ярим тунгача сирли ва сеҳрли суҳбат қурди. Ичилган арок қулф-дилини баттар очиб, роят усталик билан қовурилган гўштдан ўз ёрининг дилини тасаввур этди.

* * *

Пахмоқ якка ўсгани учунми ёлғизликка жуда кўниккан эди. Боз устига, норасталигида еган турткилари уни анча серҳадик қилиб қўйганди. Натижада у ўзидан бошқаларга ишонмай улғайди. Тани-жони соғ пайтидаги ёлғизлиги сира билинмасди. Аммо жони азоб тортган кезлари, тирик жон-да, беихтиёр ҳамроҳ истаб қоларди. Зилдай оғир бошини йўлдошининг пинжига суқиб, оғриқдан шу йўсинда ором топгиси келарди.

Норасталигида тушида ўзини кучукча онасининг пинжида кўрарди. Вужуди илиқ тана ҳароратини ҳис этиб, эркаланиб ғингширди, тамшанарди, талпинарди ва бу ҳаракати жажжи тумшуқчаси совуқ ўнгирнинг муздек деворларига бориб тақалмагунча давом этарди. Кейин бехос уйғониб кетиб, ўзини тор ўнгирда кўраркан,

онасини қумсаб, беҳуда ғингширди, бекорга нола тортарди.

Аслида у нолимаса ҳам буларди. Эндиликда оналикни табиат бекаму кўст ўз зиммасига олганди. Ўз онасидан фарқли ўлароқ, табиат шундай она эдики, меҳридек, қаҳри ҳам жуда жўшқин эди. Бу она унинг насибасини бутун тоғу тошларга сочиб ташлаганидек, пишиб улғайсин, салга руҳи чўкадиган бўлмасин дея сон-саноқсиз ғанимларини йўлига кўндаланг қўйиб қўйганди. Пахмоқ улар билан талашиб-тортишиб улғайишга мажбур эди. Ҳатто чоғроққина тўнғиз ҳам унга ҳамла қила оларди. Бўриларга-ку гап йўқ, уни кўрди дегунча олдиларига солиб қувлашарди. Аммо она табиат бунинг ҳам ғамини еб қўйганди. Қочиб бекинсин дея ўнгирларни яратгандек, тирмашишга тоғда арча-ю бошқа хил дов-дарахтлар билан чор-атрофни тўлдириб ташлаганди. Пахмоқ жойи келса, булардан усталик билан фойдаланарди. Лекин шунга қарамай, ёлғизлик балоси олдида кўпинча ожиз қоларди. Тани азоб тортган кезлари бу оламда ўзи танҳо қолганидек, сиқилишдан юраги тарс ёрилай дерди. Боз устига, кўз ўнгидаги жамики жонлиқ зоти ўз жуфти билан умргузаронлик қилишарди. Ҳаттоки анови бефаросат тўнғизлар ҳам ёлғиз эмасди. Қуйи сойдаги қўрқоқ куёнлар ҳам галалашиб яшашарди.

Катта қоя биқинидаги бургутлар ҳам ўта ҳамжиҳат эдилар. Фақат ўгина ёлғиз эди. Ёлғизлиги кор қилган кезлари кўнглида ҳамроҳга — ҳамжинсга мойиллик қўзғаларди. Ўтган йили ўша майлга бўйсунаман деб, жонидан айрилиб қолишига сал қолганди. Агар ўша воқеа юз бермаганида, у майлга итоат этиб, бирор кун ўзига ҳамроҳ топиб олиши мумкин эди. Бироқ ўша воқеадан сўнг у ўз ҳамжинсларидан қаттиқ юрак олдириб қўйди. Ҳар хил таниш-билишчиликдан ёлғизликни афзал деб билди. Кейинчалик ҳамжинсларидан бирортасининг ҳидини илғаши билан ўша ҳодиса эсига тушар, нарироқ, имкони борича нарироқ кетишга ҳаракат қиларди. Албатта, нари кетиш дегани қочиш эмасди. У эндиликда қочмасди. Пусиб чекинарди. Юраги қаҳру ғазабга тўлиб чекинарди, ҳар лаҳзада ташланишга шайдек, ер тирнаб чекинарди. Бахтига ўзга айиқлар унинг ҳудудига кўпда оралайвермасди. Худди ўзи ўзга ҳудуд

қаршисида жонсарак туриб қолгандек, улар ҳам бу нотаниш ҳудудга юрак ютиб бетлайвермасди.

Ушбу воқеа юз берганида, Пахмоқ ҳозиргидек кучга тўлмаган, болалик билан балоғат ёши ўртасидаги сарсон айиқча эди. «Сарсон айиқча» деганимизга сабаб шундаки, у бола бўлиб бола, катта бўлиб катта эмасди. Бир қарасанг, кичик айиқчадай ўйноқи ва галварсроқ, бир қарасанг жиддий ва жаҳлдор — яқинлашсанг, еймап, ютаман дегандай, ўз майлида ҳўмрайиб юрарди.

Ўша куни Пахмоқ ўз ҳудудининг кунботиш қисмида ўзга айиқ ҳидини фавқулодда пайқаб қолганди. Бу томонда унинг сарҳади илон изи сойлик билан якунланарди. Ундан нарига у ҳеч ўтмаганди. Қолаверса, ўтишга ҳеч қизиқмаганди. Бунга сабаб, биринчидан ўз ҳудудида емиш керагидан мўл эди. Иккинчидан эса, айрим ҳолларни ҳисобга олмаганда, ўз ҳудудини кенгайтиришга иштиёқманд ўктам жониворлардан эмасди, борига қаноат этиб, тинчгина яшашни хуш кўрарди. Шу куни у кунботишга тасодифан бориб қолганди. Ўзга айиқ ҳидини сезиб, дастлаб бутун вужуди қўрқувдан қалтираб кетди. Сўнг негадир беихтиёр шодланди. Борлиқни қуршаб турган минглаб ҳидлар орасидан аниқ сезилиб турган бу ҳид жуда қадрдон туюлиб, беихтиёр ўша томонга талпинди. Сал ўтмай ялангликдаги зирк буталари оралаб юрган улкан айиқни кўрди. Айиқ ўзини жуда ювош тутганидан, у ортиқча хавотирланмади. Эркаланганнамо ҳаракатлар қилиб, секин-аста яқинлашиб бораверди. Бироқ ҳамжинси у кутганча қаршиламади. Пахмоққа кўзи тушиб аввалига таажжубланганлай бўлди. Сўнг шундай кутурдики, Пахмоқнинг назарида тоғу тошлар титраб кетгандай туюлди. Даҳшат оғушида бир зумга гангиб қолди. Мен сенга нима қилдим, деган маънода унга мўлтиллаб тикилди. Аммо бундай қарасаки, ажал деган улкан махлуқ тимсолида ўзи томон шиддат ила бостириб келмоқда. Хиёл ҳаяллаcа тупроққа қорадиган. У қўрқувдан ура қочишга тушди. Улкан айиқ уни лўкиллаганча таъқиб қилиб келди. Лекин бу ёғига ўтишга негадир ҳафсала қилмади. Ҳойнаҳой, шу атрофда она айиқ юргандир, деб ўйлаган чиқар. Акс ҳолда Пахмоқнинг шўрига шўрва тўкилиши аниқ эди.

Ана шу воқеа сабаб бўлиб, унинг ҳамжинсларига нисбатан қизиқиши батамом сўнган эди. Вақти келса,

ҳамжинслари бўридай тажовузкор, силовсиндай ғазабкор эканлигини англади. Бахтига бу тоғларда айиқлар сийрак эди. Қўриқхона ташкил этилмасдан бурун уларнинг кўпчилиги бошқа ҳайвонлар қаторида қириб юборилган эди. Йўқса, катта бир ҳудудда бу тарзда эмин-эркин юролмасди. Тўғри, баъзи пайтларда чегара бузилиши ҳоллари бўлиб турарди. Бундай пайтда Пахмоқ ғазаби қанчалик жўшмасин, тартиббузар айиқнинг кўзига кўринмасликка уринарди. Негаки, унинг ожизтоблигини кўрган айиқ биринчи галдаёқ уни ҳайдаб ёки махв этиб, ерига эга чиқиб олиши мумкин эди-да. Уларни мавҳумлик тутиб турарди, холос. Бу бегона ҳудудда қандай айиқ яшашлигини билмаганликлари учун ҳам Пахмоқнинг ерида ортиқча ўралашмай, қандай келишган бўлса, шундайлигича секин юйиб бўлишарди. Ҳатто ўзларидан бирор-бир белги қолдиришга ҳам тиришмасди. Ер эгасининг белгиси манаман деб турган жойда белги қолдиришга камдан-кам айиқ журъат этади. Ва яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Пахмоқ муштдай боши билан анчагина шум эди. Белгини бўй-бастига мослаб эмас, имкони борича юқорироққа қўярди. Унинг учун буни хеч қийин жойи йўқ эди. Дарахтга тирмашиб чиқарди-да, керакли жойга, бошқа айиқлар каби елкасини эмас, умганини обдон ишқаларди. Бу хил шумликни у ўз ҳудудидаги бошқа жониворларнинг сон-саноқсиз «сўзлашув устун»ларидан ўрганган эди. Пахмоқ қуйидаги белгиларни писанд қилмаганидек, юқоридаги белгиларга жиндек ҳайиқиброқ қарарди. Юқоридаги белгилар бўрига ўхшаш йирикроқ жониворларга тегишли бўларди. Белги қанчалик юқори бўлса, эгаси шунчалик маҳобатли тасаввур уйғотишини норасталигидаёқ фаҳмлаб етганди. Шумлигининг боиси мана шунда эди.

Умуман олганда, Пахмоқ онасидан деярли ҳеч нарса ўрганмай қолганди. Яшаш учун зарур бўлмиш барча тажрибаларни туртиниб-суртиниб, ўзи ўзлаштириб бормоқда эди. «Сўзлашув устун»ларидан шумликни ўргангандек, кўзидан кўра кўпроқ димоғига ишонмоқ лозимлигини ва бунинг учун елга ошна тутинмоқ кераклигини бир-икки аччиқ воқеадан сўнг ўзлаштирганди.

«Сўзлашув устун»ига келсак, жониворларнинг ахборот улашуви азалдан мавжуд. Сиз оддий, хонаки итларни ҳеч кузатганмисиз? Агар кузатган бўлсангиз, улар

кўпрок диккайган нарсалар, дейлик, дарахт, бута, ҳатто ерга қоқилган қозиқ атрофида уралашиб, искаланади ва ўша нарсанинг сиртига ёзилиб кетишади. Искаланиш орқали бу ерга нималар келиб кетганини аниқласа, ёзилиш билан ўзи келиб кетганидан огоҳ этади, яъни белги қуяди. Белгини жониворлар турли усулда қуяди: бири ёзилади, бири сўлагини суркаб кетади. Жониворлар белги қўйишни бирондан ўрганмайди, бу нарса уларнинг табиатида бор, фақат сал қувроқлари буни ўз фойдасига нисбатан тузукрок усулда қўллай олади. Пахмоқ ана шундай жониворлар жумласидан эди. Бошқа жониворларнинг назарида ҳайбатли тасаввур уйғотиш учун белгисини юқорилатиб қуяди.

У бу шумликни ҳудудининг кун ботиш қисмида ўша улкан айиқ билан учрашмасдан анча бурун ўзлаштириб олганди. Бу пайтда ҳамжинсларига нисбатан кўнглида зиғирча адовати йўқ эди. Шунчаки хавфсираш мавжуд эди. Ушбу воқеадан кейин ўзга айиқлардан бутунлай юрак олдириб қўйди. Иложи борича улардан йироқроқ юришга ҳаракат қилди. Бу йил баҳорда ўша айиқ ҳудудининг ғарбий қисмида тентиганди, ер эгаси сифатида ғазабдан тапраса титрадики, лекин яқинига йўлаёлмади. Уни ҳайдаб сололмади. Ҳайтовур, бегона айиқ кўп уралашмай, яна ўз ерига қайтиб кетди. Пахмоқ забардаст бу улкан махлуқнинг қўланса ҳидини яхшилаб эслаб қолди.

Аммо кечаги учрашув кўнглида бутунлай ўзга таассурот уйғотди. Ҳали ҳеч сезмаган янги туйғуларни юзага қалқитди. Буни қарангки, ҳаётида илк бор бегона айиқ ундан питирлаб қочди. Иккинчидан эса, унинг турк-таровати да ҳеч бир тажовузкорлик пайқамади. Ҳайиқиш, фақат ҳайиқиш. Бу ҳайиқиш унда ғолиблик ва ўзига ишонч ҳиссини уйғотган бўлса, нозли ва маъюстоброқ термулишлари кўнглини ийдирди. Энг муҳими, Пахмоқ ундан юракка қутқу солувчи эркак айиқ ҳидини эмас, урғочи айиқларга хос майинтоброқ ҳидни илғади. Бундан негадир анлак кони жўшди. Бориб у билан искалангиси келди. Бироқ бегона айиқ бунга изн бермади. Бекинган жойидан чиқмади.

Агар муҳаббат ойи — баҳор пайти бўлганида улар ортиқча хавфсирашиб ўтирмай осонгина топишишлари мумкин эди. Бироқ муҳаббат ойигача олдинда ҳали бир қиш бор эди. Кўнгилда ошиқлик ҳиссини қўзғовчи

бахоргача яшашлари. яшаганда ҳам табиатнинг азалий қонун-қоидасига бўйсунган ҳолда, турли хавф-хатардан жонини омон сақлаган ҳолда, ҳозир эса тахминан икки ойча давом этадиган қиш уйқусига тайёрланиб кириш учун қорин ғамида куймаланиб яшашлари керак эди. Уйқудан кейинги юмушлари ҳам сероб эди. Оч қоринга муҳаббат ёқармиди дегандай, емиш қидириб пастга эниш ва қор тагидан тишга босгулик нарса қидириб топишнинг ўзи бўлмайди. Қачонки ҳаводан қишнинг заҳри ариб, кун ботишдан илиқроқ шабада эсиб, қонлари қўпирмагунча ўз ҳолича яшашлари даркор эди. Тоғ жониворларининг ҳар бир куни кутилмаган турли тафсилотларга тўла эканлигини ҳисобга олинадиган бўлса, муҳаббат ойигача ҳали олдинда бутун бошли бир умр ястаниб ётарди. Шунингчун, Пахмоқнинг ҳозирги интилишлари муҳаббатга дахлдор эмасди. Уни қизиқтирган нарса урғочи айиқнинг андак маъюстоб боқишлари-ю ювошлиги, ёлғизликнинг зоҳиран сокин, ботинан оғир исканжаси эди. Бунинг устига, Пахмоқ балоғат ёшига етган эди. Одатда, айиқлар уч, гоҳида тўрт яшарлигида балоғатга етади. Лекин буни кўкламгача ўзлари сезмайди. Муҳаббат фаслида эса бирдан қонлари қўпириб, ҳамжинс қидириб қолишади. Айиқлар оиласи мана шу тарзда дунёга келади. Агар ўлим айирмаса, уларнинг бирлиги умрларининг охиригача давом этади. Ўз навбатида, Пахмоқнинг тажовузкорликдан холи феъли, бир қадар мўминлиги урғочи айиқнинг эътиборини тортмай қолмаганди. Фақат носиназталик ўртада катта бир ғов бўлиб турардики, бу тўсиқдан ҳатлашга иккиси ҳам дафъатан журъат этишолмаган эди.

Тунни чангалзордаги қулаган тоғтеракнинг тагида ўтказган Пахмоқ ярим кечага бориб оёғида яна кучли оғриқ сезди. Ғингшиб оёғини яларкан, ўша бегона айиқни қўмсади. Иссиқ, ёпишқоқ тили билан ярадор оёғини ялаб-юлқашини истади. Бошини унинг пинжига суқиб ором олишни хоҳлади. Тинимсиз азоб бераётган дард унда илгари ҳеч юз бермаган хоҳиш ва истакларни туғдирмоқда эди. Айниқса, бегона айиқнинг чангалзорга етиб-етмай аллапечук гинали мўлтираб тикилиши кўз ўнгидан кетмай қолганди. Бу боқишда на у кутган ва кўникқан тажовуз, на адоват бор эди. Бунда нимадир ваъда берувчи гинадан ўзга нарса йўқ эди. Айни шу

нарса Пахмоқни ўзига ром этиб, кўнглида меҳрга хоҳиш уйғотганди.

Ўзга жониворларнинг бир-бирига нисбатан меҳрибонликларини Пахмоқ кўп кузатганди. Ўнг қулоғини милтиқ ўқи чирт узиб юборган қоратоб тулкига урғочи тулки томонидан кўрсатилган ғамхўрликни гувоҳи бўлган эди у. Ўшанда малларанг чиройли тулки ўз жуфтининг ярасини соатлаб ялаб-юлқаган, айланиб-ўргилганди. Ўшанда у бу қадар меҳр-оқибатдан жуда ҳайратланган, сўнг негадир ғаши келиб, уларни ҳайдаб солганди. Энди эса ўшандай ҳолатни ўзи истамоқда эди.

Тонгда у ўша истак оғушида ташқарига интилди. Ёш новдаларни босиб-янчиб яланг ерга чиқаркан, намчил тумшуғини кўкка чўзиб бир майдон ҳид олди. Сон-саноқсиз ҳидлар орасидан емиш ҳидини тез илғади. Аммо бу гал ҳидга эргашмади. Ички бир хоҳишга бўйсуниб, Чуқуркамар юқорисидаги дўланазорни қора тортиб, йўлга тушди. Назарида, кечаги айиқни бугун ҳам ўша ерда учратадигандек эди.

У оғриётган оёғини авайлаб босиб, бирор соатлар йўл босгандан сўнг бирдан титраб кетди. Тумшуғини кимирлатиб, ҳавони кетма-кет искади. Адашмабди. Турли ҳидлар орасидан ғанимининг иси яққол сезилиб турарди. Бу бало қаердан келиб қолди, деган ҳадикда атрофга олазарак назар солди. Кўрди. Панжи саёқ пастда, сой ёқалаб ошиқмай келарди.

Пахмоқ мушкул аҳволда қолганди. Ортга қочай деса, наридаги арчазор анча олисда, ўртада кафтдек ялангликк ястаниб ётарди. Яланглиикка чиқиш ўлим дегани эди. Ўнг ёндаги қуюқ арчазор узра баланд қоя қад рост-лаган, шунингдек, чап ёндан ҳам умид йўқ — қиялик тўғри сойга тушади. Ҳар икки ҳолатда ҳам ғанимни уни дарров илғайди. Бир муддат каловлангандан сўнг, у илк бор қочмай, секин ўнг ёндаги арчазорга беркинди. Ер бағирлаб ўсган арча шохлари орасига яшириниб, бутун вужуди кўзга айланганча ғанимини кузата бошлади.

Бу орада Панжи саёқ сой ёқасидаги товатош ёнида тўхтади. Елкасидаги милтиғини тошга суяб қўйиб, ошиқмай сувга энди. Чўккалади. Ҳовучида сув олиб ичди. Кейин кўзларини қисиб, теваракка диққат билан назар солди. Агар табиат инсонга жониворлардек ҳид билиш қобилиятини берганида, турган гап, у Пахмоқни

аллақачон пайқаган бўларди. Аммо у ҳозир атрофга маҳлиё эди. Эрталабки қуёш нуридан фусункор тус олган тоғу тошлар бир лаҳзага бўлса-да, диққатини ўғирлаган эди. Панжи саёқ, кўзи атрофда, оёқларини узатиб ўтирди. Ҳадемай тотли ҳидлар қаторига арзонбаҳо сигаретнинг қўланса ҳиди қўшилди.

Пахмоқ бекинган жойдан у бемалол кўриниб турарди. У биринчи бор инсонни милтиқдан холи кўрди. Юрагига ҳамиша қўрқув солиб келган яроғ инсондан уч-тўрт одим нарида бамисоли калтаклай беозоргина суяклиқ турарди. Инсон деганлари усиз ҳеч нарса эмаслиги, унда на ўткир тирноқлар, на даҳшатли тишлар борлигини, гар яроғи бўлмаса, уни бемалол маҳв этиш мумкинлигини у дафъатан пайқади. Пайқаши баробар вужудини ҳануз титроққа солаётган қўрқув ҳисси хийла чекиниб, ўрнини қизиқиш эгаллади. Негаки, шу дамгача у инсонни яроғ билан яхлит тасаввур этарди-да, энди эса уларни бир-биридан холи кўриб турарди. Кўз ўнгидаги бу хил манзарадан таажжубга тушган Пахмоқ бошини у ён-бу ён қийшайтириб, ғанимини обдан кузатди. Бора-бора вужудидан титроқ бутунлай арийди.

Бир пайт Панжи саёқ илдам ўрнидан кўзғалиб, милтиғини қўлига олди. Пахмоқнинг кўзига у яна даҳшатли тус олди. Шўрликнинг танига тағин титроқ оралаб, ерга баттар қапишди. Бахтига Панжи саёқ унинг рўпарасидан эмас, сал қуйи юриб, ялангликнинг қаршисидан юқорига кўтарилди. Бир оздан сўнг тошлар устидан енгил-енгил сакраб наридаги арчазорда кўздан йўқолди. Аммо Пахмоқ бикинган жойидан чиқар-чиқмас, Панжи саёқ тўсатдан яна яланглик четида пайдо бўлди. Милтиғини ўнғай тутганча чор-атрофга аланг-жаланг қарай бошлади. У Пахмоқнинг яқиндагина ташлаган тезагига дуч келган ва уни шу атрофда эканини пайқаб қолганди.

Аллақачон жойидан жилишга улгурган Пахмоқ оёғи остидаги қуриган шохни беҳос босиб, ўзини билдириб қўйди. Панжи саёқ у томон илдам югуриб кела бошлади. Ортиқ биқинишдан фойда йўқлигини фаҳмлаган Пахмоқ ошиғич пастга эниб, сой бўйлаб қочишга тушди. Бирпасда ғанимини жуда ортда қолдириб кетди. Аммо ғанимининг ғоят чидамли ва саботли эканини у яхши биларди. Билгани учун ҳам уни чалғитишга уринди. Сой ёқалаб бир оз юрди-да, сўнг қарши бетдаги арча-

зорга шўнғиди. Ундан ўтиб, тағин Чуқуркамарга олиб борадиган сукмоққа тушиб кетди.

Пахмоқнинг бу ҳаракатини дийдорлашув йўлидаги собитлик деб бўлмасди. Шу тобда Чуқуркамар томонларга улоқишдан бўлак иложи ҳам йўқ эди. Кўзига энг бехавотир жой ўша ёқ бўлиб кўринди. Ғанимимдан илгарилаб кетдим, деган умидда йўлнинг бу ёғига унчалик ошиқмади.

У Чуқуркамарга яқинлашганда, қуёш анча кўтарилиб, ҳаво илиий бошлаганди. Чуқуркамарга кираверишдаги унг қўл сўқмоқ бошига етганда бир муддат нафас ростлади. Қоп-қора тумшуғини олдинга чўзиб, ҳид олди. Илк сезгани кул ҳидига қоришиқ арча ҳиди бўлди. Сўнгра ўлакса ҳидини илғади. Қаттиқ пишқириб, шабадага юз тутди-да, тағин искаланди. Бу сафар узоқдаги дўлана ҳидини пайқади. Оғзи сув очиб, тамшанди. Узун тили билан тумшуғини ялади. Кейин юмшоқ панжаларини ерга шарпасиз босиб, сўқмоқдан юқорига урлади. Тепага кўтарилган сайин ўлакса ҳиди баттар анқий бошлади. У тумшуғини кўкка чўзиб, бот искаланди. Ўлакса ҳиди бу сафар жуда яқиндан келди. У чапга кўз ташлаб, каттакон арча ортидаги яланғликда ўлакса талашаётган қора қулғунларни кўрди. Пишқириб яна юқорилаоркан, дўланазорга кирмай, сўлга бурилди. Сўлдан кейин қўшни ҳудуд чегарасига етди. У ерга чўнқайиб, қўшни томонга диққат билан кўз ташлади. Бир оздан сўнг, аста изига қайтиб, дўланазорга кирди. Мева териб ейишга киришди. Оғзи емишга етгач, бегона айиқ уни ортиқ қизиқтирмай қўйди. Кўзи фақат меваларни қўрарди. Кўп ўтмай қалин қор кўрпаси остида қолиб кетадиган мазали меваларга ичи ачигандай, айиқларга хос очкўзлик билан кавшанарди.

Нафси тўла конгач, у четга чиқди. Ётоқ истаб теваракка аланглади. Қорни тўйса, дангасалиги тутиб қоларди. Шу боис, ётиб ором олмоқ ниятида қора харсангни кўзлаб олға юраркан, шу пайт бекарор ел унинг димоғига кечаги айиқнинг таниш ҳидини олиб келди. У бу ҳидни базўр илғади. Илғаши баробар кўнглида эрталабки ҳис қайта бош кўтарди. Қизиқсиниб, ҳидга қараш юрди. Кўп ўтмай қўшни ҳудуд сарҳадидаги харсангтош ёнига етди. Дайди ел бу сафар дара ичидан эса бошлади. Қадрдон ҳидни йўқотган Пахмоқ ерга чўнқайиб ути-

раркан, бирдан титраб кетди. Шабада димоғига ғанимининг исини олиб келганди. У шошқирамай, аввал бошини ўгирди, сўнг бутун гавдаси билан бурилиб, ҳавони қайта-қайта ҳидлади. Йўқ, димоғи алдамаётган эди. Ҳавода юракка қутқу солувчи ҳид баралла сезилиб турарди. У букри арча томон ошиқли-ла, қуйига мўралади. Бир қарашда тоғу тошда тирик жонни пайқаш қийин. Албатта, бу инсон учун. Аммо айиқ зоти бир кўз ташлашдаёқ жуда кўп нарсани илғайди.

Шунингдек, Пахмоқ ҳам дара тубида бармоқдек бўлиб келаётган ғанимини узоқданоқ кўрди. Бошда енгил ғингшиди, сўнг норозиланиб охиста ўкирди. Қочишга унчалик ошиқмади. Негаки, ғанимининг қайси томонга юриши ҳали номаълум эди. Чуқуркамарга етмай чапга бурилиб, водий тарафга юриши ҳам мумкин эди. Шунингдек, ўнгга қайрилиб, боя ўзи ўрлаган сўқмоқ орқали юриб, нақ қаршисидан ҳам чиқиши мумкин эди. Агар шундай ҳол юз бергудек бўлса, у дўланазор ёқалаб ўтиб, мулкининг жанубий қисми бўйлаб юришни мўлжаллади. Шунда унинг диққатини қуйидаги нимадир пойлаб турган тулки тортди. Тулкининг ўликдай қотиб туриши қизиқ туюлиб, бошини бир ён қийшайтирганча уни кузата бошлади. Бир муддатдан сўнг четдаги арчазор шитирлаб, у ердан кулранг қуён отилиб чиқди. Уни бошқа бир тулки таъқиб этиб келарди. Таъқибчи тулки ўлжасини пистирмада ётган тулки томон қувиб келарди. Шўрлик қуён сакраб-сакраб қочаркан, навбатдаги сакрашида шап этиб, пистирмадаги тулкининг чангалига тушди. Икки тулки ҳаш-паш дегунча уни бир ёқлик қилди-қўйди. Пахмоқ одатда бу хил манзараларни кўп кузатган, аммо бунисига айрича эътибор қаратди. Орада тобора яқинлашиб келаётган ғанимига кўз солиб қўйишни ҳам унутмади.

Тоғ ели тоғ табиатидек жуда беқарор бўлади. Салдан сўнг муздек шабада қўшни ҳудуд томондан эса бошлади ва узоқ-узоқлардан ўша бегона айиқ ҳидини олиб келди. Энди жилмоқ ниятида турган Пахмоқ бу исдан яна сергакланди. Ортига ўгирилди. Ўгирилаётиб, ғаними томонга яна кўз ташлаб қўйди. Бу пайтда Панжи саёк водийга олиб чиқадиган сўқмоқдан ўтганди. Сўнгги умиди пучга чиққанини сезган Пахмоқ икки ўт орасида қолди. Секин жилиб қолай деса, қидиргани шу атрофда юриб-

ди. Қочмай деса, ғаними бу томонга олиб чиқадиган сўқмоққа тобора яқинлашмоқда... Начора жон ширин. У дўлалазор ёқалаб ўтиб, жанубий тизмаларни коралаб йўлга тушди. Худуднинг бу қисмини унчалик хуш кўрмасди. Яланг-яланғоч қоялардан иборат бу тизмалар жуда кўримсиз жойлар эди.

У яланғоч тизмалар бўйлаб бориб, Эгридара марказига тушмоқни мўлжаллади.

Тизмалар оралиғидаги илон изи, энсиз сўқмоқлар қирралор тошларга тўла эди. Сал эҳтиёткорлик қилинмаса, оёқни синдириб олиш хеч гап эмасди. Шунингчун хам овчилар бу ерни «оёқсиндирар» деб атайдилар. Шу боис, айиқ зоти тугул, бошқа жониворлар хам бу масканга кўп боравермайди.

Пахмоқ дастлабки тош устига оёқ қўяркан, ярадор оёғига янада кучлироқ оғриқ кирганини сезди. Ғингшиди. Ғингшиганча кўзи офтоб нурида сўник тус олган яланғоч тизмаларга маъюс термулди. Тизмалар оралаб қочишдан маъни йўқлигини англаб, гарангсиб, бот ғингшиди. У каловланиб, чор-атрофга жавдираркан, кўзи сал наридаги кўзикориисимон чоғроқ харсангга тушди. Ва беихтиёр ўша томонга жилди. Харсанг атрофида бир оз тентиди-да, бояги тулкига тақлид қилиб, унинг пойига чўкди. Кейин қоматини чўзиб, яхшилаб биқиниб олди. Эрталаб арчазорда қилган қилиғидан сўнг, биқинишда гап кўплигини фавқулодда фахмлаб етганди.

У вақтида биқинган экан. Орадан кўп ўтмай дўнгда Панжи саёқ пайдо бўлди. Дўнгдан туриб, кафти манглайида, атрофни узоқ ва синчков кузатди. Ўзича Пахмоқ юриши мумкин бўлган ерларни тусмоллади. Яланғоч тизмалар томонга айиқнинг ўтмагани аниқ. Ўтса, узоқдан яққол кўзга ташланарди. Унинг эътиборини ўнг томонга чўзилган энсиз сўқмоқ тортди. Сўқмоқ Пахмоқ биқинган харсанг ёнидан ўтиб, дара лабидаги арчазорга сингиб кетганди. Бу сўқмоқ дара бўйлаб бориб, бир ярим чақиримдан сўнг қуйига энарди. Панжи саёқ Пахмоқни арчазорда деб гумон қилди. Бирпас ўйловдан сўнг сўқмоққа тушди. Ошиқиброқ, шунингдек, хиёл иккиланиброқ юрди.

Қадам товушлари яқинлашган сайин Пахмоқнинг жони товонига туша борди. Кўп ўтмай димоғига қўланса тер хиди урилди. Бир хаёли ўра қочиб қолмоқчи хам

булди. Ҳартугул ўзини босиб, харсангга баттар қапишди. Унгача ғаними жуда яқин келиб қолганди. Ана у майда тошларга сирғала-сирғала харсанг ёнидан ўта бошлади. Салдан сўнг чанг бостан этиги, кейин ўзи кўринди. Пахмоқ унинг ортидан қараб қоларкан ажиб бир ҳолдан ҳайрон бўлди. Ғаними, қўлидаги милтиғини демаса, ушоққина нарса экан. Бир сакрашда ортидан етиб, осонгина ерпарчин қилса буларкан. Ҳайронлиги истакка алмашиниб, у ҳатто бир қўзғалиб ҳам олди. Аммо журъати етмади.

Бунгача, Панжи саёқ анча узоқлашиб улгурганди. Арчазорга етиб, теваракка синчковлик билан назар солди. У ерда жон шарпасини сезмагач, арчазор ёқалаб дўнгликка қайтди. Салдан сўнг дўнглик ортида кўздан йўқолди.

Остидаги тошни ҳуллаб қўйган Пахмоқ ниҳоят ўрнидан қўзғалди. Бегона айиқни истаб, дўнглик сари юришни ҳатто хаёлига келтирмади. Оқсоқланганча арчазорга сингган сўқмоққа тушди-да, Эгриларa марказини қоралаб олға жилди.

* * *

Бу фикр Панжи саёқнинг бошига фавқулодда келди. Бу пайтда у Эгриларага кираверишдаги Илонтепага етган. Ёлғизоёқ сўқмоқдан оҳиста юқорига ўрлаётган эди. Ушбу фикр хаёлига келиши билан таққа тўхтади. Кўз ўнгидан Самад дўстининг уйида кўрган айиқ териси ўтди. Терини бор бўйича тасаввурида тўла-тўкис гавдалантираркан, дуч келган тошга чўкди-да, тоғ бошидан шилдираб чиқиб келаётган қуёшга мамнун боқди. Қуёшдан андоза олгандек, юзи табассумдан ёришиб кетди. «Бирдан сўрамайман, — деб ўйлади. — Бирдан сўрасам бермайди. Озгина ичгандан сўнг сўрайман. Ичса жониниям аямайди. Ичмаса хасниям бермайди. Жўра, сени тўйига айтгани келдим, дейман. Қиз томон айиқ терисини сўратибди дейман. У менга, ўзинг овчи бўла туриб, тери сўрашга уялмайсанми, дейди. Мен эса уни мақтайман. Тоза мақтаганимдан сўнг тери тугул юрагини суғуриб беради у. Тавба, нега илгарироқ шу нарса хаёлимга келмади, а? Пахмоқнинг кетидан қувгунча Самадникига бормайманми. Уйингдаги анову терини менга бер, жўра демайманми».

У елкасидан тоғ ағдарилганини хис этиб, утирган жойида атрофга мағрур боқди. Дустининг уйига олиб борадиган яқин йулни кузи билан чамалади. Эгридара юқориси билан юриб Оқсувга, Оқсувдан эса чапга қайрилса йули анча қисқаришини уйлади. Аммо овчининг қисмати қурсин, қулингда ярогинг турса, овнинг хуружи тутмай қуймайди. Кузи Эгридарага кираверишдаги қоялар оралиғига тушгач, овнинг хуружи тутиб, тағин фикридан қайтди. «Дара ичи билан юраман, — деб уйлади. — Пахмоқ учраса — бахтим, шартта тинчитаман. Учрамаса, Самад журамнинг уйидаги терини олқайтамая. Тери райондаги анови начальникка. Хотин эса бизга. Хотинди тушга босайлик, у ёғи кейин бир гап булар. Лекин ортиқ имиллаcак, чатоқ буладиганга ухшайди. Пасткишлоқлик Мели тумшуқ унга одам қуймоқчи экан. Отни қамчиламасак қулини бурунга тиқиб қолаверишимиз хеч гап эмас. Бугун, агар учраса, ё Пахмоқни тинчитаман, ё Самаднинг уйидаги терини олқайтаман. Лекин шу начальникка қойил қолмадим. Сассиқ пустакнинг нимасига бунча қизиқади у? Ерга ташлаб қуярмиш. Ерга ташлашга эчкиникиям булаверади-ку, ахир. Фарқи нима? Майли, суз бердикми, бажармай иложи йуқ энди. Бажармасак, эркак эмас экансан дейиши тайин. Бу гаплан кейин бош кутариб юрмоқ қийин. Аммо-лекин пулиниям эркакча тулайдиган. Бошқа биров у берган пулнинг чорак қисминиям бермасди. Бундай одамга хар қанча қилсанг арзийди. Қисқаси, бир амаллаб қутулиб олай, шундан кейин қаклик отиб, тулки отиб, тинчгина юрамиз. Мухими, келинди қулдан чиқармаслик. Бугун терини қулга киритсак, эрган акамнинг қаватига ишга кирган буламизда, келинди уйига совчиларни зингиллатамиз, бу гал ишни битирмай қайтмаларинг, деймиз. Агар келин қулдан кетса, бу дунё харом, деймиз. Туйдан кейин Мели бурун билан бир гаплашиб қуямиз. Мен огиз солган нарсага нега тумшуқ тиқиб эдинг деб, яхшилаб пустагини қоқамиз. Жовлининг туйида еган калтакларинг эсингдан чиқдими деб, бир ғалвирдан утказамиз. Қасди бор-да, атай қилаяпти. Булмасам, кар эмас, огиз солганимизни эшитган. Юрган бир саёқ-да деб, узича писанд қилмаган чиқар хали? Шошма, хали сенга бир отуйни курсатма-

самми! Лекин тезроқ отни камчиламасак бўлмайди, йўғасам, энағар опқуйишдан ҳам тоймайди».

Панжи саёқ чипакамига ташвишга тушиб қолганди. Агар бу қадар ташвишга тушмаганида, бу даражада ичэтини емаган, Самаднинг уйидаги тери лаблурустдан эсига тушмаган ва ҳали-ҳануз Пахмоқнинг изидан овора-ю сарсон юрган буларди.

Аслида бугун тонгда, кечаги оворагарчиликдан дили қаттиқ хира тортиб, одатдагилек, Пахмоқнинг жонига қасд этмоқ уйида уйидан чиққанди. Самаднинг уйига ўтиш хаёлида ҳам йўқ эди. Қишлоқдан чиқаётиб, қўйларини ёйиб қайтаётган акасига дуч келганди. Акаси уни ёмон хабар билан қаршилади, дедики, бугун овингни бир амалла-да, эртан ишга чиқ, пастқишлоқлик Мели тумшуқ олам қуймоқчи эмиш. Олдинги гурунгда бу гап йўқ эди. Панжи саёқ акасига мўровсираб боқди. Суровга тили бормаса-да, акасининг жиддий нигоҳидан, Мели тумшуқ ўзи танлаган аёлга оғиз солмоқчи эканини англади. Аввалига бадани жунжикиб, тиззаларидан мадор кетди. Кейин вужуди ғазабдан титраб, қўлларига кон қуйилди. Ўлдираман уни, деди. Ўлдиранманинг нимаси, деди акаси унинг нодонлигидан ранжиб, жувон ҳали сенга товин эмас, боши очиқ аёлга ит ҳам, бит ҳам оғиз солади-да. Йўқ, у меники, деди Панжи саёқ ўжарлик билан, фақат меники. Ака деди, агар у сеники бўлса, бугун айниғингни тинчит-да, эртан қаватимга чиқ, индинга совчиларни қайта юборамиз, лекин билиб қўй, ишнинг бошини тутганлигинг ҳақидаги хабар совчилардан олдинроқ етиб боради...

Панжи саёқ шу ўтирганча туришга ошиқмади. Қуёш нури хуш ёқаётгандек, масрур бир ҳолатда ялпайиб ўтираверди. Нафсиламрини айтганда, унинг шошадиган жойи йўқ эди. Тери нақд. Шошиб қаёққа ҳам боради. Зора Пахмоқ учраб қолса, деган умидда дара ичи билан юрилса-да, дўстининг уйига тушга қолмай етиб боради.

У ошиқмай чунтагидан сигарет олди. Мириқиб тутатди. Узоқ-яқиндан эшитилаётган каклик овозига қулоқ тутиб, маъносиз илжайди. Кейин хаёли яна Пахмоққа кетди. Ўзи мўмингина деб ўйлаган жониворнинг бу қадар тутқич бермас чиқиб қолганидан тааажжубланди. Кеча кун бўйи бекорга санғиганидан таассуфланди.

Кеча тонгда Самаднинг уйидан чиқаётганида Пахмокни учратишига аниқ ишонганди. Қидирувни Чуқуркамардан бошлаганди. Бекорга бу ерга бош суқмаганди. Билалики, Пахмок ярадор. Ярадор жониворлар Иссиқбулоқ кулида кўп уралашади. У буни кўп кузатган. Хатто узи ҳам утган йили лат еган оёғини шу кўлда даволаган. Булоқ суви бир оз иссиқ бўлгани билан, жуда хушдаво, танингни ғубордан тозалайди.

У кўл атрофини синчиклаб кўздан кечираркан, Пахмокни уч-турт кун бурун келиб-кетганини пайқади. Демак, у узидан кейин келибди. Нафрати белгиси сифатида этик изларидан бирига бошлаб тезаклаб кетибди. Панжи саёқ унинг бу қилиғидан хахолаб кулди. Кулакула дара ичи буйлаб юрди. Йул-йулакай қуйган қопқонларини кўздан кечириб борди. Чамаси икки соатлардан сунг сой буйига тушиб, бир муддат нафас ростлади. Сигарет тутатиб, атрофини кўп ва хуп томоша қилган булди. Сой икки юз одимлардан кейин унг ёндаги тик қоя тубини ялаб утарди. Йулни давом эттирмоқ учун сой кечиб нариги қирғоққа ўтиш лозим эди. Нариги бетдаги энсиз сўқмоқ сойга энган нишаблик тепасидан утарди. Сўқмоқдан юқоридаги қиялик қуюқ арчазор эди. Арчазор тик қояга бориб туташганди. У утирган жойдан сўқмоқ кесиб утган тошлоқ ялангликва унинг ортидаги арчазор бемалол кўзга ташланиб турарди. Умуман олганда дара ичида бундай арчазорлар нихоятда сероб эди.

Панжи саёқ кетма-кет икки сигарет чеккач, қўлига милтиғини олди-да, сой ёқалаб сал юрди. Ўтиш мумкин бўлган жой қояга яқинроқ эди. У тошлар устидан сакраб нариги қирғоққа утди. Нишабликдан юқорилаб тошлоқ яланглиққа чиқди. Арчазорга яқинлашганда, одатига кура, милтиғини уңғайроқ тутди. Арчазорга кириб, у янги тезакка дуч келди. Тезак жуда янги, ундан билинар-билинмас ҳовур таралиб турарди. Демак, Пахмок шу яқин уртада. Аммо қайси томонга кетган? У ердаги қуриган хасларга, негадир арча шохларига эътибор берди. Хаслар ҳозир узи келган томонга эгилганди. У милтиғини шай тутганча, яланглиққа отилиб чиқди. Ялангликда зоғ куринмас, қоя тагидаги арчазордан бирор сас қулоққа чалинмасди. У атрофга аланг-жаланг қараб турганида, арчазорда нимадир қирс этди. Панжи саёқ

буни Пахмоқ эканлигини дарров фахмлади. Бироқ айиқ оқсоқ бўлса-да, жуда эпчил экан, уни бирпасда ортда қолдириб кетди. Панжи саёқ уни қоралаб изидан тушди.

Ўша куни Панжи саёқ уни Чуқуркамар юқорисидан қидирди, кейин водийга ўтди. Қайтишда яна Эгридара бўйлаб юрди. Оқсув атрофларини ҳам бир сира кўздан кечирди. Аммо Пахмоқ ерга киргандай бутунлай ғойиб бўлганди.

Омадсизликдан Панжи саёқнинг ёмон қаҳри келди. Пахмоқни «чўлоқ» деб сўкди, «маймоқ» деб сўкди, «илойи пўстак бўлгур» деб сўкди, қўлимга тушсанг, ундоқ қиламан, бундоқ қиламан деб роса қаҳру ғазабини сочди. Кейин эса, одатдагидек, бирпасда тинчланиб, ошиқмай уйига жўнади. Ярим тунда уйига қайтаркан, ечинмаёқ котиб қолди. Бугун тонгда яна йўлга чиқиб, акасидан юқоридаги шумхабарни эшитди.

Агар бу шумхабарни уч-тўрт кун бурун эшитганда, унчалик парво қилмаган бўларди, жуда нари борса, югурганники эмас, буюрганники, буниси бўлмаса, униси-да, деб қўя қоларди. Бироқ булоқ бошидаги «non» вокеасидан сўнг бундай деб бўлмасди. Ўша кундан буён Панжи саёқ чин маънода, ошиқ эди. Ҳаётида илк бор ошиқлик ҳиссини туймоқда эди. Унинг алангали кучини сезмоқда эди. Шу боис, Мели тумшуқдан қаттиқ ранжиди, кўнглида унга нисбатан ададсиз адоват қўзғалди. Лафзга сира тўғри келмаса-да, Самад дўстининг уйидаги терини олиб келишга қарор қилди. Жувондан айрилиб қолиш жуда оғирлигини англагани сайин қарори қатъийлаша борди.

Лекин бу қарорни Эгридара бўйлаб юришига тўсқинлик қилолмади. Пахмоқ учраса — бахтим, учрамаса — отасининг гўрига, журамнинг уйидаги терини орқалаб қайтаман, дея секин ўрнидан туриб, бамайлихотир йўлга тушди. Теридан кўнгли тўқлиги туфайли, аввалгидек ҳушёр юрмади. Фақат тонғегига рўбарў келиб қолмаслик ташвишида бўлди. Ҳар эсига тушганда, ғудраниб, уни сўкиб борди.

Унинг тонғеги билан сира созн чиқмасди. Иккаласи гўё ит-мушук. Бироқ Панжи саёқ анойилардан эмас, у билан ади-бади айтишиб ўтиришдан кўра, кўзига кўринмай қўя қолишни маъқул кўради. Тонғеги уни кўп пойлаган, аммо бирон марта ноқонуний иш устида қўлга ту-

широлмаган. Туй-маъракаларда учрашиб қолишса, тоғбеги адоватини очиқ билдиради.

— Бирор кун боплаб қўлга туширарим бор сени, — дейди бошқалар эшитмайдиган бир тарзда. — Ўшанда қонун йўли билан яхшилаб таъзирингни бериб қўяман!

Панжи саёқ анқовсирайди.

— Мусичадай беозор, безнён одамга буйтиб зуғум қилишингиз нимаси, ака, — дейди кўзларини пирпиратиб. — Айбимиз товди яхши кўриш бўса, ана, эртадан бошлаб чиқмадик тоғингизга.

У меровсираган сайин тоғбегининг жони ҳалқумига келади.

— Милтиқни бер, милтиқни, — дейди ғазабини базур жиловлаб.

Панжи саёқ баттар меровсирайди. Чаккасини қиртқирт қашиб, қапшари остидан қарайди.

— Милтиқ уйда-ку, ака, — дейди, милтиқ шу тобда қўлида эмаслигидан ичи ачигандай.

— Олкеб бер! — дейди тоғбеги ғижиниб. — Бўлмасам, участкавойни бошлаб бораман-да, ўзим тортиб оламан!

— Ҳаққингиз йўқ-да, ака. — Панжи саёқ ошкора эрмаклаб кулади. — Биз ким — овчилар жамиятининг аъзосимиз. Милтиқ сақлашга ҳуқуқи бор одамларданмиз. Давлатга ҳар йили план берамиз. Давлатнинг ўзи, Бердиёров Панжининг яроғ сақлашга ҳаққи бор, деган документ бериб қўйган. Нима, сиз давлатданам зўрмисиз? Ё документдан ҳам кучингиз кўпми?

Тоғбегининг кўзларига қон қуйилади. Қўлидан келса-ю, ерга қозиқ қилиб қоқиб юборгудек бир важоҳатда тикилади унга.

— Ўша документни зиён-безиён жониворларни қиргин деб бермаган-ку, ахир, — дейди сўнг чийиллаб.

— Олдин тутинг, кейин гапиринг, — дейди Панжи саёқ сиртига сув юқтирмай. — Мусичага озор бермайдиган одамман мен. Тухмат қилганингиз учун ўзим уйингизга участкавойни бошлаб бораман.

Тоғбеги уни бирон марта тутмаган, ўйланқираб қолади. Лекин бунг келишни хаёлига келтирмайди.

— Қопқонлар кимники? — дейди ғазаби баттар авжланиб. — Қўриқхонага қопқон қўйиш ман этилганини билмайганми, нима?! Тунов куни Қизилбурундаги қоп-

конингга кишик тушиб қопти. Яхшиям бориб қолганим, йўқса, униям жинилдонингга урардинг!

— Ё тавба, — Панжи саёқ, бу не тухмат дегандай елка учиради. — Ахир қопқонга, Панжиники, деб ёзиб қўйилмаган-ку, ака. Нима қиласиз одамнинг ажинасини отлантириб!

Охир-оқибат, товбеги бу хил тортишишдан маъни йўқлигини англаб, паст тушади, худонинг нимаси кўп, куни кўп, дейди таҳдидли оҳангда, бирор кун қўлимга тушарсан ахир, ўшанда ийиғингни чиқараман сен болани!

Товбеги ҳануз унинг «ийиғини чиқариш» умидида юради. У эса, сира тутқич бермайди. Товбегининг шарпасини сезиши билан биқиниб олади. Фақат қопқонларига жуда ичи ачийди. Товбеги анчагина қопқонларини йўқотиб юборган. Шунингчун, Панжи саёқ доим унинг ортидан сўкиб юради. Олдида эса ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдай илжайиб тураверади. У илжайгани сайин товбегининг жони чиқади. Аммо қўлга тушмаган ўғри, ўғри эмас дегандек, нима ҳам қила оларди, шўрлик.

Панжи саёқ теваракка лоқайд кўз ташлаб, ҳали у бетда, ҳали бу бетда ўзидан дарак бериб, тинимсиз сайраётган какликларга эътибор бермай борарди. Қайтишда, дерди маст одамдай ўзича ғудраниб, саккиз-тўққизингнинг униягини ўчираман-да, бугун бир шўрва осаман, ҳозирча эса сайраб турларинг, қушчаларим, ҳозир отсам, жўрамдан ортмайсанлар, каклик шўрвани мендан яхши кўради у.

У беғам бир алфозда Эгридара белидаги чоғроқ йўлакка рўбарў бўлди. Бу ерда сўқмоқ кескин баландлашиб, тик қоя сиртидан ўтарди. Паст ҳам, тепалик ҳам гўё пичоқ билан кесилгандек, тик жарлик эди. Пастга қараган одамнинг боши айланарди. Қуйида пишқириб оқаётган сой юқоридан худди ариқчадек бўлиб кўринарди. Икки от бемалол сиғарли бу йўлакнинг энг юқори қисмидан катта-кичик харсанглар оралаб ўтиларди. Харсанглардан сўнг яна нишаблик бошланарди. Нишаблик сой ёйилиб оқадиган, икки томони тик қоядан иборат хушманзара кенгликка олиб тушарди. Бир сўз билан айтганда, Эгридара ўз номи билан Эгридара эди. Бу ерда воқулай сўқмоқлар ҳам, хушманзара кенгликлар ҳам истаганча топилади

Панжи саёқ елкасидан ярғини олди-да, подачи таё-

ғини белига тирагандек, уни белига кўндаланг қўйиб секин-аста баландлай бошлади. Йул-йулакай ярмигача намланган оғзидаги сигаретни пуфлаб пастга учириб юборди-да, оёғи остидан бир нима топадигандай, ерга боққанча йўлнинг танобини торта бошлади.

* * *

Айни шу пайтда Пахмоқ йулак тепасидаги харсанглар орасида даҳшат ва қўрқувдан бамисоли баргдай титраб турарди.

У бу ерга Панжи саёқдан сал бурун етиб келган, ҳушманзара кенгликда ивирсиб юрган тоғбегига кўзи тушиб, олға силжишга ботинолмай турганди. Тоғбеги кетар, деган умидда, зур сабр ва бардош ила кутмоқда эди. Бунга сари тоғбеги ошикай демас, отини эса нарига қантариб, аллақаердан оёғига қопқон илаштириб келган улкан тоғ тулкисининг тепасида чўнқайганча, уни «кишан»дан халос этмоқни ўйлаб ўтирарди. Нодон тулки эса бошида халоскори турганини сезмай, унинг узатилган қўлини ғарчча тишлаб олмоқ пайида жонхолатда у ён-бу ён талпинар, гоҳо оёғини бамисоли омбурдай сиқиб турган қопқонга даҳшат билан оғиз солиб қуярди. Ана у эҳтиёт юзасидан чўзган қамчи дастасини жонхолатда ғажиб, тулкиларга хос ириллаганча уни силкилай бошлади. Унинг бу қилиғи тоғбегига қизиқ туюлди шекилли, кулиб уни баттар қутуртирмоққа тушди. Тоғ тулкиси кучли ва чиройли эди. Қопқонга орқа оёғи илингани боис, узини ҳимоя қилишга бемалол ҳаракатлана оларди. Ҳатто у тоғбегининг тиззасига санчишга ҳам уриниб кўрди. Тоғбеги узини ортга олгани ҳамон ер тирнаб қочишга интилди. Бироқ тошлар орасига сиқилиб қолган қопқон бунга изн бермас, боз устига, тоғбеги қўлини чўзишни қўймасди. Тулки яна ва яна ўзини ҳимоя қилишга ўтади. Охиста ва таҳдидли ириллаб, ҳар дақиқада санчишга шай ҳолда, тоғбегининг қўл ҳаракатларини зимдан кузатади. Ора-сирада ер тимдалаб олатасир қочиб қолишга тиришади.

Пахмоқ бошда бу манзарани бамайлихотир кузатиб турди. Бу пайтда юрагида на қўрқув, на ташвиш бор эди. Тоғбегининг кетишини кутиб, харсанглар орасида томошабин бўлиб ўтирарди. Тоғбегининг қораси учиши ҳамон манзил томон йўл тортмоқчи эди.

У бугун ҳам Чуқуркамар юқорисидаги дуланазорга қоралаганди. Нега деганда, туни билан оёғи сирқираб, кунглида уша узга жонивор меҳрига ташналик қайта бош кутарганди. Улкан бошини унинг илик иинжига суқиб, бир зумга, атиги бир зумга чуқур тин олиш учун у ҳамма нарсага тайёр эди. Нотаниш айиқнинг гинали мултираб тикилишлари ҳар одимда куз унгида қайта-қайта гавдаланиб, мисоли оҳанграбодай узига чорламоқда эди. Оёғидаги оғриқ эса бу истакни баттар кучайтирмоқда эди.

Кечаги таъқиб остида бетиним юришлар уз таъсирини курсатмай қолмаганди. Боз устига, кеча кечга яқин, довдираб, майда тошли қияликдан пастга думалаб кетганди. Сал нмодан қуйига бамисоли селдай оқувчи бу тошли қияликдан айиқ тугул, кийик ҳам уйланқираб юрарди. Пахмоқ тошлар оқимига қушилиб пастга думаларкан, чуқур зов буйидаги ёлғиз арчага базур илашиб қолганди. Ушанда ярадор оёғи буларича булганди.

Оёғининг бетиним ақшаб оғриши ҳам ундаги ички истакни босолмаганди. Тонгданоқ у йул тадоригини курган, оч-наҳор Чуқуркамарни қора тортганди. Гуё уша ерга борса, жони бутунлай ором топадигандек, ажиб бир жаҳд ила олға интиларди.

Ҳозирча унинг бу ҳаракатига тоғбеги тусиқ булиб турарди. У норозиланиб, секин ғингширкан, бирдан қуркиб кетди. Бурун катаклари керилиб, ҳавони бот-бот искади. Сунгра ел эсаётган томонга, ортига кескин угирилди. Не куз билан курсинки, пастдан шу тарафга қараб Панжи саёқ чиқиб келарди. Ана у йулак бошига етиб, бир зумга тухтади-да, елкасидан ярошни олиб белига кундаланг қуйди. Кейин секин-аста тепага урлай бошлади.

Пахмоқ икки ут орасида қолганди. Олға босай деса, тоғбеги бор, ортдан эса ажал бостириб келмоқда. У беихтиёр унг ёнига угирилди. Кули тик қоя сирти буйлаб юқорига югургилади. Қоя бошида арча тошни ёриб чиққан, ундан тепала кум-кук осмон. Осмонда бир бургут эмин-эркин сузиб юрибди. У чап ёнга интилди. Тубсиз жаҳаннамга кузи тушиб, юраги орқасига тортиб кетди. Қуйидаги сой бамисоли илондай тулғаниб оқарди. У харсанглар орасида у ён-бу ён талпиниб, нолакор ғингшиди. Ғингший-ғингший ғанимига жавдираб боқди.

Ғаними бамайлихотир келмоқда эди. У титраб олға талпинди. Аммо уч-тўрт одим босмай, бехтиёр тўхтади. Товбеги ҳануз тулки билан андармон эди.

У йиғлаганнамо овозда ғингшиди. Нажот қидириб, аянчли овозда инградн. Нажот эса йўқ — йўлакнинг икки тарафи ҳам инсон зоти томонидан тақа-тақ бекитилганди.

Пахмоқ барча жониворлар каби инсон зотидан жуда қаттиқ ҳайиқарди. У товбегими, овчими, бурнини эплаёлмайдиган ёш болами, барибир жониворлар инсонни ўзига дўст деб билмайди. Иложи борича улардан узоқроқ юришга ҳаракат қилишади. Шу тобда Пахмоқ инсонларга хос жиндеккина идрок этолганда эди, у таваккалига олға босган бўларди. Товбеги, табиий, унга тегмасди. Отини миниб, гўё уни кўрмагандай, астагина жўнаб қоларди. Бироқ буни Пахмоқ қаердан билсин. Айни пайтда эса товбеги кўзига ғанимидан даҳшатлироқ кўринмоқда эди. Негаки, у кўз ўнгида тулки шўрликнинг жонини олмоқ қасдида қуймаланарди-да. Худди тулки ўзи тутиб олган сўғурини эрмаклаб ўлдиргандай, у ҳам тутқунини шу зайлда қийнамоқда эди-да. Кўз ўнгидаги воқеадан шу хулосага келган Пахмоқ юрак ютиб олға босармиди. Унинг харсанглар орасида жон талвасасида чир айланишдан бўлак иложи қолмаганди.

Лекин, ўз навбатида, инсон ҳам йирик жониворлардан чўчийди. Масалан, товбеги уларнинг жонини химоя қилади-ю, аммо ўзларидан қўрқади. У ҳозир тулкини бир амаллаб қопқондан бўшатаркан, тинмай сўкинарди. Нега деганда, тулки уни бошлаб тишлаб олганди. Товбеги уч оёқлаб қочиб бораётган тулкига ортиқ эътибор бермай, билагидаги қонни юваркан қопқон қўйган шонвознинг гўрига тинмай ғишт қалар, етти пуштини қолдирмай сўкарди.

Аммо буни Пахмоқ кўрмади. Товбегининг отига миниб, дара ичкарисига жўнаб кетганини ҳам сезмади. Бу пайтда унинг бутун диққат-эътибори Панжи саёққа қаратилган эди. Аввалига нажот қидириб, харсанглар орасида роса изғиди. Икки бор харсанг пойига биқиниб, ҳар сафар бир дақиқадан ортиққа сабри чидамай, яна биқинган жойидан отилиб чиқди. Ҳатто даҳшат оғушида тик қояга тирмашиб кўрди. Орада сакраш умидида қуйига мўралаб-мўралаб ҳам қўйди. Ҳамма ҳаракатлари

эж эканлигини сезгач, тақдирига тан бергандай, ғаними томонга угирилиб олди. Ғингшиганча унинг ҳаракатларини кузата бошлади.

Панжи саёқ қуланса тер ҳидини буркситиб яқинлашган сайин Пахмоқнинг юраги туйқусдан ғазаб ва нафратга тула борди. Қизиқ, ҳозиргача бутун вужудини бамисоли баргдай титратган қурқув қаергадир изсиз йуқолиб, унинг урнини мислсиз қаҳр эгаллади. Бу хил ҳолат жониворларда энг ночор пайтда юзага келади. Ўлимни буйнига олган жонивор уни мардона қаршилайди. То жони танини тарк этмагунча киши ақли лол қоладиган бир даражада ғоят сабот ва бардош ила қаршилик курсатишда давом этади. Тоғ тулкисининг тоғбегига қилган ҳамласининг боиси ҳам мана шунда эди.

Пахмоқ ҳозир шу ҳолатга кирганди. Бироқ, ғазабдан ҳали ақлини йуқотмаган, йуқотмагани сабабли, ақл-идроккa эмас, шуурига буйсуниб, оҳиста кетига тисландида, иккинчи харсанг ортига утди. Ортида яна иккита харсанг бор эди. Пахмоқ иккинчисини маъқул курди. Аввалига чунқайди. Сунг бор буйича қаддини ростладида, шайланиб, харсангга қапишиброқ турди. Харсангга соғ чап оёғи билан таянди. Аммо зарб бермоқ учун уни бушатмоқ лозим эди. У чап оёғини бушатаркан, беихтиёр унг оёғига суянди ва жароҳати оғриб, ушқириб юборишига сал қолди. Ҳартугул, вақтида узини тия билди. Секин ғингшиб, жароҳатини яларкан, кунглида иккинчи бир ҳис — қасос бош кутарди. Қасос туғёни шуур урнини идрок билан тулдирди. Бор тортган азобларининг бош гуноҳкори мана шу одам эканлигини, шу туфайли жони қийноқдалигини, агар бу тирик юрса, гинали нигоҳ ташлаб, юрагини англарсиз ҳис-туйғуларга тулдирган бегона айиқнинг дийдорига ҳеч қачон етиша олмаслигини оқир-оқибат ёркин бир тарзда идрок эта олди.

У энди ғанимига қасоскор туйғу ила боқди. Қасос лаззати бутун вужудида ёқимли бир титроқ уйғотди. Ғаними эса ҳеч нарсадан хабарсиз бир ҳолатда биттабитта босиб келарди. Оёғи остига тикилганча, ниманидир уйлаб, мийиғида илжайиб-илжайиб келарди.

Пахмоқ харсангга баттар қапишди. У энди ғанимини курмас, қадам товушларини аниқ эшитиб турарди. Ана у биринчи харсангдан утди. Белига кундаланг қуйилган милтиғининг қундоғи тошга тегиб утди. Қундоқ товушин-

дан кейинги учинчи ё туртинчи қадам сасидан сунг, Пахмоқ харсанг ортидан шиддат-ла сирғалиб чиқди-да, ғанимининг нақ қошида пайдо булди. Улар ораси атиги бир одим эди. Кутилмаган бу ҳолдан Панжи саёқ, даҳшатдан кузлари олайганча, шамдай қотиб қолганди. Лоақал қимирлашга, овоз беришга узида куч топмай, мисоли бақадай қотганди.

Инсон дегани шундай дақиқаларда ожиз бир махлуқдан фарқсиз булиб қолишини сунгги лаҳзада фаҳмлаб етган Пахмоқ бундан ғоят ҳайратланди-да, ўша ҳайрат оғушида ғанимининг гарданига панжаси билан боплаб бир туширди. Шурлик Панжи саёқ ғиқ этишга улгурмай, пастга тошдай юмалаб кетди.

Бу ҳодиса дақиқанинг ундан бир улушида булиб ўтган эса-да, Пахмоққа гўё йилдай чўзилди. У бошда оҳиста, кейин баланд овозда ўкириб юборди. Ўкирган куйи аввал пастга, сўнг туртинчи харсанг ёнига бориб, тоғбеги турган томонга қаради.

У ерда тоғбегининг қораси ҳам куринмасди.

* * *

Жонимворлар табиатидан келиб чиққан ҳолда иш тутган Пахмоқ йулаклан пастга қараркан, бирдан ўзининг ҳаловат оғушида эканини сезди, ғаними ортиқ безовта қилолмаслигини ҳис этди. Бундан у туйқусдан шодланиб, нораста айиқчалардай уйноқлаб кетди. Ўйноқлади-ю, оғриқ азобидан бўкириб юборди. Яралор оёғини кутариб, иссиқ тили билан ялаб-юлқашга тушди. Жароҳатини ялай туриб нолакор ғингшиди, ўша бегона урғочи айиқ эшитишини истагандай, чузиб-чўзиб ғингшиди. Сунгра кунгли оромбахш туйғуларга тулибтошиб, олға интилди. Булғуси кунлар унга нималаридир, нималарнидир ваъда бераётгандай эди.

Айни шу паллада тоғнинг бошқа бир бурчида узга бир юрак ўз-ўзидан беадад ғуссага тулган эди. Кукбулоқлик бу жувоннинг таъби аввалига хиралашди. Хиралик куп утмай ғуссага айланди. У юрагини аёвсиз кемираётган ғуссанинг боисини англаёлмай, теварагини гир қуршаган тоғу тошларга маъюс ва ғамгин термулиб қолди.

Суюкли ити Диккиқулоқ ўлдириб кетилгандан сўнг, ғазаби кўкка ўрлаган Сарвар, итининг қотили бўлмиш Ёлдор бўрининг жонини олмоққа қатъий аҳд қилди. Шу тоғда ё сен турасан, ё мен, дея бор овозда хайқирди. Кейин ити жасадини иззат-икром билан тепаликка кўмди. Дўппайган «қабр» устида, теварақдагилардан уялди шекилли, кўзини ёшламоқдан базўр тийилди. Мижжалари ёшланмаса-да, йиғламоқдан бери бўлиб деди:

Ит эмас, гавҳар эди! Гавҳаримдан айирдилар!

Атрофдагилар мийиғида илжайишса-да, одоб юзасидан, сукут сақламоққа ҳаракат қилдилар. Шунга қарамай, киноямуз томоқ қирувчилар барибир топилди. Негa деганда, итнинг ўлими тоғда фожиа саналмайди. Жасади бу тарзда иззат-икром билан кўмилмайди. Эшакда бирор ўнқир-чўнқирга судраб обориб ташланади. Эти қузғунларга ем бўлиб, суяги тупроққа қориниб кетади. Бинобарин, тоғда ит қаҳат эмас, исталган хонадонга бош суқсанг, йўқ деганда, уч-тўрттаси олдингга акиллаб чиқади. Эгаси билан келиш-да, хоҳлаганингни танлаб олавер.

Итга аза очиш нимаси?

Бироқ Сарвар деганлари қишлоқ итларини бир чақага олмайди. Буларда фақат жасад бор, фаҳм-фаросатдан эса зиғирча йўқ, дейди. Тулкисимон Диккиқулоғини эса дунёдаги барча итлардан афзал кўради. Бунда бор-йўғи забон йўқ, қолган ҳамма нарсани одамдай илғайди, одамдай фаҳмлайди, ишонмасангиз синаб кўринг, дейди. Аммо Диккиқулоқнинг ўзига хос аъло жиҳатларини одамлар билишга улгурмади. Эрта тонглардан бирида у Ёлдорнинг чангалида, эгаси айтмишли, фожиали равишда нобуд бўлди.

Энг ёмони, бу ҳодиса Сарварнинг кўз ўнгида юз берди.

Тонг ғира-ширасида қўра адоғидан қора кўланка сирғалиб чиққанида, Сарвар одати бўйича ҳовлида нафас олиш машқини бажармоқда эди. Ити қўрадан берироқдаги яланглиқда искаланиб юрарди. Қора шарпани қишлоқ итларидан бири деб ўйлаган Сарвар аввалига унга эътибор бермади. Қачонки, Диккиқулоқ ўзи томон

жонҳалпида отилгачгина, диққат қилди. Итини таъқиб этиб келаётган қуланкани росмана бўри эканлигини англади. У бамисоли қора қуюндай бостириб келарди. Ана, у хаш-паш дегунча итини қувиб етди. Сарвар эс-хушини йиғиб олгунча бўлмай, уни жонсиз жасадга айлантириб, тоғ томон аста йўртиб кета бошлади. Ҳатто ўқ овозидан сўнг ҳам ҳаракатини ўзгартирмади.

Табиийки, Сарвар уйдан милтиғини олиб чиққунча у анча олислаб кетганди. Йигит унинг ортидан беҳуда югуриб, бекорга ўқ узиб, хийла ергача таъқиб этиб борди. Сўнг нафаси қисилиб, тақрон ерда чўзилиб қолди.

Бу ҳодисани ўзидан бўлак фожиа сифатида қабул қилувчи бўлмади. Сарвар деганлари бу қишлоқ учун бегона. Тоғ ҳавосидан дардига шифо излаб келган бир одам. Аммо у ўзини бегонаман деб тургани йўқ. Киришимли, пишиқ-пухта йигит экан. Келиши билан қишлоқлардан бир сурув қўй-қўзи сотиб олиб, Ғуччи паканани чўпонликка ёллади. Сукон чолнинг ўртанча ўғлига атаб қурдирган уйини қўра-қураси билан ижарага олди. Ҳафтада бир машинада келиб, ҳолидан хабар олиб кетадиган ошна-оғайниларининг турк-тароватига қараганда, ўзига тўқ одам. Аммо ҳеч бетобга ўхшамайди. Кун бўйи, елкасида милтиқ, тоғма-тоғ санқийди, ё бўлмаса, бетдаги ёввойи бодомзорда соатлаб мук тушиб ўтиради.

Ғуччи пакана эса унга итдай содиқ. Сурувга қарашдан ташқари, овқатни куйдириш-пишириш ҳам унинг зиммасида.

— Ака шаҳарга қайтишда мениям ўзи билан олиб кетаркан, — дейди мақтаниб. — Шаҳарди жонон қизларидан бирига уйлантириб қўяман ўзим сени деяпти.

— Шу нияти бор экан, қишлоқди қизлариям тепиб чиқмасди, — дейди эшитганлар кулиб. — Ё шаҳарди қизлари бошқача бўларканми?

— Қишлоқди қизлари бизга тўғри келмайди. — Ғуччи пакана «акахони» каби теваракка викорли назар ташлашга уринади. — Энди биз, шу... шаҳарди онаси ўпмаган қизига уйланамиз-да. Шу иш пешонада бор экан-да.

— Назаримда. Товқора зарангнинг қизи кетидан тилингни осилтириб юрувдинг. нима, кўнмадими у?

— Айтдим-ку, қишлоқди қиз бизга тўғри келмайди деб. — Ғуччи пакана бўш келмасликка тиришади. —

Унинг бошидан ачиган қатиқ иси анқийди. Шаҳарди қизлари атирда чўмилади. Бизга шаҳарди қизи дуруст.

Узоқдаги қуйруққа интилиб, яқиндаги ўпкадан қуруқ қолмагин тағин. Эшитдингми, унга Учтолдан совчилар келаётганмиш.

Бироқ бу гап Ғуччи паканага зиғирча таъсир қилмайди. Сўзловчи қолиб, тоғларга боқади, ғалати тамшанади.

– Ҳар кеч ака билан маза қиламиз лекин, – дейди томдан тараша тушгандай. – Акада арок сероб. Овайнилари ташлаб кетишади. Ўзи камгина ичади-ю, лекин мендан ҳеч аямайди.

– Одамга ўхшаб, уч-турттасини қўйнингга соб чиқмайсанми, бизам маза қимаймизми.

– Ака хафа бўлади-да.

– Билиб ўтирибдими.

– Билади. Ака ёмон синчков.

– Зўр ака топдинг-да лекин.

Худога шукр!

– Ҳазир бўл, тағин чопонсиз қолдириб кетмасин. Шаҳарди одами айёр бўлади.

– Хафа қилаяпсиз, биродар. Ака сиз ўйлаган одам эмас.

Қишлоқ аҳлининг Сарвар ҳақида ҳозирча билганлари шу. Кўпроқ ўз майли ва ўз хаёлида юрадиган бу одам ити ўлдирилган куннинг эртаси оқшом эркаклар йиғилиб ўтирадиган дўнгликка чиқиб келди. Кун бўйи Ёлдорнинг изидан сапиган шекилли, хорғин ва андак тажанг эди.

– Нима, тутқич бермаяптими, меҳмон? – деди Суюн чол ҳол-аҳвол сўраган киши бўлиб. – Тутишингиз қийин уни. Эргаш бодигаям тутқич бермаган у. Ўрта ерда Эргашнинг ўзи ўлиб кетди.

Сарвар жавобга ошиқмади. Тоғларга бир муддат тикилиб тураркан, хорғин бир ҳаракатла чўнтагидан бир даста пул чиқарди.

– Итимнинг хунига мана шуни тикаман! – деди иддаоли, ҳам кибрли оҳангда. – Шарти шу, жасади оёғим остида бўлиши керак! Тепкилаб аламимдан чиқмоқчиман!

Унинг қўлидаги озмунча пул эмасди, одамларнинг ғимирлаб қолишини кутганди. Аммо у кутган ҳодиса юз

бермади. Давра аҳли тебранмади. У, бу камми, деганча бўлмай, кимдир бу йил киш эрта келиши мумкинлигини айтиб қолди. Бир зум сукутга толган давра бирдан жонланди. Кишнинг эрта келиш-келмаслиги ҳақида ҳар ким ўз билганича башорат қила бошлади.

Сарвар сездики, бунинг ҳаммаси шунчаки гап. Ноқулай вазиятдан қутулмоқ учун кўтарилган «ғавғо». Одамлар гўё унинг борлигини унутгандай, кераксиз баҳсга берилганди. Ҳартугул Суюн чол жонига оро кирди.

— Чўкинг, меҳмон, турманг буйтиб, — деди кўзлари жавдираб.

— Борай! — деди Сарвар, бу ерда мен ортиқча эканман, деган оҳангда. — Ўтириб нима қилдим, борай!

У кетмоққа улгурмади. Бир чеккада чакмонига ўралиб, гумбаздай бўлиб ўтирган Шойим йўғон тусатдан тилга кирди. Сарвар ҳамиша хўмрайиб юрадиган бу одамни жинидан баттар ёмон кўрарди. Шунинг учун энсаси қотиброқ унга юзланди.

— Ўлдирсангиз майли, лекин жасадини хўрлашингизга йўл қўймаймиз, — деди Шойим йўғон томоғини қира-қира. — Нимага деганда, Ёлдор бизга бегона эмас, ўзимизнинг жондор. Итларга кун бермагани билан, ҳозирча мол-ҳолимизга текканича йўқ. Пулдан эса киссага солинг! Пул дегани ўзимиздаям ачиб ётибди.

— Ҳа, у ўзимизнинг жондор, — Суюн чол уйиндан ут чиқмасин деган уйда, шоша-пиша гапга аралашди. — Ғуччивой сизга айтган чиқар, а?

— Ҳозирча айтганича йўқ.

— У айтмаган бўлса, биз айтамиз-да, — Шойим йўғон ўсиқ қошлари остидан ўқрайиб тикилди. — Ёлдорни Толмас чолнинг невараси Сафар деган бола асраб олган. Иккисиям раҳматли бўлиб кетган. Аввал бола ўлди, кейин бобой... Шундан бери Ёлдор эркинликда юрибди. Тўғриси, у биздиям роса жонимизга теккан. Итларга ҳеч кун бермайди. Шу куз ичи учта итимни бўғизлаб кетди. Бу туришда кишлоқда биттаям ит қолмаса керак. Шунинг учун уни ўлдиришга изн берамиз. Лекин хўрлашга рухсат йўқ.

— Ўлдирилгандан сўнг... — Сарвар ғаши келаётганини яшириб ўтирмади. — Хўрланди нима-ю, хўрланмади нима, барибир эмасми?

— Аввал сиз уни ўлдиринг, — Шойим йўғон совуқ кулимсиради.

— Ўлдираманам!

— Агар ўлдира олмасангиз, Ғуччи пакана боқиб юрган анову сурув меники.

Сарвар унинг бу гапини ҳазилга йўйиб кулмоқчи бўлди. Бироқ Шойим йўғоннинг авзойи бунга йўл қўймади.

— Назаримда, сиз... гаров ўйнамоқчисиз шекилли? — деди шошиб.

Эмасам-чи! — Шойим йўғон илжайишга тиришса-да, кўзлари кулмади. — Сиз нонни «нанна» деб юрганингизда, Шойим акангиз шаҳарнинг кўзирларидан бири бўлган. Вақтида аҳмоқликни кўп ва хўп қилганмиз. Қисқаси, гап битта, жондорни ўлдиромасангиз, суравни ташлаб кетасиз. Акси бўлса, менинг сурувим сизники!

— Демак, ёлғонимга ишонмаяпсиз?

— Кўп майда гап бўлманг, укам! — Шойим йўғон аста ёнбошларкан, унга ғазабнак тикилди. — Ўйинни бошлаган сиз, мен эмас! Пул кўрсатиб бодилик қилган мен эмас, сиз! Шунинг учун гапни кўпайтирмай, ҳаракатингизни қилинг! Муддат ўн кун.

— Ўйинга биз ҳам қўшилсак бўладими? — деб сўради кимдир.

— Йўқ! — деди Шойим йўғон қатъий йўсинда. Ютқазса, бу йигитнинг ташлаб кетадиган нарсаси бор. Хўш, сенинг ниманг бор? Ё қари энангни тикмоқчимисан?!

Хай-хай, оғизга эгалик қилинглар! — Суюн чол катталарга хос босиқлик билан давранн тинчитишга уринди. — Арзимас бир жондорни деб итдай ириллашманглар! Уят бўлади-я.

- Арзийди, ака, арзийди, — Шойим йўғон тирсагини ердан узиб Сарварга қошлари остидан ўқрайиб тикилди. Дамингиз чиқмай қолди, меҳмон? Қани, қўлни ташламайсизми?!

— Қўл ташлаш бўлса, қўл ташлаш-да! — паст кетишни истамаган Сарвар ўтирган одамларни оралаб ўтиб, унинг қошида тўхтади ва зардали бир ҳаракатла кафтини узатди: — Ташланг!

— Узинглар!

Йигитлардан бири сакраб ўрнидан турди. Қўлини ҳаволатиб, тутанган панжалар устига урган бўлди:

— Уздим!

Кунботиш томондан тўсатдан қўзғалган аччиқ изғирин кишиларнинг ортиқ эзмаланиб ўтиришига йўл қўймади. Аввал Суюн чол ўрнидан турди, сўнг бошқалар.

Дўнгда ёлғиз қолган Сарвар теваракка хомуш боқаркан, тўнғиллаганча, Шойим йўғоннинг гўрига ғишт қалай бошлади...

* * *

Бу пайтда Ёлдор қишлоқдан унча узоқ бўлмаган сийрак арчали дўнгликда ерга бағрини берганча, лоқайд чўзилиб ётарди. Нигоҳи тунг эса-да, қулоқлари динг, димоғи тийрак эди. Димоғи илғаган ҳидларга қараб, теваракни тула идрок этарди. Ланжлигига келсак, ҳамма бало қорни тўқлигидан эди. Қорни тўқ кезлари у ҳамиша тунг тортиб қоларди. Бугун ҳам у Учдарада чоғроқ тўнғиз боласини қўлга туширган бўлиб, энди унинг хазми билан овора эди.

Яғрини тукларини хурпайтириб эсаётган совуқ ел тоғлар бошига қор тушаётганидан дарак берарди. Бу ерларда қиш эрта ва тўсатдан тушади. Даралардан куз ҳавоси ариб улгурмай, кутилмаганда қор ташлаб қолади. Ковлашга улгурилмаган картошкалар, териб олинмаган мевалар қор тагида қолиб, совуқдан нобуд бўлади. Шунинг учун аксарият кишилар чорвани маъқул кўриб, ерга қарамайди. Шунингдек, ерга умид билан уруғ қадовчилар ҳам йўқ эмас. Чорвадорлар қишда бўрилардан азият чеккандек, улар ҳавонинг авзойига қараб, жонлари ҳалак бўлишади. Бу етмагандек, ердаги ҳосил етилиб-етилмай «тунги қароқчилар» — тўнғизлару айиқлар томонидан хомталаш қилина бошлайди.

Бир қарашда, дунёнинг бу ташвишлари билан Ёлдорнинг хеч иши йўқдек. Аслида эса...

Қоратепа биқинидаги олмазор туфайли тунлари унинг ҳам ҳаловати йўқ. Олмазор Суюн чолга тегишли. Кундузлари эшакда келиб, боғда тентиган бўлади-ю, шом тушмай корасини учиради. Тунда олмазорга қўнғир айиқ — Маймоқ эгалик қилади. Ёлдор ундан олмазорни

эмас, Коратепа этагидаги човроқ қабрни кизғанади. Нега деганда, калтафахм Маймок бошка йул қуригандай, нуқул кабрлар оралаб юради. Човроқ қабр ёнига етганда эса, теваракни урганиш учун албатта тухтайди. Ана шунда нақ тумшуғи тагида ириллаганча Ёлдор пайдо булади. У ён сакраб, бу ён сакраб, Маймоқни кабр ёнидан узоқлаштирмагунча тинчимайди.

Маймоқ эса ҳамиша бир ҳолдан таажжубланади. Негаки, тумшуғи тагида бамисоли иблисдай ирғишлаётган кулранг бу махлуқ бошқа ерда, яъни тоғу тошда рупара келиб колса, қайрилиб хам қарамайди. Қоратепада эса нақ бетидан олади.

Не сабабдан?

У Қоратепада хамиша Ёлдорга ён беради. Ахир бир неча метр нарида олма ҳиди димоғингни қитиқлаб турса, қайси ахмоқ безбет бир махлуқ билан пачакилашиб утиради. У олмазорга шунғиркан, албатта, ортига қараб қуяди. Ёлдорни кабр ёнида чунқайган ҳолда куради. Аммо хакалак отаётган нафси ортикча уйларга изн бермайди.

Ёлдорга тирғалмаслигининг асосий сабабларидан яна бири шундаки, одатда, жониворлар узларининг качон ҳақ, качон ноҳақлигини жуда яхши билишади. Шунинг учун ҳам ҳамиша вазиятга қараб иш тутишади. Олмазор эса уз мулки эмас, одам боласига тегишли бегона ҳудуд. У, қулоғи динг ҳолда, ҳар бир мевага оғиз соларкан, узга ҳудудлалигини, хатти-ҳаракатидаги ноҳақликни доимо ичдан ҳис этиб туради. Бунака пайтда ортиқча шарпа чиқармасликка уринади.

Ёлдорнинг қуракда турмайдиган қилиқларига чидашининг боиси шунда.

Аммо якинда Маймоқники ёмон тутди. Тупроқ тигиб қаршисида ирғишлаётган Ёлдорга бирдан ҳамла қилиб колди. Ёлдор базур узини четга олган булса-да, хиёл тегиб утган зарбадан барибир бир юмалаб тушди. Эзиб ташлаш қасдида бостириб келган ғанимининг чангалидан бир амаллаб қутуларкан, охирги дақиқада унинг орка сонига тиш ботиришга улгурди. Маймоқ бесунақай. Ёлдор эса эпчил. қабр тепасида олатасир жанг бошланиб кетди. Қабр қаватидаги чириган чуплар синди, хар ён сочилди. Аслида буни олишув деб булмасди. Маймок ҳужум қилар, Ёлдор эса қочар, қоча туриб гох

унинг ёнбошида, гох ортида пайдо булиб коларди... Охир окибат, бу сафар хам Маймоқ босиклик қилди. Беҳуда хамлани тезда бас килиб, кабрдан узоклашди. Зумда олмазорга сингиб йуқолди.

Кабр сиида дарғазаб қолган Ёлдор андак зарбанинг залворли кучини кейин ҳис қилди. Вужуди какшаб, кабрлар орасида хийла вакт чузилиб ётди.

Ҳозир ҳам у яғринининг сим-сим оғриғига эътибор бермасликка тиришиб, қишлоққа тикилиб ётаркан, дунгда йиғилиб утирган одамлар яқинида искаланиб юрган малла итга кўзи тушиб, бошда оҳиста ириллаб қуйди. Сунг, итнинг ҳаракатларини зимдан кузатаркан, юрагида уша таниш ҳис-жон олмоққа ташналик туйғуси қайта бош кутарганини сезди. Даҳшатли жағлари шақирлаб, беихтиёр уриидан туриб кетди. Аммо ит олисда, ёнида эса одамлар... У нолож қайта жойига чукди.

Занжирбанд этилган мурғак жонивор қишлоқ итлари томонидан эрмакка эмас, бури зотидан булгани учун бешафқат таланарди. Қалин тахталардан қуполдан-қупол ясалган ини ва жонсарак бола — Сафар жонига оро кирмаганида, у аллакачон итлар чангалида жон таслим қилган бўларди. Қизиқ жиҳати, итлар унга очиқда ҳужум қилишар, инига эса бирортаси бош суқолмасди. Бола ҳовлида пайдо бўлиши билан ҳаммаси гумтаракай қочарди.

Барча қишлоқ уйлари каби ҳовли гирди девор билан уралмагани учун ит ҳам, бит ҳам бемалол кириб келаверарди. Шалпангқулоқ итини эргаштириб юрадиган Эргаш бодн ғанимларининг энг ёмони эди. Ҳовли эгалари йуқ пайтларида, у итини Ёлдорга гиж-гижлар, бу етмагандек, уни инидан судраб чиқариб, биқинига аёвсиз тепкиларди. Ховлиси соҳиблари келиб колса, баҳонаси тайёр эди.

— Шу келди-ю, сигиримнинг сути қочди, — дерди оғзидан купик сачратиб. — Тезда йуқотинг буни! Эмасам, узим йуқотаман!

— Қанақасига? — Толмас чол ҳайрон.

— Шунақасига! — Эргаш боди янада баланддан келишга тиришади. — Сиз уйда жондор сақлаганингиздан бери қишлоқдан ҳаловат кетди. Қуйларим ем емай қуйди. Болалар кучага чиқолмай қолди.

Толмас чол оғир одам, аммо невараси Сафар унинг бирг тескариси эди. Қулига тушган тошу кесак билан аввал шалпангқулоқ итни, сунг эгасини сийларди. Жонни оғриган Эргаш боди тутоқиб қувларди. Бола кочарди. Қоча туриб, мулжалга бехато урарди. Оқибат, Эргаш бодн бу хонадонни манглайи ғура холда тарк этарди. Бола ва бурибаччага нисбатан юрагида ададсиз кек сақларди. Негаки, бу ҳовлида одатдан ташқари ходиса юз берган, яъни хонадонда бури сақланарди. Куникмадан йирок хол эса гохида кишида нафрат хиссини кузғатади. Эргаш боди мана шу туйғу етовида Ёлдорга озор беришга тиришарди. Унинг химоячисини эса курарга кузи йук эди.

— Шошма, хали икковингни хам ейман! — дерди мавхум охангда.

Эргаш бодининг қораси учиши билан Сафар инга сукилиб кирар, турда қалтираб турган Ёлдорни силабсийпалар, эркалаб овутар, гохо эса алами келиб йиглаб хам оларди. Шу сабаблими Ёлдор унга қаттиқ мехр қуйганди. Енидан бир қадам нари жилмаслигини истарди. Бироқ бола бекорчи эмас, унинг узига яраша бир талай юмушлари бор эди. Мактаб, ут-чуп териш, қуйқузиларга қараш, ишқилиб, уйда қадалиб утириши қийин эди. Ёлдор эса унинг қайтишини хамиша илхақ кутарди. Овозини эшитиши билан инидан уқдек отилиб чиқар, буйнидаги оғир занжирни шилдиратганча ирғишлар, сунг ер бағирлар, этигини ялар ва тағин ирғишлар, хуллас, мухаббатини тулалигича намойиш этишга тиришарди.

Бола унинг томоғига яхши қарарди. Ёлдор еганича еб, ортган емишларни ини турига кумиб куярди.

Хозирда тоғда унинг ортган емишлари сақланадиган бир неча хуфия жойлари мавжуд. Шулардан бири мана шу дунглик ортидаги унгир. Ун кун бурун қулга туширган улжасининг қолган-кутганини уша унгирга бекитиб қуйганди. Кишлоқ итлари топиб, талон-тарож қилиб кетишибди. Ёввойи табиатнинг узгармас, шафқатсиз қонун-қоидаларига итлар буйсунмайди. Жониворлар томонидан қаттиқ амал қилинадиган худуд масаласига муносабатлари хам шунга яраша. Акс холда Ёлдордек бешафқат жониворнинг худудида бемалол дайдишиб, унга тегишли насибани пок-покиза тушириб кетишмасди.

Ёлдор ҳафтада икки-уч бор бутун худудини айланиб чиқаркан, қишлоққа ёндош сарҳадлар итлар томонидан бузилганини сезгач, эски аламлари янгиланиб, улардан бошлаб ўчини оларди.

Сарварнинг ити Диккиқулоқ айни шу важдан унинг ғазабига дучор бўлганди.

Сарвар овга ҳамиша итини эргаштириб чиқарди. Ёлдор инсон ҳиди қатори итнинг исиниям туяркан, ғазабдан қалтираб кетарди. Тажрибадан билардики, ҳудудни инсон қавмидан асраш қийин. Аммо манови ит нима қилиб юрибди унинг мулкида? Ёқимсиз ҳидини буркситиб, роса тентибди. Тағин белгисини қўйиб кетганига уласанми. Ўпдарадаги букри арча танасига, сойдаги кулранг харсанг сиртига, ёнбағирликдаги синик симёғочга пешобини сочиб кетибди. Ёлдор унинг белгиси устига ўз белгисини қўяди: «Тутсам, ўлдираман! Қорангни кўрмайин бошқа!» Эртаси эса Диккиқулоқ томонидан қолдирилган қуйидаги жавобни ўқийди: «Яхшиси, ўзинг қорангни ўчир! Бу ерга келдим ва яна келаман!» Ёлдор қаҳрдан оташ бўлиб ёнади. Аммо ярог тутган эгасининг олдида итга қўтиниишнинг ҳеч бир иложи йўқ. Натижада, у пайт пойлай бошлади ва эрта саҳарларнинг бирида осонгина ниятига етди.

У дўнгликда йиғилиб ўтирган одамлар орасида ўзи ҳақида гап бўлаётгани ва жони гаровга қўйилаётганидан бехабар ҳолда теваракни жимгина кузатиб ётаркан, ички бир сезги билан Маймоқнинг шу яқин атрофда уралашиб юрганини туйди. Маймоқ олмазорга энишдан аввал Бурижардаги бутазорга танда қўяди. У ердан тишга бостулик мева-чева қидириб, тезроқ қоронғи тушишини кутади. Қиш эрта келишини сезган айиқ зоти ҳамиша ошиқади. Қиш уйқусига кетиш олдидан баданидаги ёғ заҳирасини кўпайтириш илинжида емишга зўр беради. Бунақа пайтда юхо нафсини тоғдаги мевалар билан қондириш мушкул, шунингчун мўл-кўл озиқа қидириб қолади. Агар анови ярамас Ёлдорнинг ғашига тегишини ҳисобга олмаса, олмазор жуда боп жой. Маймоқ ундан зиғирча чўчимайди. Чўчимагани боис ҳам ҳар гал йўналишини ҳеч ўзгартирмайди. Бинобарин, бундан бўлак иложи ҳам йўқ. Негаки, одам боласига тегишли ҳудудга доимо пусиб яқинлашмоқ ва сўнг теваракни обдан ўрганмоқ зарур. Ким бор, ким йўқ дегандай. У шу

ниятда қабрлар оралаб бораркан, чеккадаги чоғроқ қабр тепасида тўхташга мажбур бўлади. Чунки тепа ёқалаб ўтган йўлдан ҳариси олмазор. Ўнг панжаси қабр устида, чап панжасини хиёл олдинга чўзганча, олмазорни диққатла кўздан кечира бошлайди. Бунака пайтда барча жониворлар каби кўпроқ димоғига ишонади.

Кўмилган ўлжасини кавлаб еяётган жониворлар ҳаракатини кўп кузатган Ёлдор унинг бу қилиғини ўзича тушунади. Маймоқни қабрга дахл қиляпти деб ўйлайди. Қабрда эса унинг севикли одами Сафар ётибди...

У Маймоқ билан бўладиган тунги учрашувни ўйлаб, эзгин овозда ув тортиб юборганини сезмай қолди. Қишлоқ итлари хуруж тортиб, акиллашга тушди. Одамлар эса бу нидога эътибор ҳам беришмади.

Улар Ёлдорнинг вақт-бевақт ув тортишига кўникиб қолишганди...

* * *

Дўнгда ҳануз дилгир чўзилиб ётган Ёлдор итларнинг навбатдаги акиллашидан хушёр тортди. Қулоқларини диккайтирганча қишлоқ томон тикилди. Қурдики, қишлоқ ўртасидаги сайхонликда бир гала ит қандайдир суворий ортидан акиллаб келмоқда. Отлиқ нотаниш шекилли, итлар унга қишлоқ чеккасигача илашиб келди. Сўнг номига бир-икки акиллаб, эран-қарон тарқалиша бошлади.

Итларни кўрган Ёлдорнинг кўзлари ёвузона чақнади. Беловталаниб ўткир тирноқларини ерга ботирди. Бўғиқ ириллади. Қани энди манови ярамас махлуқларни овлоқ жойда учратса-ю, бўғзига тиш ботириб, обдан хуморидан чиқса. У ҳар бир итни ўлдирганда қасоснинг тотли бир ҳиссини туярди. Бироқ бу лаҳзага етишиш мушкул, негаки, итлар ҳеч қачон осонликча тутқич бермасди. Боз устига, унинг қишлоқ оралаганини сезган одамлар варанглатиб ўқ узиб қоларди. Узоқдан туриб «тишлайдиган» бу яроғдан Ёлдор жуда чўчирди. У яна шуни яхши билардики, бу яроғ яйлоқ жойда хавфли, тоғда эса унинг ёмонлиги кам, истаган бир бута ёки харсанг жонига оро кириши мумкин. Эплаб яшиpина билсанг бўлди. Бунақа пайтда унинг ҳид билиш сезгиси

фавкулодда очилиб, ғаними қаерда ва қанча масофада гувранаяпти, барини билиб, англаб туради. Сездирмай узоклашишга ҳамиша улгуради. Бошқа жониворлар сингари ваҳимага тушмайди.

Итларга қирон келтираётган булса-да, қишлокда унинг жонига қасд қилувчи кимса йўқ эди. Ҳатто Эргаш боди ҳам бошда бу уйдан йироқ эди. Қачонки, Ёлдор шалпангкулок итини улдириб кетгандан сўнгтина, унинг мавжудлигини, шу атрофда ўралашиб юрганини ҳис қилди. Итимдан кейин навбат қўйларимга келади шекилли, бу ярамас қўрамни бўшатмагунча тинчимайдиганга ўхшайди, деган хаёлга борди. Бу етмагандек, Суюн чолнинг гапи ҳаммасидан ошиб тушди: «Азоб еган жондор ўша оламдан қасдини олмасдан қўймайди. Буни хаётда кўп кўрганман. Шунинг учун олди-ортингизга қараб юринг». Эргаш боди нописанд кулган булса-да, юрагига ҳадик оралаган. Унда аввалроқ ўзим тинчита қолай уни, дея енг шимариб ишга киришган.

Аммо Ёлдорни маҳв этиш осон эмасди. Эргаш боди шохида юрса, у баргида ҳаракатланарди. Ана шундай кунлардан бирида улар тасодифан тўқнаш келиб қолдилар. Эргаш боди бу сафар яроғсиз эди. Довонорти қишлоғини жанозага айтиб келаётганди. Ғанимлар Қилсуқмоқнинг юқори қисмида учрашдилар. Қилсуқмоқ азалдан Худо қарғаган жойлардан бири ҳисобланади. Пичоқда кесилгандек тик жарлик бетидаги бу сўқмоқ Довонорти қишлоғини водий билан боғлаб турувчи ягона йўл эди. Икки отлиқ базўр сиғарди бу йўлдан ҳали одам боласи йиқилиб ўлмаган. Унинг биринчи қурбони Эргаш боди бўлди.

Агар Эргаш боди сўқмоққа хиёл кечикиброқ етиб келганида ёхуд унинг ўрнида бошқа бир кимса бўлганида, фожиа юз бермаслиги аниқ эди. Негаки, ҳавода терчиган от ҳиди бурқсиб, туёқ товушлари эшитилган заҳотиёқ Ёлдор изига қайрилганди. Узун сўқмоқни илдам босиб ўтиб, ёнбағирликдаги арчазорга шўнғимоқчи эди. Уларни қоҳдан туртиб чиққан кизғиш харсанг ажратиб турарди. Аввал ғанимининг ҳидини олдими, ё қизиқиш устун чиқдими, ҳарҳолда жадал қуйига энаётган Ёлдор бирдан тўхтади. Бошини буриб, суворийнинг харсанг ортидан чиқиб келишини кута бошлади. Сергак тортган отини қичаб келаётган Эргаш бодига кўзи туш-

гач эса, беихтиёр ириллади. Унинг ўткир нигоҳи бир зумда кўп нарсани, яъни отнинг ҳуркаётгани-ю эгасининг бепарволигини, энг муҳими, эгар қошида ярок йўқлигини илғаб улгурганди. Ғаними бу сафар қуролсиз эди.Шунга қарамай, у, одатига хос, лўкиллаб қочмоққа тушди. Агар Эргаш бўди ўзи ва отга далда бериш учун «ҳайт!» деб қичқирмаганида, Ёлдор сўқмоқни адоклаб, арчазорга бекинмоқчи эди.

Эргаш бодининг ҳадик тўла бу ҳайқириғи ундаги эски аламларни қўзғаб юборди. Айниқса, қуйидаги манзара бор бўйича хотирасида жонланди.

Ўша куни ҳовли кимсасиз эди.

Ёлдор ини ёнида чўзилиб ётарди. Йўлдан ўтиб бораётган Эргаш бўди эшикда қулф кўргач тўхтайди. У ёнбу ён қараниб, хунук тиржаяди. Сўнг кетидан эргашиб келаётган шалпанғқулоқ итини Ёлдорга гиж-гижлайди. Ити ҳамлага ўтиш ўрнига унинг чотига сукилади. Бундан унинг қаҳри келади. Ғингшиётган итини боплаб бир тепади-да, Ёлдор томон юради. Йўл-йўлакай ерда ётган калтакни қўлига олади.

Ёлдор энди улғайган, кучга тўлган. Аввалгидек инига сукилмайди. Шум ниятда ўзига яқинлашаётган ғанимига иррилаганча пешвоз чиқади. Эргаш бодига худди шу нарса керак эди. Ҳали сенми менга ириллайдиган, дея қўлидаги калтакни итга солади. Аммо тезда калтагини олдириб қўйгач, тош қидиришга тушади. Бўйнидаги занжирни ўзини даражасида торткилаб, ўзига томон интилаётган Ёлдорни тошбўрон қилишдан бирор ҳузур топмагач, наридаги қўрадан узун калтак топиб чиқади. Бу орада ҳовли ҳангоматалаб болаларга тўлади. Ёлдор улар орасидан халоскорини беҳуда қидиради. Тийрак нигоҳли болани тополмагач, шалоқ сўзлар билан сўкинганча, ўзига калтак кўтарган ғанимига ташланади. Орада бўйнини сириб турган занжирига ҳам оғиз солиб кўради...

Агар қўшни чол аралашмаганида, бу иш не натижа билан якунланиши номаълум эди. Қўшни чол Ёлдорни аиб эмас, Толмас чолнинг ҳурмати учунгина орага тушди. Эргаш бодини ҳовлидан ҳайдаб солди.

Эргаш бўди сўкина-сўкина узоқлашаркан, Ёлдорнинг юрагида ўзга нисбатан қасос ўтини баттар алангалатгани ва бир кун келиб, бу ўтда ўзи куйиб адо бўли-

шидан бехабар эди. Қайтамга ўз қилмишидан ғоят мамнун эди.

Пайт топиб, жониворга тирғалишларини кейинчалик ҳам қўймади.

Мана энди, лукиллаб кетиб бораётган жойида кескин ортига бурилиб, важоҳатли бир тарзда йўлига кўндаланг бўлган Ёлдорнинг қаршисида танг аҳволда қолганди. Изига қайтай деса, тор сўқмоқдан отини ортга қайириш қийин. Боз устига, сакрамоққа шай турган йиртқич ҳар лаҳзада ҳамла қилиб қолиши мумкин. У ярғосиз чиққан ўзинием, айни шу кунда қазоси етган қўшнисиниям гўрига ғишт қаларкан, орада тезгина тубсизликка кўз ташлаб олди. Пастга қуласа, тариқдай сочилиб кетишини ўйлади. Бирдан бир қуроли қўлидаги қамчисини маҳкам чангаллади, рақибининг ҳаракатларини кузатаркан, унинг нигоҳига назари тушгач, юраги орқасига тортиб кетди. Ёвузона чақнаётган бу кўзларда узоқ ва илҳақ кутилган лаҳзага фавқулодда етишганда пайдо бўладиган шундай бир ифода мавжуд эдики, бу ҳолат ёвузликнинг ўзидан кўра минг чандон даҳшатлироқ эди.

Эргаш бодининг тагидаги от қўрқувдан титраб-қалтираб ортга тисарилларди. Кўзлари олайиб, бурун катаклари керилиб кетганди. Туёқлари остидан кўчган тош қуйига учарди. Айни тобда рўпарасидаги йиртқичдан кўра, остидаги отнинг талвасаси хавфлироқ эди. У ҳар сонияда жарга қулаши мумкин эди. Худди шуни сезгандай, Ёлдор олдинга сакради. От қаттиқ кишнаганча, ўзини ортга ташлади. Юганга ёпишган эгасининг барча уринишлари бесамар кетди. Шўрлик жонивор устидаги суворийси билан жарга қулади.

Қишлоқ аҳли бу фожиадан ниманидир сезгандек эса-да, Ёлдорни айбловчи топилмади. Қилсўқмоқнинг бўлгани шу - вақт-бевақт қурбонлик талаб қилиб туради. Ҳар йили бу сўқмоқдан нечталаб қўй-қўзилар йиқилиб ўлмайди дейсиз. Чўпонлар барига чидайди, юқори яйловга олиб чиқадиган бошқа йўл бўлмагач, чидамай қаёққа ҳам боришарди.

Ғаними жарга қулагандан сўнг, Ёлдор дарҳол сўқмоқни тарк этмади. Юз берган бу воқеадан ҳайрон бўлгандек, чўнқайган куйи жар лабида узоқ туриб қолди. Сўнг ўзининг мунгли қўшиғини бошлаб юборди. Тийрак кўзли болакайни қўмсаб, чўзиб-чўзиб ув тортди.

У болакайни унгида эмас, тушларида ҳам соғинарди. Яғринида унинг илиқ кафтини ҳис этиб, ғингшиб-ғингшиб қуярди ва уйғониб ўзини қуналғаларидан бирида қурарди.

Ёлдорнинг муқим ини йўқ эди. Қуналғалари эса сероб эди. Оёғини узатмоқ истаса, ўша қуналғалардан бирини танлаб, бахузур чўзиларди. Бу унга тутқунликдан одат бўлиб қолганди. Зеро, тутқунликда инидан ишончлироқ жойнинг ўзи йўқ эди. У ҳам ўзга жониворлардек, қуналғаларини сир тутарди. Чўзилмоқни истаса, аввалига обдан теваракни кузатар ва сўнггина ором учун ястанарди. Кўзи илинганда эса, гоҳ итларга таланаётганини, гоҳ болакайнинг силаб-сийпалаётганини туш кўрарди. Қисқаси, тутқунликдаги хотиралари уни мудом тинч қуймас, доимо таъқиб этгани этган эди. Болани қумсаган кезлари эса чўзиб ув тортар, сўнгсиз бу нидолар унинг дардли «достон»и — алам ва армонлари эди.

Ёлдор бу «достон»ни деярли ҳар тун куйларди. У ҳануз икки сарҳад ўртасида — кишилик дунёси билан ёввойи олам ўртасида сарсону саргардон кезинарди. Кишлоқни тарк этолмаганидек, ёввойи олам қуйнига ҳам тўла сингиб кетолмасди.

У қишлоқ итлари томонидан «кузатиб» қўйилган отлиқни лоқайд кузатаркан, у яқинлашавергач, ўзини панага тортди. Бунинг учун хиёлгина чапга сурилиш билан кифояланди, яъни совуқ шамолда чайқалиб, елкасини сийпалаётган бута новдалари орасига яхшилаб яширениб олди. Аммо қуйидаги сўқмоқ бўйлаб ҳорғин одимлаётган от барибир ҳидини сезди. Қулоқларини динг қилиб, кетма-кет пишқирди. Тайсалланди ва бу қилиғи учун серзарда суворий томонидан аччиқ қамчи билан сийланди. Отнинг баданига теккан зарбани Ёлдор ўз танида ҳис этгандек, ёмон тиришди. Тумшуғини оёқлари орасига суқиб, инграшнамо ғингшидя. Ҳайтовур, суворийга Худо инсоф бериб, отни қамчилашни бас қилди. Сўкиниш билан чекланди.

Ёлдорнинг назарида, одам боласининг турган битгани шу, салга қўлига эрк беради. Тутқунликда у буни кўп кузатган. Ўзининг хонлида сақланиши пегадир қўнчиликка унча ёқмас ва шу боис, бобо ва неваранинг кайфияти тез-тез бузилиб турарди. Бобо оламларнинг гап-сўзларига майллик билдирарди-ю, лекин қайсар не-

варасининг кўнглидан ўтолмасди. Шундай пайтларда гирдини ёмғир ювган супа лабига маҳзун чўкиб қоларди. Аксига олгандай, худди шу лаҳзада қура биқинида қантарилган кулбаст хангиникини тутиб қоларди. Қулоқни қоматга келтириб, ханграшга тушарди. Оқибат, чоя бор аламини ундан оларди. Халачўп билан роса саваларди.

Лекин у бирон марта ҳам Ёлдорга қотинмаган. Уни бошқалар уришган. Шунинг учунми, милтиқ овозидан ҳам кура, калтаклан кўпроқ чўчийди. Чўчийди-ю, бироқ қайтмайди...

* * *

Милтиқни елкага осиб, эрмак учун тоғма-тоғ санқиш бошқа-ю маълум бир жониворнинг изидан тушиш бошқалигини Сарвар биринчи кунёқ англаб етганди.

Одатда, ов кишига бир олам завқ бағишлайди. Бирор улжани қўлга киритсанг-киритмасанг, узэукун шу туйғу измида ҳаракатланасан. Хориш нелигини билмайсан. Бироқ мақсад аниқлик касб этса, бу ҳисни ортиқ туймайсан. Жонсарақланасан, пойлайсан, юрасан, қидирасан ва улжанг тутқич бермагани сари, фиғонинг кўкка урлаб, ғазаб отига минасан. Ов ўзининг одатий сир-синоатини йўқотиб, ута ёқимсиз бир юмушга айланганини сезасан.

Агар ўша куни Шойим йўғон билан гаров ўйнамаганида, Сарвар бу ишдан аллақачон воз кечган ва ҳатто ичган қасаминиям унутиб юборган буларди. Аслида барига бодилиги айблор. Шу феъли туфайли ҳамиша йўқ ердаги ғавғолар билан бошини оғритиб юради. Ўшандаям кутилмаганда бодилиги хуруж қилиб қолди. Пули билан мақтангиси келди. Аммо у кутган ҳодиса юз бермади. Қулидаги пулга қайрилиб қаровчи булмади. Сездики, овозидаги кибр оҳанги ёқмади уларга. Бундан хижолат тортмади, қайтамга ич-ичидан истехзоли кулди. Худди бир вақтлар уйида мардикорчилик қилган талаба йигитнинг устидан кулгандай кулди.

Ўшанда талаба йигит ғалати гап қилган. «Ака, хафа булманг-у, шу-у, сизларда ҳайрат етишмайди. Ҳамма нарсани аниқ улчам ва ҳолатда курасизлар. Болаларингиз эртакка, узингиз афсонага ишонмайсиз. Аниқлик руҳни улдиради, афсона эса руҳга чексиз парвоз бағиш-

лайди. Айни шу руҳ етишмайди сизда...» Сарвар истехзоли табассум билан чекланмаган, ўзича гап билан уэиб олган: «Афсонага ишонганингдан мардикорчилик қилиб юрибсан-да!» Талаба, сизга гапириш бефойда, дегандай бошини эгган, сўнг манглайини қашлаб, янги тушаётган қўшқанатли иморатга, ховлини кенгайтириш мақсадида чопиб ташланган дарахтларга, иккинчи қаватга олиб чиқадиган нақшинкор зинапояга берилиб гул чизаётган кекса устага бир-бир боқаркан, ўйчан нигохини яна уй эгасига қадаган. Ачинишини яширмаган. Бу ҳолатдан Сарвар ҳанг-манг туриб қолган. Қизиқ, юпун бир талаба унга ачиняптими?

Нима учун?

Бироқ бу хил майда-чуйдалар устида бош қотиришга кўникмагани учун сабабини сўрамаган. Назарида, бажариши лозим бўлган юмушлари шу қадар кўп эдики, бир лаҳзага чалғиши мумкин эмасдек эди. Лекин дард дегани ёмон экан, ҳар қандай орзу хавасинг ва бу йўлда тинимсиз елиб-югуришларинг бир чақага қиммат экан. Худди шуни сезгандай, табиб чол гапининг лўндасини айтди-қўйди.

— Жон керак бўлса, дардга беэътибор қараманг, — деди ортиқ эзмаланмай. — Манови дамламани канда қилмай ичиб туринг. Тоғдаги бодомзор ҳавосидан нафас олинг. Баҳор ёки ёзни кутиб турмай, ҳозироқ жўнанг! Худо хоҳласа ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетасиз.

Дўхтирлардан унча наф кўрмаган Сарвар табиб чолнинг айтганига кўнди. Таваккал дея тоққа келди. Келганда ҳам дардманд киши сифатида эмас, ярогини овчи ити Диккиқулоқ билан келди. Келибоқ шуни билдики, бу ерда қўй-қўзилар жуда арзон экан. Узоқ ўйлаб турмай, кишилардан бир талай жонлиқ харид қилди. Олганлари чоғроққина бир сурув бўлди. Агар томоғига жиндек яхши қаралса, ҳар бир жонлиғи шаҳарда бирга уч ташлаб турибди-да. Мана фойда қаерда!

Энди эса ўша «фойда» хавф остида қолганди. Ёлдорни айтилган муддатда тинчитмаса, сурувни кушқуллаб Шойим йўғонга топширишига тўғри келади. Агар ютса... Аммо ҳамма бало шундаки, Ёлдор деганлари анойи жониворлардан эмас экан. Хулонинг балоси, қидирганингда йўқолиб, қидирмаганингда қаршингдан чиқиб туради, худди калака қилаётгандай.

Бу етмагандек, окшомлари Ғуччи пакана ярасига туз сепгани сепган эди. Дердики, бугун уни утовлисойда кўрдим. Ўша куни Сарвар Тошлисойда тентиган булади. Эртаси умид билан утовлисойга борса, Ёлдорни бутунлай бошқа бир манзилда куришганини айтишади.

У Ғуччи пакана усталик билан қовурган этдан бир булагини оғзига соларкан, хулоби ошганиданми, иштахаси йуқолганини сезади. Шишадан узига арок қуяди.

— Эллик граммдан оширмайман дегандингиз-ку, ака, — дейди Ғуччи пакана унинг бу қилиғидан ажабланиб.

— Негадир юрагим сиқилиб кетаяпти, — дейди Сарвар нафсини тийишга тиришиб. — Шаҳарда буни яшиклаб ичардик.

— Шунинг учун ҳам товга даво қилдириб кеп ўтирибсиз-да...

Сарвар олдидаги арок тўла пиёлани истар-истамас нари суради. Ғуччи пакана худди шуни кутиб тургандай, пиёладагини лиққа ютади. Чапиллатиб эт чайнайди. Бугун сурувни яхши утлокда боққанини айтиб мақтанади. Эртанги режаларини билдиради. Сарварнинг эса қулоғига гап кирмайди. Унинг овкат ейишини хавасланиб кузатади. Бу темирниям ҳазм қилиб юборса керак, деб ўйлайди. Сунг хаёли яна Ёлдорга оғиб, кайфияти баттар тундлашади. Беихтиёр шишага қул чузади .

Мана шундай окшомлардан бирида Ғуччи пакана Ёлдорга хиёнат қилди. Унинг айрим тунлари Қоратепага келиб туришини оғзидан гуллаб қуйди. Атай эмас, шунчаки бефаросатлик қилди. Ҳолбуки, қишлоқ аҳли буни Сарвардан сир тутишганди. У эса оғзини тулдириб сотди. Барига Сарварнинг бури ҳақидаги айрим ҳангомаларига ишонмаслиги сабаб бўлди. Ўзига ортиқ даражада бино қуйган бу одамнинг осмонга қараб қах-қах отиши Ғуччи пакананинг нафсониятига тегди. Қизишиб, андак тутақиб, ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани сўзлаб берди. Ҳар икки гапнинг бирида, биз бандалар шу жонзорча эмасмиз, деб таъкидлаб турди.

Бола жон берган тунда Ғуччи пакана Толмас чолникида эди. Чол уни фақир ва хокисорлиги учун яхши кўрарди. Келса, иззатини киларди.

Ўша тунда Ёлдор каттиқ безовталанади. Ғингшийди, инграйди ва увлаб оламни бузади. Толмас чол ундан

йиртқичия занжирдан бўшатишини сўрайди. Майли, кетса кетсин, дейди. Бироқ занжирдан бўшатилган Ёлдор ҳеч қаёққа кетмайди. Ғуччи пакана кутганлек, тун қуйнига сингиб йўқолмайди. Тўғри бола ётган хонага кириб боради. Беморни тевараклаб ўтирганларни лол қолдириб, боланинг бош томонига ўтиб чўнқаяди. Юзига тўрмулганча туриб қолади.

Саҳарга яқин боланинг жони узилгач, уни уйдан ҳайдаб чиқардиларми ё ўзи кетдими, Ғуччи пакана буни эслаёлмайди. Аммо боланинг тобути ердан кўтарилиши олдидан яна ҳовлида пайдо бўлади. Сомонхона девори ёнида чўнқайиб, кўзларидан дув-дув ёш тўкади. Буни Ғуччи пакана кўрмаган, эшитган. У икки йигитни қаватига олиб қабр кавлагани кетганди. Дафн маросими пайтида Ёлдорни мозор яқинида кўргани чин. Жонивор эзгин бир ҳолатда кишиларнинг хатти-ҳаракатларини синчковлик билан кузатиб турган.

Қишлоқ аҳлининг юрагини ўртаган иккинчи ҳодиса сал кейин юз берди. Тупроқ йўлдан ғамгин одимлашаётган одамлар ортдан эшитилган ҳазин нидодан ажабланиб, ҳушёр тортишади. Бунақа пайтда ортга, Қоратепага қайрилиб қараш таомилга тўғри келмаса-да, ҳамма изига ўгирилишга мажбур бўлади. Қарашсаки, янги қабр бошида Ёдгор кўкка тумшуқ чўзганча, ҳазин ув тортмоқда. У шу қадар мунгли ув тортадики, юракнинг бардош бермоғи қийин эди.

Одамлар орасида боши эгик бораётган Толмас чол ортиқ чидаёлмайди. Ўкраб юборади. Қоратепада Ёлдор, тупроқ йўлда Толмас чол басма-бас «ув» тортмоққа тушадилар.

Ҳамма шошиб қолади.

Мижжалар ёшланади.

Толмас чолга қийин эди. Кимсасиз қолганди у. Ёлғиз ўғлидан ёлғиз ёдгор бўлмиш неварасидан жудо бўлган чол айтиб-айтиб йиғлайди: ҳалемай қаватингга бораман, кутгил мени, болам, болажоним, дея бўзлайди.

Ҳақиқатан у узоқ кутдирмади. Боланинг қирқи ўтиб-ўтмай, бу дунёни тарк этди.

Чол дафн қилинган кунием Ёлдор тун билан Қоратепада увлаб чиқди.

Ғуччи пакана бунинг барига гувоҳ эди. Ҳаммасини била туриб, Ёлдорнинг Қоратепага келиб туришини ет-

ти ёт бегонага айтиб қуйди. Сўнг эса шоша-пиша хатосини тўғрилашга уринди.

— Лекин Қоратепада ўқ отмайдилар. Гуноҳ бўлади!

Сарвар у тўлқинланиб ҳикоя қилган воқсани лоқайд эшитди. Аммо Ёлдорнинг Қоратепага келиб туришини эътиборидан қочирмади. Ғуччи пакананинг кейинги гапидан эса қутуриб бақириб юборди. Ғуччи пакана хокисор, бироқ анчагина ориятли эди.

— Нимага менга бақирасиз?! — деди кўзларини чақчайтириб. — Мен сизга хизматкор эмас, укаман! Сиздан ука сифатида илтимос қилаяпман. Отманг шуни! Юраверсин ўз майлида. Тўрт-беш итни ўлдирган билан қишлоқда кучук камайиб қолармиди. Эртан Шойим йўғоннинг олдига ўтаман. Гаровингдан кеч дейман! Ёлдор бизга бегона эмас дейман!

— Кечмаса-чи!

— Кечмаса, ўлдираман уни! — Ғуччи пакана муштини дўлайтириб, мастона чайқалади. — Аслида у одам эмас, ёшлигида гуноҳни кўп қилган дейишади. Ҳозир ҳам одам боласига қайишмайди. Тўғри сўзда туради, берган ваъдасини бажаради. Шунга қарамай, барибир инсон эмас у. Қачон қараманг, қовоғини осиб юради. Эртан бориб, гаровдан кеч, дейман! Кечмаганг ўлдираман дейман!

Сарвар қизлардан ҳеч омади чопмаган бу одамчанинг беҳуда чиранишларидан ичида куларкан, унинг попугини пасайтириш учун нозик гап қилди.

— Унда мен топган қиз ҳали-бери эрга теголмас экан-да.

— Нима деганингиз бу, ака? — Ғуччи пакана ҳушёр тортди.

— Гапингизга қараганда, уйланиш ниятингиз йўққа ўхшайди.

— Э, йўқ, эртагаёқ уйланишга тайёрман, — Ғуччи пакананинг овози қалтираб кетади. — Мен тенгилар учтўрт боланинг отаси бўлди! Мен юрибман итнинг орқа оёғи бўлиб. Бу ёғига бир акалик қилинг. Бутун умидим сиздан, акажон! Бу дунёдан хотин қучмай ўтиб кетмайлик.

— Мен сизга тушунмай қолдим, — Сарвар ажабланган киши бўлади. — Бир уйланаман дейсиз, бир Шойим йўғонни ўлдираман дейсиз, қайси бирига ишонай?

— Уни ўлдириш менга не зарил, кайфда одам нималар демайди, ака.

— Унда бу йўлда Ёлдорни қурбон қиламиз.

— Қандай қилиб?

— Қоратепада отиб ўлдирамиз.

— Эл нима дейди?

— Тунда биров билиб ўтирибдими?

— Гуноҳдан қўрқаман, ака!

— Мен отаман, сиз шунчаки ёнимда бўласиз. Тунда мозордан қўрқасизми?

— Ҳарҳолда...

— Мен ҳам қўрқаман!

— Ёрнинг васлига етишмоқ учун одам ҳеч нарсадан қайтмаслиги керак.

— Тўғриси, Ёлдорга ачинаяпман! — Ғуччи пакана хомуш тортади. — Кейинги кунларда ёмон ачинаяпман.

— Гаровда ютқизсам, ким менга ачинади?

— Ҳалитдан юрагим увушиб кетаяпти лекин...

— Жононга етишсангиз, ҳаммаси эсдан чиқиб кетади.

— Қиз-қиз деб тоза жонимни олаяпсиз!

— Жон оладиган ҳурлиқода улар, — Сарвар овозига сирли тус беради. — Битта эмас, унта жонни тикишга арзийди.

— Шунчалик зўрми?

Сарвар бу гапга эътибор бермаган киши бўлиб, иддао қилишга ўтади:

— Сиз эса Ёлдорга ачинаман дейсиз. Биз отмасак, эрта бир кун барибир бошқа биров ўлдириб кетади.

— Шунчалик зўрми, а, ака?! — Ғуччи пакана унинг гапига эътибор бермай, баттар типирчилайди.

— О-о! — Сарвар кўзларини юмиб, бошини сараксарак қилади. — Сутга чайилгандай бари. Танлаб-танлаб олаверасиз.

— Ўх-х, ўлиб қоламан ҳозир! — Ғуччи пакана қалтираб дастурхон четидаги шишани қўлига олади. — Юз грамм ичмасам, юрагим тарс ёрилиб кетади! Бари сутга чайилгандай денг?! Вой, аками-ей, сиз учун ундай жондорларнинг унтасини қурбон қилиб юборамиз! Сизгаям қуяйми? Озгина, кўп эмас, озгина. Эртан қаватингизда бўламан. Унинг қаердан кеп, қаерга кетишини яхши биламан. Доим боланинг қабри тепасига келиб кетади.

Тўғри айтасиз, биз отмасак, барибир бошқа биров ўлдиради. Шунинг учун кўзни чирт юмамиз! Кўзни чирт юмиб... Кейин эса уни иззат-икром билан кўмамиз!

— Ха, унга аза тутамиз, — Сарвар кафти билан қаншарини қаплаган бўлиб, мийиғида илжаяди.

Ғуччи пакана калака бўлаётганини сезмай, бу гапни қизғин маъқуллайди. Сўнг Ёлдор ҳақидаги гурунг яна қизларга уланиб, Сарвар йигитни энтиктирувчи ёлғонъяшиқ таассуротларга эрк беради. Ғуччи пакана эса болишни қучоқлаб, туни билан ухлаёлмай чиқади.

* * *

Маймоқнинг навбатдаги ташрифи бўлмаганида, Ёлдор бугун Қоратепага эниишни хаёлига ҳам келтирмаганди. Нега деганда, щусиз ҳам ташвишлари етиб ортарди. Пешинда Яшилдараорти бўрилар галасининг ҳидини олганидан бери, ўзини қўярга жой тополмай қолганди.

Мудом кўчиб юрувчи бу тўдани эски ғаними Бўзбўри бошқаради. Шарқдан қўзғалган изғирин олиб келган бу ҳидни туйган Ёлдор дастлаб таажжубланади. Кейин сергак тортади. Ҳаводаги исга қараб, гала аллақачон унга қарашли ҳудудга қадам қўйгани ва лаллайиб ўтираверса, улар янада ҳадларидан ошишлари мумкинлигини фаҳмлади. У бирдан қутуриб кетади. Тирноқларини ерга ботириб, ваҳшатли ириллайди. Бу билан қаноатланмай, арча танасини тимталайди. Сўнг арча тубига пешобини сочиб, шарққа интилади.

Ҳудуд учун кураш ҳеч қачон осон кечмаган. Ҳудуд эгаси ё ғолиб, ё мағлуб бўлиши керак. Шунингдек, учинчи йўли ҳам бор. Бу — хўрлик. Аммо хўрлик билан ўлим ораси ҳамиша бир одим. Ёлдор хўрлик қурбонига айланиб, хаётдан эрта кўз юмган жониворларни кўп кўрган. Ўзига қолса, хўрликдан ўлим минг марта афзал. Одатда, кучи танига сиғмайдиган ёвқур жониворлар доимо икки йўлдан бирини танлайди. Улар учун учинчи йўл йўқ.

У сойлардан сакраб, арчазорлардан қуюндай учиб, ҳудудининг шарқий чегараси ҳисобланмиш тор ялангликка етиб келганда, ҳануз ғазабдан қутурмоқда эди. Учраган қорани бурдалаш важоҳатида эди. У итлар ка-

би қахрга эрк бериб, бўриларга хос виқор ва совуққонликни бутунлай унутиб қўйганди. Бу яхшилик аломати эмасди. Негаки, ғазаб кучни киркиб, ақл-идрокка панд беради. Қонли тўқнашувларда эса куч қатори, идрок ҳамиша муҳим рол ўйнайди.

Бироқ бунда Ёлдорни кўпда айблаб бўлмасди.

У тутқунликда не балоларни бошидан кечирмади. Кимлар унинг ғашига тегмади. Ўтган ҳам қотинган, қайтган ҳам. Оқибат, у итлардек серзарда махлуққа айланганди. Итлардан фарқли жиҳати, кўрингган қорага ириллайвермайди. Инида тинчгина ётишни уйларди. Бироқ уни ўз ҳолига қўйишмасди. Эндигина баҳузур чўзилганда, бўйнидаги занжирнинг ташқарида қолган қисми шилдираб, кимдир уни тишга торта бошларди. У муроса илинжида аста ириллайди: «Тинчимга қўйсангчи!» Бунга жавобан эрмакталаб кимса баттар иршанглайди. Бўйнидаги тасма томоғини буға бошлагач, у таҳдидли ириллайди: «Чиқсам, чатоғингни чиқараман! Ғашимга тегма кўп!» Бу ифодани барча жониворлар, ҳатто энг калтафаҳм ит ҳам илғаши мумкин. Лекин одамзод ундаги маънони ҳеч қачон тушунмайди. Ёлдор инидан бошини чиқариши билан ура қочишнигина билади. Баъзилари ортиқ тирғалмай, дарров кета қолади. Айримлари эса наридан туриб тошбўрон қилишга тушади. Ёлдор тумшуғи, яғрини ва биқинига келиб тушаётган зарбдан чинакамига қутуради. Худди қопағон итлардек олға сапчийди. Бурдалаш қасдида тўлғонади.

Бу хил қотинишлар туфайли ундаги бўриларга хос табиий виқорга путур етганди. Итлардек жиззаки бир махлуққа айланганди. Аммо тинч пайтларида яна аслига қайтарди. Тунлари юлдуз тўла осмонга боққанча, ҳазин ва мунгли куйини бошлаб юборарди.

Бундай вақтларда у оламни унутарди. Хаёлан тоғларда эркин чопқиллаб юрарди.

Ҳолбуки, тоғларда эмин-эркин чопқиллаб юриш унга насиб этмаган. Кўз очиб кўргани оғзи тор, тўри кенг ўнгир бўлган. Ўнгирда ўзидан бўлак яна тўртта оға-иниси бор эди. Бари бир-биридан шўх эди. Еруғ оламга, яъни ташқи дунёга биринчи бўлиб у интилган. Кўзлари қуёш нуридан камашиб, бир зумга гаранг туриб қолган. Оламда ҳидлар кўплигини шунда англаган. Шабадада чайқалаётган бута новдасига, харсангтош устидан

йўрғалаб бораётган какликка лолу ҳайрон тикилиб турганида, қаердандир онаси пайдо бўлган. Елкасидан беозор тишлаб қоронғи инига олиб кирган. Онасининг бу ҳаракатида у таҳликага ўхшаш нимадир сезган. Айрим пайтларда ота бўрида ҳам шу нарсани ҳис этиш мумкин эди. Бу эса унинг жимитдек юрагида ташқи оламга нисбатан қизиқишини янада кучайтирарди. Хуллас, қуёшли оламни кўришга улгурган Ёлдор шу кундан эътиборан инида тинч ўтиролмай қолди. Бир куни ўнгирдан анча узоқлашиб кетди.

Оғзи қалин бута билан ихоталанган ўнгир қуюқ арчазор дўнгликда жойлашганди. Дўнглик пасти тошлоқ сайҳонлик бўлиб, сайҳонликдан сўнг яна арчазор бошланарди. Арчазорда ёввойи жониворлар юришидан ҳосил бўлган чалкаш сўқмоқлар сероб эди. Ёлдор ана шундай сўқмоқлардан бирига тушиб қолиб, пилдираганча боши оққан томонга кета бошлайди. Бу камлек, у йўлда какликлардан бирига алаҳсийди. Каклик қулоқлари диккайган бу беўхшов жониворни ҳийла ергача эргаштириб бориб, бирдан учади кетади. Ёлдор анкайганча қолаверади.

У адашиб қолганини кейин сезиб, ингшимоққа тушади. Тумшуқчасини олдинга чўзиб, таниш ва қадрдон ҳидларни қидиради. Онасининг илиққина кучоғини шу қадар қумсайдики, юраги ториққанидан зорли овозда ингиллаб юборади. Худди шу пайт ўнгир тарафда нимадир кетма-кет қарсиллайди. Сўнг ўлик сукунат чўкади. Қўрқувдан ўзини арча пайига урган Ёлдор тошдек қотади. Қимирласа яна нимадир юз берадигандек, ҳатто кўзларини очишдан ҳайиқади. Салдан сўнг гумбурлаган овоздан эса ўтакаси ёрилиш даражасига етади. Умрида эшитмаган бу садодан тоғлар қалдираб, арча танаси титраб кетганини сезади.

Даҳшатдан арча пайига қапишган Ёлдор шу созда қанча ётди билмайди. Лекин дунёда қўрқувдан ҳам кучлироқ шундай бир нарса бор эдики, у ҳар қандай тирик жонни ҳаракатлантирмасдан қўймасди. Бунинг оти очлик эди. У очликка тоқат қилолмай, биқинган жойидан аста чиқади. Дуч келган сўқмоққа тушиб, пилдираб кета бошлайди. Бир оздан сўнг шарпани сезиб, ўзини товатош панасига олади. Бироқ шарпа – Сафар уни аллақачон пайқаб улгурганди...

Мана шу тарзда Ёлдор тоғлардан айро тушади. Одам боласининг асирига айланади. Ота-онаси на ўнгирдаги оға-иниларининг тақдири не кечганидан бехабар қолаверади.

Аслида воқеа бундай бўлганди. Ўнгирдаги жониворларни пайқаб қолган чўпонлар катта бўриларни отиб ташлаб, уяни портлатиб юборишганди. Қуйидарада уралашиб юрган геологлар бир қўзи учун улардан портлатгичларини аямаган.

Шу тариқа, эсини таниб-танимай, унинг кўргани деворсиз ҳовли, ётоғи қўпол тахталардан нари-бери ясалган кенггина ин бўлди.

У тутқунликда зоҳиран ўзлигини йўқотгандай эса-да, ботинан аслича қолганди. Негаки, у ўз вақтида тоғларга даҳшат солган кекса бўри Оқтишнинг зурриёти эди. Унга ота бўрининг куч-қудрати, зийраклиги ва ёвқур табиати мерос бўлиб ўтганди. Шунинг учун Ёлдорнинг ичида доим бир қуюн ўйнарди. Бу қуюн уни тоғу тошларга ундар, кўнглида алоқсиз ва англарсиз туйғуларни уйғотарди. Ойсиз тунлари кўкка боқиб уларкан юрагида кечаётган бу ҳисларни тушунолмай гаранг бўларди. У кундузлари бир оз тинчланар, тунда эса бари яна қайтадан бошланарди.

У тунда бу оламга сиғмай қоларди.

Ёлдор тор ялангликка итдай ғазабкор важоҳатда етиб келаркан, табиий идрок барибир устуворлик қилди. Қаҳрга эрк бериб, катта хатога йўл қўйганини англаб етгандай, ҳайратли даражада осойишталик билан теваракни ўргана бошлади. Тўда бу ерда каттакон тунғизни тинчитиб, изига қайтмай, қўшни ҳудудга ўтиб кетганини тезда аниқлади. Ёлдор қўшни ҳудуд эгаси Кулбет бўрини яхши танийди. Чоғроқ тўдани бошқарадиган бу жониворнинг яхши одати, ўзгалар мулкига ҳадеганда суқилавермайди. Шунингдек, ўз ерига қадам қўйганларни аяб ўтирмайди. Бўзбўри тўдаси эса унинг акси, тоғ қолиб, кенг даштга ҳам энишади. Доим ҳаммадан дакки еб юришади.

Ёлдор йўқолиб улгурмаган ҳидлар орасидан Бўзбўрининг таниш исини учратмади. Бундан чиқди, тўдани ўзга бўри бошқармоқда эканда. Кўп ўтмай у бунга тўла амин бўлди. Нотаниш тўда бошлиғи кулранг харсанг сиртига ўз белгисини қолдириб кетган экан.

Белги, одатда, турлича маънони ифодалайди. Худудга даъвогарлик, тажовузкорлик, нописандлик ва хатто мазахли белгиларгача булади. Белгисига караб, жониворнинг кимларга кодирлигини аниклаш кийин. Аммо нописанд белги эгаси купинча ахмок, уйкаси йук жонивор булиб чикади. У тахминан мана шундай белги колдиради: «Хозирча шошиб турибман, лекин албатта кайтаман!» Хакикатдан у кайтади. Лекин то кайтгунча худуд эгасининг конига ташна килиб юборади.

Ёлдор харсанг сиртига боплаб уз жавоб белгисини колдирган булса-да, бундан кунгли тарикча таскин топмади. У яхши биладики, ракиби билан конли тукнашув юз бермагунча, халоват топиши мушкул. Аммо хамма гап шундаки, у билан качон учрашади?

Эртами ё индингами?

Балки бирор соатлардан сунгдир?

Ғолиб буладими ё мағлуб?

Айни шу мавхумлик Ёлдорни кийнаб юборганди. У кун буйи шунинг таъсирида юрди. Сунг суюкли масканларидан бири, кишлок якинидаги уша сийрак арчали дунгликда куним топди.

Худуди кенг булса-да, у буш вактининг куп кисмини мана шу дунгликда утказарди. Кишлокни коралаб ётарди. Бўзбури галасини довонортига кувиб, улкан худудга аллакачон эга чиккан эса-да, хануз кишлокдан узоклашиб кетолмасди. Кишлокка уз мулкидек карамаса-да, хадди сиғиб уни бемалол ораларди. Ораламаган тунлари кам буларди. Ораларкан, туткунлик даври утган ховлига албатта бош сукиб утарди. Эшик ва деразалари зич ёпик кимсасиз кулба теварагини узок айланарди. Боланинг изларини кумсаб, ичдан нола тортарди. Бу ерда хамма нарса уз холича сакланган, факат ини уғирлаб кетилганди. Ўғрилар бир тун эшик ва деразаларни хам купориб кетишмокчи булишган, бирок ховлида Ёлдорга дуч келишиб, жуфтакни ростлашган. Кишлокда, Ёлдор туни билан кулбани куриклаб чикаркан, деган гапни таркатишган. Бу гапга кимдир ишонди, кимдир йук, аммо текшириб курувчи бирор мард топилмади. Кишлок итлари эса унинг шарпасини илғаши билан ин-инларига уриб кетади. Хатто баъзида овоз чикаришга ярамайди.

Ёлдорнинг қишлоқ оралашидан бохабар кимсалар, унинг бу хил ташрифларини фавқулодда ходиса деб билишмайди. Уларнинг бирдан-бир билганлари, Ёлдор тутқунликдан халос бўлди-ю, қишлоққа ўзга бўрилар доримай қўйди. Бироқ бундан одамларни миннатдор деб бўлмасди. Улар учун Ёлдор шунчаки бир бўри ва муносабатлари ҳам шунга яраша эди: «Жонлор зоти ҳеч қачон кишига эл бўлмайди, ҳушёр турмасанг, кўзингни ўйиб кетиши мумкин». Ёлдорнинг эса бу гаплар билан иши йўқ, ёввойи олам қонунига бўйсуниб яшарди. У ёввойи оламга ҳуркак жонивор сифатида эмас, ёвқур бир махлуқот сифатида кириб келди. Бўзбўри унинг рафторида ўта хавфли бир рақибни кўради ва бошлаб таъзирини бериб қўйишни истайди. Бундан сал аввал бу ҳудуднинг ҳақиқий эгаси Яссибошнинг тавбасига таянтирганди. Яссибош бу ўлкага қанжиғи Оқсийна билан ҳукмронлик қиларди.

Агар Бўзбўри Оқсийнага дахл қилмаганида, Яссибош бу тизгинсиз тўдага рўбарў келиб ўтирмасди. Нари борса, одатдагидек, ўзини кўрмаганга оларди. Негаки, Бўзбўри тўдаси бирор ҳудуд этагини муқим тутмаган, нуқул кўчиб юрарди. Қиш чилласида даштга эниб, бу томонларда кун илиш олдидан пайдо бўларди. Баъзи йиллари эса даштни унутиб, Довонортида қишлаб қоларди. Бу энди дашт бўриларига қандай жониворнинг стакчилик қилишига боғлиқ эди. Қисқаси, Бўзбўри зўрлардан «калтак еб», бундайроқларни таноби тортиб юрадиган жонивор эди. Яссибошни шунчаки талабгина қўя қолмай, уни қанжиғига қўшиб, тоғнинг жанубий қисмидаги серқишлоқ ҳудуд томонга ҳайдади. Бироқ унинг бу зўравонлиги Ёлдорга ўтмади. Ёлдор хавфли рақиблигини бирпасда намойиш этиб, бутун тўдани тиркиратиб юборди. Кейинги учрашувда эса уларни бутунлай Довонортига суриб ташлади.

Ёлдор табиатан ўта зийрак ва эхтиёткор жонивор. Сиқалмаган рақиби олдида ҳеч қачон ҳаволаниб кетмайди. Айрим кезлари туйқусдан тутиб қоладиган итларга хос жиззаки феълини ҳисобга олмаганда, қолган пайт ҳар қандай вазиятда совуққон бўлишга тиришади. Ҳовлиқмайди. Рақибининг заиф жиҳатларини илғашга уринади. Биринчи бўлиб ҳужумга ташланмайди. Агар бунга зарурият туғилса, энг аввало тўдадаги «зўр»ларни саф-

дан чиқаришга ҳаракат қилади. Тўдада эса «зўр»лар унча кўп бўлмайди, битта ёки иккита. «Зўр» мағлубликка юз тутиши билан, қолганлари ўз-ўзидан тўзиб кетади.

У Бўзбўри тўдасини мана шу хилда пароканда қилганди.

Ҳозир эса бутун фикр-ўйи харсанг сиртига ўз белгисини қолдиришга журъат этган ўша нотаниш тўдабошида эди. У кун бўйи хаёлидан кетмай қолганди. Унинг Бўзбўрига нисбатан ёш ва бақувватлигини идрок этаётган бўлса-да, келбатини жонлантиролмай гаранг эди. Бунга гўё Маймоқнинг мавжудлиги халақит бераётгандек эди.

Ёлдор бу томонга келаётиб, Маймоқни Чуқурдараладаги бутазорда ғимирлаб юрганини кўрганди. Демак, у бугун тунда яна Қоратепага ўралашади. Ёлдор унинг қай тарафга йўналишига қарабоқ, мақсадини англайдиган бўлиб қолганди. Дейлик, агар Маймоқ Сувлидара ёхуд Яшилводий бўйлаб ҳаракатланса, уни фақат юқоридаги арчазорда учратиш мумкин. Белгиларини янгилаб, ҳудудини кўздан кечириш билан банд бўлади. Негаки, арчазор ўта нотинч сарҳад — Улкан айиқ томонидан тез-тез бузилиб туради... Қутирбулоқ йўналиши зирк тўла Айриирмоқ бўйларига олиб чиққандай, Туяқоя бағри ўзининг мазали ёнғоқлари билан Маймоқнинг диққатини тортади. Қишлоқ томон чўзилган узундан-узун, ваҳимали Чуқурдара бўйлаб қилинган сафари эса олмазорда қорин тўйдириш билан якунланади. Чуқурдарада турли мевалар унчалик сероб эмас, лекин тишга босгулик бирор емиш ҳамиша топилади. Агар истаса, созтупроқли ўнгирда бир оз оёқ узатиб олиши мумкин. Қолган ишларни эса тун қоронғисида бемалол эплайверади.

Ёлдор унинг бу ҳаракатини ўзича тушунади. Фақат Маймоқ аллақандай Бўзбўри эмас, ҳар тўқнашганда жуда ҳушёр бўлиш лозим. Акс ҳолда...

У Чуқурдарага туташ Бўрижарда Маймоқнинг шарпасини илғаганида, тун аллақачон яримлаганди. Ёлдор аста ўрнидан қўзғалди. Ҳузур қилиб, узоқ керишди. Сўнг эса аста йўртиб, Қоратепа томон йўлга тушди.

* * *

Ёлдор хавфли ҳид — инсон ва яроғ исини Коратепага етмасдан бурун сезди. Ёзда тупроғи уйнаб ётадиган Калтатепа ёқалаб бориб, Қоратепа этагидаги тошлоқда тўхтаркан, димоғига чалинган бу ҳиддан яғрин туклари ҳурпайганча туриб қолди. Аммо изига қайтмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Қайтага тошлар орасига чўзилиб ётиб олди. Тумшуғини олдинга чўзганча, теваракни обдан ўрганишга киришди. Ва бир оздан сўнг Қоратепанинг олмазорга туташ қисмида ажал яшириниглигини тўла англаб етди. Милтиқ иси — ажалдан дарак. Тоғда ундан чўчимайдиган жон зотининг ўзи йўқ. Ҳатто Маймоқдек кучли, анчайин сурбет жонивор ҳам яроғ ҳидини илғаши билан ювош тортиб, йўрғалаганча қорасини ўчиради. Ҳарҳолда милтиқ тутган кимсадан доимо узоқроқ юриш маъқуллигини тоғдаги барча жониворлар яхши билади.

Ажал ҳидининг кутилмаганда Қоратепада пайдо бўлиши дастлаб Ёлдорни чўчитди, сўнг таажжублантирди. Кейин эса қизиқтириб қўйди. Ахир шу пайтгача Қоратепада бу ҳидга ҳеч рўбару келмаганди-да. Бу сирнинг тагига етмоқ учун у кутишга қарор қилди. Билади-ки, одам боласининг бардоши узоққа чўзилмайди. Ҳадемай ўзидан огоҳ этади.

У тутқунликда одамзоднинг феълини хийла ўрганганди. Уни ўзига даҳшатли ғаним деб билмасди. Лекин яроғнинг йўриғи бўлак. Яроғ тутган одам... Эсласа, ҳануз танаси тиришади.

Толмас чолнинг ён қўшниси Улаш бир куни унга дабдурустдан милтиқ ўқталиб қолди. Кайфининг зўрлигидан зўрға оёқда турганлиги боис, биринчи отган ўқи тупроқни тўзғитиб юборди. Иккинчиси катакнинг чекка тахтасини учириб юборди. Учинчи ўқни узишга ўлгурмади. Шпакда аллақаердан келиб қолган Толмас чол унинг қўлидан милтиқни тортиб олди. Қулоқ чаккасига ўхшатиб бир тарсаки туширди.

— Э, ичмай ўл! — деб сўкди.

— Ичаман! — деди Улаш ёш боладай ҳиқиллаб. Шунингиз бор экан, ичаман ва яна ичаман!

— Бунинг сенга нима оғирлиги тушаяпти, аҳмоқ?

— Тунда увлаб кайфимни қочиряпти.

Аслида эса гап бутунлай бошқа томонда эди. Ҳамиша шиппакайф юрадиган бу банда бир кунмас бир кун Ёлдорга ем бўлишдан чўчирди. Унинг нимаси кўп, ичиши ва дуч келган ерда думалаб қолиши кўп. У мастликда Ёлдорнинг ёнида чўзилиб қолишидан қўрқарди. Икки бор бўлган. Икки сафар ҳам кўзини очиб, бошида Ёлдорни кўрган. Йиртқичнинг нигоҳида қаҳр ва қизиқишга қоришиқ ғалати бир жиддиятни пайқаган. Қўрқувдан иштонини ҳўллаб, ундан нари қочаркан, бўриларнинг кўз қарашлари итларникидан тубдан фарқ қилишини ўшанда билган.

У йўқ ердаги гаплар билан жониворга тирғалиб ўтирмаган. Шартта милтиққа ёпишиб қолган...

Ўшанда тасодиф туфайли муқаррар бир ўлимни четлашга муяссар бўлган Ёлдор ярог ва ўқ-дори ҳидини бир умрга эслаб қолган. Кейинчалик эса ўзининг мунгли кўнгли билан Улашни сўнгги манзилга узатиб қўйган.

У ҳеч вақт бу қадар ҳазин кўйламаганди.

Ёлдор қалин қор кечиб тўйдан қайтаётган Улашни бошида ириллаб қаршилаган. Аммо Улаш, кайфи зўрлигидан, уни пайқамаган. Чолнинг ҳовлисини кесиб ўта-ўта, ундан сал нарида гурсиллаб қулаган. Йиқиларкан, ўрнидан қайтиб қўзғалмаган. Гупиллаб ёғаётган қор бир зумда уни кўздан беркитган. Ана шундагина Ёлдор одатдан ташқари нимадир юз берганини ичдан ҳис қилган ва увлашга тушган. Бироқ тунда унинг ноласига эътибор берувчи кимса топилмаган.

Эртаси тушдан сўнг Улашнинг музлаб қолган жасадини қор тагидан топганлар, дастлаб Ёлдордан шубҳаланишган. Мурда танасида тиш изларини кўришмагачгина, совуқда қотиб қолганини фаҳмлашган. Бироқ юз берган бу фожиадан бутунлай эсини йўқотган Улашнинг шаллақи хотини эрининг ўлимига Ёлдорни айблор деб билган ва қарғаниб қишлоқни бошига кўтарган.

Бу воқеадан Ёлдорнинг англагани шу бўлдики, итлар кўринган қорага акиллагандай, одам боласиям йўқ-бор нарсага тирғалаверар экан. Агар эси бутун турт-беш йигит Толмас чолнинг тарафини олмаганда, Ёлдорнинг ҳолига маймунлар йиғлаши аниқ эди. Мурда бир четда қолиб, оломон унга хезланган. Бунинг бошида Эр-

гаш бўди турган. Қачонки, йигитлардан бири, агар ҳадеб сакраверсангиз, Томлисойдан сигир ўғирлаганингизни ҳаммага айтаман, дея шипшигандан сўнггина уни учган.

Ўша тун одамларнинг ғала-ғовуридан қаттиқ юрак олдириб қуйган Ёлдор қишлоқ оралаган жинсдошларини жуда яқиндан кўрган. Қутқаринглар мени, дея зорли ғингшиган. Яссибош килт этмаган, ҳадик ва адоватла безрайиб тураверган. Аммо урғочи бўри Оқсийна негадир анча ройиш билдирган, ҳатто берироқ келишга журъат этган. Ёлдорга, унинг бўйнидаги занжирга, қунқайган катакка ҳайрон-ҳайрон боққан. Агар халақит беришмаганда, келиб искалашишиям мумкин эди. Бироқ тўсатдан кулба эшигини очган Толмас чол барча ишнинг белига тепган. Уларни чўчитиб юборган.

Шундан кейин, орадан анча вақт ўтиб, улар Қоратоғнинг белида қайта учрашдилар. Аммо энди Ёлдор бир пайтлар зорли-зорли ғингшиган чорасиз тутқун эмас, Бўзбўри галасини қувиб, улкан ҳудудга эга чиққан, янада авжқроғи, узоқ кутилган озодликдан маст юрган ёвқур бир жонивор эди.

Ўша куни у ҳеч бир сабабсиз, Яссибошни таппа босиб талаган. Холбуки, Яссибош ортиқча бирор ҳаракат қилмаганди. Бор-йўқ айби, Қоратоғ ёқалаб кета-кета, Бўзбўрига бой берган қадрдон ҳулуди сарҳадида бир зумга тўхтагани ва билиб-билмай салгина ичкарилагани эди. У ғуссага берилиб, Ёлдорнинг пайдо бўлганини пайқамай қолганди.

Оқсийнанинг назарида, шу куни Ёлдор кучи ва келбатига яраша иш тутмади. Яссибошдек ўртамиёна жониворга бу даражада қутуриб ташланиш шарт эмасди. Биргина дўқнинг ўзи кифоя эди. Яссибош шундоқса у билан ёқалашиб ўтирмас, дарҳол қорасини учирарди. Негаки, шусиз ҳам унинг аҳволи анча хароб, қуйминчини ялаб ўтган ўқдан қаттиқ азият чекиб юрганди.

Оқсийна арча ёнида ғудайиб қолган Ёлдорга қарай-қарай, Яссибошнинг ортидан лўкиллаб бораркан, бирдан уни таниб қолди. Ия, бу тутқундаги бўри-ку! Зўрликка зўракан-у, лекин жуда тезоб ва беодоб экан. Бу борада Оқсийна ҳақ эди. Ҳали-ҳануз ёввойи оламга тўла сингишиб кетолмаган Ёлдор, тез-тез қуюшқондан чиқиб, «тарбиясиз»лигини бот-бот намойиш этиб турар-

ди. Акс ҳолда Бўзбуридек жиддий рақибни совуққонлик билан енга билган Елдордек жонивор аллақандай Яссибошни итдай талаб ўтирармиди. Бу эса унинг тутқунлик асоратларидан ҳали тула қутула олмаганидан дарак берарди.

Эндиликда Ёлдор бу ноxуш одатлардан деярли сокит бўлган, ўтмишидан эса сабр-тоқатнигина ўзига мерос қилиб олганди. Шунинг учун ҳам тошлар орасига беҳузур жойлашиб, Қоратепада яширинган сирни тагига етиш илинжида эди. Бу юмушга бутун диққатини қаратганиданми, Маймоқнинг Қоратепага етиб келганини пайқамай қолди. Пайқаган вақтда эса, Маймоқ тумшуғини олдинга чўзганча ҳаводан ҳид олаётганди. Ана, у хавфни дарров илғади. Бир зум ханг-манг бўлиб тургандан сўнг, тезгина изига қайрилди-да, ортига қарамай, жадал жўнаб қолди.

Маймоқнинг қораси ўчгач, Ёлдор енгил тортди. Хайрият, бугун у билан ёқалашиб юрмайдиган бўлди. У яна Қоратепа томонга ўгирилди. Бир муддатдан сўнг ҳаводаги ҳиднинг тебранганини сезди. Кўп ўтмай Қоратепадан тошлоқ тарафга қайрилган йўлда икки кўланкани кўрди. Йўл тошлоқни ёнлаб келиб ясси тепаликка урларди.

Ёлдор чекинмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Худди бир пайтлар ини турига бикингандай, ерга янада маҳкам қапишди. У ўз тажрибасидан шуни яхши билардики, одам боласи ҳид олмайди, ҳаракатсиз қораниям илғаши қийин. Шу боис, у ортиқча таҳликага тушмай, кўланкаларни кузатишда давом этди.

— Буйтиблар сарсон юргандан кура, қошқон кўйиган маъқул, ака, — дерди кўланкалардан бири — Ғуччи пакана совуқдан тишлари тақиллаб. — Қайтамга уйқудан қолдик.

— Келади дегансиз... — дерди Сарвар норози тўнғиллаб. — Қор ёғиб берса зўр бўларди-да, изидан бирпасда топардим.

— Изига тушганингиз билан. . — Ғуччи пакана чайналди. — Лекин ҳавода қорнинг заҳри бор. Совуқни қаранг! Тешиб юборай дейди.

Улар гангур-гунгур сўзлашганча Яссипепа ортида кўздан ғойиб бўлишди. Ёлдорни ташвишга солган ажал ҳидиниям ўзлари билан бирга олиб кетишди.

У ўрнидан қўзғалишга ошиқмади. Узала тушиб ётган жойида бақувват панжаларини олдинга чўзиб, обдан керишди. Сўнг илдам оёққа қалқиб, Қоратепа томон йўналди. Таниш сукмоқдан қабрлар оралаб бораркан, йўлда Маймоқнинг эски тезагига дуч келиб, аста ириллаб қўйди.

Боланинг дўппайган қабрига етганда, бутунлай хотиржам тортганди. Бироқ хотиржамлиги тезда таажжуб билан алмашинди. Бояги кимсалар ҳили қабрнинг шундоққина биқинига ўтириб қолганди. Аччиқ изғирин уни учиришга улгурмаганди.

Ёллор қабр теварагини норози айланаркан, ўша таниш ғусса — айрилиқ ҳисси яна юрагини чулғаб олди. Инграниб ғингшиди. Бу хил ғингшиши кўпинча маҳзун нолага айланиб кетарди.

Ҳозир ҳам шундай бўлди.

* * *

— Ана келди, ака!

Эндигина ўринга чўзилган Ғуччи пакана устидаги кўрпани улоқтириб ташлаб, туриб ўтирди. Сўнг гапи тўғри чиққанидан хурсанд бўлгандай, кўшиб қўйди:

— Айтдим-ку, келади деб!

— Балки итдир, — Сарвар ишонқирамай, дераза ортидаги қоронғиликка тикилди. — Баъзан итлар ҳам мана шундай овоз чиқаради.

— Жондорнинг овозини итникидан фарқлаёлмай ўлибманми, ака!

— Аниқ шу деб ўйлайсизми?

— Эмасамчи! — Ғуччи пакана унга норозиланиб қараб қўяди. — У боракан, бу томонларга бошқа жондор дориёлмайди. Дориб ҳам кўрсин! Аммо-лекин ёмон вафодор чиқди бу! Қаранг, ҳалиям боланинг дардида куйиб юрибди. Овози юракни эзади! Ўлдиришга одамнинг қўлиям бормайди. Балки... а, ака?! Нима дейсиз?

— Айтдим-ку, анову туркй совуқ аканг гаровдан воз кечса, унга ортиқ хусуматим йўқ, деб.

— Йўқ-ўқ, у гаровдан воз кечмайди.

— Унда қандай йўл билан бўлмасин уни тинчитишимиз керак.

— Шойим йўғонними?

— Уф-ф...

— Тушундим, ака, тушундим, — Ғуччи пакананинг боши шалвираб тушди. — Эртан ўзим сизга қопқон топиб бераман. Узунқулнинг бевасида бир талайи бор. Эридан қолган. Ота томондан озгина қариндошлигимиз бор, йўқ демаса керак. Аммо-лекин сизни акам деганимда, Елдорнинг яқинига йўлатмасдим. Бой бўлганимда, унинг хунини ўзим сотиб олардим. Афсус, қўлим калта-да.

Бу гаплар Сарварга малол келса-да, қилт этмади. Негаки, Ғуччи пакана керакли одам. Араэлаб кетса, қўйлари қаровсиз қолади. Қишлоқ одамларининг териси юпқалигини келган кунинёқ билган. Содда кўринишса-да, гап кўтаришлари қийин. Бу ҳол Ғуччи паканага ҳам бегона эмас. Шунинг учун доим яхши гапиришга тиришади, йўқ ердаги қизларни ўйлаб топади. Ғуччи пакана барига ишонади. Сарвар эса ичдан кулади: «Сулувга ҳавасинг кетмай ўл, аввал ўзингга бундай қарасанг-чи!» Бироқ Ғуччи паканани унчалик овсар деб бўлмайди, минг ҳаяжонга тушмасин, баъзан хижолатдан манглай қашлаб дейди:

— Бу... айтган қизларингизни бари бўйчан экан, шу... ўзимизга ўхшаган майдароғи йўқми, а, ака?

— Бор, — дейди Сарвар ишонч билан. — Турли сурти, турли маркасидан бор. Танлаб-танлаб олаверасиз. Сиз фақат чорвага яхши қарасангиз бўлди.

— Бундан сира ғам еманг, ака, — Ғуччи пакана дағал кафтларини олдинга чўзади. — Менинг қўлларим баракали! Менинг қўлимда қўйларингиз тез семиради.

— Яшанг, укам, яшанг!

— Шаҳарга тушган кезларим, йўл бўйидаги чойхонада ўтириб, қизларни томоша қиламан, — Ғуччи пакана негадир андак маъюсланади. — Кўзимни куйдириб, ҳар қизлар ўтади, ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа, нима еб, нима ичаётганимни ҳам билмай қоламан. Шундай пайтда мени майда қилиб туққан онамдан ёмон хафа бўп кетаман. Туғиб нима қилардингиз деймон... ичимда

— Онадан хафа бўлиш яхши эмас, — Сарвар норози қош чимирган бўлади. — Бу ишда онанинг ҳеч бир айби йўқ. Иккинчидан, бўй-бастга бу ерда қарашаркан, шаҳарда бунинг унча аҳамияти йўқ. Муҳими, юрак тоза бўлиши керак.

— Тоза-тоза! — Ғуччи пакана ошиғич эътироф этади. — Юрак топ-тоза! Лекин бизди қишлоқ одамларининг юрак билан унча ишлари йўқ. Шунисига куяман мен. Тунов йили майдароқ бир қизга оғиз солдим. Нима дебди денг?

Нима дебди?

— Э, айтгилиги йўқ, ака.

— Айтинг-айтинг.

— Паканага теккинча, итга тегаман дебди.

Бўшлик қилсиз-да.

— Тегмайман деса, зўрламайсиз-ку.

Гоҳида зўрлаш ҳам керак.

— Кейин мени хели-хишти тинч қўяр...

Сарварнинг унга раҳми келади. Яхшилик қилиб, бирорта қари қизга уйлантириб қўйсаммикин дейди. Бироқ бундан ўзига ҳеч бир наф етмаслигини ўйлаб, тезда фикридан қайтади. У нафи йўқ юмушни жинидан ёмон кўради. Ғуччи пакана эса ҳозирча арзон ишчи кучи сифатида керак. Эртага уни ҳатто эслаб ҳам ўтирмайди. Ваъдалар нима, қуруқ сўз, айтилиши билан кетади ҳавога сингиб. Уни на тутиб бўлади, на бошқа қилиб.

Шунга қарамай, Ғуччи пакананинг ўта хокисорлигига баъзида унинг жуда ҳаваси келади. Кўзига у муаммосиз одам бўлиб кўринади. У чўпчакларга ишонади, барча нарсадан фақат яхшилик кидиради. Ҳатто қўшнисининг сигири туғсаям ўзида йўқ қувонади. Сарварга эса бу хислар ёт. Кўнгли ҳамиша нимадандир дилгир. Пули кўпнинг ташвиши мул, дея ўзини овутмоққа уриниса-да, чин дилдан қувона билмаслигидан гоҳида хуноб бўлиб кетади. Ўшанда негадир ҳамиша мардикор йигитни эслайди. Унинг аччиқ гапларидан маъно қидиради. Эсида, қурдираётган иморатига ҳамманинг ҳаваси келган, ҳамма мақтаган, фақат ўшгина шинак бузмаган, ўткинчи ҳавас қуллари, дея ғудранган. Охири у мардикор йигитни хайдаб солган. Пулидан сиқиб, жаҳлини чиқармоқчи бўлган. Аммо у ғазабланмаган, қуллардан хафа бўлиш йўқ, дея кетган-борган. Кейин эшитса, у шоир экан. Шеърларидан ўқиб, уста шўрликни кўп хуноб қилар экан.

«Қул» дея, у нимани назарда тутган, бу нарса Сарвар учун ҳануз қоронғи. Буни, юпуннинг бодилиги, деб ўйлайди.

У Ғуччи пакананинг хуррагига қулоқ тутиб, қоронғилик қўйнига тикилиб ётаркан, дилгирлик сабабини дардлан қидиради. Шу дарди туфайли тоғу тошлар орасида сарсон юрганию турки совуқ Шойим йўғонга дуч келганини ўйлади. Бу ёққа келишни маслаҳат берган табиб чолнинг гўрига энди ғишт қалай бошлаганида, касали борган сари камроқ безовта қилаётгани ёдига тушиб қолди. Буни қарангки, Ёлдор билан андармон бўлиб, дардиниям эсидан чиқариб юборибди. Наҳотки тузаляпти?! Агар ўртада сурув масаласи кўндаланг турмаганида, шу тобда ўзини қанчалик бахтиёр ҳис этарди-я! Минг афсуски, суруадан айрилиб қолиш эҳтимоли, ундаги бу туйғу юзига соя ташлаб турарди.

У ётган жойида безовта тўлғонди. Йўқ, сурувни бермоқ, жон бермоқдан юз карра ёмон. Қандай бўлмасин Ёлдорни тинчитиши лозим. Акс ҳолда бир умр куйиб ўтади. Мол аччиғи — жон аччиғи деб бекорга айтишмаган.

* * *

Қўшни ҳудуд бўрилари мулкига дахл қилганидан бери Ёлдор тинчини йўқотганди. Бурун бутун ҳудудини уч-тўрт кунда бир, жуда нари борса, ҳафтада икки бор айланиб чиқадиган жонивор Қоратепадан қайтиши билан шу юмушга унналди.

У ҳудудини айланиб, зарур жойлардаги белгиларни янгилаб чиқаркан, қўшни тўда қайта бош суқмаганини сезди. Аммо бундан унинг кўнгли тинчиб қолмади. Негаки, тўдабоши шунчаки жиғига тегмоқ истаса, бу қилиғини такрор намойиш этарди. Тоғда бу хил ҳодисалар кўп учрайди. Айрим китмир жониворлар ҳудуд эгасининг кўзига ташланмаслан чегарани бузиб юради. Бироқ кучига ишонган тўда кўпда китмирликни ўзига эп кўрмайди. Демак, писписанд белги қолдиришга ҳадди сиққан етакчи бўри қандайдир шумликни ўйлаган.

Ёлдор Сўқиркояда узоқ туриб қолди. Теварақдан кўз узмай, димоғига чалинган ҳар бир ҳидни илғашга, ўрганишга тиришди. Ёлғизлиги хор қилгандай, негадир аламли ғингшиди. Яқинда ўзига ройиш билдириб, ғалати қийшанглаб кетган Оқсийнани қўмсаётганини сезиб, бундан ғоят ажабланди. Чунки бу туйғу унга ёт эди. Илгари ўзга жинсдошни ҳеч ўйламаганди.

У руҳида қандайдир ўзгариш юз бераётганини ҳис этиб, дардманд оҳангда увлаб юборди. Аммо бу йўқлов эмасди. Юраги тубидан ихтиёрсиз ҳолатда юзага қалқиётган туйғуларни идрок этмоққа ожиз қолган жоннинг фиғони эди.

У Оқсийнани ўн кунча бурун яна учратганди. Мулкнинг шимоли-шарқий қисмидаги Кўксув бўйларини кўздан кечираётиб, яшин урган арча ёнида тўхтаганди. Кўксув жониворларнинг серқатнов жойи бўлиб, ўтган-қайтган ҳайвонлар арча танасида ўз белгиларини қолдириб кетарди. Ёлдор ўз белгисини янгилашдан аввал арча теварагини гир айланиб ҳид олар, яъни нима келиб, нима кетганини обдон ўрганарди. У эндигина шу юмушга уннаганида қўшни ҳududдаги зирк буталари орасидан қандайдир жониворнинг ўзига тикилиб турганини пайқади. Шамол тескари эсиб, ис олмоқнинг имкони йўқлигидан унинг ғаши келди. Ўша томонга хушёр боқди. Кўзи илғагани Яссибош бўлди.

Танидан дарди ариб, қайта кучга тўлган Яссибошнинг нигоҳи тўла адоват бўлса-да, нимадандир ҳануз иккиланаётгани шундоққина сезилиб турарди. Чамаси бетлашишга журъати етмаётган эди. Бироқ ҳудуд уники, ортиқ сусткашлик ҳамиша ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Худди шуни сезгандай, у буталар орасидан чиқиб, тошлоқ майдонга келиб чўнқайди. Бу томонга фақат улигимнигина босиб ўтасан дегандай, ғудайиб туриб олди. Бу билан, яъниким, вазиятни тўғри баҳолай олмаганидан, у жиддий хатога йўл қўйган. Ғанимга илдан бурун рўбарў келганди. Ҳолбуки, Ёлдор томонидан ҳозирча ҳеч бир ортиқча ҳатти-ҳаракат сезилмасди. Лекин вазият шу қадар қалтис эдики, учқундан аланга чиқиб кетиши ҳеч гап эмасди. Бунинг учун Яссибошнинг биргина таҳдиди, ириллаши кифоя эди. Ўз навбатида, Яссибошни ҳам кўпда айблаб бўлмасди. У ҳудуд талашишлардан шу қадар юрак олдириб қўйгандики, оқибат, қўрққан олдин мушт кўтарар қабилида аввалроқ ўзи майдонга чиқиб қўя қолганди.

Яссибошнинг бахтига Ёлдор уни менсимади. Виқорли бир қараш билан чекланиб, арча танасида қолдирилган белгиларни «ўқиш»га тутинди.

Айни шу пайтда оқиш харсанг ортидан пайдо бўлган Оқсийнага Ёлдорнинг бу сокинлиги жуда ёқиб кетди. У

илгариги жиззаки йиртқичга сира ухшамасди. Улғайиб, янада ҳайбатли тус олибди. Ҳаракатлари шу қадар узига ярашардики, Оқсийна бир зум маҳлиё туриб қолди. Кейин тумшуғи билан Яссибошни турткилаб нари ҳайдай бошлади. Орада Ёлдорга кишн билмас кийшанглаб қараб қуйди.

Оқсийнанинг кийшанглашлари Ёлдорнинг назаридан четда қолмади. Бироқ бу нарса арча танасига белги қуйишига халақит бермади. Бундан Оқсийна қаттиқ оғринди. Аламидан увлаб юборай деди. Йулига тихирлик қилиб, майдонни тарк этишга ошиқмаётган Яссибошнинг яғринидан ғарчча тишлаб, уни олдига солиб ҳайдади. Бутазорга шунғий-шунғий бирровгина ортига угирилди. Ёлдор унинг кузларида жамланган араз, нафрат ва меҳрнинг қоришиқ ифодасини куриб, ҳайрати баттар ошди.

Агар Маймоқнинг укириги халақит бермаганида, Ёлдор англарсиз туйғулар исканжасида қанча турарди, Худо билади. Айиқнинг таҳликали букириши унинг хаёлини тариқдай сочиб юборди.

У сергак тортди.

Маймоқнинг овози Суқирқоя ортидаги сойликдан келарди. Ўкиригида ғазабдан кура қурқув ва ночорлик оҳанги кучлироқ эди.

Ёлдор воқеани тез фаҳмлади ва аста ириллаб қуйди.

Шу кунларда Маймоқнинг аҳволи анча чатоқ эди. Унинг ҳудудига Улкан айиқ тажовуз қилмоқда эди. Бир ҳафтадирки, улар мушук-сичқон уйнашарди. Маймоқ заифлиги боис, ғанимига қарши чиқишга журъати етмай, пўписадан нарига утмас, уз навбатида, Қоялитоғлар водийсининг ҳукмдори булмиш Улкан айиқ бу ҳудудни тула эгаллашга унчалик ошиқмас, гуё Маймоқнинг силласини қуритмоққа аҳд қилгандай, ҳозирча дам-балам пайдо булиш билан чекланмоқда эди.

Ёлдор ҳадик ва қизиқиш билан сойликка энаркан, қизиқ манзаранинг устидан чиқди. Улкан айиқ мухолифлаги қуюқ бутазорда бамайлихотир кавшаниб юрар, Маймоқ эса анча берида, ҳар лаҳзада қочмоққа шай ҳолда, укириб турарди. Афтидан, унинг букиришлари Улкан айиққа чивин чакканчалик таъсир этмаётган эди.

Унинг ҳаракати Ёлдорнинг ҳам ғашига тегди. У худди шу сойликда Буйбури билан қаттиқ олишганди. Бу

воқеа эсига тушдими ё эгалик ҳисси устуворлик қилдими, ириллаб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Таҳлилдан йироқ, шунчаки қизғаниш ҳисси остидаги нидо эди бу. Аммо бу нарса Улкан айиққа ғалати таъсир қилди. У ханг-манг бўлиб теваракка кўз солди ва кўрдики, аллақандай бир бўри Маймоқнинг ёнини олиб, ириллаб турибди. Бу эса жониворлар ҳаётида камдан-кам учрайдиган ҳодиса эди. Ҳудуд, одатда, ҳамжинс ҳайвонлар ўртасида талаш бўлади. Бошқа турдаги жониворлар бу можарога аралашмайди.

Агар бу ҳол Қоялитоғлар водийсида юз берганида, Улкан айиқ ғазабдан қутурган, уларга ташланган, тутса тириклайин еб-ютган бўларди. Аммо у бегона ҳудудда, ёввойи жониворлар ичдан бўйсунадиган қонун — ҳақлик ва ноҳақлик туйғуси измида эди. Бир оз иккиланишдан сўнг, ноҳақлигини сезиш туйғуси барибир устунлик қилди. У ўкираётган Маймоғу, ириллаётган Ёлдорга таажжубла бир-бир боқиб, ошиқмай буталорни тарк эта бошлади. Бундан ботирланган Маймоқ бир неча одим илгарилади. Ундан ортиғига ботинолмади. Ғанимини учакиштириб қўйишдан қўрқди.

Ёлдор эса Улкан айиқ кетиши билан тинчланди. Маймоқ томонга қараб қўйишниям лозим топмай, ёнбағирлик бўйлаб йўртиб кетди. Шунингдек, Маймоқ ҳам унга эътибор бериб ўтирмади. Нега деганда, юзага келган бу ҳодиса иттифоқлик белгиси эмасди. Ҳар қайсиси ўзини мулк эгаси сифатида билиб, қўлларидан келганча уни ҳимоя қилишга тиришганди, холос.

Ёлдор Сарвар томонидан қўйилган биринчи қопқонга Ичаксойда рўбару келди. У хатарнинг мавжудлигини яқинлашмаёқ исидан сезганди. Бироқ бу нарса олға юришига монелик қилмади. Қопқон ингичка сўқмоққа ўта нуноқлик билан ўрнатилган экан. Устига озгина хас сочилган нам тупроқ остидан темир, ҳўрак ва одам иси гупуриб турарди.

У чўнқайган қуйи, хавфли майдончани обдан кўздан кечирди. Ора-орада теваракка назар солишниям унутмади. Кейин ажал билан ўйнашгиси келгандай, қопқон тепасидан сакраб ўтди. Сўнг яна ортга сапчиди. Бу қилиғи ўзига ёққандай, бирпас котиб турди-да, тўсатдан шартта ортига ўгирилиб, орқа панжалари қопқон устига тош ва тупроқ соча бошлади. Кутгани бўлди. Тупроқ ва

хасларни туэғитиб, қопқон қисқичлари қарсиллаб ёпилди. Бундан ўзи ҳам чўчиб кетди.

У қопқонга илк бор туткунликдан халос топган кунлари дуч келганди. Бўрикалла тизмасига туташ водийда тўнғиз боласига кўзи тушганида, ич-ичидан яйраб кетади. Тўнғиз боласи чийиллар, ҳар ён талпинар, лекин ҳеч нари кетолмасди. Бу синоатдан аввалига у ҳайрон бўлади. Сўнг тумшуқ ялаб, олдинга интилади. Аммо чакалакзордан чиқишга улгурмай, қарши томондан келаётган овчига назари тушади. Чакалакзорда қолиб, воқеанинг давомини кузатади.

Афтини малла соқол қоплаган овчи иопни чўзиб ўтирмайди. Туткундаги жониворни отиб ўлдиради-да, қопқонни қайта ўрнатиб кетади.

Овчи арчалар орасида кўздан ғойиб бўлгач, Ёлдор бекинган жойидан чиқади. Темир ва яна алламбалолар ҳиди муаллақ туриб қолган жойга аста яқинлашади. У чўнқайиб искаланади, ербағирлаб ётиб искаланади, у ён-бу ён юриб искаланади. Одамзоддан ҳайиқмайдиган жонивор темир исидан чўчийди. Димоғини қитиқлаётган хуракнинг хушбўй ҳиди ортида қандайдир хатар яширинганини сезади. Нималигини англаёлмай, бошни қотади.

Агар шу тобда улоқдан эшак минган чол кўринмаганда, Ёлдорнинг қопқонга тушиши аниқ эди. Хуракнинг хушбўй ҳиди бутун фикр-зикрини ўғирлаб қўйганди. Бахтига чол келиб қолиб, у тағин чакалакзорга бикинишга мажбур бўлди. Чолнинг бўшангина ити ҳидни сезиб, олдинга ўтади. Искаланиб қопқонга яқинлашади ва тўсатдан ванғиллаб юборади. Воқеани фаҳмлаган чол сўкина-сўкина эшакдан тушади, сўкина-сўкина итни қопқондан бўшатади, сўкина-сўкина уни бир четга улоқтиради, сўнг сўкина-сўкина оқсоқ итини эргаштириб кетади.

Ёлдор ерда занжири чуваланиб ётган қопқонни келиб ҳидлайди ва тилсиз бу ёвни хотирасига маҳкам михлаб олади. Темир ва хуракнинг омухта ҳиди — хатар! Кейинчалик жуда усталик билан ўрнатилган қопқонларни ҳам осонгина аниқлайдиган бўлди. Яйдоқ ва овлоқ жойларда емиш бежиз ётмаслигини ва бу ҳид ортида албатта бирор хавф яширинганлигини фаҳмлаб етди. Кўпинча, агар хафсала қилса, тош ва тупроқ сочиб,

қопқонни зарарсизлантириб кетар, баъзан эса уни четлаб ўтарди.

У навбатдаги қопқонга Қоратепа яқинида дуч келди. Бу қопқон Ғуччи пакананинг қутқуси билан қўйилганди.

Ёлдорнинг Қоратепага келишига ҳануз тўла ишонмаган бўлса-да, Сарвар Ғуччининг райини қайтаролмаган, қопқонлардан бирини шу ерга жойлаштирганди. Қолганларини эса ўз билгича, лекин Ёлдор юрадиган сўқмоқларни тусмоллаб қўйиб чиққанди.

Ёлдор бу қопқонга тегмади. Уни четлаб ўтди. Олмазорда шовур сезиб, қабрлар орасидан ўша томонга мўралади. Суюн чол невараси билан олма териб юрган экан.

У Қоратепада кўп ҳаялламай, Ялангтош орқали кунботар томон юрди. Ҳудуднинг шимоли-ғарбий қисмидаги асосий «устун»лардан бири бўлмиш қайрағоч ёнида тўхтади. Унда қолдирилган ҳидларни обдан искаб ўрганди. Қандайдир аҳмоқ бука дарахт танасига роса ишқаланибди. У бундан кўпда ранжиб турмай, белгисини янгиладию, нари бориб чўнқайди. Тоғларга боқди. Беридаги чўққиларга ҳам қор тушганини кўрди.

У ҳаволаги қор ҳиди қаторида, юрагида тағин ўша ғалати ҳисни туйди. Ўзига араз, нафрат ва меҳр билан қараб кетган Оксиййнани яна қўмсай бошлади. Қизиқ, илгари бу хил туйғуларни сезмасди. Дастлаб озодликдан бошқасини ўйламасди. Сўнг эркинликдан сармаст юрди. Кейин ҳудуд масаласи билан андармон бўлди. Агар кушни тўданинг бебошлигини ўйламаса, кунлари бинойидек ўтмоқда эди.

Бироқ кутилмаганда, унга тушунуксиз туйғулар уни қийноққа сола бошлади. Тотли, ўз навбатида, мавҳум бу ҳисларнинг келигини англашга қурби етмай, у аста келиб қайрағоч пойига чўзилди. Қуйидаги илонизи сўқмоқдан кетиб бораётган эшакли чолга ҳардамхаёл тикилди. Бу бир пайтлар уни қопқонга тушишидан асраб қолган ўша чол эди.

У эшаклига эргашган бўшанг итга жиддий боқаркан, илк бор юрагида таниш тажовузни ҳис этмади. Авваллари ит зотини кўрса, бутун вужуди интиқом ўтидан ловуллайдиган жониворнинг, бу сафар, бирор туки қилт этмади. У ҳануз тушунуксиз туйғулар гирдобида эди.

Ёлдор бу ерда узоқ турмай, Эгрисойни оралаб йўлга тушди. Эгрисойда тўнғизларнинг катта оиласи яшарди. У аллақачон уларни кўз остига олиб қўйганди. Агар ови бароридан келмаса, Қизилқия ёқалаб Душкояга ўтади. Коя унгирларидан бирида ғамламаси бор.

У бир маромда йўртиб бораркан, Учбурчдаги ёввойи дуланазорда Маймоқни кўрди. У мевасиз бута тагида нимадир иштаха билан чайнарди. Ёлдор одатига хос, аста ириллади. Маймоқ эса унга эътибор ҳам бермади.

* * *

Қуйган қопқонларидан бирор наф чиқавермагач, Сарвар чинакамига ташвишга тушиб қолди. Ғуччи лаканинг қаровидан, унинг таъбири билан айтганда, йилтиллаб семира бошлаган қуйлари ортиқ уни қувонтирмай қуйди. Уларга омонат сифатида қарай бошлади. Аслида ҳам шу. Агар Ёлдорни тинчитмаса, бир неча кундан сўнг сурув Шойим йўғоннинг ихтиёрига ўтади. Қани энди, олам ёлланг мумкин бўлса-ю бу бош оғриқдан тезроқ қутула қолса. Аммо шарт бўйича бу мумкин эмас. Шойим йўғон ҳатто қопқонга қарши чиқиб ўтирибди.

— Қопқонга келишмаганмиз, — деди бугун эрталаб. — Ғирром ўйинни бас қилинг!

— Қанақасига ғирром? — Сарвар йўқ ердаги бу даъводан ҳайрон бўлди. — Нима қиламан, қандай қўлга туширaман, нима фарқи бор сизга?

— Жудаям фарқи бор-да! — Шойим йўғон унга тешиб юборар даражада ўқрайиб тикилди. — Жондор бўлса-да, у йигитдай бир ган! Биз уни йигит деб биламиз. — Йигит билан йигитдай гаплашинг! Ҳали қопқон қўясиз, ҳали анову лаканинг эргаштириб чиқасиз. Баридан бохабармиз. Ғирром ўйинни бас қилинг! Йўғасам ёмон хафалашиб қоламиз.

У дераза ёнида шу гапларни эслаб ўтираркан, тунд осмонга умидвор тикилди. Қани энди, бир энликкина қор ёғиб берса-ю, Ёлдорнинг изига тушиш имконияти туғилса.

Овда из олиб, улжани қўлга туширишни у амалдор оғайнисидан ўрганганди. Овга ишқибозликниям шу жўрасидан юқтирган. Қиш-қировли кунларда амалдор

оғайниси вахимали хорижий машинасида ғуриллаб келарди-да, уни овга олиб кетарди. Сарвар бошда овни шунчаки овoрагарчилик деб ўйларди. Аммо нафи кун тегадиган амалдор оғайнисининг гапини ҳеч икки қилолмасди. Иккинчидан эса, ов бахонасида яхшигина маишатга берилишарди. Амалдор минган машинанинг юкхонасидан жондан бўлак ҳамма нарса топиларди. Бу нознеъматлар дала-даштда, қорда, гулхан теварагида негадир бошқача татирди.

Амалдор жўраси, унинг ўйлашича, пишқириб, гулдираб, гумбурлаб яшарди. Бўйи нақ икки метр, кучи гавдасига мос, агар чинакамига истаса, ҳар қандай қўйни бир ўтиришда еб тугатадиган азамат йигит эди. Сиздан ажал ҳам ҳайиқса керак, дерди баъзида Сарвар унинг келбатига ҳаваcланиб боқиб. Бироқ ажал деганлари қутосдай бақувват бу йигитдан ҳеч ҳам ҳайиқмас экан, бир ўтиришда сездирмайгина жонини олиб қўйди. Бу ҳолдан ҳамма ҳайрон. Кимдир у деди, кимдир бу, орада девдай бир йигит ўлди-кетди.

Сарварга ундан овчилик мерос бўлиб қолди. У овчиликнинг ўзига хос сир-синоатларини тўла ўзлаштиролмаган эса-да, облон завқини тотишга улгурганди. Шундан бери у овни канда қилмайди.

Амалдор оғайниси, бу даштда қимирлаган жон борки, бари бизники, дейишни яхши кўрарди. Улар шаҳарчанинг кунботиш томонидаги уфққа туташ сарҳадсиз чўлни яёв ва машинада қадамба-қадам кезиб чиқишган. Овнинг ҳадисини олган жўраси қордаги изларни бехато аниқларди. Изга қараб ёввойи жониворнинг қачон ва қай пайтда ўтганлигини адашмай айтарди. Ўлжасининг маълли қисмини даштнинг ўзидаёқ кабоб қилишга тушарди. У гоҳида овчи итларини ишга солса, гоҳида йирик жониворларни машинада қувлаб отарди. Ўлжасининг кетидан тушганда, у бутунлай ўзгарарди, яъни ёввойи бир овозда бўкирар, сукинар ва бундан ғоят ҳузурланарди. Итларни эса жуда ёқтирарди. Яхшиларини эринмай овга ўргатарди. Ёлдор томонидан ўлдириб кетилган Диққиқулоқ унинг энг яхши кўрган итларидан бири эди. Сарвар уни, жўрамдан эсдалик деб, ўзига олганди. Оғайнисининг ўлимидан сўнг, даштма-дашт изғишни бас қилган бўлсада, Қамишкўлга танда қўйганди. Ўрдак ови билан шуғулланарди. Ҳатто бир марта

чўлоқ бўрини отган. Аммо Ёлдор деганлари у билган ва тасаввур этган бўриларга хеч ўхшамасди. Унинг қилиқларидан хайратда эди. Одатда тирик бўрини кўриш хар кимга хам насиб этавермайди. Улар имкони борича кўзга ташланмасликка уринишади. Ёлдорни эса неча бор қишлоқ яқинида, дунгда, булоқ бўйида ва хатто қураси ёнида учратди. Яроғини қўлига олгунча бўлмай, арвохдай кўздан йўқолади. Бироқ узоқлаб хам кетмайди. Қоратепада бурдан ташқари, айиқ изига дуч келганда, ханг-манг туриб қолган. Аммо хайратини бировга айтолмаган. Негаки, қишлоқ одамлари жуда ғалати, улар ўз хис-туйғуларини хеч қачон ошкор этишмайди, нари борса, шунинг нимасига бунча ховлиқасан, деган охангда, тоғда яшаймиз-да, деб қўя қолишади.

Фақат Ғуччи паканагина уларга ўхшамайди. Ичидаги ташида. Соддалиги боис, қишлоқда унчалик обрўйи йўқ. Бироқ дўстга итдай содиқ.

— Ака, бугун милтиқни менга берсангиз, — деб қолди эрталаб даб-дурустдан. — Шойим йўғонга берадиган қўйимиз йўқ! Мен унга қўй тугул, қўйнинг қумоғини хам раво кўрмайман!

— Намунча ёмон кўрмасангиз уни.

— Мен уни ёмон кўрмайман, мен... — Ғуччи пакана гапнинг у ёғини айтишгаийманади. Қизариб бош қашлайди-да, сўнг дейди: — Сурув қўлдан кетмасин деяман-да. Ахир сиз акамсиз, куяди-да одам.

— Ростдан куясизми?

— Эмасам-чи!

— Милтиқни нега сўраб қолдингиз? Ё Шойим йўғонни...

— Э, йўқ,— дея Ғуччи пакана унинг гапини бўлади. — Ёлдор учраса, отмоқчиман. Менга учраб туради-да у.

— Қўйларга эхтиёт бўлинг.

— У қўйларга тегмайди деганман-ку.

— Мен уни тушунмайман.

— Уни хеч ким тушунмайди.

— Қани энди, бир эликкина қор ёғиб берса...

— Мен хам шунга илхақман.

Сарвар шуларни эслаб, тунд осмонга, ёнбағирликдаги арчазорга дилгир тикилади. Ғўлдираб сўкинади. Негаки деганда, у эрталабдан бери гаранг. Ўтириб ўтиролмайди, туриб туролмайди. Яроғини кўтариб чиқишдан

эса бирор маъни йўқ. Тоғда Ёлдорни қидириш, шчан ғарамидан игна излашдек бир гап эканига аллақачон ақли етган. Шунинг учун қорни интиқ кутмоқда эди. Ҳаво эса юракни сиқар даражада тунд, ёғиб ёғмасди, очилиб очилмасди.

У дераза ёнида қанча турди, билмайди. Орада печкага ўтин ташлади. Милтиғини қайта тозалади. Сўнг жойига чўкиб, Ёлдорни қаердан қидиришни ўйлай бошлади. Кейин бирдан кўзларига ишонмай деразага ёпишди. Йўқ, кўзлари алдамаган, ташқарида қор учқунламоқда эди.

У қувончдан бақириб юборди. Худди амалдор оғайнисидек бор овозда ҳайқирди. Кейин қўлларини беўхшов салангланганча, уйинга тушиб кетди.

— Кунинг битди, Ёлдор! Кунгинанг битди!

• • •

Ёлдор туни билан ёғиб чиққан қорни мамнун қаршилади. Қорли ҳаво ичида димланиб ётган ланжликни қувиб, ғайрат қўюнини солгандек, у янада тетикланди. Қор кечиб дайдиди. Қор кечгани сари ғайрати жўшаётганини сезди.

Одатдагидек, у қишлоқдан унча узоқлашиб кетмаганди. Саҳарга яқин тинган қор устида из қолдириб, қишлоққа энди. Негадир чолнинг кимсасиз кулбасига бош суққиси келди. Эшик ва деразаларни бир-бир искаб чиқди. Ошхонага кириб чиқишниям унутмади. Бум-буш қўра ёнида бир зум чўнқайиб турди-да, сўнг қишлоқ итларининг юрагига қутқу солиб, яна изига қайтди. Бу сафар итлар уни ортиқ қизиқтирмади. У ҳануз англарсиз туйғу гирдобида эди.

У булоқ бўйига етганда, ичдан нимадир уни тоғлар томонга чорлаётганини ҳис этди. Нима? Қувончми ё ташвишми? Бу хил ҳисни илгариям икки-уч бор туйган. Ҳудудига бегоналар оралаганини аввалдан сезган ва ҳамиша ҳақ бўлиб чиққан. Аммо бу сафарги ҳислар тўфонлироқ эди. Бугун ҳаётида нимадир содир бўлиши мумкиндек эди.

У Учқизилда шумшайиб турган Маймоққа дуч келди. Қор тоққа эмас, Маймоқнинг ичига ёққанди. Танасига ёғ захирасини тўла ғамлашга улгурмаган Маймоқ жуда ғамгин эди. Ҳадемай қиш уйқусига кетиши лозим

бўлган бу жонивор захиранинг камлиги ўзини не кўйларга солишини яхши биларди. Одатда, очиққан жонивор муддатдан илгари уйғониб кетади. Уйғонганда, кўкламга ҳали узоқ, тоғ эса қалин қор кўрпаси остида мудраётган бўлади. Оқибат, у егулик тополмай ҳафталаб оч юради. Уйқуга тўла қонмагани учун карахтлик қонига ташна қилиб юборади. Бирор унгирда ғужанак тушиб олиб, панжаларини сўради. Аммо танасида ортикча ёғ йўқ, нафси қонмай аламнак ўкиради. Мўрилардан тутун урлаб турган қишлоққа умидвор боқади. Қишлоққа энса нимадир топишини ва шунингдек, жонидан айрилиб қолиши мумкинлигиниям билади. Шу боис, қишлоққа энишдан тийилиб, тоғлар оралайди. Кўклам келишини зор-интизор кутади. Нишабликларда майсалар ниш уриши билан унинг куни туға бошлайди. Бироқ бунгача неча ҳафталаб очлик азобини бошидан кечириши керак. Бунақа пайтларда у ҳар қандай улаксадан тап тортмайди. Аммо тоғда улаксалар ҳамиша ҳам топилавермайди.

Ёлдор муюлишда пайдо бўлганида, у ғоят эзгин ҳолатда мунғайиб ўтирарди. Ахир эзилмай бўладими, куни кеча кўзларини яшнатиб турган мевалардан асар йўқ, бари қор тагида қолган. Қорни эса эрталабдан таталамоқда. У аламдан Ёлдорга қараб аста ўкиради. Ёлдор эса унинг замзамасига эътибор ҳам бермади. Қор кечиб, қиялик бўйлаб йўлда давом этди.

Ёлдорнинг қалам ранжида қилиши Маймоқ учун фойдадан холи бўлмади. Кимсасиз туюлган тоғда тирик жонни учратиш унинг эсига ҳаракат қилиш лозимлигини туширди. Негаки, тоғ ҳиссиз, тоғ шафқатсиз – агар ҳаракатдан эринсанг, унинг кучоғида яшашнинг қийин, тирик қолишинг гумон. Ланжлик ва ҳафсаласизлик ортидан ҳамиша ўлим пойлаб туради.

У қордан эгилган буталарни силкилаб, емиш қидиришга тушди.

Ҳозирча қорин ташвишидан холи бўлган Ёлдор эса қорда из қолдириб, тобора илгарилааркан, қияликда бир зум тўхтади. Чўнқайиб теваракни зимдан кузатди. Сўнг ошиқмай яна йўлда давом этди.

Унинг навбатдаги қўним топган манзили Қилсуқмоқдан беридаги Кенг сўқмоқ бўлди. Бу сўқмоқ Довонортига олиб борадиган ягона йўлнинг бошланиш қисми

хисобланиб, Килсукмокдан уни арчазор киялик ажратиб туради. У Кенгсукмок деб номланса-да, аслида сийрак арчали, узун ва энлик сайхонлик эди. Сайхонликнинг бир ёнида нураган коя, иккинчи ёни эса кияланиб бориб, чоғрок водийга бориб туташарди. Водийдан нариси майда тизмалар бўлиб, гузал манзара хосил киларди.

Ёлдор карписида юз очган бу манзарага кор кўнган арчаларга, муъжаз водийга, бир-бирига уланиб кетган тоғ тизмаларига аста бокаркан, юрагини хаприктирган хиснинг боисини англагандай бўлди. Муздек хавода кушни тўланинг ожиз хидини илғади. Илғаши билан яғрин туклари тикрайиб, важохатли ириллади. Олдинги панжаларини корга ботириб, тишларини дахшатли тарзда шакирлатди. Лекин утган галгидек ховликмади. Кайтамга вазиятни янада аникрок урганишга уринди. Шамол олиб келаётган хидга караганда, тўда Килсукмокдан нарида харакатланмокда. Агар улар бу томонни кузлаган булса, факат мана шу йуналишдангина келиши мумкин. Шу тобда унинг димоғига узга бир хид чалинмаганда, Ёлдор ортик сабр килолмас, укасини кўлтикламаса-да, хар холда аллакачон тўда сари юрган бўларди.

У Оксийнанинг заиф, ута заиф исини бирдан таниди. Токатсизланиб, беихтиёр ғингшиб юборди. Бирок бу хид димоғига кандай чалинган булса, шундай тез йуколди. Бундан унинг юраги алланечук гупуриб кетди. Совук хавони ютакиб хидлади. Заиф хид яна узидан дарак бергач, у Оксийнанинг манзилини аниклашга харакат килди. Каршисидаги тоғ тизмаларига, чоғрок водийга, арчазорларга илхак тикилди. Оксийнани куришга ошикаркан, унинг хамрохи Яссибош хакида уйлаб хам кўрмади. Дарвоке, хавода унинг иси сезилмас, демак, Оксийна бу томонга ёлғиз йул тортган. Ёлдор урғочи бўрининг сунгги учрашувдаги араз, нафрат ва мехрга тўла ғалати карашини эсларкан, келбатига ярашмаган бир охангда ангиллаб юборди. Ички хиста буйсуниб, уша томонга капот чикариб учгиси келди. Бирок бунинг сира иложи йуклигини тезда англаб, базур узини босди.

У икки ут уртасида колганди. Оксийнага пешвоз юрай деса, бу ёкда ғаним тўда. Ғаним тудага карши борай деса, у ёкла Оксийна. Назарида, у бери келишга ботинолмай, арчалар орасида узини интик кутаётгандек

эди. Охири, ганим тудага нисбатан нафрати Оқсийнага бўлган интилишидан устун чиқди. У шу ерда қолиб, тудани кутишга аҳд қилди, ҳам Оқсийнанинг кўз ўнгида бўлади, ҳам ортиқча ҳаракатлардан қутулади. Салдан сўнг, Оқсийнани йўқ-бор нарсалардан қизғана бошлади. Бу энди унинг учун янги ва нотаниш туйғу эди. Нелигини ҳали тўла идрок этолмаган бўлса-да, азоби қаттиқлигини сезди. Бир жойда тик туролмай, арчани айланди, харсангга бориб суйкалди. Сўнг ербағирлаб ётиб, тумшуғини қорга тиқди. Қор тагидан бир нима топгандай, даҳшатли тарзда ириллади. Ўнг панжаси билан қулоғини тимдалади. Кейин ўрнидан сапчиб туриб, сайҳонлик бўйлаб қутуриб югургиси келди.

Аммо бунга улгурмади. Қиялик бошида тўсатдан пайдо бўлган Сарвар унинг ички тўлғанишларига халал берди. Овчини кўрган Ёлдор Оқсийнани унутди. Қорга узала тушиб ётган ҳолида унга нохуш тикилиб қолди. Негаки, у томон аллақандай туда эмас, ҳақиқий хавф яқинлашиб келмоқда эди. Ундан фақат қочиб қутулмоқ мумкин. Бироқ у қочмади. Оралиқ масофа узоқ, қочишга эса бемалол улгуради.

Ана одам боласи қияликнинг ярмини босиб ўтди. Ҳадемай сайҳонликка етади. Ёлдор иложсиз кетмоққа тараддудланаркан, овчининг хато йўлдан келаётганини сезиб қолди.

Яроқ тутган одам у қолдирган издан юрмай, йўлни қисқартириш ниятида қиялик билан сайҳонлик ўртасидаги дўнгликни кесиб келарди. Дўнглик четида тўпланган қор ҳамиша кўзни алдайди. Ёввойи жониворлар бу хил хатарни тез англайди. Аммо одам боласи бу хусусиятдан йироқ. Ана у хавфли нишабликка тобора яқинлашмоқда. Қуйида эса водийга туташ қияликнинг тепа қисмида ўрага ўхшаш катта чуқурлик оғиз очиб турибди. Тушган жоннинг чиқиши жуда қийин.

Кетмоқ ўйида бўлган Ёлдор қайта жойига чўкиб, овчининг хатти-ҳаракатларини жиддий ва синовчан кузата бошлади. Ва худди у кутган ҳодиса юз берди. Қор кўчиб, одам боласи чинқирганча ўра томон шўнғиб кетди.

Ёлдор ётган жойидан туриб, бахузур чўнқайиб ўтириб олди. «Қопқон», яъни ўрага тушган одам боласига ортиқ қайрилиб ҳам қарамади. Зеро, усиз ҳам ташвиши етиб ортарди...

* * *

Сарвар чап оёғи синганини кейин, қор остидан бир амаллаб чиқиб олганидан сўнг сезди. Аъзонинг сингани қизиқ бўларкан, думбирадай шишиб, измингга бўйсунмай қуяркан.

Бошда, қаттиқ қўрққан эмасми, эс-хушини жамлаши кийин кечди. Кейин ўзига келиб, урагимон кенг чуқурликда ётганини англади. Қор зарраларидан оқарган деворлари хийла баланд, арқонсиз чиқишнинг иложи йўқлиги аниқ эди. У ётган жойдан Ёлдор чўнқайиб ўтирган сайҳонликнинг бир қисми ва нураган қоя кўзга ташланиб турарди.

Ёлдорга нигоҳи тушиши билан у бирдан милтиғини эслаб қолди. Аммо яроғи ҳеч қаерда кўринмас, чамаси қор тагида қолиб кетганди. У қаддини ростлашга уринди, чап оёғи бунга изн бермай, оғриқдан инграб юборди. Йигит оғриқдан ҳам кўра, аламдан кўпроқ инграмоқда эди. Нега деганда, гаровда ютқизгани энди кундай равшан. Синган оёқ билан бир иш қилиб бўлмаганидан сўнг, не хасратда йиғнаган қўйларини Шойим йўғонга қўшқўллаб топширишга мажбур-да.

У қорни чангаллаб инграли, сукиниб инграли, тутақиб инграли. Бу изтиробли ҳолати кўзи бот Ёлдорга тушмагунча давом этди. Ҳайбатли тарзда чўнқайиб турган йиртқичга ғазабла боқаркан, бирдан жони омонатлигини пайқаб қолди. Суруви бир зумга унутли. Қишқировли кунларда бўриларга ем бўлган кишилар ҳақидаги ҳикоялар эсига тушиб, даҳшатдан қалтираб кетди. Бу етмагандек, милтиғини ҳам йўқотиб ўтирибди.

У ёрдам сўраб бақирмоқчи бўлди. Бироқ кимсасиз бу тоғу тошларда бақиришдан бирон наф йўқлигини англаб, ўзини тийди. Кетига силжиб, тошдеворга суянаркан, ёнидан пичоғини чиқарди. Негадир, унинг у ёқбу ёғига қараб қўйди. Тиғини кўздан кечирди. Ҳарнечук, пичоқ анча далда бўлди. Ёлдорга, қорнингни ёраман сени, дегандай боқди. Ёлдорнинг эса у билан иши йўқ, худди ов олдидан шерикларини кутаётгандек, шимолий-шарқий томонга тикилиб қолган. бир-икки бош бурганини ҳисобга олмаганда, Сарвар тарафга қия ҳам боқмаётганди. Бундан Сарварнинг кўнглига келгани шу бўлди: «Булар мени талалашиб емоқчи!» Шунда ўзи

учун қопқонга айланган «ўра» деворлари жуда паст туюлди. Нигохи билан йўқолган ярогини яна қидира бошлади. Бу ишда Ғуччи паканани айбдор деб билди. Йўл олдидан ҳар хил нохуш гаплар қилмаганида, бу фалокат йўқ эди, дея унинг етти пуштини қолдирмай, бирбир сўкиб чиқди. Илойим, хотинсиз ўтгин, деб ич-ичидан ииди.

Сарвар ўлгудек иримчи эди. Овга жўнаркан, ортига қайрилиб қарамас, аёлининг кузатишига эса сира изн бермасди. Аёл кишининг «Вактлироқ қайтинг», «Шу бугунча бормай қўя қолинг», «Ҳавонинг авзойи ёмонку» деганга ўхшаш гаплари овчига фақат омадсизлик келтиради деб ўйларди. Шунинг учун ҳам овга ҳамиша ими-жимида жўнаб қоларди.

Бугун эса бунинг имконияти бўлмади. Ишчан бир киёфада овга ҳозирлик кўраркан, қўрада тимирскиланиб юрган Ғуччи пакана кутилмаганда қошида пайдо бўлди.

— Ака, негадир кўнглим нотинч, — деди енгил-бошига илашган хас-хашакларни қоқиб-сўкиб. — Сизга ҳамроҳ бўлсаммикан деяман...

Сарвар ғазабдан додлаб юбораёзганди: «Мияни қурсин сени эшакни! Бефаросат махлуқ! Ов олдидан ҳам шундай дейдими киши! Э, нохушланган ўша кўнглингга минг лаънат! Худо фаросат улашаётганда, қайси гўрда лаллайиб юрган эдинг? Башаранг қурсин, аҳмоқ! Пакана!»

Аммо тилида бутунлай бошқа сўзларни айтди.

— Сиз ишингизни қилинг, укам, — деди ҳар бир сўзни тишлари орасидан ситиб. — Ишдан қолманг. Ахир қўйларга кимдир қараши керак-ку.

— Ишни қип бўлдим, ака, — деди Ғуччи пакана унинг туси ўзгариб кетганидан ажабланиб. — Бу ҳавода сурувни ташқарига ҳайдамаган маъқул. Емишини бердим, сувини бердим. Қўлим бўш энди.

— Яхшиси, сиз уйда қолинг. — Сарвар уни жеркиб ташлашдан базўр ўзини тийди. — Бирга юрганимизни кўрса, Шойим йўронга Худо беради. Ғирромлик қиляпсанлар деб бошимизни қотиради сўнг.

— Укасининг қорнига уннинг, гапираверади-да!

— У шунчаки гапириб қўймайди ...

— Сиз кетсангиз, уйда утиришим қийин булади-да, ака. — Ғуччи пакана жаҳлланди. — Тоғ ҳавоси билан ўйнашганларнинг ҳоли не кечганини яхши биламан. Тоғ ёмон, у билан ҳазиллашиб бўлмайди. Ўтган йили иккитасининг жасадини қор тагидан мана шу қулларим билан ўзим кавлаб олганман. Тарашадай қотиб қолишган экан. Бундай ҳавода баланд-пастини биладиган одам билан юрганингиз маъқул деяман-да.

Сарвар унинг бошарасига милтиқ қундоғи билан туширишдан зўр-базўр тийилса-да, тилини тишламоққа ўзида ортиқ куч топмади. Оғзидан кўпик сачратиб бақиришга тушди:

— Ов олдидан шу гапларни айтишингиз шартмиди! Қанақа одамсиз ўзи, а?! Иримим бор деб, сизга юз марта айтганман-ку ахир! Одам деганам шунчалик пандавоқи буладими. Э-э, одам булмай улинг!

— Кўнглим нотинчланса не қилай,— Ғуччи пакана ёш боладай кунишиб олди. — Биздан хато ўтган бўлса, кечиринг, ака.

Э, акаламай кетинг!

— Барибир кўнглим нотинч, ака.

— Яна гапирасиз-а!

— Мана, гапирмадик, — Ғуччи пакана аразлаб қура томон кетди.

Сарвар елкасини тошдеворга тираб, Ғуччи паканани чангитиб сўкишда давом этаркан, ўз навбатида, уни ўзи билан эргаштириб чиқмаганидан ўкина бошлади. Бу ёғига нима қиларини билмай боши гаранг эди. Ёлдорнинг шундоққина қаршисида, милтиқ ўқи етар-етмас масофада ғўддайиб туриши эса аламини қўзғамоқда эди. Қизиқ, у на қочди, на бекинди. Нега қочмади экан? Илгари шарпасини илғаши билан жуфтагини ростлаб қоларди-ку. Ё ночор аҳволдалигини, энди қўлидан бирор иш келмаслигини фаҳмлаб етдимикан? Унда бу бўри эмас, инс-жинсларнинг биродари экан-да. Туришини қара! Бекорга турмаганлиги аниқ, шерикларини кутаяпти у. Аммо осонликча жон берадиган аҳмоқ йўқ! Устимга сакраши билан қорнига пичоқ тиқаман! Тиқиб-тиқиб оламан!

Сарвар қўлидаги пичоқни ҳавода сирмаб, йўқ ғанимига зарба берган бўлди. Аммо Ёлдорнинг нечун сукутдалигини, шериги кўмагига муҳтож жонивор бу тарзда

жим турмай, увлаб овоз бериши лозимлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмади. Ҳақиқий овчи эмаслиги, бу борада ҳам панд бермоқда эди. У жониворлар ҳақида деярли ҳеч нарса билмасди. Билишгаям уринмасди. Жониворларга ўлжа сифатидагина қарарди. Бу иллатни марҳум амалдор жўрасидан юқтирганди. Жўраси чатоқ эди, осмондагини отиб, ердагини қоқиб, сувдагини тутиб ейман, дерди, бу ишда менга ҳеч ким монелик қилолмайди, дея чиранарди.

Аммо унинг амали-ю важоҳатидан зиғирча чўчимай, қаршилик қилувчилар ҳамиша топиларди. Шулардан бири қишдаям даштда ўтов тикиб ўтирадиган Бойбўри чол эди. Чўлда уларнинг машинаси кўриниши билан отланиб чиқарди. Йўлларига кўндаланг бўлишга тиришарди.

— Шу одамни ҳеч тушунмайман, — дерди жўраси, тўхта, дея қамчи силкиб келаётган чолни осонгина четлаб ўтаркан. — Даштни топтаб ташладинг, жондор зотининг уруғини қуритдинг дея, тирғалгани тирғалган. Чўл кенг бўлса, қанақасига биз уни топташимиз мумкин, а?

Сарвар теваракка локайд боқаркан, ўзлари қолдирган сон-саноқсиз машина изларини кўрса-да, ўзини кўрмасликка олади. Оғайнисининг кўнгли учунгина қайсар чолни сўккан бўлади. Сирасини айтганда, чўлда итдай изғиш унга умуман ёқмайди. У пистирмада ётиб, ов қилишни хуш кўради. Аммо бу ҳақда жўрасига чурқ этмайди. Оғайниси эса унинг акси, кенгликда бамисоли бўрондай қутуради. Машина ғилдираклари остида топталган гиёҳларга ичи ачиган одамлар устидан ошкора кулади.

— Бугунги куннинг нақд, эртанги куннинг эса омонат, — дейди ёлғиз қолишгач. — Анови аҳмоқлар эса аллақандай келажакнинг ташвишини қилишади. Эртани ўйланг эмиш, замин топталмасин деб ота-боболаримиз дуч келган ерда эмас, маълум жойда кўпкари чопганмиш. Ғалати-ғалати гапларни топишади-я улар. Қайси гўрлардан кавлаб топишаркан бунақа гапларни, а? Қўйиб берсанг, бутун чўлга хужайинлик қилишмоқчи бўлишади.

У қанчалик осмондан келмасин, қайсар чолдан хиёл бўлса-да хайиқади. Буни билдирмасликка тиришади.

Тиришган сайин ҳадиклаииши баттар сезилади. Бундай пайтларда Сарвар уни мақташга тушади.

— Бу даштнинг хўжайини улар эмас, сиз, — дейди гулханга ўтин ташлаб. — Бунинг бари кўролмасликдан.

— Шуни айтинг.

— Агар сезган бўлсангиз, улардан ер иси келади, сиздан эса ҳаётнинг ҳиди гуркурайди. — Сарвар тилига келган бу ташбеҳдан руҳланиб кетади. — Сиздан ҳатто ўлим қўрқади. Бу келбатингиз билан, минг йил десам ёлғон бўлар, икки юз йил яшашингиз аниқ.

Икки юз йил кўп, зерикиб ўламан, — дейди жўраси тутундан ачишган кўзларини ишқалаб, мақтовдан мамнун бўлганини яширмаган ҳолда. — Зерикмаслигим учун қариганимдаям овни канда қилмаслигим керак. Бизга юз йилликм етиб ортади.

Сарвар унинг келбатига ҳаваслaниб боқади. Икки юз йил бўлмаса-да, юз эллик йил яшаши аниқ бунинг, деб ўйлайди. Аммо кейинчалик бу башорати нотўғри чиққанида, у довдираб қолди. Инсон ҳаёти киприкдаги кўз ёшидай омонатлигини англаб етгандай бўлди. Ажал деганлари одамзоднинг на келбатидан ҳайиқаркан, на амалидан. Лозим топган куни жонини олиб қўяркан.

Мана энди ажалнинг совуқ панжаси унинг ёқасида. У ё бўриларга ем бўлади, ё совуқдан тарашадай қотади. Дарвоқе, совуқ ҳалитдан ўз заптига олмоқда. Бу ёқда оёғи азоб бермоқда. У бўрини ўйлабди-ю, совуқни хаёлига ҳам келтирмабди. Ахир тоғда тунги совуқ бўридан даҳшатлироқ-ку. Оёғи синмаганида бир нави эди, «қопқон»дан чиқишга уриниб кўрарди. Айтганча, Ёлдор бир уни деб шу ўрага тушармикан? У деворларга синчков боқди. Йўқ, тушолмаса керак. Яна ким билади. Қорни очган йиртқичлар ҳеч балодан тап тортмайди дейишади-ку.

У ўзи сезмаган ҳолда инграб юборди.

Ёлдор унинг овозини эшитгандай, ялт этиб қаради-ю, яна олдинги ҳолатига қайтди. Ниманидир кутаётганлиги бутун вужудидан аниқ сезилиб турарди. Буни ўзича англаган Сарвар бот инграли.

Ўлимга юзма-юз келиш нақадар ноxушлигини у илк бор ҳис қилмоқда эди. Шу пайтгача даштда қанчадан-қанча жониворларнинг жонига зомин бўлмади. Қувлаб отди, пойлаб отди, суюниб-суюниб, кулиб-кулиб отди.

Овнинг завкини обдон тотди. Токка келиб хам тек турмади, касалман деб утирмади. Ярок кутариб урга чикди, кирга чикди. Кейин итимнинг хуни дея, Ёлдорнинг кетидан тушди. Сунг эса, унинг жони эвазига кулига тегиши мумкин булган сурувни дея, тиним нима, билмади. Охири етган манзили шу — урасимон кенг чукурлик уни уз бағрига олди. Инграшдан бошкасига ярамай утирибди.

У яраланган жониворларнинг мунгли нигохларига куп бор дуч келган. Уларнинг жон талвасасида тулғонишларини куп кузатган. Сунг узича рахм килиб, пичоғини нига солган, гохида бир ук билан тинчитган. Бундай пайтларда жураси уни мактарди. У эса мактовдан масрур тортарди. Уста овчилардек теваракка мағрур бокарди. Шунда бутун чул ёлғиз узига дахлдордек туюларди.

— Боласи, лекин семизгина экан, — дерди кейин, бундан зўр кабоб чикади, деган охангда.

— Онасининг кочиб кутулгани чин булсин, — дерди жураси мамнун каҳ-каҳ отиб. — Лекин кейинги сафар албатта жонини суғуриб оламиз.

Улар жон олмокка мохир, лекин уша жоннинг азобланишини, уволини хис этмокка ожиз эдилар. Бу туғридаги гап-сузлар дустлар учун чупчак туюларди. Чунчағингизни бошка бировларга бориб айтинг, дейишарди Бойбури чолга ухшаганларга. Аммо кайсар чол сира буш келмасди, шошмай турларинг, уволи тутади хали буларнинг, дерди тутокиб.

Уртада олов, хавода кабоб хиди анкиган, нарида эса вайсаки отлик чол. Жураси кулда парво килмасди. Лекин Сарварнинг ичи тор эди. Осмонга кетма-кет ук узиб, отлик чолни хайдаб соларди. Сунг ортидан сукиб-сукиб коларди.

Энди уйлаб курса, Бойбури чол хакка ухшайди. Жураси эрта улим топди. Ўзи эса кимсасиз тоғу тошда ажалга рупару келиб утирибди. Бокишлари мунгли, кузлари ёшли... Уйда болалари кутаяпти, хотинининг фикр-хаёли унда. Хашаматли иморатнинг чап каноти хали битмаган, кичик уғли хали суннат килинмаган. Келаси бахорда туй килмокчи эди. Кушниси Зиёд калдан утказиб зиёфат бермокчи эди. Нахотки, энди хаммаси сабил колса?! Хаётининг интихоси бу кадар аянчли —

сўнгги кўним топган манзили мана шу ўрасимон чуқурлик бўлса!

У ич-ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини босиш учун тишларини маҳкам сиқди. Йиғиси инграшга қоришиб, хунук бир сас касб этди.

• • •

Ёлдорнинг эса у билан мутлақо иши йўқ эди.

«Ўра»даги одам боласи сичқондек безиён, аҳволи ўта хароблигини инграшиданоқ сезганди.

Одатда, зийрак жониворлар сасга қарабоқ, ҳолат ва вазиятни тез илғайдилар. Шунинг учун ҳам овлоқ жойда бўрига рўпару келган тоғликлар овоз чиқармасликка уринадилар. Нега деганда, бўри зоти овозингданоқ кимлигинг ва нималарга қодирлигингни тез фаҳмлайди. Табиийки, бу хусусият Ёлдорга ҳам бегона эмасди. У чуқурликдаги одам боласининг инграшинигина эмас, бир чақирим наридаги арча новдасидан тўкилган қор сасиниям сезиб, билиб турарди.

Ҳозир унинг бутун диққати шимоли-шарқий томондан бостириб келаётган ғаним тўдада эди. Оҳиқмайроқ илгарилаётган галанинг жирканч ҳидини бараллa туймоқда эди. Ўз навбатида, қаршисидаги чоғроқ водий тарафдан Оқсийнанинг дарагини сезмоқда эди. Ёлдор гоҳ йўқолиб, гоҳ пайдо бўлаётган бу ҳиддан Оқсийнанинг возини пайқаб турарди. Бироқ у безбетларча босиб келаётган тўда билан ора очди қилмай, Оқсийнага пешвоз юролмасди. Бир гап билан айтганда, ҳудуди хавф остида турганда, кўнглига «ёр» сиғармиди.

У юз бериши муқаррар бўлган тўқнашувга жиддий ҳозирлик кўра бошлади.

Хавф жуда узоқ куттирмади.

Тоғда аччиқ изғирин кучайган бир паллада сайҳонликнинг нариги бошидаги харсанг ортидан беш-олти чоғли бўри, оҳиқмай, бирин-кетин чиқиб келди. Тўдани Сариқтуш деган арлони бўри бошқарарди. Сариқтуш у қадар жуссадор бўлмаса-да, табиатан анча чайир жонивор эди. Тезоб ва бир оз тажанглиги хатти-ҳаракатидан сезилиб турарди.

Унинг кўзи Ёлдорга тушгач, харсангдан беридаги текис майдончага келиб чўнқайди. Шериклари уни теваракладилар.

Тўда кенгаша бошлади.

Агар галада она бўри Оқманглай бўлмаганида, кенгаш узоққа чўзилмасди. Қизиққонлик қилаётган ёш бўриларни Сариқтўш эмас, Оқманглай босди. Кўп балоларни бошидан кечирган бу кекса йиртқич қаршисида қандай жонивор турганини яхши биларди. У Ёлдорда бир вақтлар бу тоғларда даҳшат солиб яшаган Оқтишнинг тимсолини кўрганди. Аммо буни бошқаларга уқтириш бефойда эди. Бўри зоти ўтмиш билан эмас, бугуни билан яшайди. Кўз олдидаги нарсалар билан ҳисоблашади. Ўтмишда яшаб ўтган аллақандай Оқтиш билан уларнинг неча пуллик ишлари бор. Ғўддайган манови аҳмоқнинг боплаб адабини бериш керак-да, йўлларида давом этишлари керак, тамом-вассалом.

Кекса бўри яна бир нарсани ҳис қилганди. Бутун вужудидан куч ёғилиб турган Ёлдор ҳар қандай урғочи бўри орзулайдиган жонивор эди. Ўздан соғлом зурриёт қолдиришни истаган она бўрилар унга беэътибор қарай олмасди. Аслида водий томондан яқинлашаётган Оқсийнанинг дарди ҳам шу эди. Ясситбоя ўққа учиб ўлгандан сўнг, кўнглида аллақачон туғилган майлни амалга ошириш учун Ёлдорни истаб қолганди. Фақат яқин келмоққа юраги чопмай, арчалар орасида сандироқлаб, ўзича нозланиб юрарди. У Ёлдор ўзини бирпасда топиб олишини яхши биларди. Ўшанда қорга ётиб эркаланмоқчи, қочган бўлиб, куйдирмоқчи эди. Аммо у кутган дақиқа чўзилгандан чўзилиб, Ёлдор жойидан қўзғолай демас, гўё коя пойида музлаб қолгандек эди.

Кекса она бўри Оқманглай эса Ёлдорга мойиллик истаб эмас, қандайдир ички бир меҳр билан боқаркан, гўзал ва навқирон бу вужудга зиён етказишларини хоҳламади. Шу лаҳзада мураккаб, сирли, қудратли бир сезги она бўри юрагида тўлқин ура бошлаганди. У Ёлдордаги ўзига хосликни оналик туйғуси билан илғашга улгурганди. Ёлдор каби жониворлар табиатнинг эҳсони ҳисобланади. Бўрилар наслининг давомийлигини таъминлайдиган зурриётлар асосан мана шу хил жониворлардан тарқалади. Акс ҳолда зот майдалашиб, ҳашакилашиб, бора-бора йўқликка юз тутиши мумкин. Қисқаси, соғлом ва кучли вужуд мудом тебранишда бўлган ҳаётий мувозанатни бир маромда тутиб туришга хизмат қилади. Табиат эса бу ҳақиқатни илғай билиш

туйғусини деярли барча она бўрилар идроки ва юрагига жойлаган ва бу сезги фавқулодда ҳоллардагина юзага қалқийди. Бироқ арлони бўрилар бу ҳисдан йироқ, қайтамга улар «зўр»ни тезроқ гумдон этиш пайида бўлишади ёхуд унга бир умр бўйсуниб юришади. Ҳарҳолда арлони бўрилар ўзидан зўрроқларни унчалик ёқтиришмайди. Имкон туғилиши билан қарши чиқишга уринишади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда жанг тақдирини урғочи бўрилар ҳал этади. Ортиқча ва заруратсиз зиёну шикастдан тўдани омон сақлашга тиришадилар. Айрим ҳолларда бунинг акси ҳам бўлади. Бу энди она бўрининг кайфияти ва фаросати, шунингдек, тўдада тутган ўрнига боғлиқ.

Кекса бўрининг тўдадаги мавқеи ҳавас қиларли даражада эмасди. Бузбўри нобуд бўлганидан сўнг парокандалик юзага келиб, тўда иккига бўлиниб кетган. Сариқтўш шу кичик тўдани зўрға бошқарарди. Ёш бўрилар бўйсунишни истамагани туфайли ўртада тез-тез низо чиқиб турарди. Сариқтўш тезоб ва анчагина фаросатсиз эди. Акс ҳолда бир вақтлар Бузбўридек кучли бўрини осонгина енгган рақибига нисбатан озгина андиша сақлаган, тўқнашмасликнинг чорасини қидирган бўларди. У эса тезроқ Ёлдорни бир ёқлик қилиб, йўлда давом этишни ўйларди. Қолганлариям шу истакда ёнарди. Ёлдорнинг виқорли ҳезланиб туриши уларнинг ёмон ғашига тегмоқда эди. Айниқса, иккита ёш бўрининг тоқат қилишлари жуда қийин кечмоқда эди. Тўдабошини сусткашликда айблаб, ириллаб-ириллаб қуйишмоқда эди.

Аслида тўда Ёлдор билан тўқнашгани эмас, узоқ, жуда узоқдаги даштни қоралаб йўлга чиқишганди. Улар бу ҳудуд орқали Ўртатоққа етиш ва сўнг Қуратоғ ёқалаб бориб, Бургутқўнмас қояси биқинидаги тор сўқмоқдан Ялангқирга ўтиб, адирлик оралаб даштга тушишни мўлжаллашганди. Дашт бўрилари билан юз бериши мумкин бўлган олишувларни ҳисобга олмаса, у томонларда кунлари ёмон ўтмайди.

Агар тўданинг изми Оқманглайнинг ихтиёрида бўлганида, Ёлдорнинг авзойини кўрибоқ, изга қайтган, галани Узундарага бошлаб, Чунгтоғни қора тортарди. Бу йўналиш узоқ бўлса-да, хавфсиз эди. Бироқ уни тингловчи йўқ, ёш бўрилар қонли жанг хуморида ти-

ширчиллашарди. Бир ҳамла билан Ёлдорни махв этиш иштиёқида ёнишарди. Одатда, йўлда учраган ҳар қандай ғов мана шу тарзда тез бартараф этилади. Ортиқча пачакилашиб ўтирилмайди. Уларнинг назарида, кенгаш жуда узоқ чўзилгандай эди.

Оқманглай тўдадаги озгина мавқеидан фойдаланиб, сўнгги чорани ишга солди. Уларни рақибга қарши якка-ма-якка жангга чорлади. Сариқтўшнинг гарданига суйкалиб, қор тўзғитиб кетма-кет ириллади, яъни, сизлар кўрқсаларинг ўзим майдонга тушаман, деган бўлди. Турган гап, яккама-якка жанг ҳамиша тўдабошининг зиммасига тушади. Бундан у бўйин товлаёлмайди. Акс ҳолда тўда унга ортиқ бўйсунмай қўяди.

Тўданинг кучига ишониб, ўзича замзама қилаётган Сариқтўш қийин аҳволда қолди. Ёлғиз ўзининг рақибга қарши туриши анча мушкулга ўхшайди. Вақт йўқотмай, иссиғида ҳужумга ўтиши зарур эди. У бошлаб берарди, шериклари эса охирига етказарди. Кўпчилик барибир кўпчилик-да. У бу усулдан ҳамиша усталик билан фойдаланиб келарди. Агар кекса она бўри ишни бузмаганида, бир ҳамладаёқ Ёлдорни йўлдан олиб ташлашган бўларди. Энди калтис бу вазифа ёлғиз унинг зиммасига тушиб турибди. У бир зум тараддудланиб қолди. Аммо узоқ ҳаяллаб ҳам бўлмасди. У ёш ҳамроҳларининг ўткир ва синовчан нигоҳларини бутун вужудида ҳис этаркан, ноилож жангга ҳозирлик кўра бошлади.

У хужакўрсинга жағларини кенг очиб эснади. Белини букиб узоқ керишди. Ва сўнг ваҳиматли ириллаб, аста рақиби сари кира бошлади. Қолган шериклари эранг-қаран унга эргашдилар.

• • •

Сарварни уйқу элита бошлади. Ёқимли бу мудроқ муллаш аломати эканини у яхши биларди. Агар вақтида эс-ҳушини йиғиб олмаса, бу уйқу мангуликка айланиши мумкин. Бунинг учун эса ҳаракат зарур.

У аввал қулоқларини қимирлатди. Сўнг танасини. Кесакка айланган чап оёғида кучли оғриқ қўзғалиб, у додлаб юборди. Жони азобланса-да, ҳар ҳолда уйқуси ариди. Лекин қачонгача? Пешонасида мўлтаб ўлиш бор экан, қочиб қаёққа ҳам боради? Бундан кўра анови лаъ-

натига ем бўлгани афзал эмасмиди! Ёлдор эса уни гўё емоқдан ор қилгандай, ҳатто қайрилиб қарай демасди. Худди музлаб қолгандай, қилт этмасди.

Э ғуддаймай ўл!

Аслида улар аллақачон бир-бирларига кўникиб бўлишганди. Ёлдор учун у йўқдек, Сарвар ҳам унга ортиқ ғаним кўзи билан қарамай қўйганди. Бошдаги хаёллар уни энди таажжубга солмоқда эди. Шу пайтгача у бўри деганда йиртқич ва тажовузкор махлуқни кўз олдига келтирарди. Унинг ириллаб чуқур атрофини айланишини ва пайт пойлаб, устига сакрашини кутган эди. Ахир у ўз оёғи билан «қопқон»га тушганди-да. Қопқондаги жониворни инсон бирпасда саранжом қилганидек, у Ёлдордан ҳам шуни кутганди. Ёлдор эса лоақал жойидан жилишни лозим топмади. Ваҳимада қолган Сарвар, шерикларини кутаяпти, деган ўйга борганди. Бироқ ҳануз шерикларидан дарак йўқ, ёлғиз ўзи қуккайиб турибди.

Нимани кутаяпти ўзи бу?

Бироқ бу саволга жавоб топишга унинг ақли ожизлик қиларди.

Сарвар ўзини зўр овчи ҳисобласа-да, бўрилар ҳақида билганлари одамлардан эшитган турли ривоятлару афсоналар эди, холос. Эмишки, бўри оч қолса, ҳатто томни тешармиш, яна эмишки, агар у қасдланса, ўчини олмасдан қўймасмиш. Томни тешган жониворга у ётган чуқурга тушиш нима бўпти. Енгилгина бир сакраса бўлди-да.

Ўзи қасдланганини учунми, Ёлдорни ҳам қасдда юрибди деб ўйлаганди. Пичоғини яланғочлаб, турли ҳаракатларни машқ қилгани шундан эди. Қайтамга, ўрта ерда қўлининг музлагани қолди. Охири у пичоғини қорга санчиб, кух-кухлаб, кафтларини иситишга тушди. Орада чуқурнинг нишаброқ бўлиб кўринган девори томон силжиб, ундан чиқишни ўйлади. Оқибат, барча уринишлари беҳудалигини, яралор оёғи билан юқорига тирмашиб бўлмаслигини англаб, судралиб яна жойига қайтди. Ёлдорни кўриб туришни истади. У ғанимининг ҳаракатларидан огоҳ бўлиш учун эмас, ёлғизликдан қўрқди. Ҳарҳолда Ёлдор тирик жон, юрагига далда бериб туради. Акс ҳолда қор босган бу тоғу тошлар ўзини ютиб юборадигандек эди.

У бу тоғлар қаршисида ўзини қум заррасидан ҳам майда хис қилмоқда эди. Ҳолбуки, бир неча соат бурун бу дунёга сиғмайдигандек эди. Орзу уйлари ҳам бисёр эди. Гаровда ютказиб қўйиши ўлим билан тенгдек эди. Энди эса бунинг барчаси ўз аҳамиятини йўқотган, жонидан ўзгаси кўзига кўринмасди.

Сўнгги онларда уни икки бор уйқу элитди. Теварагидан кетмай, аста айланишаётган ажал шарпаси ғоят маккорлик билан ўлим тўрини ташлашга уринаётганини сезиб турарди. Унга ҳар гал чап бериш қийинлигини, агар шу сонда миқ этмай ўтираверса, ажал осонгина ўз ниятига етишини яхши биларди. Йигитни, айни дамда у маҳрум бўлган, ҳаракатгина қутқариб қолиши мумкин эди. Бир сафар чўлда шу йўл билангина омон қолишганини у ҳануз эслайди.

Ов пайтида машиналари чўл ўртасида бузилиб қолганида, амалдор жўраси кўп ўйлаб турмай, йўл тадоригини кўра бошлаган.

— Машина-чи? — деган у жўрасига эргашишни ҳам, эргашмасликни ҳам билмай. — Машина қолаверадими?

— Унга ит ҳам тегмайди, — деган жўраси. — Бу ерларга ҳафта-ўн кунлаям биров оёқ босмайди.

— Ҳарҳолда...

— Машина жондан азиз эмас-ку, биродар, — жўраси аччиқ ҳақиқатни айтишга жазм қилди. — Агар бу ерда қолсак, машинадангина эмас, жондан айриламиз. Машинани ёқиб ҳам бу балодан қутулишимиз қийин. Бизни фақат ҳаракат қутқаради. Чўпонлар қўноғасига етиб олсак марра бизники. Акс ҳолда жонингиздан умид узаверинг!

Улар туфланган тупук ерга тушмай яхлайдиган совуқда йўлга тушишган. Сарвар юра-юра ғалати бир сархушликни хис қила бошлаган, уйқу тортаётганини сезган. Жўрасининг ҳай-ҳайлашлари ортиқ қулоғига кирмай қўйган. Шунда кутилмаганда қўймичига кучли тепки келиб тушган.

— Агар яна мудрасангиз, қўндоқ билан ураман! — деган жўраси узр сўраш ўрнига дағдаға қилиб.— Ухламанг! Уйқу — ўлим! Сабр қилсангиз, ҳадемай чўпонлар қўналғасига етамиз.

Жўраси милтиқ қўндоғи билан урмаган-у, лекин йўл бўйи яна уч бор ухшатиб тепган. Жаҳлини қўзитиш

учун хунук сузлар билан сўккан. Хафа бўлишга эса унинг ҳоли етмаган, тепкилар кучсиз, нордон сўзлар таъсирсиз, оппоқ қор босган чўл чексиз туюлган. Кейин эса, оғайнисидан анчагина ўпкаланиб юрган, ўшанда мени ёмон тепгансиз, деб. Жўраси музлаб ўлишнинг сир-асрорини яхшилаб тушунтиришга мажбур бўлган. Унинг айтганлари мана энди асқотаяпти. Бироқ ҳаракатсиз одамга бу вақтинчалик чора эканини ҳам фаҳмлаб турарди. Имкони борича уйқу тўрига илинмасликка тиришарди.

Ўшанда оғайнисидан ҳар тепки еганда, у ўксик ўйларга берилган. Нега мен бунга дум бўлиб юрибман ўзи, деб ўйлаган. Амалигаям, ўзигаям тупурамак деган. Тупуришга курби етмаслигини сезгач эса, негадир талаба йигитни эслаган. Унинг аччиқ сўзларида қандайдир ҳақиқат мавжудлигини ҳис қилгандай бўлган. Лекин нелигини англаёлмаган. Англашга эринган. Навбатдаги тепки тушиб қолмаслиги учун йўрғалашга уринган. Кейин гаплашаман сен билан, дея ўзини тинчлантиришга ҳаракат қилган. Ана шунда қарахт шуури қатидан талаба йигитнинг истеҳзоли чеҳраси қалқиб чиққан: «Бекорга чиранаяпсиз!» деган. Қутуриб сўкинмоқчи бўлганида, у қумга сингандек кўздан йўқолган. Ортидан туртқилаб келаётган жўраси эса буни ўзича тушунган.

— Сўкининг, сўкинаверинг! Фақат ухламанг! — деган. — Онадан сўкинасизми, отадан сўкинасизми, мутлақ хафа бўлиш йўқ. Лекин ухламанг, илтимос!

— Сизни сўкаётганим йўқ. — У ҳушёр тортишга уринади. — Сизни сўкиб ўлибманми! Ахир сиз... Сизни сўкиб бўладими!

— Йўқ, сўкинаверинг.

Тун пардаси чўлғай бошлаган дашт қаъридан яна талаба йигит тиржайиб чиқади: «Айтдим-ку, бекорга чиранманг кўп деб! Сўколмайсиз! Чунки сиз одамларни табақалаштириб, шунга қараб муомала қиладиган пасткаш бир кимсасиз. Эрта бир кун бу амалдан кетса, ҳол сўрашга ярамайдиган бандасиз! Яна айтайми кимлигингизни?..» Сарвар қўлини тўлғаб, уни ўзидан нари ҳайдамоқчи бўлади. Аммо елкасига келиб тушган туртқидан мункиб кетади. Қаддини базўр тиклаб, қаршисида ғани

совуқ даштни кўради. Даштнинг узоқ бир бурчида липиллаётган чироққа кўзи тушади.

— Энди ўлмаймиз! — дейди хиқиллаб.

— Ўлишингизга йўл ҳам қўймаймиз-да! — дейди жўраси шодон ва толғин овозда. — Ухласангиз, яна туртаман!

Буни қоронғи, совуқ даштда бошига теккан талаба йигит бу ерда ҳам уни тинчига қўймаётган эди. Истеҳзоли кулимсираганча нуқул ухлашга ундарди.

— Ухланг-ухланг! Бахузур ухлайверинг!

Мулрайиб қолган Сарвар тунғиган лабларини базўр қимирлатади.

— Мумкин эмас, ухласам — ўламан.

— Бу билан дунё ҳеч нарса йўқотмайди, ухлайверинг!

— Биламан, қўйнингда тошинг бор.

— Менда тош нима қилади.

— Унда нега мени ёқтирмайсан?

— Дунёқарашингиз жуда кир-да...

— Лекин мен ҳам сени ёмон кўраман!

— Сиз ўзингиздан бўлак, ҳеч кимни яхши кўрмайсиз.

— Тўғри топдинг лекин.

— Шунинг учун ҳам ухланг деяпманда.

— Тонг отсин, сен билан кейин гаплашаман!

— Сизни тонгингиз отармикан?

— Бунча тилинг заҳар-а?

— Буларим шу.

— Таъзирингни бермасимдан, қорангни ўчир!

— Сиз эса, ухланг.

— Э, йўқол!

Сарвар мункиб, уйғониб кетади.

Кўзларини очиб, дунгда бир гала қорани кўради. Қарасаки, бир туда бўри. Умри бино бўлиб, бунча бўрини бир ерда йиғин ҳолда учратмаганди. Аммо юрагида қўрқув туйғусини ҳис қилмади. Ахир тунғиб ўлдинг нима-ю буларга ем бўлдинг нима — бари бир гўр эмасми. У нарида ях қотган қорга санчиб қўйилган пичоғига кўз қирини ташлаб қўяди. Лекин уни қўлига олишга пшитилмайди. Бошини деворга суяганча, юқорига лоқайд тикилади.

Бир оздан сўнг дунгдаги воқеани, яъни Ёлдор ғаним тудага қараб тиш қайраб турганини секин-аста фахмлай бошлайди. Ёлдорнинг холати жуда бежо эди. Яғрин тукларини хурпайтирганча, қоя янглиғ қотиб турарди. Ғаним томон эса бу «қоя»га урилиб, чилпарчин бўлишдан чўчиётгандек эди.

Охири улардан бирининг сабри тугади шекилли, тўдадан ажралиб чиқди. «Қоя»га бирдан ташланмай, ириллаганча унинг атрофини айлана бошлади. «Қоя» — Ёлдор, бошини бир оз бурганини демаса, қилт этмай тураверди. Чамаси, унинг назари тараддудланаётган бошқа бўриларда эди. Теварагини айланаётган йиртқични унча писанд қилмаётгандек эди. Шунда Ёлдордан сал нарида чўнқайишган бўрилар сафидан яна бири олдинга интилди. Аммо у кутилмаганда иккинчи бир бўри томонидан қайириб ташланди.

Кўз ўнгида юз бераётган бу манзара Сарварга жуда қизиқ туюлди. Хаяжонданми, тапига қон югуриб, жиндек исигандек бўлди. Бу орада ханууз ириллаб айланаётган йиртқич тўсатдан Ёлдорга ташланиб қолди. Ўртада олатасир олишув бошланди. Итларнинг ўзаро талашганини кўп бор кўрган Сарварнинг Ёлдорга рахми келди. Негаки, одатда, бегона ит бошқа итлар томонидан жамликда аёвсизларча таланади.

Бироқ у кутган ходиса юз бермади. Дўнгда саф тортганча олишувни кузатаётган бўрилардан бирортаси жангга аралашмади.

Сарвар таажжубдан донг қотди ва хаёлига келгани шу бўлди: «Э, тавба! Жондорлар йигитларча уришаркан-ку!» Унинг синчков нигохи манглайида қашқаси бор жониворнинг харакатларини назардан қочирмади. Оқманглайли бу йиртқич жангни кузатишдан кўра, қўпроқ сафдаги бошқа бўриларга кўз-қулоқ бўлиб турарди. Ана, у яна бир шеригини ортга хайдади.

Бу иккиси эса қорни тўзғитиб, бешафқат олишарди. Ғаними зўр, Ёлдор эса ундан-да кучлироқ эканлиги тезда аёнлаша бошлади. Ғаним тўсатдан ангиллаб юборди. Ёлдор навбатдаги хамлага хозирлангунча бўлмай, у думини қисганча қочиб қолди. Шериклари унга эргашди.

Тўда майдонда Ёлдорни ёлғиз қолдириб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Ёлдор дунгда бир оз чункайиб утирди. Тумшуғини чузиб хид олди. Қор босган водийга узоқ тикилиб қолди. Сўнг ошиқмай изига қайта бошлади. «Ўра» ёнидан утаётганда, андак тухтади. Сарварга шунчаки бир куз ташлаб, яна йулида давом этди.

Бу вақтга келиб Сарвар бури зотидан умуман чучимай қуйганди. Ёлдор ҳақидаги дастлабки уйлари энди унга жуда кулгили туюлмоқда эди. Аммо унинг кулмоққа чоғи йуқ, бурилар олишуви пайтида ҳаяжондан хиёл қизиган вужуди тағин совқота бошлаганди. У Ёлдорнинг урнида ити булмаганидан укинди. Агар Диккиқулоқ тирик юрганида, уни бу ҳолга ташлаб қуймаган, аллақачон қишлоқдан одамларни бошлаб келган буларди. Диккиқулоқнинг кўнгли эса унга шунчаки бир қараб утди-кетди. Бироқ у негадир Ёлдорга нисбатан ғазаб хис қилмади.

Юқорида музлаган қорнинг қисирлаши эшитилганда, тағин унинг кузи илина бошлаганди. Ўлимга чорловчи бу уйқу шу қадар ширин эдики, ортиқ куз очишни истамай турганида, Ғуччи пакананинг овози эшитилди.

— Ия, ака, нима ётиш бу?!

Сарвар кузларини очиб, «ўра» оғзида анграйиб, ҳам қувониб турган Ғуччи пакананн курди.

— Изингизни олиб келаяпман, — деди у «ура»га тушмоқ учун қулай жой қидириб. — Кунглим сезгани бупти-да. Ёмон йиқилмадингизми ишқилиб? Ҳозир олдингизга тушаман.

— Тушманг! — Сарвар жонланиб, қули билан, тухта, дегандай ишора қилди. — Туша курманг! Барибир фойдаси йук. Оёқни синдириб олганман. Арқон керак.

Бу гапдан сўнг Ғуччи пакана чуқур оғзида бир зум серрайганча туриб қолди. Негадир у ён-бу ён қаранди. Кейин сураганн шу булди.

— Э, милтиқ қани?

Сарвар шу тобда кузига ҳар қандай тушунганидан зиёда булиб куринаётган йигитга жилмайиб қараш билан чекланди.

— Тушунарли,— деди Ғуччи пакана ҳеч нарсани тушунмаган булса-да. — Ҳозир одам бошлаб келаман. Арқон ҳам олиб келаман. Эмаса, кетдим мен.

У касир-кусур кор босганча тезда кўздан йўколди.

Сарвар тошдеворга бехол суянди. Негадир йиғлагиси келди. Қувончданми ё ғамданми, ҳар ҳолда ич-ичидан нимадир тўлқин уриб келмоқда эди.

У жилмайган кўйи йиғлай бошлади.

* * *

У Ғуччи пакана бутун қишлоқни бошлаб келади деб сира ўйламаганди. Қишлоқда эркак борки, деярли бари келганди.

Эпчил йигитлар арқонга осилиб, осилмай чуқурга тушa бошладилар. Турган гап, Ғуччи пакана ҳаммадан кўра кўпроқ жон куйдирарди. Бақириб-чақириб йўл-йўриқ кўрсатишга тиришарди.

— Шунча одамни овора қилишингиз шартмиди? — Сарвар хижолат тортганини яширолмади. — Кишини уятга қўйдингиз-да.

— Э, нимаси уят бунинг! — Ғуччи пакана ўктам овозда шанғиллади. — Одам одамга шундай пайтда қайишмаса, қай пайтда қайишади. Мен бировга юр демадим, овоза қилдим. Аммо лекин Ботир ака билан Султон акага юринг деганим рост. Бошқаларнинг ўзлари келишди. Элчилик-да, элчилик! Элдан айланай! И-и, оғрияптими?

— Йигитлар, эҳтиёт бўлинглар! Зокир, сен пастдан тут! Жуда имиллайдингда, Абдурайим! Ха, шундай. Баракалла! Арқонни қориндан эмас, қўлтиқ тагидан сол, шунда тортиб олиш осонроқ бўлади.

У Шойим йўғонга «ура» оғзида рўпару бўлди. Шойим йўғоннинг кўзларидан тўнгликариган, бошқалар каби ҳамдардлик билан боқиб турарди. Йигитлар кукрагини сириб турган арқонни еча бошлаганида, у Шойим йўғонга юзланди. Ҳеч бир ички изтиробсиз деди:

— Ака, сиз ютдингиз.

Аммо Шойим йўғон у кутганчалик қувонмади, иршишламади. Қарашлари бир оз тўндлашди-ю, лекин ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Оғзидан оппоқ ҳовур чиқариб, муштумига йўталди. Кейин бирдан эсига тушганлай, оппинч бир ҳаракатла устидан қалин пўстинини

ечди-да, совуқдан қалтирай бошлаган Сарварнинг елкасига ташлади.

— Бир нима дегандай бўлдингизми? — деди сўнг хардамхаёл оҳангда.

— Гаров...

— Эслаб чиқаринг!

— Ахир...

— Кўп майда гап буманг!

— Лабэ...

— Сурув меникими?

— Сизники.

— Унда мен уни омон қолган жонингизга сийлов қилдим. Каттазанглик қилмаганингизда шу балолар йўқ эди. Бундан сўнгин давлатингиз билан мақтанманг! Агар жуда ошиб-тошиб кетган бўлсангиз, ярмини, ана, пакананага беринг. Қуймайсиз. Жонингизни омон сақлаб қолган шу-да.

Одамлар орасидан Ғуччи пакананинг норози овози эшитилади.

— Ака, менинг отим бор!

— Узр, Ғуччи ака, — Шойим йўғон кулади. — Тил қурғур бесуяклик қипти. Минг бор узр.

— Сизга одамни калака қилиш бўлса... — Ғуччи пакана тунғиллай-тунғиллай унинг узрини қабул қилади. — Бундан сўнг эшитмай, қаттиқ хафа бўламан.

Қор устига ёзилган чакмонга авайлаб ёткизилган Сарварнинг кўзи наридаги нураган қояга тушаркан, унинг пойида содир бўлган бугунги воқеани эслади. Назарида, Ёлдор уни бошқа бўрилардан химоя қилгандек туюлди. Ёлдор қувиб солмаганида, улар мени тирик қуймасди, деган хаёлга борди. Бу уй илгарироқ миясига келмаганидан ўкинди.

— Ака! — деди Шойим йўғонни ёнига имларкан, овози товланиб. — Шу... Ёлдорга тегмасак! Оддий жондор десам, зўр йигит экан у! Қўйинг, ўз майлида юраверсин!

— Билам шу ўйдамиз, — деди Шойим йўғон ниманидир англагандай. — Майли, ўз эркида юраверсин.

* * *

Ўша куни оқшом Ғуччи пакана янги гап топиб келди.

Бу пайтда Сарвар иссиқ хонада, печкада гуриллаб ёнаётган ўтга хаёлчан термулганча, одамларнинг ғамхўрлигидан эркаланиб ётарди. Тахтакачланган оёғи қўшни кампир қуйиб берган курси устида, қандайдир гиёҳ қўшиб дамланган чойдан майда хўплаб, ғарқ терга тушганча, том маънода, эркаланиб ётарди.

— Ёлдор ўзига шерик топиб олибди, — деди Ғуччи пакана эшикдан кира-кира. — Иккиси Зарангбетда қувлашиб юрибди. Менимча, топгани канжиқ, ўзини тутиши бошқачароқ...

— Яқинда сизам қувлашиб қоласиз, Ғуччивой, — деди бунга жавобан Сарвар акаларга хос салмоқли оҳангда. — Етар шунча вақт эркин юрганингиз.

— Нима деганингиз бу, ака?

— Сизни уйлантирамиз деганимиз бу.

— Э, одамни уялтирманг кўп!

Қўшни кампир лаганда овқат кўтариб кирганида, улар шовқинлашганча, режа тузишар, уларнинг кайфиятидан андоза олгандек, печкадаги ут шўхчан чирсиллар, ташқарида эса тунги бўрон қўзғалганди.

У худди оч бўридай ув тортарди.

ЕТИМ ҚОЛГАН ГУЛЛАР

Қайноқ гармсел ҳар қутурганда, шаҳарча қуюқ тўзон ичида қолади.

У бийдек даштнинг қоқ киндигида бўй ростлаган бу шаҳарчани ер юзидан супуриб ташламоққа аҳд қилгандек, тўлғониб, юлқиниб, қуюн уюриб эсади. Сўнг шиддати андак сусайгандек бўлади-да, тағин янгидан куч олиб, кўп қаватли қизғиш ғиштин уйлар-у, кўкка найзадек санчилган қувуридан куну тун қўкиш-қорамтир тутун аримайдиган корхонанинг катта-кичик, баланд-паст биноларини қайноқ нафаси билан ялаб, шаҳар кўчалари бўйлаб оч бўридай изғиркан, ўткинчиларнинг юзи-кўзига қум сочгани етмагандек, қандайдир мўъжиза билан омон қолган йўл бўйидаги яккам-дуккам дарахтларга ёпирилади, улар вужудидаги охирги намликни сўриб олиш пайида қуйиб-пишади.

Гармсел азалдан яшил рангни ёмон кўради.

Дашт сап-сариқ.

Шаҳарча ҳам шу тусда.

Дарахтлар эса яшил доғдек жуда хунук кўринади кўзига.

Яшил рангга эса, синглиси — сарин ел учи. У кўкламда уйғониб, саратонгача даштда жавлон ураркан, борлиққа баҳор нафасини уфуради. Бу пайтда қайноқ гармсел кирнинг гадой топмас бирор ўнгирида биқиниб ётади. Ҳаво қизиб, сарин ел олисдаги тоғлар бағридаги арчазорга чекиниши билан гармселга жон киради. Тушов узган айғирдек ирғишлайди. Майсаларни қуритиб, чечакларни қақшатиб, шундай қутурадики, унинг ўтли нафасидан яшил борлиқ сарғиш тус олади. Кўча бўйларидаги ариқчалар қуриб, ўт-ўланлар хас-хашакка айланади. Қисқаси, акаси — куз шамоли қўзғалгунга қадар,

у даштда танхо ҳукмрон — яшил тусда неки бор, барини қуритиб, мавҳ этмоққа уринади.

Ҳар йили шу ҳол, шу аҳвол.

Бироқ бу сафар шундай бир синоат юз бердики, тонгданоқ ер-кўкка олов пуркаб келаётган гармсел ҳайратдан бир лаҳза донг қотди. Қайноқ нафаси ичига уриб, бир қалқиб тушди. Сўнг кўзларига ишонмай, айланиб-ўргилиб боқди.

Йўқ, кўзлари алдамаган.

Шаҳарчага кираверишдаги тўрт қаватли бинонинг чап қанотида, оппоқ ҳарир парда тутилган энг қуйи дераза тагидаги кафтдек ерда бир неча туп атиргул чамандай очилиб турарди.

Қип-қизил!

Шаҳарчага хос бўлмаган ҳол эди бу.

Сарин елнинг эркаси бўлмиш бу гуллар, ўзларига не бало кўз тикиб турганидан мутлақо бехабар, тонг нурларини хушнид қаршиламоқда эди. Гармсел уларнинг бу навозишидан қаҳ-қаҳ уриб кулди. Қайноқ нафас уфуриб кулди. Оқибат, кечга томон атиргул япроқлари шалвираб тушди.

У тантана қилди.

Аммо эртаси гулларни тийрак ҳолда кўриб, таажжубдан гармселнинг эси оғиб қолаёзди. Бу жумбоқнинг тагига етмоқ ниятида, чир айланаркан, тунда ва тонгда гуллар суғорилганини пайқади. Билдики, атиргуллар даштдаги ҳимоясиз чечак эмас, меҳрибони бор уларнинг.

Қайноқ гармсел шундагина илк бор кишн хонасига мўраламоқ истагини туйди. Оппоқ тўшакда пиш-пиш ухлаётган қизчаси тепасида хаёлчан ўтирган хушруй жувонга кўзи тушди. Негадир ғамгин эди у. Шаҳарчага бегона, гармсел илгари уни ҳеч учратмаган. Ётлиги — шаҳарча аҳлига хос лоқайдлик йўқ эди чеҳрасида. Туриш-турмушидан нафосатга мойиллиги сезилиб турарди. Хаётга ташна, ўз навбатида, ғоят маъюс эди.

У гоҳ жувонга, гоҳ сув тўла стаканга солиб қўйилган бир дона атиргулга, гоҳ ҳарир парданинг бежирим бурмаларига, гоҳ тўшакда беғам, беташвиш ухлаётган қизалоқнинг лўппи юзларига уйшайиб тикиларкан, бирдан ғазабла юқорига интилди. Аммо унинг бу ҳаракати дераза ойналарига беҳуда бош уриш билан чекланди.

Кейин беихтиёр жувоннинг хаёлига эргашди. Шу пайтгача узини энг тезкор деб биларди. Ахир дашт бағрини қовжиратиб, қир тушини қақшатиб, шаҳарчани тузонга буркаш унинг учун бир лаҳзалик иш эди-да. Буни қарангки, жувоннинг хаёли ундан учқур чиқиб қолди.

У қизчаси бошида қолган жувоннинг хаёлига эргашиб, унга зўр-базур етишиб елди. Хаёл уни кўм-кўк водий бағридаги ям-яшил қишлоққа бошлаб келди. Бироқ бу ерда унинг шашти пасайди. Негаки, бу улка катта синглиси — майин шабада тасаррруфида эди. Синглиси булик бошоқлар бошини сийпаб, кўм-кўк дарахтлар япроғини уйнаб, бу томонга йўл йўқлигини назокат ила англатди.

Кўз унгида ястанган ям-яшил манзарадан торикқан гармсел синглисидан жувоннинг кимлигини суради. Деразаси тагига гул экиб, ёмон ғашига тегаётганидан нолиди.

Майин шабада дарахт япроқларини эркалаб, ариқ бўйидаги майсалар бошини силаб, маъюстоб бир ҳолатда қишлоқ ҳовлиларидан бирига имо қилди.

Гармселнинг оловкор кузлари уткир эди. У ҳовлида ивирсиб юрган қандайдир бир йигитни кўрди. Унинг дилсиз ва ҳиссизлигини бир қарашдаёқ илғади. Аммо бундан бирор ёмон маъно топмади. Ахир уз ҳудудидаги шаҳарчада бу хил кимсалар қанча. Шу боис, синглисининг маъюс тортишидан узгача кулди. Фаҳмлагани шу бўлдики, жувон уз хонадонига сиғмай, қишлоғидан бош олиб кетган. Унга қолса, жувон дунёнинг нариги чеккасига улоқиб кетмайдими. Неча пуллик иши бор бу билан унинг. Ёқмаётгани, дераза тагидаги атиргулларга нисбатан бўлакча меҳри эди.

Ўша атиргулларни қовжиратмаса, кўнгли сира жойига тушмаслигини бот сезган гармсел, синглисига хайрмаъзурни насия этиб, шиддатла изига қайтди. Қир бетидан ялаб, яйдоқ даштдан супуриб олган тузонни шаҳарча устига сочаркан, дераза тагидаги гулларга шу қадар ғазаб билан ташландики, унинг бу бемисл қаҳридан дала чечаклари зумда қовжираб тушган буларди. Атиргуллар эса пинак бузмади. Бунга сари, гармселнинг жувонга нисбатан адовати орта борди. Негаки, жувоннинг қарови бўлмаганида, атиргул деганлари бир кундан ор-

тиғига бардош беролмасди-да. Бундан ҳам ёмони, жазирама иссиқ туфайли ланжлик балосига йўлиққан шаҳарча аҳли жувондан ибрат олгудек бўлса, шаҳарча гулга тўлиб, бу ҳудуд ўз-ўзидан синглиси майин шабада тасарруфига ўтиб кетиши мумкин.

Бунга эса чидаши қийин.

Гармсел ҳадик оғушида шаҳарчани бир айланиб чиқди. Йўқ, хавотирли ҳеч нарса илғамади. Деразаларини қалин пардалар билан тўсиб олган шаҳар аҳли ўша-ўша ланж ва мудроқ ҳолатда эди.

Ҳатто итлар қимир этмас, қушлар қанот қоқай демасди.

Бутун борлиқ жазирама иссиқ измида, ёлғиз атиргулларгина оловдай яшнаб турарди.

Кейинги тонгда даштдан қувват олиб, шаҳарчага ошиқаркан, одатдагидек, кўчаларда изғиб, бинолар сиртини ялаб-юлқади. Узун қувурлан бурқсиётган тутунни тўзонга қориштирди. Чангга беланган қуримсиз дарахтлар юрагига ваҳима солиб ўтди. Қаровсиз болалар майдончасида қуюн кўтариб, бамисоли илондай эшилиб, тўлғаниб, беармон ўйнади.

Ва сўнг бирдан яна атиргулларни эслаб қолди.

Улар томон ошиқди.

Бинони ёнлаб ўтаётганида, тўртинчи қават деразаларининг биридан ўғринча улоқтирилган чиқиндилар гармселнинг қанотига илашди. Гармсел бир юлқиниб, уларни чор-тарафга сочиб юборди. Қоғоз парчалари, пиёз қобиқлари ҳавода ўйнаб, гўшт ва балиқдан бўшаган консерва банкалари ерла думалаб кетди.

Бу хил чиқинди иткитишлар гармселга таниш ҳолат бўлгани сабабли, у бундан ажабланиб турмади. Аммо атиргул пуштасига тўкиб кетилган ахлат уюмига таассуфла тикилиб турган жувонга кўзи тушгач, юз берган бу воқеадан ўзида йўқ қувониб кетди. Ғайрати жўш уриб, гулларга ёпишганди, чиқинди уюмидан бадбўй ҳид таралди. Жувон оғзи-бурнини тўсганича ортга чекинди. Сўнг уйидан челак ва супурги олиб чиқиб, чиқиндиларни супуриб-сидираркан, орала қаддини тиклаб, зич ёпиқ деразаларга бир-бир кўз ташлаб чиқди.

Жувон, буни биров атай тўккан, деган гумонга борганди. Гармсел унинг бу ўйидан кулди. Биладики, жувонга бировнинг қасди йўқ. Шунчаки эринчоқ қўшнила-

ридан бири наридаги тўкиндихонага боришга эриниб, челагини гуллар тагига ағдариб кета қолган.

Пана-да, биров кўрмайди.

Ўша кундан эътиборан, у деярли ҳар тонг жувонни атиргуллар ёнида ғамнок ҳолда учратадиган бўлди. Ва қарамасданоқ англардики, яна кимдир гул пуштасига чиқинди тўла челагини ағдариб кетган. Атиргулларни қовжиратиб, суюкли туси, сарғиш ранг қатига сингдиролмаслигига аллақачон фаҳми етган гармселга бу жуда қўл келди. Эндиликда у аламини жувоннинг изтиробга тўла нигоҳини томоша қилиш эвазига босадиган бўлди.

Жувоннинг аламнак кўзлари эса ҳар сафар қатор деразалар бўйлаб беҳуда кезинарди. Унлаб хонадонлардан иборат бу уйдан айбдорни топмоқ маҳол эди. Охири у ҳайбатидан от ҳуркадиган кўппакларидан бирига дил ёрмоққа мажбур бўлди.

Ҳолиргина муюлишдаги пастқамгина емакхонадан еб-ичиб чиққан кимса жуда бепарво эди. У тишини кавлай-кавлай, бир гулларга, бир жувонга тикиларкан, на гулнинг бўйини сезди, на жувоннинг дардини илғади. Қайноқ ҳавода нафас олмоқнинг ўзи душвор бўлиб турганида, кулоғига гап кирармиди. Кимса ҳиссиз нигоҳини қайта гулларга тикаркан, қисталиб турган эмасми, туйган бирдан-бир истаги шу бўлди: «Енгиллашиб олмоққа зап пана жой экан-да лекин...» Сўнг тушга яқин зиёфатга айтилганини, унгача бир зумгина мизғиб олиши лозимлигини ўйлади. Унинг бу қадар бокибеғамлиги гармсел томонидан қайноқ «ўпич» ила тақдирланди. Бундан бетоқатланган кимса ўзини салқин йўлакка урди.

Гармсел эса тинимай кутуришда давом этарди. Шаҳарчани тўзонга буркаб, беармон чарх урарди. Борлиқ ёлғиз унинг измида эди.

Фақат атиргулларгина...

У навбатдаги тонгларнинг бирида шаҳарча чеккасида кизчасини етаклаган жувонга дуч келди. Ажабланиб, шаҳарчани бир кур айланаркан, атиргуллар боласидан, жувон шаҳарчани бутунлай тарк этаётганини пайқади. Бу хил нолаларни сезмоққа инсон боласи ожиз. Гармсел эса ҳар балони англарди. Жазирама иссиқдан инграшаётган дарахтлар оҳини, қақраган ариқлар зорини, яшил

майсалар фарёдини, қисқаси, ҳамма нарсани англарди, фаҳмларди.

У тантанавор қаҳ-қаҳ урганча дастлаб жувонга ёпишди. Этагидан тортқилаб, кўзи-кўзига қум сочиб, обдон аламини олди. Сўнг эгасиз қолган атиргуллар томон елди. Гулларни тортқилаб, тагидаги чиқиндиларни чор-тарафга сочқилаб ўйнамоқни бошлади.

Шу пайт эшикда ахлат тўла челак кўтарган бир йигитча пайдо бўлди. У эринчоқ ҳаракатла эшикдан берида тўхтаркан, челагини ерга қўйиб, сигарет тутатди. Сўнг кенг майдонда бир-бирларини қувлашиб ўйнаётган майда кукунларга, тўкиндихона теварагида уралашаётган итларга, тошйўлакни деярли тўсиб қўйган пачоқ машинага бирин-сирин боқаркан, кир оламга кўникқан лоқайд нигоҳи гармсел исканжасида тўлғанаётган атиргулларни четлаб ўтмади. Шу орада бир зумга узилган кўзлари қайта гулларга қадаларкан, бу сафар хийла узоқроқ тикилиб қолди. Четдан қараганда, у гулларга маҳлиёдек эди. Аслида эса, у гулларни эмас, пуштасига тўкиб кетилган чиқиндиларни кўриб турарди.

У наридаги тўкиндихонага ушшайибгина қараб қўйди-да, сўнг челагини кўтарганча, гуллар томон зипиллади.

Қайноқ гармсел эса ҳануз тинмай қаҳ-қаҳ урар, у ҳар қаҳ-қаҳ урганда, кўкдан тўзон ёғилиб, ердан чанг кўтариларди...

КЕКСА ТУТ

Тепки зарбидан кекса тут дарахти қаттиқ сесканди. Бу хил зарбларга кўникқан бўлса-да, бунисига чидаши хийла оғир кечди. Кекса танаси ич-ичидан зириллаб кетди. Шунга қарамай, сир бермасликка тиришди. Ичкиниг гоҳини еллар тортқилаб ўйнаётган япроқлари шовури остига кўмиб, қаддини ғоз тутишга уринди.

Уни Ашур узуннинг тўнғич ўғли тепган эди. Йигит укаларини бошлаб томорқа адоғидаги даладан қайтаркан, тутқич бермаган рақиблари Ёвқошнинг аламини кекса тутдан олган, яъни ҳовурини босганди. Ҳамиша шу — қўшнилар ёқалашади-ю, балога тут қолади.

Жанжал якунида мағлуб ҳам, ғолиб ҳам уни тепкилаб ўтади.

Шу боис, у навбатдаги кутилаётган зарбалар даҳшатидан япроқларигача қалтирамоққа тушганди. Аммо кутилган зарба бўлмади. Акаси изидан келаётган қоплари туташ, қоратур йиғитча тутга етиб-етмай, ортига ўгирилди. Қопга тўлган қўлларини аланг-жаланг қилиб, оқшом пардасига чулғанаётган даладан отасини қидирди.

Ота-Ашур узун томорқа адоғидаги дўнгда ҳануз ўзига келолмай, ҳарсиллаб ўтирарди. Қизиқ устида югуришга югуриб қўйиб, энди нафасини ростлаёлмай ҳалак эди.

У ўғлининг қараб турищидан уялди. Қўлидаги сўйилга таяниб, ўрнидан қўзғалди. Ўзини тетик кўрсатишга тиришиб, даладан Ёвқошни қидирган киши бўлди. Билади, даланинг қайси бир бурчида биқиниб ўтирган рақиби ҳали-бери қорасини кўрсатмайди. Бу томон тўла-тўкис ҳовуридан тушмагунча бекинган жойидан чиқмайди. Ҳар гафар шу аҳвол — Ёвқош осонгина қочиб қутилаверади, Ашур узуннинг алами ичида қолаверади. Қани энди, мана шу сўйил билан бошига бошлаб бир туширса, тагига босиб, обдон пиймаласа. Бир пайтлар олдинга солиб қувлардинг, энди ҳолинг қалай, дея юзи-қўлига аямай мушт туширса! Бироқ Ёвқош деганлари қийиқдан чаққон, ҳеч тутқич бермайди. Уни ҳатто ўғиллари қувиб етолмайди. Ё қўрққан одам эпчил келармикан? Бир вақтлар ўзи ҳам Ёвқошга тутқич бермасди. Ўғиллари гўдак эди, у қўшнисининг олдига тушиб қочиб юрарди. Энди эса...

Ёвқошдан қочиб юрган даврларини эслаб, Ашур узуннинг ғазаби баттар қайнайди. Қўлидаги силлиқ сўйилни маҳкам чангаллаб, яна бир сидра далани кўздан кечиради. Дантда жон асари сезилмагач, аста йўлга тушади. Катта ўғли ҳовлига етган, иккинчиси тут тагида сўппайиб, ҳануз кутиб турар, ундан кейингиси, кокилиб тушган шекилли, анча берида оқсоқланиб борарди.

Ашур узун ўғлининг оқсоқланишига аҳамият бермади. Унинг диққатини энг кейинда пилдираб бораётган кенжа ўғли тортганди. Кенжаси яқинда еттига тўлган бўлиб, бугунгидек қув-қувга биринчи бор аралашуви эди. Ашур узун ўғлини мамнун кузатаркан, хунук иршайди: «Ҳе, отасининг ули, бўш кемайсан!»

Отанинг дунгдан эна бошлаганини кўрган иккинчи ўғил йўлида давом этаркан, тут ёнидан ўтаётганида, худди жин теккандек, бирдан дарахтга ташланиб қолди. Кафтининг қирраси билан унинг ғадир-будир танасига бир неча бор зарба берди. Тутни Ёвқошнинг ўрнида қиёс этиб, ўзича хуморини босган бўлди.

Кекса тут бу гал зарбдан эмас, йигитчанинг юрагидаги тўла ададсиз кек ва адоватдан қалтираб кетди. Тавба, одам боласи бу қадар ғазабу нафратни қандай қилиб кўнглига сиғдира оларкан? Юраги тарс ёрилиб кетмаганини бунинг!

Йигитча тутдан узоқлашаркан, сўқмоқда ётган муштдай кесакни ҳам тинч қўймади. Куч билан уни қўшни томорқа томонга тепиб юборди. Навбатдаги тепкисидан эса сўқмоқ бўйидаги гулхайри кўк белидан чирт узилиб тушди. Йигитча бу ишидан жуда мамнун бўлди. Тепмоққа нарса қидириб, теваракка аланглади. Кўзи шудгордан наридаги беданояда қантарилган турган Ёвқошнинг эшагига тушиб, бир хаёли уни азобламоқ истади. Бироқ шудгор кечиб юришдан эринди.

Аслида бугунги жанжал мана шу шудгор туфайли келиб чиққанди. Ёвқош буғдойдан бўшаган ерини ҳайдатаркан, ёввойи ўт илдизларини териб, сўқмоқ ёқасига уйганди. Икки томорқа ўртасидан ўтган сўқмоқ умумий ҳисобланса-да, бу нарса Ашур улуннинг нафсониятига тегади: «Ол! — дейди эски адовати кўнглида ғимирлаб, — Йўқот буни еримдан!» Табиий, Ёвқош ҳам бўш келмайди: «Қачондан бери сўқмоқ сенинг еринг бўп қолди?!» Иккиси ҳам эшакдан баттар қайсар эмасми, одатдагидек, муросадан кўра, тенишмоқни маъқул курадилар. Аммо Ашур узун кўпчилик, Ёвқош ичида ўғил туғиб бермаган хотинини лаънатлаб, тағин қочмоққа тушганди...

Кекса тутнинг ҳалиги энди оқсоқланиб келаётган йигитчага қаратилганди. Бир оздан сўнг унинг ўзи билан ўли оворалигини сезгач, хиёл енгил тортди. Ҳолбуки жангариликда бу йигитча акаларидан сира қолишмасди. Уларга таассуб қилиб, тутга кўп азоб берарди. Бу хил юмушдан энг кейинда пилдираб келаётган кенжа ўғилгина мустасно эди. У тутга осилиб уйнамоқни хуш кўрарди. Азалдан болаларни яхши кўрадиган тутга унинг танасига тирмашишлари жуда ёқарди.

Ҳозир ҳам у шуни жуда истамоқда эди. Негаки, акаларининг кек ва адоватидан карахтланган вужудига боланинг эркаланишлари бамисоли малҳамдек татирдида. Аммо бола ҳали олисда, то у етиб келгунга қадар кекса тут йигитчалар томонидан қолдирилган адоватли ҳислардан япроқларигача титраб турмоққа маҳкум эди.

Кекса тут барча дарахтлар каби ўзга туйғуларга жуда сезгир эди. Танасига теккан бармоқларданоқ қўл эгасининг кайфиятини дарҳол уқиб оларди. У меҳрдан яйрарди, қаҳрдан қалтирарди. Бироқ энг ёмони шунда эдики, унинг бу ҳолатини одам боласи пайқамасди. Кишилар учун у шунчаки бир тут эди. Пилла қурти учун йилда бир новдаларини чала-чулпа кесиб олишларини демаса, қолган пайт у билан бировнинг иши йўқ эди. Дарвоқе, тут ўз меваси билан болаларни сийламоқни ёқтирарди. Кесилмай қолган новдаларида ёқутдай товланувчи меваларига болаларнинг оғзи текканда, у ғалати бир туйғудан сармаст бўларди. Нечун қуёш остида яшаяпти, заминдан нечун қувват олаяпти, бу вақтда тириклик қарзини узаётгандек ҳис қиларди ўзини.

Кекса тут илдиз отган бу замин қадимда яйдоқ даштнинг бир қисми эди. Даштнинг бу бўлагига Восиқ полвон эгалик қилганида, қишлоқ ҳозиргидан юз баравар кичик, ер дегани бисёр эди. Восиқ полвон ўзини қора тортиб келган жонажон дўсти Бакир полвонга ернинг ярмини ҳадя этаркан, тут икки ер ўртасида белги бўлиб қолади.

У пайтда дўстлар эндигина уйланишган, ягона ширин орзулари бир этак полвон ўғил кўриш эди. Бироқ бандасининг истаги эмас, худонинг буюргани бўлади дегандек, тўнғичларида полвонлик сиёғи сезилмайди. Буни пайқаган Восиқ полвоннинг қовоғи осилади. Бакир полвон уни, ундан ҳам кўра ўзини юпатмоқ ўйида дейди: «Суягини қотириб, қора меҳнатга солсак одам бўлишар, жўра». Восиқ полвон кенг кўксини сийпалаб, чуқур хўрсинади: «Булар бола бошидан деганлар, дўстим. Булардан полвон чиқмайди». Шунга қарамай, уларнинг умидлари катта эди, беллари тўла бола, ҳали қанча ўғил кўришади. Бироқ яна ўғил кўриш дўстларга насиб этмади. Айни қишда Бакир полвоннинг ота юрти, тоғ қишлоқларидан бирига тўйга отланишиб, йўлда қор кўчкиси остида қоладилар...

Шундай қилиб, дўстлар сўнгги нафасларигача аҳил қолдилар. Турган гап, улар болаларининг ҳам шундай бўлишларини исташарди. Бироқ куз оқшомларидан бирида Восиқ полвондан жиддий бир хато ўтганди. Одатдагидек, турда хирмондай бўлиб ёнбошлаб ётаркан, оғзидан шу гап чиқиб кетади: «Бакир полвоннинг ери асли бизники, ошначилигим ҳурмати ҳадя этганман мен унга...» Восиқ полвон бу гапни не мақсадда айтди, буниси қоронғи-ю, ҳар ҳолда овозида зиғирча ғайирлик йўқ эди. Аммо бу гапни пойгакроқда, кигиз устида ўйнаб ўтирган тор манглайли бола — Ашур узун қулоғига қуйиб олганди. Орадан сал ўтиб, тенгқури Ёвқошга писанда қилади: «Биласанми, силарнинг ерларинг асли бизники...» Ёвқош тушмагур дадилгина бола эмасми, бош бармоғини бошқа бармоқлари орасига жойлаб, унинг бурнига тақайди: «Шу гапингга манавуни еbсан!»

Тут икки ўртада дўстлик рамзи сифатида қад ростлаб турарди. Жазирама кунлари полвон жўраларнинг тушги чойхўрлиги унинг кўланкаси остида кечарди. Бироқ ўғиллари бу удумни давом эттирмадилар. «Ер» дея ёвлашдилар. Аслида Ашур узунга ернинг ҳеч кераги йўқ эди. Табиатан майда ва худбинлиги боис, қачонлардир отасига тегишли бўлган ерга ўзгаларнинг эгалик қилишларини ҳеч ҳазм қилолмасди. Бу борада Восиқ полвон адашмаганди. Полвонлик сиёғи йўқ бу йигитлар майдаликдан ташқари, жуда жоҳил эдилар. Ашур узун кенг бағирли бўлолмаганидек, Ёвқош ҳам ориятни ошна тутмади, яъни, шу ерга сен тўй, дея бошқа ерда томир отмади. Ҳолбуки, у пайтларда ер қаҳат эмасди. «Ерни сенга берганимдан кўра ўлганим яхши», дея тирашишда давом этди.

Уларнинг илк тўқнашувлари Ашур узун ўғил кўрган йили юз беради: «Бола-чақамга ер керак, бўшат томорқамни», дейди у. Ёвқош одатдагидек мазахлаб, қовоз кўрсат, дейди. Ашур узун бу сафар ўзини тутолмай қолади ва унинг юзига тарсаки туширади. Шундан сўнг Ёвқошга худо беради... Унга бас келмоқнинг эвини тополмаган Ашур узун шармандаларча қочмоққа тушади. Ёвқош қувлайди. У қочади. Бу воқеа келинчакларнинг кўз ўнгида содир бўлади. Бошда улар роса оҳ-воҳ кўтаришади. Кейин эса бинойидек куникиб кетишади.

Чунки деганда, эрлари хафтада бир қувлашмаса, егалла-ри ичига тушмайдиган даражага етадилар-да.

Одатда иди-бидини Ашур узун бошлайди. Қўшни-сининг меҳнати эвазига гуллаб-яшнаб турган ерга қара-гани сайин ичидан алами тошиб келаверади: «Отамнинг ери бу!..» Бу ёғи эса жуда тез. Жанжал ҳамиша Ашур узуннинг шаталоқ отиб қочиши-ю Ёвқошнинг қувлаши билан якунланади. Энг қизиғи, бу масалани қонун йўли билан ҳал этмоқни бирортасиям ўйламасди. Бироқ ўрта-даги адоват шу қадар кучли эдики, бир-бирларига кўзлари тушишлари ҳамон қўллари беихтиёр қичишиб кетаверарди.

Ҳовлида жанжал кўпиши билан кекса тут қиш чил-ласида кунботишдан эсадиган аччиқ изғиринни ҳис қил-гандай бўлади. Фақат бу изғирин кунботишдан эмас, ҳовлидан, янада аниқроғи, икки қўшнининг вужудидан уфуради. Қиш изғиринига тоқат қилмоқ мумкин, аммо уларнинг вужудларидан уфурган кек на адоватга бар-дош бермоқ душвор эди. Кекса тутнинг назарида, катта-лар адоват учунгина яшаётгандек туюларди. Ва шунинг учун ҳам у болаларни ёқтирарди. Катталардан эса қўрқарди. Новдаларини кесишганда чидарди-да, бироқ юраги ғазабга тўла кимсанинг кафти танасига тегса, даҳшатдан қалтирарди. Бу етмагандек, қўшнилар қув-лашгандаям, қайтишгандаям унинг тагидан ўтишарди. Қайтишаётиб, албатта, уни тепиб ўтишади, тутқич бер-маган ғанимнинг аламини ундан олишади. Шўрлик тут бу «тепки»лардан ўзига келиб улгурмай, томорқа адоғида мағлуб томон пайдо бўлади-да, аста келиб, унга суянади. Кекса тут ундаги чексиз аламни ҳис этиб, бе-чорага ичи ачиб кетади.

Бошда Ашур узун унинг раҳмини келтирарди. У Ёвқошдан бир амаллаб қочиб қутуларкан, қайтишда тутнинг ёнида тўхтарди. Тутга елка тираб, қўшнисининг уйига қаҳр ва алам билан тикиларди. Ундан қандай қилиб ўч олишни ўйларди. Шунда отаси Восиқ полвон-нинг кучи ўзида йўқлигидан ўкинарди. Мўъжиза юз бе-риб, отасидек кучли бўлса, у давраларга тушиблар ўтирмасди. Қишлоғи ори учун ўзга юрт полвонлари би-лан бел тутишиб ҳам юрмасди. Қиладигани бирдан-бир иши, Ёвқошни ерга босиб, кучукваччадай мижиқлаш эди. У Ёвқошни шу даражада ёмон кўрардики, назлида,

ундан бошлаб ўч олиш учунгина бу ёруғ оламда яшаётгандек эди: «Ярамасни тагимга босиб, бир аламимдан чиқмасам, армонда кетаман!» деб ўйларди.

Кекса тут унинг кўнглидагини хис этиб турар экан, яшил япроқларини силкиб, қуёш нурининг нечоғли чароғонлиги-ю, она заминнинг қанчалик илиқлиги ҳақида шивирлаб, шунинг ўзи улкан бахт эканлигини уқтиришга беҳуда уринарди. Ва ҳар сафар дилидагини болаларга англатолмаганидан ичидан дарз кетиб борарди.

Бу орада Ашурнинг ўғиллари улғайиб, вазият тубдан ўзгарди. Энди мағлуб сифатида Ашурнинг ўрнини Ёвқош эгаллади. Ёвқош ота-болаларнинг олдига тушиб қочаркан, қайтишда худди Ашур узундек тутга суянади. Тер бостан манглайини унинг ғадир-будир танасига тираб, кўзларини намлайди, ўзига ўғил бермаган худодан нолийди. Кекса тут тағин борлиқнинг улуғворлиги-ю, ҳавонинг мусаффолиги хусусида шивирлаб, гўзалликни уқтириш ила унинг кўнглига меҳр уйғотмоқчи бўлади. Бироқ Ёвқошнинг тошқотган кўнгли меҳрни илғамайди. Адоватга тўла юраги бу хил нарсаларни чучмал хис этиб туфлаб ташлаверади.

Бунақа пайтда, гоҳо кекса тутнинг томирига муз югургандек бўлади. Шу сонда қуриб қуя қолгиси келади. Бироқ борлиқ унинг ўлмоғига қўймайди. Аламзада кўланка ёнидан узоқлашиши билан шохига қушлар келиб қўнади. Майин ел япроқларини тортқилаб ўйнайди. Шунда у офтоб нурларининг оромбахшлигини-ю, замин бағрининг илиқлигини қайта сезади. Енгил кериниб, теваракка масъуд назар солади. Узоқдаги тутларга ел орқали салом йўллашни унутмаган ҳолда арғимчоқ учадиган қизларни илҳак кутади. Қизлар арғимчоқ учганда, у жуда-жуда яйрайди. Арғимчоқ ташланган йўғон шохини мастона чайқаб, қизларга қўшилиб яйрайди, қийқиради, яъники, япроқларини шўхчан силкиллайди.

Қизларнинг арғимчоқ учишлари ҳовлида Ашур узуннинг қораси пайдо бўлгунга қадар давом этади. Қизлар Ёвқошники. Ашур узунни пайқаши билан улар тутни ошиғиб тарк этишади. Гоҳида арғимчоқни унутиб қолдиришади. Унутилган арқон Ашур узун томонидан пичоқда бўлакланиб, қўшни ерга улоқтирилади.

Кекса тутни Ашур узуннинг арқонни бурдалаш пайтидаги важоҳати даҳшатга солади. Бу кезда Ашур узун-

нинг вужудидан шундай бир ёвуз қувват тараладики, тут бу қувват таъсиригагина эмас, рангиниям илғайди. Қорамтир тусдаги бу қуланка хунук тебраниб, теваракка ёйилганда, қуёш тафти сўниқ, замин бағри ҳароратсиз туюлиб, у карахт ҳолатга киради. Янада аниқроғи, худди биров чопмоқ ниятида болта кўтариб келгандай, қўрқувдан ўзини йўқотади.

Бугун Ашур узун сўқмоқдаги ёввойи илдизларини қўшни томорқага улоқтирмоққа тушганда, кекса тут қушлар чуғуридан маст эди. Кечки ёққа ҳозирлик кўраётган ҳуркак чумчуқлар галасини кифтида эркалаб, уларнинг шовуридан ҳузур қилаётганди. Ашур узуннинг ҳаракатидан чумчуқлар ҳуркиб қочгач, ёлғиз қолган тут воқеанинг давомини кузатмоққа тушади. Ашур узун ёввойи илдизларини улоқтириш билан чекланиб қолмай, ҳовлисида кетмондаста йўниб ўтирган Ёвқошнинг тепасига бостириб боради. Қисқагина олишувда қўшнисининг қўли баланд келиб, Ашур узун ерга чўзиларкан, бўғизланган буқадай бўкириб, ўғилларини кўмакка чақиради. Ўғиллари уйдан милтиқнинг ўқидай отилиб чиқишади. Ёвқош ер ҳидлаб ётган Ашур узуннинг кетига бир тепиб, оёғини қўлига олади...

Қўрқиб кетган кекса тут Ашур узуннинг тўнғич ўғли тепкисидан ўзига келганида, қув-қув аллақачон ниҳоясига етган, Ёвқошни қувлаб етолмаган «қўшин» паро-канда бир аҳволда изига қайтмоқда эди. У танасига қотиниб ўтаётган йигитлардан таралаётган қора қувват — аладсиз кек, чексиз адоватдан жонсаракланиб, теваракка алангдаганида, қуёш аллақачон пинакка кетган, уни тарк этган қушлар чуғури узоқдаги дарахтлар томонидан келар, шунингдек, қақилдоқ қиллардан ҳам умид йўқ. Унинг бирдан-бир умиди Ашур узуннинг кенжа ўғлидан эди. Катталарнинг жанжали туфайли кўзага келган танидаги оғриққа, одатдагидек, боланинг маъсумлиги малҳам бўлиши мумкин эди.

Кекса тут оқсоқланаётган акаси изидан пилдираб келаётган болага илҳақ боқаркан, куни кеча уни шохлари орасига олиб эркалаганини эслади. Ёвқошнинг қизлари бир шохида арғимчоқ учиб, иккинчисида болакай ўйнаганди. Тут кеча жуда бахтиёр эди. У бу хил шўхчан дамларда катталарнинг жоҳиллигини ортиқ ўйламай қўяди. Ёшлар билан андармон бўлади. Ёшида уларнинг

узокроқ қолишини истайди. Бироқ ҳовлида катталар пайдо бўлиши билан улар тумтарақай бўлиб кетадилар. Кекса тут бўш қучоғини керганича қолаверади. Фақат болагина катталарнинг измига кунда бўйсунавермайди. Тут шохлари орасига жойлашиб ўтириб оларкан, уни гоҳ от, гоҳ машина, гоҳ эса тайёрага қиёс этиб, берилиб ўйнашда давом этади.

Бу орада бола ариқчадан чаққон сакраб, оқсоқ акасини қувиб ўтди. Бу ёғи кўп қолмади, яна бир неча сониядан сўнг у тутнинг бағрига сингади. Кекса тут ҳадемай юз берадиган таниш бу лаззатдан ҳузурланиб, сархуш тортаркан, кутилмаганда қаттиқ сесканди. Бола худди акаларидек тутни тепганди. Кекса тут тепкидан эмас, тепкини юзага келтирган сабаб-адоватдан сесканганди. Тавба, қачон улгура қолди экан? Ахир бир соатгина бурун унда беғуборликдан ўзга туйғу йўқ эди-ку. Наҳотки, катталар оғриган бу иллат шу қадар юқумли бўлса?

Кекса тут бу саволларга жавоб тополмай анг-танг тураркан, боланинг иккинчи тепкисини кўтармоққа бардоши етмади ва нолакор ғирчиллаганча гурсиллаб ағдарилиб тушди...

ТУНГИ МЕҲМОН

У қишлоқнинг чеккасидаги кулбада жияни билан турарди. Ота-онаси ўтган йили олдинма-кейин қазо қилишган. Ёлғиз қолиб, кенг ва катта ҳовли ютадигандек туюлавергач, қўшни қишлоқда турувчи синглисининг қизини сўраб олганди.

Ҳар ҳолда кўнгилга таянч-да!

Синглиси соғинган кезлари қизини олиб кетади. Уч-тўрт кун бағрида сақлаб, ўзи айтмишли, обдон дийдорига тўйгач, иложсиз яна кўйиб кетади. Келганида бир гапни таъкидлашни ҳеч канда қилмайди: «Тезроқ эрга тексангиз яхши бўлармиди, опа!» Қизиқ, ота-онаси тириклигида, у бу ҳақда сира оғиз очмасди. Яхшиям сиз борсиз, эмасам, қарияларнинг аҳволи не кечарди, дерди нуқул уни алқаб. Энди эса... У гоҳида синглисининг афтига синчков тикилади, наҳотки, бахтимни ўйлаётган бўлса?! Йўқ, унинг бахти билан синглисининг мутлақо

иши йўқ. Ҳамма гап қизи важидан. Шунда унинг зардаси қайнайди: «Олиб кетавер қизингни! Ёлғизликдан ўлиб қолмасман!» Синглиси дарров хушёр тортади. Вой, нега унақа дейсиз, бахтингизни ўйлайманда, опажон, бахтингизни, дея бир дунё чучмал гапларни қалаштириб ташлайди. У бундан баттар ғижиниб, беихтиёр бурчакдаги кўзгуга кўз ташлайди. Кўзгудан ўзига аламнок боқиб турган аёлнинг бўлиқ ва қуркам қоматини илғамайди, ҳали оқ оралашга улгурмаган қуюқ, тим қора, узун сочларининг гўзаллигини пайқамайди, юзидаги хунук чечак изларинигина кўради, холос. Бу рухсори билан ўзини ҳеч ким хотинликка олмаслигини ичичдан қайта ҳис этади. Синглиси эса буни била туриб ярасига туз сепгани сепган. Қизини опасиникига ташлаб кетишга кўзи киймаганидан уни бирор чўлоққами, кўргами тегишига жуда-жуда рози. Бироқ қани ўша чўлоқ ёки кўр?! Худо деб, ўша банданинг ёқасини оқартириб, учовини ёқиб ўтирмасмиди.

Кўнглидан, ини ота, сингил эса она бўлолмас эканда, деган аламли ўй ўтаркан, кўзгуни уриб синдиргиси келади. Базўр ўзини босади. Бу кўтир дунёда кимга нимани исботламоқчи ўзи? Кучи кўзгу юзига рўмол ташлаб қўйишга етади. Бироқ жиянни дарров сидириб ташлайди. Муштдек боши билан кўзгу олдида бунча ўралашмаса бу тирмизак!

Бугун иккинчи кундирки у ёлғиз.

Одатлагидек, уйқуси келмай, анчагина тўлғаниб ётди.

Кўзи эндигина илинган экан, бирдан ҳовлида нимадир дупурлаб қолди. Чамаси, кимдир девор ошиб тушгандай бўлди. Ҳақиқатдан ҳам салдан сўнг даҳлиз эшиги тирмаланиб, аста ғийқиллаб очилди.

У хаёл билан бўлиб, эшикни тамбалашни унутганини эслади. Кейинги вақтда анча ҳардамхаёл тортиб қолганидан ич-ичидан ғижинди. Меровсирамай ўл, дея ўзини янишга ҳам улгурди. Сўнгра ҳамиша тунлари ёнида олиб ётадиган қўшоғиз милтиғини қўлига олиб, сакраб ўрнидан турди. Отасидан қолган бу яроғни ҳудуд нозирига бериб юбормаганидан илк бор чинакамига суюнди.

Кутилмаган «меҳмон» милтиққа рўпару келишини кутмаган шекилли, қоронғидан қўрқув тўла шикаста овоз эшитилди.

– Отма... отма, Чаманой! Илойим, болагинангни кўтарай, отмагин!

Тунги чироқ нуридан хира ёритилган хона ўртасида милтиқ ўқталиб турган аёл очиқ эшикдан қоронғи даҳлизга беҳуда тикиларкан, овоз эгасини дабдурустдан танимади.

– Кимсиз?! – деди милтиқ милини ўша томонга тўғрилаб.

– Бу мен... Қиличбекман!

– Қиличбек?! – Аёл ҳар қанча ажабланса-да, ҳолатини ўзгартирмади. – Ярим тунда нима қилиб юрибсиз бу ерда?!

– Қочдим, Чаманой, қочдим! Жоҳил ва нодонлар тўдаси мени дўппосламоқчи эди, жонимни олиб қочдим! Уйингга... бекингани кирдим.

– Бекингани менинг уйимдан бўлак жой кўриб қолганмиди?

– Ёзда уйинг ортидаги тўқайзорда жон сақлардим. – Кимса чуқур хўрсинди. – Ҳозир ҳаво салқин... Тўғриси, бу гал негадир шошиб қолдим. Ана, ортимдан қувлаб келишаяпти.

Узоқдан эшитилаётган қадам товушлари, дупурлаб, тобора яқинлашмоқда эди. Ҳозир улар уйга бостириб киришадигандек, аёлнинг юраги орқасига тортиб кетди. Тунда ёлғиз эркак билан кўришса, нима деб ўйлашади? Эртан қишлоқда қандай бош кўтариб юради? Бу кунидан ўлгани дуруст эмасми кейин!

Ҳайтовур таъқибчилар дарвоза ёнида тўхташмади, дупурлашганча тўқайзор томонга ўтиб кетишди.

Бутун диққат-эътибори ташқарида бўлган аёл ҳануз кўриниш беришни истамаётган даҳлиздаги кимсани бир зумга унутди. Қишлоқ адоғи катта йўлгача қалин тўқайзор. Тунда тўқайзордан бировни қидириб топиш пичан ғарамидан игна излашдек бир гап. Таъқибчилар ҳақиқатдан ғирт нодонга ўхшайди.

Даҳлиздаги кимса шивирлаб ўзидан дарак берди.

– Ана, қайтиб кетишаяпти.

– Унда сиз ҳам секин чиқиб кета қолинг!

– Шу салқинда қаёққа бораман?

– Қаёққа боришингизни мен қайдан билай! – Аёлнинг жаҳли қўзиди. – Нима, мени гапга қолдириб ўлдирмоқчимисиз! Қани, жўнанг!

— Шу кеча дахлизингда тунаб колай, Чаманой.

— Тушингизни сувга айтинг! — Аёл овозини хиёл баландлатди. — Отаман лекин!

— Отма, Чаманой!

Орага бир сония жимлик чукди.

Бир пайт «меҳмон» сураб колди.

— Милтигинг узи... укланганми, Чаманой?

Аёл жавоб кайтармокни лозим топмади. Кулидаги ярокни жонлирок тутиш билан чекланди. Кани энди, Киличбек деганлари тезрок корасини учирса-ю, иссик урнига шунгий колса. Окшом печка ёкилганига карамай, хона анча совук эди. У урта эшикни куриб бераман деб, ҳануз сузининг устидан чикмаётган кушни эркакни ичида янаркан, алишинг учини валидан олгандай, таҳдидли оҳангда деди:

— Агар чикиб кетмасангиз, ҳозир пак манглайингиздан отаман!

— Биламан.

— Каердан биласиз?

— Кулингга ярок тутибсанми, демак, отасан-да.

— Ҳозир ҳазилнинг урни эмас, ака!

— Мен ҳазиллашаётганим йук, — деди кимса ёругга чикишни хаёлига ҳам келтирмай. — Улардан калтак егандан кура, сенинг кулингда улганим яхширокда.

— Хушомадга бало борми!

— Отанг кадрдоним, энанг меҳрибоним эди, — коронгидаги кимсанинг овози тулкинланиб, нимагадир эслагандай бир муддат жим колди-да, сунг маҳзун оҳангда яна гапда давом этди: — Кулингдан неча марталаб чой ичганман, ога-онанг тириклигида. Кимлигингни яхши биламан, Чаманой! Бугун нимагадир оёғим шу томонга тортди. Негалигини узим ҳам билмайман. Тукайзордан кура, инсон меҳрини истадим шекилли. Сенга нисбатан хаёлимда ёмон уй йук. Тузингни тотганман ахир, Чаманой! Ёмон хаёлга бориб улибманми! Сен бахузур ухлайвер, мен... бирпасдан сунг чикиб кетаман. Каттол душмандай менга бундай тикилма, Чаманой! Кузинг тешиб юборай деяпти!

Ота-онаси эслатилган Чаманойнинг кулларида ёш айлана бошлади. Кулидаги ярогни беихтиёр пастга тушираркан, кутилмаганда узини тутолмай йиглаб юборди. Жоним отам, жоним энам, нечун мени ерга ташлаб кет-

динглар! Сизлар тирик бўлганда, буйтиб милтиқ кучиб ётармидим! Мусичадек шу безнён одамдан ҳуркиб ўтирармидим! Уни даҳлизда тутмай, олдига бир пиёла иссиққина чой қуймасмидим! Бу не кўргуликки одам боласига ярок ўқталяпман!

– Йиғлама, Чаманой! – деди ҳануз кўриниш беришга ботинолмаётган «меҳмон» йиғламсираган овозда. – Ҳозир чиқиб кетаман. Совуқда қотиб ёки анову жоҳилларнинг калтагидан ўлсам ҳам майли! Фақат сен йиғлама! Йиғласанг, кетишим қийин бўлади.

Аммо аёлнинг қулоғига гап кирмасди. Ота-онасини қўмсаб йиғида давом этди. Йиғлай-йиғлай ухлаб қолди.

У тонгда хуррак овозидан уйғониб кетди. Бошида ҳайрон бўлди, сўнг қўрқди. Қоронғи шифтга, тонг ёғдусидан ёришган деразага аланг-жаланг боқиш баробарида ёнидаги милтиққа қўл чўзди. Бармоқлари муздек совуқ ярокқа теккачгина, тундаги воқеа эсига тушди. Кўнгли андак хотиржам тортиб, кўрпа остидан сирғалиб чиқди. Бўйнини чўзиб, даҳлизга мўралади. Яланг шолча устида совуқдан ғужанак бўлиб ётган кимсани кўрди. Аввалига қаҳри қўзиди, сўнг раҳми келди. Кишилар турмасдан, тезроқ жўнай қолинг дея, туртқилаб уйғотмоқчи бўлган жойида, негадир фикридан қайтди. Уйғотишга кўзи қиймади. Тахмондан кўрпа олиб, авайлаб устига ёпти. Кейин кундалик юмушига уннади.

Ҳовлида иш дегани сероб эди. Қўралаги молларга қараш, соғиш, тагини тозалаш каби майда-чуйда ишларнинг ўзиям унинг кўп вақтини оларди. Ота-онасининг ўлимидан сўнг иш аёлнинг ягона халоскори бўлиб қолганди. Қўли юмушда кезлари жудоликниям, ёлғизликниям унутади. Тунлари ҳам тек ўтирмасди. Жун титиб, ип йигиради. Кўрпа ва кўрпача қавийди. Оппоқ сочиқлар четига эрмакка кашталар чатийди. Синглиси эса ҳайрон, ёлғиз бошингизга шунча давлат не чиқора, дейди. Унинг очкўз нигоҳи аёлнинг ғашини келтиради: «Эримни бой қилмоқчиман», дейди. Синглиси унинг молу давлатини йўқ эрдан қизғанади. Илондай тўлғониб алланималар дейди. Мерос талашиб жанжал кўтаргиси келади-ю, лекин опасидан ҳайиқади. Кучи ичдан номаълум поччасини қарғашга етади, холос.

Аёл иш билан бўлиб, тундаги воқеани ҳам, даҳлизда уйқуни ураётган кимсани ҳам унутган экан, ўчоққа ўтин

калайтганда бирдан эсига тушиб қолди. Шошиб уй томон юрди. Бироқ даҳлизда ҳеч ким йўқ, қалин курпа бир четта чиройли қилиб тахлаб қўйилганди.

Аёлнинг кўнглида хижолатга ухшаш нимадир уйғонди. Юрагинг ёрилмай, оламга ухшаб кутиб олсанг уларнинг! Акадай бир одам эди-ку у сенга! Яқинда томингни ёпиб берган... Эсида, ўшанда Қиличбек деганлари ҳарчанд зўрласа-да, пулга унамаган, лекин бурчакдаги каттакон қўғирчоқни сўраб олганди. Аёл ҳайрон бўлган. Биладики, Қиличбекнинг қизи йўқ, бақироқ, жанжалкаш хотини Тулғанойдан иккита ўғли бор. Унинг ажабланганини сезган эркак кунботишдаги шаҳар томонга ишора қилиб деган: «У ёқда менинг қизларим кўп. Буни олиб борсам, уларнинг кўзлари бахтдан қанчалик чақнаганини бир кўрсанг эди! Мен бахтдан чақнаган кўзлар шайдосиман, Чаманой!..» Аёл бир пастбаланд иморатлари кўзга ташланиб турган шаҳарга, бир ёш боладай қўғирчоқ қучган эркакка боқаркан, ўзича ниманидир тушунгандай бўлган.

Қиличбек гирт етим. Шаҳардаги болалар уйида вояга етган. Йигит ёшига етгач, марҳум Аскат темирчига шогирд тушиб, фалакнинг гардиши билан унинг қизи Тулғанойга уйланган. Темирчининг қизи битта, аммо ўғиллари кўп эди. Бари бир-биридан баттар жоҳил ва нодон. Жанжални пулга сотиб олишади. Бирига тексанг, ҳаммаси ёпирилиб келади. На уятни билишади, на андишани. Бу борада Тулғаной оға-иниларидан сира қолишмайди. Эрига зуғум қилишни яхши кўради. Етимлигини рўкач қилиб, ҳаромидан олиб ҳаромига солади. Бу камдек, салга дўлдаб, ака-укаларини бошига йиғади. Бу уруғнинг қўли жуда югурдак, оқибат, Қиличбекнинг қочишдан бўлак иложи қолмайди.

Чаманой оғзидан сақич тушмайдиган йўқон бу аёлни жинидан ёмон кўради. Унинг ёш боладай жонсарак эрига раҳми келади. Қани энди, қўлидан келса-ю, ундан яхшилигини аямаса. Аммо яхшилик қилиш у ўйлаганчалик осон иш эмас экан. Кеча тунда уйига қочиб кирганида, дардига малҳам бўлиш ўрнига милтиқ ўқталиб ўтирибди. Энди билса, эркакдан эмас, гап-сўздан қўрққан экан.

Бугун тунда у негадир эркакни қўмсади. Кечагидай айвонда тунашини истади. Тонгда туйган ҳиддан нафас

олиш учун дахлизга чикди. Бирок тонгда хонани тулдирган эркак хидидан дарак йук, ачиган хамир иси анкирди, холос.

Аёл махзун холатда хонага кайтиб кираркан, ихтиёридан ташкари бир ишга кул урди. Дахлизга калин килиб жой солди. Янги курпа, янги болиш куйди. Эшикни тамбалашни эса гуё унутган киши булди. Лекин милтигини бикинидан жилдирмади. Ахир милтикни ундан олиб куймокчи булган худуд нозирига уни «эрим, тунги посбоним», деган-да. Демак, эр дегани хотин кинининг каватида, бикингинасида ётиши керак. Худуд нозири яхши йигит эди, уни тушунган: «Лекин конунни бузаяпман-да, опажон», деган. Аёл уни эркалаб елкасига кокаркан: «Опанг учун конунни бузсанг бузибсанда, укажон, — дея аламнак жилмайган. — Тунда мендай ёлгиз бир аёлга эрдай гапда бу! Ёмон ниятда остонамни хатлаган одамни нима билан чучитаман? Шуни укталиб куркитаман-да!»

Аёл тунда зийрак ётди, алланимани кутгандай, илхак ётди. Кани эди, хокисор нигохли эркак, яна бир тунгина дахлизда тунаса, яланг шолча устида эмас, калин тушакда ухласа, уйни эркак хидига тулдирса! У шуни истади. Бундан ортигини хаёлига келтирмади.

Тонгда эса боши говлаб, карахт уйгонди. Дахлиздаги тушакни буш куриб, хурлиги келди. Кузига ёш айланди ва бу холатидан узи хам ажабланди. Тентак булаяпман шекилли, деган уйга борди. Лекин негадир тентак булгиси келди. Бирок курадаги улкан тарғил сигири бунга изн бермади. Мураб овоз берди. Унга бошка жониворлар жур булди.

У кура томон ошикди. Яхшиям иш бор-юмуш бор дея суюнди. Шунинг билан эркакниям, уй ва истакларниям унутди. Одатдагидек, ишга шунғиди.

Бу кеча эса узини ёмон каргади. Кеча тундаги хохиш ва хаёллари бугун жуда эриш туюлиб, узига-узи тухмат килди: «Эрсирамай, ўл, мегажин!» Бунга каноат этмай, оппок, булик сонларини аямай чимчилаб-чимчилаб олди. Оғриқдан жони рохат топди. Шу йусинда истагига чек куйган булди. Бу тун дахлизга жой солмади. Эшикни очик колдирмади. Бирок яробини ёнига куйиб, тушакка чузилган сари яна бирдан урнидан сакраб туриб кетди. Ички бир туйғуга буйсуниб, тахмон ёнига

борди. Курпа каватига қулини тикқанча узоқ туриб қолди. Сунг шалвираб илига қайтаркан, ерда ётган милтиққа қоқилиб, бармоғини қайириб олди. Оғриқ миясига тепиб, оҳ тортиб юборди. Бармоғини тутиб тўшак устида тулғонаркан, истамаса-да, негадир тағин эркакни уйлади: «У шурлик яна қувғинга учраса, бу совуқ тунда қайси тешикка бошини уради?!» Аёл оғрикниям унутиб, шу уй заптида эшикка югурди. Аввал у илгакни туширди, сунгра тамба-тутқич орасига қистирилган йўғон укловни суғуриб олди. Кейин эса фикридан қайтиб қолишдан қурққандай, энтикканча улини курпа тагига урди.

Ўраниб-чирманиб, бамисли гувалага айланди.

Аслида у айниб қолишидан эмас, истагидан уялганди.

Тонг саҳарга яқин таниш хуррак овозидан уйғониб кетди. Қулоқларига ишонмади. Сунг қалби адоқсиз қувончга тулиб, даҳлизга деярли чопиб чиқди. Титроқ бармоқлари билан деворни пайпаслаб, чироқни ёқди. Кузи кок шолча устида ёш боладай ғужанак булиб ётган Қиличбекка тушди. Аёлга у эркак киши эмас, ташландик, ҳимоясиз бир гудак булиб туюлди. Меҳри жушиб, ичи туздай ачишиб, ичкаридан курпа ва тушамча кутариб чиқди. Тушамчани бир четга улоктириб, йигитнинг устига курпа ташлаб қуя қолди.

Қиличбек курпа тагидан бошини чиқара-чиқара, уйқусираб ғудранди.

— Улар мени яна уришди, Чаманой!

Аёл индамади. Худди онадек, унинг бошида чуққаяркан, илк бор эркакнинг юзига синчков разм солди. Ўнг яноғи ва иягида калтак изларини куриб, юраги эзилди. Кунгли бузулиб, сассиз йиғларкан, унинг манглайига қул юборганини сезмай қолди.

Силаб туриб йиғлади, йиғлаб туриб силади.

Йигитнинг аллақачон уйғонгани ю, ёш боладай ҳузур қилиб ётганини кейин, қачонки, эркак унинг кафтини тутиб, бармоқларини учидан упгандан сунггина пайқади. Қошида ҳимоясиз собий эмас, ростмана эркак киши чузилиб ётганини гуё шундан кейингина англагандай бўлди. Эркакнинг бу упичида меҳрталаб инсоннинг миннатдорчилиги-ю тушунуксиз яна алланималар қоришиқ эди. Аввалига аёл бундан қаттиқ уялди, сунг ран-

жиди. Қулини илкис тортиб оларкан, ширин ниманидир йўқотгандай, унга ёмон қаради. Ўз навбатида, Қиличбек ҳам шуни сездики, хиёлгина ошиқча ҳаракати ёқимли тушдек лаззатли онни пароканда қилиши мумкин. У қулини оппоқ кўрпа остига яшириб, аёлга мўлтираб боқди. Узр сўрагандай ғулдиради.

— Яна нима гап? — деди аёл, ҳаддан ошманг, деган оҳангда.

— Ҳеч гап. — Эркак қулт ютиниб, кўрпани иягига тортди. Кейин бу ётиши ўзига эриш туюлиб, ўрнидан турмоққа чоғланди-ю, устига азза-базза кўрпа ташлаган аёл бу ишидан хафа бўладигандек туюлиб, фикридан қайтди. Айвонда учиб қолган кезлари ўз аёли бу хил меҳрибонликни хаёлига келтирмаслигини эслаб, ичдан ўксинди: — Ҳеч гап, Чаманой!

— Ҳеч гапга ўхшамаяпти-ку? — Аёлнинг овози мулойимлашди.

Эркак аёлнинг боши узра шифтдаги номаълум нуқтага хаёлчан термуларкан, дардчил, ғоят дардчил оҳангда деди:

— Сен ўз отангга... ҳеч адоватда боққанмисан, Чаманой?

— Нималар деяпсиз?! — Аёлнинг ранг-қути учди. — Ҳатто кўзига тик қарамаганман!

— Менга эса худди заҳарли илондай боқишади! — Эркак нигоҳини бошқа нуқтага олди. — Эрта-индин полопон тоғаларига қўшилиб, менга қўл кўтаришдан ҳам тойишмайди. Ўзимча тарбиялашга кўп уриниб кўрдим. Аммо ота деган жонивор ҳар икки гапнинг бирида лойга қорилиб турганидан кейин, таъсир ва тарбиянг қумга сепилган сувдай бир гап экан. Раҳматли қайнотам, сен бизга тўғри келмайсан деганда, мен аҳмоқ хафа бўлган эканман, етимлигимни назарда тутаяпти деб. Энди билсам, мен подонни аяган экан. Муҳаббатдан кўзим кўр бўлиб, жоҳил тўдага нетилган эканман. Мана энди, яхшининг ёмон, ёмоннинг яхши бўлмоғига гумонланган ҳолда ўзим пиширган заҳарли ошни айланиб, ўргилиб ичиб келяпман.

Аёл унинг «дийдиё»сини ёқтирмай бошини бурди. Ўзининг бу алфозда ўтириши-ю, эркакнинг бемалол чўзилиб ётиши энди таъсир қилгандай, айбни унинг ўзидан қидиришга тиришди.

Ҳадеб етим болаларга нарса ташийверсангиз, албатта, хотинингизга ёқмайсиз-да, — деди.

Қанақа нарса?! – Эркакнинг нигоҳи тусатдан оловланиб, устидан қурқани иткитиб ташлади. — Болаларга олиб борадиганим топганимнинг бир урвоғи, бир заррасн, холос. Гап нарсада эмас, нарса нима... У ердаги болалар мени қанчалик интиқ кутишини биласанми узи? Агар билганингда, бунақа гапирмаслинг. Мен Жахон гулпидай қуш-қуш иморат солмайман, Олим чинокдай, топганимни умганимга торгмайман, қайниларимдай ҳаётга басир кушгил билан қарамайман! Кучим етганча бахти ярим норасидаларнинг куиглини овлайман! Чунки етимлик нималигини яхши биламан. Эсимда, дарвозадан кирган нотаниш аёлни онам, эркакни эса отам булса керак деб, олдиларига югуриб борардим. Кузим кучада буларди. Бирор кимса бошимни силаган куни мендан бахтлироқ одам йуқ эди. Шуларни биласанми узи?

— Йуқ, билмайман, — Аёл билмаслигидан хижолат тортади.

Каердан ҳам билардинг. — Эркак утирган жойида огир сўлиш олади. — Отанг қошингда, онанг доим бикинингда булган. Мен эса на отамни биламан, на онамни! Худди осмондан тушгандайман.

— Энди улар йуқ... — Аёлнинг кузларида ёш халқаланди.

Улар бошларини эгганча жим туриб қолишди.

Аёл энди урнидан кузғалмоқчи эди, эркак хижолатомуз оҳангда деб қолди:

— Чаманой, агар қаттиқ гапириб юборган булсам, кечиргин. Шу... сенга кичкина бир илтимосим бор эди. Бугун менга озгина қарз бериб тургин. Кеча тундаги жанжал пайтида анову ёсумон чунтагимда борини қоқиб олди. Сурамасдим-а, лекин шу... ҳафта бурун болалар уйига бир қизалоқ келтирилган. Кузлари оҳуникидай катта-катта, ширингина қизалоқ. Шурлик узлуксиз дарвозадан куз узмай утиради. Бугун вақтим бор, уша қизчага бирор нима обормоқчи эдим. Агар имконим булганида, уни узимга қиз қилиб олардим-у, афсуски, шу кунларда узим уйимга сиғмай турибман. Фақат «йуқ» дема. Қулимга пул тушиши билан қарзингни қайтараман.

Аёл энди ўзига ёш боладай жавдираб қараб турган эркакни яхши кўриб қолганини дафъатан ҳис этаркан, бирдан юраги гупуриб, нафас олиши қийинлашди. Уни силаб-сийпалагиси, ҳеч бўлмаса, кўйлагини ювиб бергиси келди. Бу телбанамо истак шу қадар кучли эдики, Қиличбекнинг, лавлагидай қизариб, «йўқ-йўқ» дейишига қарамай, эгнидаги кўйлагини сидириб олди. Яғир пахталигига ўраниб, ўзига ҳанг-манг тикилиб қолган йигитга бир қараб қўйиб, ташқарига интиларкан, ошхонага етиб-етмай, қўлидаги кўйлакни димоғига олиб борди. Тўйиб-тўйиб ҳидлади, эркак ҳидидан боши айланиб, тандир четига беҳол суяниб қолди...

Тўлғаной бақирганча дарвозани тепиб кириб келганида, кун аллақачон пешиндан оғган, аёл ҳовлида кундалик юмуш билан банд эди.

— Эримни йўлдан ураяпсанми, манжалақи!

Аёл негадир ундан ҳайиқмади. Шунингдек, қўни-қўшнилар олдида шарманда бўлишидан ҳам чўчимади. Бир тунда ёқ энг азиз оламига айланиб улгурган инсонга беҳад азоблар бериб келаётган бу жувонга шу қадар ўтли нафрат ҳис қилдики, унинг башарасига эркакчасига мушт туширганини сезмай қолди.

Тўлғанойнинг тили, аёлнинг мушти зўр эди. Шаллақилиги билан қишлоққа донг чиқарган жувон Чаманойнинг зарбаларига бардош беролмай, охири ўзини кўчага урди. Кўп ўтмай оға-иниларини бошлаб келди. Уларнинг важоҳатига қараганда, Чаманойнинг тирик қолиши гумондек эди. Аммо аёл зиғирча довдирамади. Пушкасига ўзилган биринчи ўқ дарвозанинг юқори тахтасини учириб юборди. Иккинчи ўқни ўзишга ҳожат қолмади. Тўда қандай келган бўлса, шундайлигича қорасини ўчирди.

Ўша кеч улар бор аламини Қиличбекдан олишди.

Аёлдан қарзга олган пулга қўғирчоқ ва бир талай ширинликлар харид қилиб, оҳу кўзли қизалоғининг кўнглини чоғлаб қайтган Қиличбек бу сафар тезда қочишнинг эпини қилолмади. Ака-укалар уни думалатиб уришди. Шунга қарамай, у барибир бир амаллаб қочишга улгурди. Бу галги ҳужум Чаманой туфайли бўлгани боис, уникига кирмай, тўқайзорга бекинди. Ака-укалар обдан хумордан чиққан эмасми, уни ортиқ таъқиб қилиб ўтирмадилар.

Қоронғи тунда Қиличбекнинг аёлдан узга қидирувчи булмади. Чаманой уни ховлиси адоғидаги қалин буталар орасидан топди. Шу ердалигингизни кунглим сезувди дея, ғамга чумиб утирган йигитнинг бошини бағрига тортди.

Шу созда сузсиз ва сассиз узоқ туриб қолишди.

— Сизга азоб берганларнинг барини отаман! — деди ниҳоят аёл тилга кириб. — Битта қуймай қираман!

— Умрингни хазон қилишга арзимайди улар, Чаманой! — деди эркак унинг қайноқ бағрида мумдек эриб. — Баъзан мениям шайтон қитиқлаб қолади. Доим бир илож қилиб узимни босаман. Муҳими, мен сени топдим, Чаманой! Бу азоблар булмаганида, сенга етмоқ қайда эди! Сени уйласам, азобниям, оғриқларниям унутаман!

Чаманой кафтлари орасидаги бошни бағрига маҳкам босиб, уни ортиқ сузламоғига қуймади.

Эртаси кизи оғриб қолганини баҳона қилгани кирган сингил уйдан Чаманойни тополмади. У гуё қушнинякига бирровга чиққандек, эшик ва дарвоза қия очиқ эди. Бирок бу хонадонда нимадир руй берганини жувоннинг кунгли ларров сезди. Эшик-тешикка бош суқиб, кийим жавоннинг бушлигини курди. Лекин қолган ҳамма нарса жой-жойида эди. У ховлиқиб қурага утди. Моллар тугал, негадир буш қуйилган бузоқлар оналарини эмаверганиданми, қорнилари думбирадек шишиб кетганди.

Қурадан лолу хайрон чиққан жувон ховлида бақироқ Тўлғаной билан Ҳулуд нозирига дуч келди. Бетиним қарғанаётган Тулғанойнинг гап-сузларидан шуни англадики, тунда опаси унинг эри билан қочибми, бош олибми кетибди. Бирок бу хабардан жувон унчалик қайғурмади. У эгасиз қолган ҳовли-жой ва мол-ҳолнинг ташвишига тушган, бу ҳақда тезроқ эрига хабар етказишни уйларди.

Ҳудуд нозири аёлларнинг гап-сузларига эътибор бермай, хоналарни бирма-бир синчков куздан кечираркан, норози оҳангда тунғиллади.

— Опам тушмагур «эри»ниям узи билан олиб кетибди-да.

— Қанака эр?! — Тулғаной баланд овозда бобиллаб берди. — Нега энди у шум етим унга эр буларкан! Ҳали

у хотинбоз қулимга тушсин, суякларини битталаб синдираман!

Худуд нозири пешонасини тириштириб, узича мингирлаб қуйди.

— Илойим, хеч качон қулингга тушмасин!

Чамаси, Тулғаной қушни кампир етказган хабарни хали-хануз тула идрок этмаганди. Ярогли аёллан чучиб, худуд нозирини эргаштириб келаркан, эрини Чаманойнинг куйидан ёки уйнинг бирор бир бурчагидан топишига имони комил эди. Ва качонки кузи бўш жавонга тушгачгина, не вокеа юз берганини англади. Аламидан бақириб йиғлаб юборди. Колган иккиси эса унинг дардига бутунлай бефарк — худуд нозири Киличбекнинг бу балодан кутулганидан, сингил эса шунча молу давлат ёлгиз узига колаётганидан мамнун эди.

Тулғаной эса «қочоқ»ларнинг гурига ғишт қалаб, тобора қишлокни бошига кутарарди.

ҚУЁШ ТУТИЛГАН КУН

Кишлокда хунук гап таркалди.

Эмишки, яккабулоклик Боборайим гов хамкишлоклари булмиш Собир полвоннинг конини ичмок касдида юрганмиш. У мени тупрокка кориб кетди, энди мен уни кизил конига белайман. пичогим кайрок устида, учим туш остида, деганмиш.

Собир полвон бу гапларни кенг ховли уртасидаги супада ёнбошлаган куйи, конталаш унг мангалайини силаб-силаб, хаёлчан бир тарзда тинглади-ки, авзойидан не вокеа юз берганини хализамон ошикмай тукиб соладигандек эди. Бошда, яъни журалари ховлига гуруллаб кириб келишганида, шу истаги йук эмасди. Сунг бирдан айниди. Оғзига тикила-тикила, бирин-сирин супага жойлашаётган йигитларнинг нигохларида хамдардлигу хавотирдан кура кизикиш аломатлари кучлирок эканлигини сезгач, вокеага сабаб бўлмиш кушни кизнинг «чайнаш»ларидан хадиклади. Боз устига, киз ғаним оиладан. Бир курпада тепкилашиб улғайишган тоғаси Бахромнинг котили Вахобга жондек сингил... Ходисани эшитгач йигитларнинг хар бало деб вайсашлари турган гап.

Шу тобда Собир полвоннинг ортиқча гап-сўзларга тоби йўқ. Кўнглида кечаётган ғаройиб бир туйғудан гаажжубда эди. Буни қарангки, кечагача мавжудлигини билишниям, сезишниям истамаган қиз хаёлидан кетмай қолганди. Дастлаб Боборайим говнинг тунги тажовузидан чўчиб, буни шунчаки хавотирга йўйганди. Тунда ҳар эҳтимолга қарши уч бор қизнинг ҳовлиси атрофини айланиб келиши шундан эди. Аммо тонгда дарвозаси олдини супуриб юрган қизни кўргач, ич-ичидан нимадир гупураётганини аниқ ҳис этди. Нечун у кўзига бу қадар иссиқ кўриняпти? Демак, кўнглида хавотирдан бўлак яна нимадир уйғонибди-да. Ахир ўртада ҳеч бир куч йиқа олмайдиган адоват девори савлат тўкиб турардику. Наҳотки, у тонгда қизнинг биргина кулиб қарашиданоқ емирилиб тушган бўлса?!

Супани тўлдириб ўтирган йигитлар эса унинг ҳолижонига қўймай, тинмай саволга тутишади:

— Айт, нима бўлди ўзи?

— Нега у қутуриб юрибди?

— Нима, оғзингга талқон солганмисан?

Собир полвон эса чуқур хўрсиниб, сўзламоққа унчалик ошиқмайди.

Кеча қиз тутзордан ўқдек отилиб чиққанида, ўртадаги адоватни ўйламаганини аниқ эслайди. Боз устига, вазият ортиқча ўйга изн бермаган. Қиз, оғажон, қутқаринг, деся аввал чинқирдими, ё кейинми, ҳарҳолда жон ҳолатда қучоғига отилган ожизанинг ҳаракатидан лолу ҳайрон бўлиб турганида, кутилмаганда тутзордан Боборайим гов югуриб чиқади. Оёғида ранги униққан кирза этик, ёқаси йиртилган, хунук башараси тимталанган. Бамисоли қутурган итдай, даҳшатли важоҳатда бостириб келади. Собир полвон бағрига суқилган қизни ўзидан четлатиб, беихтиёр Боборайим говга бет бўлади. Қиз эса чинқирганча унинг ортига бекинади. Боборайим гов ёмон сўкинади. Йигитнинг елкаси оша қўл чўзиб, қизни тутмоққа интилади. Ундан тер, вино, тамаки ва яна алламбалоларнинг иси анқирди. У лақабига яраша хўкиздай кучли эди. Собир полвон миктироқ бўлса-да, ундан бақувват, ҳам ёш эди. Биринчи ҳамладаёқ Боборайимни кўтариб ерга уради.

Қоқ туш.

Ёзнинг жазирама офтобидан дашт ёнай дейди. Тева-

ракда кимирлаган бирор зоғ йўқ. Тизза бўйи тупроқ йўлда бир-бирига тирмашган икки гавда-ю, ёлғиз бир гувох...

— Эшитдингларми, эрта-индин куёш тутиларкан.

Собир полвондан тузукроқ жавоб ололмаган йигитлар аллақачон ўзаро гапга тушиб кетишганди.

— Шиша топиб, қорайтириб қўйиш керак экан.

— Қора кўзойнак ҳам бўлаверади.

— Салимнинг дўконида унақасидан қомабди, барини олқўйишибди.

— Охир замон бўлади-ёв деб, чоллар қўрқиб юрганмиш.

— Тоза қизиқ бўлса керак ўзиям, а? Бор қуёш бир зумда йўқолиб қолса.

— Йўқолмайди. юзи тусилиб, кун жуда хира тортади.

Айни шу ҳолатни Собир полвон кеча бошидан кечирганди. Кўкка ўрлаган чангдан бир одим нарини кўрмоқнинг иложи йўқ. Йиқилса-да, уларман ҳўкиздай қайта ва қайта ташланаётган Бобораҳим гоннинг қуланкасини тўзон орасидан базўр илғар, назида, шу сонда минг йиллардан бери муштлашаётгандек эди. Тириклик маъносини йўқотган, яшашдан ягона мақсади сарғиш, қалин туман орасида ҳаракатланаётган қора қуланкани маҳв этишдан иборатдек туюларди. «Қуланка»нинг бу даражада қайсарлигидан тобора ҳайрати ошиб борарди. Аллақандай бир бало эди у. Чурқ этмай ёпишаркан, ўлдираман, дея ора-сира ғулдираб қўярди. Табиий, йигит буни сезмас, сезадиган аҳволда эмасди. «Қуланка»ни тезроқ бартараф этмоқдан ўзгасини ўйламасди.

Кутилмаганда «қуланка» бирдан ғойиб бўлиб қолади. Йигит ёруғлик истаб, теваракка, сўнг кўкка тикилади. Қуёшнинг юзи кир, қуюқ чанг булути орасидан йилтиллаб аранг кўзга чалинади. Олам шу ҳол-шу сонда қоладигандек, йигитнинг юраги увишади. Кейин шуури секин-аста тиниқлашиб, не воқеа содир бўлганини англай бошлайди.

Бу орада тўзон босилиб, Собир полвон ҳануз четда даҳшатдан қотиб турган қизни кўради. Тупроқ орасида ўликдай чўзилиб ётган Бобораҳим гоҳни кейин илғайди. Ўлиб-нетиб қолмадимикан, деган ўйга боради. Йўқ. рақиби бирдан жонланади. Иқиллаб қаддини

тиклайди. Энгил-бошидан шовуллаб тупроқ тўкилади. Негадир ўрнидан кўзғалишга ошиқмайди. Ялпайиб ўтирган ерида гоҳ қизга, гоҳ йигитга қаҳрли тикиларкан, совуқ ва ўта қўрқинчли оҳангда дейди: «Бу тун икковингниям бўғизлайман! Аввал сени, қанжиқ! Кейин сени!»

Собир полвон не балога йўлиққанини энди сезгандай, оғир сўлиш олади. Тутзор ёқалаб кета бошлайди. Бироқ ракибининг хирқи овози тинч кетишга қўймайди, ортидан қувиб етади: «Қанжиғингни тутзорга опкириб, искаб кет! Бу ёғи жуда оз қолди, улгуролмайсан кейин! Ўзиям зўр нарса-да, маза қиласан лекин!»

У ортига кескин ўгириларкан, изидан келаётган қизга тўқнашиб кетади. Қиз қалқиб, йигит унинг билагидан базўр тутиб қолади. Қиз кафтлари йигитнинг кўксида, ёлворувчан тарзда дейди: «Қўйинг, тенг бўлманг шу билан!» Йигит беихтиёр қизга тикилади. Йирик-йирик кўзларида чексиз миннатдорчилик белгиси қалқиб турган қизнинг рухсори ғоят гўзал эди. Собир полвон ундан кўз узолмай тураркан, негадир яноғига тушган бир тутам сочини аста тўғрилаб қўйгиси келади. Бироқ қиз ундан аввалроқ ҳаракатланади, кафтидаги дуррасини йигитнинг қонталаш манглайига босади. Бундан бир зумга сархушланган йигит майин дуррача чеккаси ва яноқлари бўйлаб сийпаланаётганини сезади. Афтининг беҳад кирлигини ўйлайди.

— Боя... — дейди ёқимли бир ҳисдан боши айланиб, — кун тутилдимикан деб ўйлабман!.. Кейин бундай қарасам, чанг-тўзон... Кулга ағнаган тайхардай, тоза юмалашибмиз-да ўзиям...

— Акаси тоғасини пичоқлаган, - наридан Бобурайим говнинг хирқи кулгуси эшитилади. — Синглиси эса... жиянини кучоқлаган! Зап зўр ишлар бўлаяптими, а? Буйтиб турмай, тутзорга обкир! Вақт борида туйибгуйиб искалашиб олинглар!..

Собир полвон бирдан хушёр тортиб, қиздан четланади. Бобурайим говнинг мазахли кулгиси остида йўлда давом этади. Изидан келаётган қизнинг шикаста овози қулоғини сийпаб ўтади: «Тутзорда қўйларга пичак юлиб юриб эдим. Бирдан кеп, ташланиб қолди». Йигит, чатоқ бўпти, деган маънода «Хим-м» деб қўяди. Қизнинг овози бу гал сал узоқроқдан эшитилади: «Бетини тимталаб

кочганим... яхшиям сиз кел колдингиз...» Йигит узини эшитмаганга олади.

Улар кишлок бикинидаги айри тол ёнида жимгина хайрлашадилар.

Киз бошини эгганча кетди. Йигит толга суянганча колди. Ораларида нимадир пайдо булди, нимадир йуколди. Юзага келган парсанинг пелиги мавхумдек, йуколгани хам ноаник эди. Собир полвоннинг юракдан туйгани, кизнинг буткул химоясизлигини туйкусдан англаш булди.

Кизнинг акаси камокда, янгаси болаларини олиб кетиб колган, кенг ховлида ёлгиз онаси билан туради. Тарафини оладиган якин хеши йук. Дарвоке, олди-ортн гула ога-иниси булган такдирдаям, Бобораййм говнинг кутилмаган тажовузидан омон колмоги кийин. Худо урган бу банда на уятни билади, на андишани. Одамлар у билан олишавериб чарчаган, охир-окибат, тегмасликни маъкул топганлар. Тегсанг — ё жонингга тирғалади, ё молингга. Ит бас келсин унга!

Эшиклан Рахим пакана пилдираб кириб келганида, Собир полвон хануз паришон утирарди. Йигитлар эса, одатдагидек, ош килмок тараддудида эдилар. Не бахонада тупланишмасин, уларнинг бу хил йиғинлари ошсиз якунланмасди. Бу одатни кишин-ёзин буйнидан буйинбоғ тушмайдиган Шоди пурим русум килганди. Хозир хам хаммани ишга солиб куйиб, узи валаклаб гап сотиб утирарди.

Рахим пакана даврага бир кур назар соларкан, кузи Собир полвонга тушгач, сирли кулимсиради. Сунг «сунгги ахборотни эшитинглар», дея сула лабига чукди. Аммо ичи тошганиданми, яна урнидан туриб кетди.

— Бу ёкка келаётиб, — деди хамманинг диккати узига каратилганини сезгач. — Дукон ёнида Бобур сарикни курдим. Ғирт пиён. Бу кишлок менга харом, кетаман бошимни олиб, дейди. Нимаякан десам, суйган кизини Бобораййм гов бузиб куйибди, бу ишга журамиз Собир полвон шерик чикиб, гов билан тоза ёкалашибди. Хуллас, киз уртада кузичок, булар эса бури бупти. Тагин билмадим,录хархолда гов шундай деб юрганмиш.

— Э, хали гап бу ерда экан-да, — деди Шоди пурим шум табассумини яширолмай. — Айтдим, нега бу сулжайиб утирибди деб.

Даврада кулги кўтарилди.

Собир полвоннинг оншнч ва ғазабли эътирози умумий ғала-ғовур орасида кўмилиб кетди. Кейинги уринишлари ҳам бесамар кетгач, кучи етгани дастурхонлаги пахта гулли пиёла бўлди. Бирок ўтирганлар на унинг нажоҳатига, на бақувват панжалари орасида бурдаланган пиёлага эътибор бердилар. Бобур сарикнинг устидан кулиб, қизнинг ғийбатини қилишаркан, Собир полвонни ҳам ганга қистириб ўтишарди. Бунга сари у қутурмоқ истар, қутурган куни қизнинг бокиралигини ва унга хеч ким дахл қилмаганини исботлагиси келарди. Аммо тезда бу ҳаракати бекорлигини, йигитлар ишонгандек бўлишса-да, барибир ўз фикрларида қолаверишини англаб етди. Азалдан шу — ғийбату гумон бўй чўзган ерда ҳақиқат топталади.

Йигитнинг титроқ лабларидан учган аламли сўзларни қайноқ ҳаво ютиб юборди.

— Ха, сизлар ул эмас, тулсизлар!

У полвон сифатида давра юзини кўра бошлаганидан бери эркак зотини икки тоифага ажратадиган бўлган. Дердики, йигит бор — ул, йигит бор — тул. Унингча «тул» деганлари шунчаки зурриёт, «ул», яъни «ўғил» эса эл ғами на орида юрадиган мард йигит экан. Бу ақидани қаердан кавлаб топгани номаълум, аммо ўзи бунга юракдан содиқ эди.

Ҳозир ҳам қизнинг кейинги тақдирини ўйлаб эзилиб ўтираркан, шу пайтгача англаб етмаган бир ҳақиқатни идрок этгандай бўлди: «Тоғамнинг қотили Ваҳоб эмас, одамлар...» У тоғаси билан боғлиқ воқеани кўз олдига келтиришга уринаркан, тишлари орасидан аламли ингради: «Яна ўша тутзор...»

Тоға билан жувон тутзордан бошлашиб чиқаркан, не фалокат бўлди-ю, бефаросат аёл этагини тўғрилайди, эгни — бошини қоқиб-сукади. Буни тасодифан кўриб қолган қишлоқ кампирларидан бири тилсиз оғзини қийшайтириб қуйидаги гапни таркатади: «Фалончилар оқшом тутзорда ўйнашиб ётган экан. Ўз кўзим билан кўрдим. Одамларда на шарм қолти, на ҳаё...» Шубҳа-гумон исканжасида қолган эр — Ваҳоб кўп қийналади, кўп азоб тортади. Аёлини калтаклаб, тоғанинг ёқасига ёпишади. Бунга сари қишлоқда ғийбат кўпчигандан кўпчийди. Ва Шоврук посоннинг тўйида айтилган бир

оғиз гап барига якун ясайди: «Ана, хотинингни ўйнаши келаяпти». Ҳамма қатори еб-ичиб ўтирган Ваҳоб боши ни кўтариб, тўйхонага кириб келаётган тоғани кўради. Сўнг ён-верига аланглаб, гап эгасини қидиради. Лаблар чапиллаб, бармоқлар ёкка ботган, гўё ҳеч қанақа гап айтилмагандай эди. У ночор бош эгаркан, товоқ ёнида ҳозиргина ўзи эт бурдалаган узун пичоққа кўзи тушади. Негадир унга тикилиб қолади. Шунда кимдир «пиқ» этиб кулади. Энди у тиғга айрича назар билан қарайди. Қийналган жонига фақат шугина оро кирадигандек туюлади. Биргина ҳаракат билан барча изтиробларига чек қўймоқни истайди. Пичоқни енги ичига яшириб, хиёл гандираклаганча ўрнидан қўзғалади. Тўй эгаси билан чақчақлашиб турган тоға томон юради. Ҳамма ўзи билан ўзи овора. У тоғанинг кўксига зарб билан тиғ санчгандан сўнгина нима иш қилиб қўйганини англайди. Тўй эгасининг қўлида жон бераётган тоғанинг кўзларида шу маънони уқийди: «Нечун? Нима айбим учун?!» Унинг бирдан-бир айби тутзорда барг юлаётган аёлнинг қопини кўтаришга кўмаклашгани эди, холос...

— Лекин сен маладессан!

Собир полвон яғринига бехос тушган шапатидан чўчиб кетади. Ёнига ўгирилиб, супа лабида тиззалаб турган Раҳим паканани кўради. Қўлида ароқ тўла пиёла, афти буеришкан.

— Синглисини бузиб, тоғангнинг ўчини олдингми, демак, сен ҳақиқий эркаксан! — деди у яна — Шунинг учун мановини ичиб юбор.

Собир полвон бу нималар деб алжираяпти, деган ўйда давралагиларга ҳайрон боқаркан, бошқаларнинг ҳам кўзларида шу маънони уқигач, кўнгли шу даражада вайрон бўлдики, назарида, қуёш нурсизланиб, олам зимистон тортгандек туюлади. Аммо бу нарса кўйидаги гапни дангал, ўз навбатида, хотиржам оҳангда таъкидламоғига монелик қилолмади.

— Тоғамни Ваҳоб эмас, сизлар, сизларга ўхшаганлар ўлдирган!

Бу гапдан йигитлар, ҳатто дарахтдаги қушлар-у ҳовли юзидаги товукларгача донг қотиб, пир-пир эсаётган кучсиз елкин бир зумга тингандай бўлди.

— Энди эса шўрлик бир қизнинг бошини емоқчимисанлар?! — деди ғазаби тошгандан тошиб. — Йўқ, уни

силарга едириб қуймайман! Энди эса жуна баринг! Йуқолларинг-е!

Йигитлар норози қузғалишаркан, кимдир барибир тилини тиёлмади.

– Раҳмат, қандайдир бир қанжиқни биздан устун қуйганинг учун катта раҳмат!

Собир полвон зарда ила улоқтирган пиёла гап эгасининг қаншарини сийпаб утди.

* * *

– Анову ерда эркаклар муштлашаяпти!

Даштдан тезак териб қайтаёттан бола етказган бу хабар гузардагиларни оёқлатмай қуймади. Кимдир ташвишда, кимдир қизиқишда, кимдир эса шунчаки томоша илинжида даштга ошиқди. Улар орасида кеча Собир полвон томонидан ҳовлидан ҳайдаб чиқарилган йигитлар ҳам бор эди.

Аслида Собир полвоннинг қишлоқ яқинида жанжал қузғаш нияти йуқ эди. Бобоқайим билан Яккабулоқнинг узида гаплашмоқчи эди. Жоҳини гаровга қуйиб булса-да, унинг, қизга туҳмат қилувдим, деган иқрорини олмоқчи эди. Наздида, шу биргина гап қишлоқда тобора урчиётган турли хил миш-мишларга барҳам берадигандек эди. Бу уй илгарироқ миясига келмаганидан хатто хайратда эди. Бобоқайим говнинг кутилмаганда ҳужум қилиб қолишидан хавотирлашишга хавотирланибди-ю, бу иш узга бир йусинда амалга оширилганлигини хаёлига келтирмабди.

Кеча оқшомдаёқ қиз не балога гирифтор булганини тула англаб улгурганди. Қизнинг кучасида бемақсад тентираётгандек эса-да, аслида уни истаб чиққанди. Ички бир туйғу ақл-идрокдан устиворлик қилмоқда эди. Ҳаётида илк бор қизнинг кукиш дарвозаси кузига сирли ва иссиқ курииди. Аммо дарвоза олдида узоқ хаяллаб булмасди. У олға жилди ва салдан сунг муюлишдан сув тула челагини кутариб чиққан қизга рупару келади. Қизнинг куриниши шу қалар эзгин эдики, челак эмас, бир олам ғам кутариб келаёттандек эди. Қиз сулғин нигоҳини ердан узаркан, йигитга кузи тушиб, юзига қизиллик югуради. Қувончга ухшаш нимадир порлаган кузлари қаъридан шу маъно акс этади: «Не кунларга қолдим, оғажон?!» Йигит оғир сулиш олади. Қиз эса

силарга едириб қуймайман! Энди эса жуна баринг! Йуқолларинг-е!

Йигитлар норози қузғалишаркан, кимдир барибир тилини тиёлмади.

— Рахмат, қандайдир бир қанжиқни биздан устун қуйганинг учун катта раҳмат!

Собир полвон зарб ила улоқтирган пиёла гап эгасининг қаншарини сийпаб утди.

• • •

— Анову ерда эркаклар муштлашаяпти!

Даштдан тезак териб қайтаётган бола етказган бу хабар гузардагиларни оёқлатмай қуймади. Кимдир ташвишда, кимдир қизиқишда, кимдир эса шунчаки томоша илинжида даштга ошиқди. Улар орасида кеча Собир полвон томонидан ҳовлидан ҳайдаб чиқарилган йигитлар ҳам бор эди.

Аслида Собир полвоннинг қишлоқ яқинида жанжал қузғаш нияти йуқ эди. Боборайим билан Яккабулоқнинг узида гаплашмоқчи эди. Жонини гаровга қуйиб булсада, унинг, қизга туҳмат қилувдим, деган иқрорини олмоқчи эди. Наздида, шу биргина гап қишлоқда тобора урчиётган турли хил миш-мишларга барҳам берадигандек эди. Бу уй илгарироқ миясига келмаганидан ҳатто ҳайратда эди. Боборайим гонинг кутилмаганда ҳужум қилиб қолишидан хавотирланишга хавотирланибди-ю, бу иш узга бир йусинда амалга оширилганлигини хаёлига келтирмабди.

Кеча оқшомлаёқ қиз не балога гирифтор булганини тула англаб улгурганди. Қизнинг кучасида бемақсад тентираётгандек эса-да, аслида уни излаб чиққанди. Ички бир туйғу ақл-идрокдан устиворлик қилмоқда эди. Хаётида илк бор қизнинг куркиш дарвозаси кузига сирли ва иссиқ куринди. Аммо дарвоза олдида узоқ хаяллаб булмасди. У олға жилди ва салдан сунг муюлишдан сув тула челагини кутариб чиққан қизга рупару келади. Қизнинг куриниши шу қадар эзгин эдики, челак эмас, бир олам ғам кутариб келаётгандек эди. Қиз сулғин нигоҳини ердан узаркан, йигитга кузи тушиб, юзига қизиллик югуради. Қувончга ухшаш нимадир порлаган кузлари қаърида шу маъно акс этади: «Не кунларга қолдим, оғажон?!» Йигит оғир сулиш олади. Қиз эса

нигоҳи ила сўзлашда давом этади: «Бундан кўра ўлганим яхшироқ эди. Ҳатто ўз туққан энам ҳам менга гумонсираб қараяпти!»

Йигит гуноҳкорона ерга тикиларкан, кўзларини олиб қочмоқдан наф йўқлигини англаб, тағин бошини кўтаради. Қизнинг қайғуга тўла нигоҳи юрагини ўртаб юборади. Беихтиёр уни бағрига тортиб, овутгиси келади. Бироқ бунинг асло иложи йўқ эди.

Нигоҳлараро бу сўзлашув лаҳзанинг ўндан бири улушида бўлиб ўтган эса-да, йигитнинг назарида, йилга чўзилгандай туюлади. Аламини ердаги тошдан олади. Зарб билан тепилган тош кўча четидаги лойхандаққа бориб тушгач, у ердан афтини сокол босган, иркит бир кимса бош кўтарди. «Бошни тешай дедингиз-ку, полвон», дея хандақ четига суянаркан, воқеани ўзича тусмоллаб, хунук илжайди. Сўнг танглайини маънодор тақиллатиб, қайта лойхандаққа шўнғиди.

Собир полвон бугун тонгда Яккабулоқни кора тортиб, отда йўлга тушаркан, қизнинг ҳовлисига илҳақ назар ташлаб ўтди. Ҳовли ўлик чиққан уйдай сукунатда эди.

У қишлоқ четидаги кулбага етгачкина, қизини бир зумга унутди. Отдан тушмай, бир ёнга топ ташлаган эшикни тақиллатди. Девор оша ичкарига мўралаб, ҳовлининг рафторидан кўнгли айниди. Қаровсиз ҳовли юрагидаги ғашликни баттар оширди. У ҳовли юзини қоплаган ўт-ўланларга, синган кўзларига қоғоз ёпиштирилган деразага, отнинг калласидек қулф осилган эшикка, айвон устунидаги михга илинғлик хуржунга бир-бир разм соларкан, бу гўшада одам боласининг туришига ишонгиси келмади.

Йигитнинг қишлоқ оралаб сўраб-суриштиришлари ҳам натижа бермагач, изига қайтди ва Бобораййм гонга ҳеч кутилмаган ерда, қишлоқ яқинидаги подаётоқда дуч келди.

Бобораййм гов, қўлтиғида чоғроқ тарвуз, чамаси, адирдаги палакдан қайтаётган экан. Собир полвонни кўриб кўзлари ёвузона чақнаб кетди. Тарвузни четга итқитиб, этиги қунжидан пичоғини чиқарди.

— Уйингга ўтмоққа эринибгина турувдим, — деди ҳамлага шайланиб. — Зап учрадинг-да! Қани, отдан туш!

Собир полвон қамчи билан даштга ишора қилди.

– Балки... сал нарига ўтармиз?

– Йўқ, шу ерда... қонингни ичаман! – Бобораҳим гов ҳиркираб кулди. – Агар чучиётган бўлсанг, этигим учидан битта ўп, гуноҳингдан кечаман қўяман.

Собир полвон отдан сакраб тушди. Юган тасмасини эгар қошига илиб, отни қишлоқ сари ҳайдади. Сўнг бамайлихотир ҳаракатла ваҳшиёна илжайиб турган рақибига рўпару бўлди.

– Агар қизга туҳмат қилганингизга иқрор бўлсангиз ва буни эл олдида айтсангиз, этигингизни эмас, кетингизни ўпаман!

– Зўрсан-у, лекин кетимни бўлғаш ниятим йўқ, – Бобораҳим гов хунук иршайди. Сўнг кулгиси зумда учиб, афти ўта қаҳрли тус олди: – Билсанг, Ваҳобда менинг қасдим бор. Қамоқдан чиқишимда қаттиқ ранжитган мени, шериклари билан... Ё онангни, ё синглингни булғайман деб, қасам ичиб қўйганман. Тунов куни ниятим ушалай деганда, халақит бердинг. Менга қўл кўтариб, ўз бошингга ўзинг бало орттирдинг!

– Майли, бир бошга бир ўлим, деганлар! – Собир полвон оғир бўлишга тиришди. – Аммо аканинг ўчини сингилдан олмоқ учун бошга рўмол ёпинмоқ керак! Эркаксиз, бориб ўзи билан ора очди қилсангиз бўлмайдими? Ахир сизга ҳар икки томон ҳам бир-ку.

– Ўзим ҳам шуни ўйлаб турибман, – Бобораҳим гов совуқ илжайди. – Зўр-ла у ёқ. Ноннинг тайин, жойинг тайин. Қишлоқда нима бор. Мана, битта хом тарвузни деб ким қаерларга бориб келаяпман. Лекин қизни...

– Лекин бу қишлоқнинг ўл эгалари бор! – Собир полвон унинг гапини чурт кесди. – Ўлмаган улар! Қизни сенга хафа қилдириб қўймаймиз!

«Сен»лаб қолдингми?

«Сиз»лашга арзимайсан!

Ахир унинг акаси тоғангни...

Ўл йигитга бу баҳонамас...

– «Ўл-ўл»лаб уларкансан-да, бу дунёда ўл қолтими. Бор экан ки, қошингда турибман!

– Сал ҳаддингдан ошмаяпсанми?

– Борим шу!

– Қизни деб ҳатто кетимни ўпмоқчимисан?

— Агар икроришгни айтсанг!

— Айтмасам-чи?

— Тилингни кесаман!

— Тилимни кесадиган одамнинг боши иккита булиши керак! Сенда эса битта! Уям булса омонат.

— Демак, олишамиз?!

— Эмасам-чи!

— Унда пичокни ташла!

Боборайим гов кулди.

— Агар узингни ул билсанг, эр билсанг, ташла пичокни! — Собир полвон жахл билан ер тепинди.

— О-о, жон ердан тутаркансан лекин, — Боборайим гов шундай дея кулидаги пичокни четрокка иткитаркан, негадир тиғ бориб тушган ерга зимдан караб куйди. Сунгра йигитнинг кулидаги камчига имо килди: — Камчи...

Собир полвон кўлидаги камчини зарда билан улоктираркан, дарғазаб охангда сўради:

— Сунгги марта сураяпман, икроришгни одамларга айтасанми-йукми?!

Боборайим гов иркиллаб кулди.

— Айтмас экансан, дунё тугагунча олишаман сен билан!

— Дунём тугади деявер...

Боборайим гов гапини тугатолмади. Лунжига тушган кучли зарбдан чайкалиб кетди. Корнига тушган иккинчи зарбдан эса тиззалаб колди.

— Ух-х, мазза! — деди у оғир-оғир нафас оларкан, кашлари остидан йигитга украйиб. — Яхши кураман калтакни. Канча куп калтак есам, одам боласини еб-ютмокка шунчалик иштахам очилади! Мана энди, сени еяман!

Улар муштлашишда давом этаркан, утган галги олишувдан тузуккина сабок чикарган Собир полвон ракибини узига якинлаштирмасликка уринар, бутун кахру ғазабини муштумларига жамлаб, унинг дуч келган ерига гурсиллатиб туширар ва шунингдек, узи хам бенасиб колмаётганди. Боборайим говнинг мушти оғир, гохида у зур-базур оёкда туриб коларди.

Бора-бора Собир полвон кандайдир ёввойи бир махлук билан олишаётгандек сеза бошлади узини. Негаки, бу даражада аёвсиз муштлашишга бандасининг бардош

бермоғи қийин эди. Кўзи рақибининг вахшийлашган афтидан ўзгасини кўрмаётган эса-да, қишлоқдан югургилаб чиқишаётган кимсаларни илғамай қолмади. Шунинг баробарида, офтобнинг хира тортаётганини ҳам пайқади. Бироқ бу оёқ остидан кўтарилаётган тўзон эмасди. Негаки, улар олишаётган майдон ажириқзор бўлиб, кухна арик ўзанидан бошланган майсазор хув наридаги подаёток этагида тугарди. У ушоқ моллар томонидан мунтазам чимдиб турилса-да, то кеч кузгача ўз тусини йўқотмасди.

Собир полвон эс-хушидан мосуво бир ҳолатда муштлашаркан, ажратмоққа уринганларга бегона овозда ўкирди.

— Аралашманглар! Аралашманглар деяпман!

Боборайим гов эса ундан баттар бўкирди.

Орага суқилганлар уларнинг таҳдидидан эмас, адашиб тушган муштдан четга қочдилар.

Собир полвон шошиларди. Кишиларни аралашувидан чўчиб, ошиқарди. Ҳайвоний қувватга эга бўлган Боборайим говнинг тантана қилишидан, туҳмату бўхтонларини бафуржа туфлашига имкон туғилишидан қўрқмоқда эди. Қандай бўлмасин, унинг иқрорини олишни ўйларди. Бу эса оғир, жуда оғир кечмоқда эди.

У рақибининг навбатдаги қарши зарбасига бир амаллаб чап бераркан, кўзи тўсатдан одамлар орасида рангкути ўчиб турган қизга тушиб қолди. Айни шу нарса жангнинг тақдирини ҳал этди қўйди. Собир полвон бор кучини ўнг муштига жамлаб, чунонам урдики, Боборайим гов қоптоқдай юмалаб, мук тушганча чўзилиб қолди.

Йигит гандираклаганча, унинг тепасига борди.

— Иқроринигни айт! — деди хирқираган овозда. — Иқроринигни айт деяпман! Баландроқ айт, ҳамма эшитсин! У, кўзи ажриқ кучиб ётган рақибида бўлса-да, куннинг тобора ғуборлашаётганини сезди. Ғолиблик нашидасини сураётган юраги ноxуш нимаиндир ҳис этди. Офтобга нима бўляпти, деган ўйда бир зумга чалғиди. Кейин, иқроримни айтаман, дея ғудранаётган Боборайим говнинг овозида истеҳзо, истеҳзодан ҳам кўра тантанага ухшаш нимадир борлигини пайқаб, у томон ҳайрон боқди. Рақиби, ўнг қўли қорнида, гўё беҳад бир оғриқдан азоб тортаяпти-ю, аммо шунга қарамай, ўрни-

дан кўзғалмоққа ўзини мажбурлаётгандек ҳаракатланаркан, тағин деди:

— Ҳозир айтаман иқроримни!

Собир полвон ичдан қувонди. Қизни ёнига чақирмоққа оғиз жуфтлади. Бироқ улгуролмади. Танига санчилган тиғдан оҳ тортиб юборди. Боборайим говнинг тиртиклар билан «безалган», терга ботган афтини жуда яқиндан кўрди. У нафратомуз илжайганча, нималардир деркан, йигитнинг қулоғига чалингани шу бўлди.

Мабода ўлмай қолсанг, бундан кейин рақибингни «ухлатмай» туриб, чалғий кўрма!..

Кутилмаганда юз берган бу ҳодисадан даҳшатга тушганлар бошда қотиб қолишди. Кейин кимлардир илига қарамай қочди, кимлардир йигит сари интилди...

«Оғажон!» деган чинқириқ қулоқни қоматга келтирганда, Собир полвон саросимада гувранишаётган одамлар орасида, ерда чўзилиб ётарди. У овоз келган томонга бошини буришга интилди. Бироқ ёнидагилар қизни ундан тусиб қўйганди. Шунда унинг кўзи қонталаш қуёшга тушди.

— Кун тутилибди, — деди алаҳсираган оҳангда. — Кун тутилса, юрагим сиқилади, ёмон сиқилади...

Қиз яна чинқирди ва одамларни туртиб-суртиб, йигитнинг тепасига келди, чуккалаб, унинг бошини тиззасига олди. Кўзларидан дув-дув тўкилаётган ёш йигитнинг яноқларини юва бошлади.

Собир полвон қизга кулимсираб тикилди. Қалтираётган ўнг панжасини чўзиб, қизнинг пешанасига тушган бир тутам сочини тўғрилаб қўймоққа уринаркан, нимадир деди. Бироқ унинг овозини Боборайим говнинг бўғиқ бўкириқлари босиб кетди, янчиб кетди.

— Яқинлашманглар! Қўлингни торт! Қонун бор! Мен фақат қонунга бўйсинаман! Яқинлаша кўрманглар! Тиламан! Тилиб ташлайман! Ух-х, бошли единг-ку, энағар!..

Дупур-дупур — кимдир қочди, кимдир қувди.

Қизга тикилиб ётган йигит унинг кўзларида шу маънони ўқиди: «Сизни яхши кўраман! Жонимдан ортиқ! Фақат... фақат ташлаб кетманг мени!» Йигит, мен ўлмайман, деган маънода оҳиста киприк қоқди. Қиз унинг бошини бағрига тортди.

Собир полвон димоғида қизнинг нафис, бокира ҳидини туяркан, тилида қуйидаги жумла айланди: «Мен ҳам сени яхши кўраман!» Унинг эътирофини ҳеч ким эшитмади. Қиз буни бағрида, бутун вужудида ҳис қилди.

Айни шу лаҳзада кўкдаги қуёш юзи тўла тусилиб, олам янада хира тортган. Бу хиралик даштнинг аллақайси бурчида ҳануз йигитларга тутқич бермасликка уринаётган Бобораҳим говнинг ёввойи йиртқичларга монанд ғазабкор бўкиришларидан маҳзунлик, алланечук ваҳима касб этганди.

ҚАБРТОШ

Тоғдаги оғайниларинивикида хафта туйлаб қайтган Эрали энаси мозорига қабртош қўйилганини эшитиб, фиғони кўкка ўрлади. Ака турганда синглининг қабртош ўрнатиши нимаси?! На бир оғиз сўраш бор, на олдидан ўтиш. Энди оламлар нима дейди? Ўғил бўлмай ўл-а, синглингча бўлолмабсанда демайдими. Бу шумликнинг бошида синглиси эмас, куёви турганини улар қаердан ҳам билсин. Душман кулиб, дўст ачинадиган иш бўпти-да. Эрта-индин деб юрмай, вақтлироқ ҳаракатини қилганида, шу ғалвалар йўқ эди. Ана энди... Бир хаёли, бориб куёви билан ёқалашмоқчи, тириклигида қадрига етмай-етмай, ўлганида буйтиб иззат қилишинг нимаси, дея синглисини обдон тузламоқчи бўлди. Бироқ ҳирслай куёви-ю бўй чўзиб қолган жиянларига кучи етмаслигини ва синглисига гап топиб беролмаслигини ўйлаб, фикридан қайтди. Манглай қашлаб бошқа чора қидиришга тушди.

Ва топди ҳам.

Эртаси эрталаб туман марказидаги сангтарошнинг устахонасига уриб борди. Қабртош буюртирди. Сангтарош қуюқ қошлари остидан суратү қоғоздаги ёзувга қараб ажабланди.

— Яқиндагина ясаб бергандим-ку бу кишиникини, оқ мармардан.

— Униси... синиб қолди. — Эрали елкаси тиришиб, ёлғонлади. — Кейин... униси менга ёқмади. Бунисини қора мармардан ясаб берасиз. Сербезак, сурати тагида тўрт қаторгина шеърриям бўлсин.

— Пулига чидайсизми? — Сингтарош узун бурнини қашлаб, унга синовчан тикилди.

— Пулидан ғам еманг!

У сангтарошнинг устахонасини тарк этаркан, енгил тин олди. Ўзини ғоят ақлли хис қилди. Бекорга уриниб-таланиб юрмай, онаси мозорига ўзи ясаттирган қабртошни ўрнатиб қўя қолади, тамом-вассалом.

Бир ичлари куйсин!

Ўғил жонивор ўлмаганини, онасининг куни куёви ва синглисига қолмаганини одамлар бир кўриб қўйсин.

У куёви билан уришли эди.

Каттазанг куёвини азалдан унчалик хушламасди. Ўзини қишлоқ бойларидан бири санаб, унча-бунча одамни оёқ учида кўрсатадиган нодон куёви бир куни ғалати бир гап айтиб қолди. Эмишки, бу ҳудуд бир пайтлар қайсидир бобосининг мулки бўлган экан, у ёғи ҳув кўлгача, бу ёғи қиргача... Кўкламнинг илиқ ва тароватли кунларидан бири эди. Улар дўнгда даира қуриб, ёбчиб ўтиришарди. Лаган тўла эт, ёнда бир талай шиша, кайфлари жуда чоғ эди. Бошқалар-ку аҳмоқ куёвнинг ғўдранишига унча аҳамият беришмади-ю, лекин бу гап Эралига ёмон тегиб кетди.

— Унда биз сиғинди эканмизда, — деди огриниб.

— Шунга ўхшайди, — куёви иршайиб, хунук кекирди. — Лекин бу факт, барингни тирикчилигинг бобомнинг ерида ўтаяпти.

Эрали лаганга узалган қўлини тортиб оларкан, ёнбошлаб ётган ерида атрофга аланглаб боқади. Ёнбағирликка сочилган қишлоққа, кенг даштга, олисдаги қирга, теварагини қамиш қоплаган ҳув наридаги кўлга бир-бир разм соларкан, хотирасини кавлаштириб, аждодлари тарихини титкилай бошлайди. Бохабарлиги бобосидан нарига ўтмаслигини англаб эса жиндек афсусланади. Сўнг узук-юлуқ эшитган ва билганлари асосида ўтмишни ўзича тасаввур этиб, ширин бир эртак тўқийди. Тўқиган эртагига кўра, бу замин, ҳатто кўлдан наридаги уфққа туташ бийдек дашт ҳам катта бобосига тегишли экан. Куёвининг манқа бобоси эса унинг қўлида оддий бир чўпон экан. Бобосининг чорваси даштга сиғмайдиган даражада кўп экан. Эрта кўклам кунларидан бирида бобосининг кўнгли нимадандир ийиб кетибди-ю, чўпону чўликларини ёнига чорлаб, ҳар бирига ўнтадан қўй

халя этибди. Куёвининг пачоқ бобоси ана ўшанда қуйли бўлиб қолган экан. Агар суриштириб келса, куёвининг қўлидаги чорва ўша ўнта қуйнинг зурриёти бўлиб чиқишиям мумкин экан...

Тўқиган эртаги жуда марокли эди. Бироқ эртак куёвига ёқмади. Андишани бир четга йиғиштириб қўйиб, уни, яъни ўзи каби юз қуйли бир одамни «иштонсиз» деб сўкди. Оқибат, чойи яримлаган чойнак куёвнинг елкасини сийпаб ўтди. У томондан эса арок юқи пиёла «қанот қоқди». Кейин лагану тақсимчаларга навбат етди. Бирининг манглайи ёрилиб, иккинчисининг қовоғи кўкарди. Устихонлари аллақачон тупроққа қоришиб кетган бобокалонлари руҳи оёқ ости қилинди. Аждодинг нима-ю, ўзинг гўр бўлармидинг, деган гаплар бот ва бот такрорланди.

Сўнг у, дастурхон куёвники эди, даврадан турткилаб ҳайдалди.

Эрали пастга эна-эна, дўнг белида бир зумга тўхтади. Кенгликка алам билан тикилди. Тўқиган эртагига ўзиям чиппа-чин ишониб, шундай дея хитоб қилди:

— Бово-я, бовожон-а! Ерингиз сиғиндиларга тўлди! Сиғиндилар оёғи остида эзилди, топталди, сиғилди, адо бўлди!

Бу хил эртак тўқишга унда асос йўқ эмасди. Қай бир замонлар отаси шунга ўхшаш гаплар қилгандай бўлувди. Отаси раҳматлиям ўтмишни аниқ эмас, тусмол биларди. Бироқ яқин ўтмишни яхши эсларди. Негадир, узоқ йиллар улуғ шаҳардаги мадрасалардан бирининг тупроғини ялаб, қишлоғига мулла мақомида қайтган амакиси ҳақида кўп гапирарди. Ҳатто ўз паларини ҳам бу қалар хотирламасди. Дерлики, амаким бечора одамларни саводли қилай деб кўп куйинарди, элди долди ҳисобланмиш Туроббойу Эсонбой, Геллибойу Ирисбойлар эса гап-гаштакдан бўшамасди, эл-улуснинг ҳоли нима кечаяпти, ишлари бўлмасди, хотин устига хотин олиб, маст туядай букириб юрардилар. Амаким бўлса элнинг кўзига ярай деб, Каттатевада мактаб очди, бир уй, бир айвонли. Элда обрўйи ошиб, дўст қатори, душманлар ҳам орттирди. Ур-сур замонларда бир тунда қўлига кишан урилиб, сибир қилинди. Қайтмади у ёқдан — на ўлигини биламиз, на тиригини...

Эралини эса амаки бобосининг иктисодий мавкеи купрок кизиктирарди. Ва бир куни думпайган тандирлай булиб, урнигина колган мактабни назарда тутиб, истехзоли охангда суради:

— Амакингиздан яна бирор нарса колганми узи?

— Колган. — Ота махзун хаёлга чумади. — Куп нарса колганди. Барини обориб Кушжарга кумиб келганмиз. Замон чаток эди-да.

— Кейин кавлаб олдиларингизми шкилиб? — Эрали сергак тортади.

— Йук.

— Эя! — Эрали ховликиб, урнидан туриб кетай дейди. — Хали кавлаб олмадингизларми?!

— Фойдаси йук чикар...

— Нега? - Эрали хаяжондан калтираб кетади.

— Тупрокка коришиб..., — Ота унга ажабланиб бокади. — Сенга нима булди, улим? Жойингда утиролмай колдинг.

— Нима эди узи, дурмиди ё олтинмиди? — Эрали отасининг саволини жавобсиз колдириб, баттар типирчилайди. — Айтинг, нима эди? Тилломиди, ё... Эскиларда тилло куп булган дейишади. Канча эди?

— Канака тилло? — Ота унинг ахволидан кулади. — Китоб эди. Беш кондан зиёд арабча имлодаги китоблар эди. Барининг кузурини ер курди. Чириб, тупрокка коришиб кетган чикар деб кейин кавлаб курмадик.

Бу гапдан сунг Эрали утирган жойига шилк этиб тушди. Курпача устида тункарилиб ётган пиёла тиззасига ботиб, жони ёмон огриди. У гудраниб сукинди. Амаки бобоси Турабой-ю Ирисбойларга ухшаш бойлардан бири булиб чикмаганидан укинди. Сунг юрагида озгина кагга айрим журалари каби давраларда мактаниб. Мактаб очган аллакандай амаки бобосининг нимаси билан фахрланиш мумкин? Отаси гуё унинг хаёлидан утганини сезгандай, она томонидан булмиш бадавлат боболаридан бири хакида сўзлай бошлайди. Бойлиги учун эмас, амакисининг такдирига алокадорлиги боис, тилга олади. Иккисининг бир кунда сибир килингани тугрисида эзмаланиб гурунг беради. Сўнг андак хасратла кушиб куяди: «Амакимдан сугин бизнинг авлодда илмга кизикувчи булмади. Менинг умрим чорванинг кетидан утди. Сен хам шунга ружу куйдинг. Амаким бечора айт-

гандай, бу дунёдан кўр ҳолимизча ўтиб кетаяпмиз». Ота сўзланаркан, олис мозийга тусмоллаб боқади. Хира, жуда хира қиёфаларни гавдалантиради. Эрали эса ўша хира қиёфаларнинг бирндан юқоридаги тотли эртакни тўқиди. Уни заргунли, улуғвор сиймоли, басавлат киши сифатида тасаввур этиб, аввал ботинан, сўнг зоҳиран унга ёзғиради:

– Бово-я! Бовожон-а! Не кунларга қолдик, а!

Агар шу пайт пастдан аёлининг чийиллдоқ овози эшитилмаганда унинг «бой бобоси» билан хаёлий бу суҳбати ҳаливери тинмасди. У хўшёр тортиб, қуйидаги ховлиси томон малолланиб боқади.

Аёли, бошидаги румоли қийшайиб қолган, жағи-жағига тегмай, ҳовли юзида пирсиб юрар, онаси супада урчуқ йигирганча, унинг оғзидан чиққанини чиққандай ёқасига ёпиштириш билан банд эди. Кампири тушмагур аллақачон саксонни қоралаб қолган бўлса-да, ҳануз баланинг уқидай. Ишниям дўндиради, гапниям. Келинига ёқмагани, унинг доимо кизига илиниб туриши эди. Кампирнинг бу қилиғи Эралигаям ёқмайди. Аммо бўтиниб бир сўз айтолмайди. Ийманади. Айтишдан наф йўқ, онаси ўзига етгунча қайсар. Эрали бошда аёллар орасига тушиб, хотинини дўппослаб ҳам кўрди. Бироқ букрини гўр тузатар дегандай, сўнг барига қўл силтади. Кейин, кейин уйида жанжал қўзғалиши билан даштга чиқиб кетишни одат қилди.

Ана шундай кунлардан бирида у ғалати бир ҳолатни кашф этди. Уйида юрагини ғижимлайдиган дилгирлик даштга чиқиши билан ортиқ уни безовта қилмай қўярди. Кенгликда у ўзини бир зарра ҳис этар, ташвишлари бачкана, тўқиган эртаклари кулгили туюларди. Изига қайтиши билан, қишлоққа юз одимча қолганда, таниш дилгирлик қайта бош кўтарар, тўқиган эртаклари чин, ташвишлари салмоқли аҳамият касб этарди.

У бу ҳолатни қайта ва қайта туйгач, охири икки уй наридаги қўшниси Тожи шоирга тиш ёрди. Тиш ёришдан аввал дўкондан бир шиша арок олди. Гап бор деб, уни четга имлади. Қуним топган жойлари окшом чоллар чиқиб ўтирадиган Янгртепа бўлди.

Тожи шоир деганлари умрида бир сатр шеър ёзган банда эмас. Шокир узунинг тўйида ғазал устига ғазал ўқиб, келин-куёвни қутлагани боис шу лақабни олган.

Лекин қўлидан китоб ва газета тушмайди. Кўп ўқигани учунми, гап-сўзлариям бошқачароқ, устига-устак, тилиям заҳаргина, бетинг-кўзинг деб ўтирмайди. Аммо калласини бир оз қиздирмагунигча бирор саволга жўяли жавоб олишинг қийин, сизлар барибир менинг гапимни тушунмайсизлар, дея тўрсайиб тураверади. Биринчи пиёладан сўнг ҳам унинг ранги очилмагач, Эрали иккинчи пиёлани тўлатиброқ қуйди. Газак, дея чўнтагидан кирланган қурт олиб узатади. Шоир қуртга ирганиб қарайди, олмайди. Кўзларини кенгликка тикиб, негадир оғир хўрсинади.

— Сиздаги бу ҳолатни фан аллақачон аниқлаган, — дейди, шуниям билмайсанми, деган иддаоли йўсинда. Барча тирик мавжудот, шунингдек, одам боласиям био манбаи, гавжум масканлар, яъни шаҳар ва қишлоқлар био майдони ҳисобланади...

Унинг бу ғалати гап-сўзларидан Эралининг тушунгани шу бўлдики, ҳар бир одамда, жумладан ўзида ҳам «био» деган ток бор экан. Бу ток одамзотнинг феълиатворига қараб «ижобий» ва «салбий» деган қувватларга бўлинаркан. Юрагининг сиқилиши ўша салбий қувватдан эмиш. Негаки, жоҳил ва нодон ҳамқишлоқларининг тор дунё қарашлари-ю, кундалик ғиди-бидисидан қишлоқ ёмон қувватга тўлиб тошган эмиш...

Аммо бундан Эрали донг қотмади. Истеҳзоли нимтабассум ила шоирни ичида «аҳмоқ» деб сўкди. Пул куйдириб арок олганига ачинди. Ахир одамда қанақасига ток бўлиши мумкин, ток дегани ана симёғочлардаги симларда. Уям бир кун келса, икки кун келмайди. Агар вужудида ток бўлганида, биринчи галда бошлаб куёвини қалтиратмасмиди. Япроқдек титратиб ўчини олмасмиди.

У ўзини токли одам ҳолида тасаввур этиб, энди куёвига азоб бераётганида, учинчи пиёлани бўшатишга улгурган шоир уни туртиб қолди.

— Анову гурсухта куёвингизнинг кетишларига бир қаранг.

Эрали қишлоқ томон аланглаб, ёнбағирликдан туриқ отда пастга энаётган куёвини кўрди. У бошидаги ихчам сурпелпагини қошигача бостириб, эгарда ҳаддан ташқари кеккайиб ўтирарди.

— Бу нодон дала-даштда улақолса бу тарзда кеккаймайди, — деди шоир аччиқ кулимсираб. — Чунки даштда янтоқ ва юлғундан бўлак унга эътибор берувчи йўқда. Бунинг бор амали киши кўзи учун. Яхшиларнинг энсасини қотириб, ёмонларнинг хасадини келтириши учун. Уларнинг бу қилиғидан қишлоқ салбий қувватга тўлади. Биз эса осойишталикни даштдан қидиришга мажбур бўламиз.

— Бунинг турган-битгани шу, — деди Эрали нима дейишини билмай.

— Уни ёмон кўрганингиз учун сиздан ҳам ёмон қувват таралаяпти, — деди шоир унга кўз қирида боқиб. — Тиришиб ўтиришингиз юрагимни ғашлаяпти. Кўп тиришманг, улар аҳамият беришга арзимайди. Борлиқни кўз билан қамраб, юракни кенг қилинг...

Эрали шоирнинг гапларидан зерикди. Теваракни лоқайд кузата бошлади.

Ана энаси узун енги учига нималдир туггганча ёлғизоёқ сўқмоқ бўйлаб синглисининг уйи томон кетмоқда. Ортидан аёли акиллаб қолгани аниқ. Четдаги кулба эшиги олдида икки овсин шанғиллаб айтишмоқда. Уларнинг кунора жанжали қўшниларнинг жонига теккан шекилли, томоша қилувчи йўқ. Ҳовуз бўйидаги сайхонликда икки йигитча хўрозлардай чўқишмоқда. Учинчи бири уларни ажратолмай ҳалак. Ўнг ёқдан бирининг акаси, сўл ёқдан эса бирининг тоғаси сайхонлик томон ошиқиб келмоқда. Уларга эрмакталаб болалар эргашган. Аслида бориб чаққан ҳам ўшалар. Агар катталардан кимдир тезроқ ўртага тушмаса, азалий душман бу икки оила вакилларининг уруши ёмон тус олиши мумкин.

Бу орада шоир бекорга чакак ураётганини бирдан пайқаб қолди. Бунгача у туртинчи пиёлани бўшатиб, боя қўлига олишниям истамаган қуртни пок-покиза туширриб бўлганди. Арок таъсириданми, ё əзбаройи жаҳли чиққаниданми, Эралини «сен»лаб яшишга тушди. Этак қоқиб ўрнидан турди. Пастга эна-эна, мушт ўқталиб тағин ўдағайлади.

— Қўйдан фарқинг йўқ, сен аҳмоқнинг! Тинглашни билмас экансан, нима қилардинг мени овора қилиб! Э, дардингтаям, ўзингтаям сени!..

Эрали кабртош буюриб қайтган куниям Ясиртепада

тухтади. Негадир кунгли шоирнинг турушини қумсади. Режаси ҳақида ким биландир жуда уртоқлашгиси келмокда эди. Бу борада шоирдан сози йук. Касофатнинг тили аччиқ булса-да, дардингни тинглай билади. Лекин маслаҳат бермайди. Шуни хоҳлабсанми, қилавер, нима қиласан элга овоза қилиб, дейди. Айни шу гап ҳозир Эралига жуда-жуда керак эди. Энг муҳими, у бировга гуллаб қуймайди. Кейин уйлаб-уйлаб буни шоирдан ҳам сир тутишга қарор қилди. То қабртош тайёр булмагунча бу ҳақда бировга, ҳатто аёлигаям чурқ этмади. Уша кунни сабрсиз кутди. Ҳар оқшом дунгга чикқанида, кунботишдаги қабристонга термулиб, маҳзун-маҳзун хаёлларга толди. Энасининг азасида яқинларининг нечоғли турланганликларини уйлади.

Синглисини энасига нисбатан оқибатли деб булмасди. Акс ҳолда энасининг улим тушагида ётганини била туриб, эри билан оромгоҳга кетмасди. Келин деганнинг тили узун булишига йул қуймасди. Аза куни дарвозадан додлаб кирганида, Эрали номига овоз чиқариб турарди. Синглисини ёқа йиртиб йиғлашини кургандан сунггина кимни йуқотганини гуё туйқусдан англаб етгандай булди. Энди энасининг супада урчуқ йигириб утиришларини, аёли билан ади-бади айтишларини, олиб келган нарсасидан синглисига илиниб туришларини, кеч қолганда дарвоза олдида кутиб олишларини ҳеч қачон курмаслигини уйлаб юраги увишиб кетди. Буғзига йиғи тиқилди. Йиғисини ичига ютишга тиришиб, теваракка куз қирини ташларкан, ажиб бир манзарани курди. Ҳар гапида қайнонасига улим тилайдиган аёли жин теккандай чинқириб йиғларди, қайғудан узини йуқотган синглисининг юзига қушни жувонлар сув сепарди. Ҳамма йиғлаб, ҳамма бузларди. Ёшини яшаб, ошини ошаб булган бир кампирга уларнинг бу қадар куйинишларига унинг ишонгиси келмади. Ва тезда кенжа уғли ва қизидан бўлак ҳаммаси йулига кузёши қилаётганини фаҳмлади. Бундан хурлиги келди, эндиликда ғирт етим булиб қолгани таъсир этиб, уғли билан басма-бас йиғлашга тушди. Шунчаки йиғламади: «Тириклигингда қадрингга етмадим, энажон» дея сузлар тизимини териб-териб, айтиб-айтиб йиғлади. Улишингни билганимда, елкагинамда кутариб юрмасмидим, дея армон билан бузлади. Уша куни куёви ёнида букириб турган

булса-да, барибир уларнинг ораси илимади. Қайтамга, синглисининг, энамни янгам улдирди, томоғига карамай, очдан улдирди, деган гапидан сўнг баттар совуди. Маслаҳатсиз қабртош қуйишлари эса дард устига чипқон бўлди. Шунинг учун ҳам ўзи буюртирган қабртошни тезроқ битишини илҳақ кутарди.

У бу ҳақда ҳеч кимга айтмаган эса-да, шоир ниманидир сезган шекилли, бир куни йўлда тўхтатди. Худди шеър ўқиётгандек, доно-доно қилиб деди:

— Биз бандалар шу қадар нодонмизки, қилган ишларимиз нуқул хатолардан иборат! Биз хатоларга кўмилиб-кўмилиб яшаймиз! Бу хатолар шунчалик тотлики, азобини асал янглиғ қабул айлаб, тамшаниб-тамшаниб яшаймиз! Лаб-лунжингизни артиб олинг, «асал юқи» қолибди...

У шоирни маст гумон қилди. Йўқ, шоир маст эмасди. Нимадандир изтиробда эди. Одатдагидек, нимаданлигини айтмади, хайф сенларга, дегандай қўл силтаб кетди борди.

Эртаси, яъни қабртош ими-жимида олиб келинган куни куёш Эралининг кўнглидек чароғон эди. У қўзи эмас, қўй сўйдирди. Қишлоқ кексаларига одам юбориб, ўзи ўғиллари билан мозорга жўнади.

Ўғиллари куёв бошлиқ жиянлари томонидан ўрнатилган қабртошни олиб ташламоққа чоғланишганди, у донишмандона бир қиёфада бош чайқади.

— Тегмангтлар! Ўзлари қўйдими, ўзлари олишсин. Буни ёнига ўрнатинглар.

Қора мармар оқ мармардан кура бежирим ва анча баланд эди. Четлари ҳошияли, ўртасига тўрт эмас, олти қатор шеър битилган. Энасининг сиймоси каттароқ қилиб туширилганди.

Қабртошлар ўртасидаги бу тафовутдан Эрали кўп суюнди. Ўғилларидан андиша қилиб турмай, шодон ғудранди.

— Мана, энажон! Керак бўлса, бундан каттароқ тошлар қўйишга қурбимиз етади!

Ёнма-ён қўйилган тошларга муҳрланган бир хил сиймо-онаси бўлаётган бу ишлардан ажаблангандай, маъюс жилмайиб турарди.

Эрали мозордан масрур қайтаркан, қўйган тошини олиб ташласин, дея ўғилларидан бирини куёвиникига

жўнатди. У томондан эса, бекорларнинг бештасини айтибди, деган нордон жавоб келди. Бу шунчаки айтилган гап эмас, балки эрта-индин кўпиши аниқ бўлган улкан жанжалнинг совуқ нафаси, даракчиси эди...

СУТ СОТУВЧИ БОЛА

Болакай тонг-азонда сут тўла бидонларини кўтариб, маҳалла адоғидаги кўп қаватли уйлар томон юраркан, одатдагидек, муаллимасининг ғазабнок афтини кўз олдига келтириб, қадамини тезлатишга уринди. Ўзига қолса-ку, югургилаб кетарди-ю, бироқ қўлларидаги оғир юк бунга монелик қиларди. Боз устига, минг ошиққани билан бидонлардаги сут ҳамиша ҳам тезда сотила қолавермайди. Мижозларнинг талаб ва эҳтиёжига боғлиқ иш бу. У овозига зўр бериб, эшикма-эшик юраркан, зинадан зинага кўтарилаверишдан ҳориган кезлари, тўғри келган зиналардан бирига чўкиб, бир зумга, атиги бир зумга тин олгиси келади. Аммо муаллиманинг ғазабкор қиёфаси бунга изн бермайди: «Тағин кечикдингми? Қачонгача давом этади бу, а?!» Қачонгача давом этишини эса болакайнинг ўзи ҳам билмайди. Ҳовлисида икки сигири бор экан, бу юмуши ҳеч қачон тугамаслигини ҳис қилади, холос.

Зинадан зинага кўтарилавериш жонига теккан кезлари, айниқса, муаллиманинг ўткир нигоҳларига чидамоққа бардоши етмай қолган пайтларида, болакай тинимсиз кавш қайтарувчи бу жониворларни жуда ёмон кўриб кетади. Нега деганда, унинг юмуши тонгда сут сотиш билангина чекланмайди. Дарсдан сўнг аравачасини судраб, бозорга чопиши, ўзи каби болалар билан талашиб-тортишиб, озиқабоп чиқинди қолдиқларини йиғиши, ариқ бўйларидан ўт-ўланлар юлиб қайтиши лозим. Юхо сигирлари эса тўйдим демайди, тинмай ямлашгани-ямлашган. Болакайнинг эса бошқа тенгқурлари қатори ўйнагиси, дарахтларга осилгиси, кўкка тикилиб, хаёл сургиси, расм чизиб, шўхлик қилгиси келади. Аммо мудом емак талаб қиладиган жониворлар унинг бу кўнгил хоҳишларига эрк бермайди. Негаки, очофат бу жониворлар онасининг ардоғида, отасининг эътиборида, болакай ботиниб бир сўз деёлмайди. Ичдан ёмон кўради

уларни. Нари борса, муштчалари билан, киши кўрмас, дуппослайди. Бирок унинг зарбалари сигирларга чивин чакканчалик таъсир этмайди.

Болакайнинг бу аҳволи билан муаллиманинг зиғирча иши йўқ. Доска ёнига турғизиб қўйиб, синфдошлари кўз ўнгида тергагани тергаган. Болакай, боши хам, кўз остидан уни бошдан-оёқ кузатади. Эгнидаги бежирим либосига, оёғидаги ингичка пошнали туфлисига негадир алоҳида эътибор беради. Кўҳлик, лекин совуққина бу жувонни синглиси қўлидан қўймай ўйнайдиган қўғирчоққа ўхшатади. Шунда бирдан ўзини ҳам қўғирчоқ бўлгиси келиб кетади. Маза-да, ҳеч ким терғамайди, тонг азонлаб кишилар эшигида сарғаймайди, бозорда болалар билан ёқалашиб юрмайди, сутчи хотинлардан, айникса, Ойша қорадан ҳула-беҳуда туртки емайди.

Ойша қорани эсласа, у ғазабдан титраб кетади. Нега деганда, у болакайнинг худудига безбетларча бостириб кирган-да. Илгари у нариги маҳаллада сут сотарди. Яқиндан бери бу томонларга ҳам суқиладиган бўлган. Қандай бўлмасин, дахадан болакайнинг изини қуритсам дейди. Бирок болакай ҳам анойилардан эмас, имкони етгунча унга қаршилик қилади. Оқибат, улар ўртасида тез-тез жанжал чиқиб туради.

Болакай меҳрибон амакини ўшандай жанжаллардан бирида учратди. Жилмайганда кўзлари қисилиб, икки чеккасидаги майда ажинлари қуёш нуридек ҳар ён таралладиган амакини эсласа, кўнгли алланечук орайини топиб, ич-ичидан яйраб кетади. Муаллимаси терғаса ёхуд онаси шанғиллаб, отаси койиса, болакай нуқул амакини ўйлайди. Эртан борсам, ҳаммасини айтиб бераман дейди. Аммо учрашган кезлари барини наққос унутади. Негаки, амакининг хонадони ҳар қандай дилгирликдан холи, ичкарида қандайдир илиқ нур сузиб юргандек туюлади. Ёмони, амаки уни ҳеч вақт узоқ тутиб турмайди. Илиш тубидаги қолган-қутган сутни елим товоққа ағдараркан, энди югур, дарсингга кечикма, дейди. Негундир амаки уни дарсга кечикишини сира истамайди. Болакай эса унинг хонадонини ҳамиша ҳайрон тарк этади: «Шунча сутни нима қиларкин у?» Онаси бу ҳақдаги ҳикоясига эътиборсиз, отаси эса, у боғдан келса, тоғдан келади. Ўқиб, нима, шаҳар олиб берарми-

динг, дейдими-ей. Кейин мамнунлик билан қўшиб қўяди: «Мана мен, шофёр бўп, кам бўлмадим. Пул топишнинг йўлини билсанг, хеч қачон кам бўлмайсан. Сал бўй чўзгин, яна бир сигир оберамаи».

Отаси бу гапларни тўрдаги телевизорга тикилган куйи айтади. Беғам, беташвиш, лоқайд бир тарзда сўзлайди. Она эса жуда эпчил, ота гапини тугатар-тугатмас, бирпасда фойда-зиённи хомчут қилиб ташлайди. Фойда-зиён ҳақидаги гаплардан болакай зерикади. Оғилхонада яна бир томдек сигирнинг пайдо бўлишини ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетади. Негаки, сут, сутга қўшилиб адоқсиз ташвишлари ҳам ортади-да. Шунда у онасини Ойша қорадек ориқ бўлмаганидан ўкинади. Онаси ориқ ва чаққон бўлганида, балки сутни ўзи сотармиди. Кейин у каттакон қорнини бир ён осилтириб, ёнбошлаб ётган отасига умидвор тикилади. Йўқ, отаси олдиган эмас, озмайдими, демак, бидон кўтариб сут сотишга ҳам чиқмайди.

Сўнг унинг кўзлари хона бўйлаб сарсон кезинади. Уйдаги буюмларнинг жойлашиши ёқмай, юраги сиқилади. Жавон тўла чинни идишлар, устида қандайдир қутилар. Деворни бўйлаган гилам тепасида ота-онасининг ёшликда ёнма-ён тушган суратлари. Суратда улар ҳозиргидек бақалоқ эмас, кўзлари ҳам бошқача боқади. Энди улар ўзга бир одамларга алмаштириб қўйилгандек. Уйдаги буюмлардек жуда зерикарли.

Амакининг уйи эса бу хил буюмлардан холи, қандайдир таровватли. Бурчакдаги ихчам жавон китобларга лиқ тўла. Жавонга тақаброқ қўйилган чоғроқ диван суянчиғида доимо орасига кўзойнак қистирилган қандайдир китоб ётган бўлади. Амаки уни ҳозиргина қўлидан қўйганлигини болакай ичдан ҳис қилади. Эшикдан чиқиши билан тағин қўлига олишиниям билади. Деворга эса ўзини эмас, қандайдир ўқувчи болаларнинг сон-саноқсиз суратлари тартиб билан осилган. Бундан унинг ўқитувчи бўлганлиги аёнлашади.

Болакай ҳар гал амакининг ортидан тўғридаги ошхонага ўтаркан, чап ёндаги айни шу хонага ҳаваслаииб боқади. Диванга чўкиб, бир зум нафас ростлагиси, девордаги суратларни мароқ билан томоша қилгиси, кейин чиройли терилган китобларни титкилаб, расмларини томоша қилгиси келади. Азалдан у китоб саҳифаларига

чизилган суратларни томоша қилишни ёқтиради. Назарида, бу суратлар уни бошқа бир оламга чорлаётгандек туюлаверади.

Зиммасига сут сотишдек зерикарли вазифа юклатилмасдан бурун дарсликлардаги расмларга ўхшатма чизишни яхши кўрарди. Ўхшатолса, ўзида йўқ суюнарди. Ўхшатолмаса, сира бўш келмас, ўхшатмагунча тинчимасди. Бора-бора унинг уэ қуёши, оппоқ парқу булутлари, суюкли қахрамони – оғзини катта очиб кулиб турадиган бола, серуркач тоғлари юзага келган ва уларни қайта-қайта чизишдан болакай хеч эринмасди. Аммо оппоқ сут ташвиши бу ширин эрмакка чек қўйди. Отасининг ғоят салмоқлаб айтишига кўра, эс-хушли болага бу хил ишлар ярашмасмиш.

Уйларида сумкасидаги дарсликлардан ўзга китоб йўқ. Оқшомлари уйдагиларнинг тикилгани бурчакдаги телевизор. Алламахалда мудроқ отага бирдан «жон» киради: «Жойимни собер, ёмон чарчабман бугун». Она оғир гавдасини базўр кўтариб, ўрнидан қўзғаларкан, болакайни эслаб қолади: «Ёт, эртан саҳар туришинг керак!» Шу билан кун адоғига етади.

Эртаси кун худди шу зайлда давом этади.

Ана шундай кунлардан бирида болакай меҳр ва қаҳрга тўла овозни эшитади.

– Болани қоймманг!

Ойша қоранинг қарғишларига кўмилиб, йўлак четида «без» бўлиб турган бола, ёнига ўгирилиб, ғоят ораста кийинган амакини кўради.

– Кап-катта хотин, уялмайсизми болани қарғагани! – деди у аёлга жиддий тикилиб, сўнг билагидаги соатига бирров кўз ташлаб, юмшоқ оҳангда сўради: – Дарсга кечикмадингми, болам?

Болакай оёқлари остидаги бидонларга ишора қилади.

– Сотишга улгурмадим ҳали.

– Қанча қолди?

– Анча бор.

Амаки бир муддат ўйланиб тураркан, сўнг қатъий деди:

– Қани, мен билан юр-чи!

Болакай Ойша қоранинг юрагини куйдириб, унга эргашади.

Амаки бидонлардаги қолган сутларни каттакон идишга ағдараркан, чўнтагидан пул чиқараётиб тайинлайди:

— Бундан сўнг сутинг қолса, тўғри ўзимга олиб келавер.

Эринган ёхуд тонгги салқин ҳаводан жунжиккан кезлари, болакай сут бидонларини кўтариб, тўғри унинг уйига бормоқ истайди. Аммо ичдан ҳамиша нималир тусқинлик қилади. Нималигини билолмаса-да, ҳар-холда, бу иши яхши эмаслигини англайди. Шунингчун аввалига бошқаларнинг эшигини қоқади. Кўпинча бидонлари тез бўшаб, амакиникига ўтишга ҳожат қолмайди.

Шу кейинги тўрт кун ичида бу ҳол кетма-кет такрорланиб, у амакининг уйига ўтолмади. Бугун ҳам эшикма-эшик юриб, сут сотаркан, негадир амакини тез-тез эслаётганидан ажабланди. Кеча ва ўтган куни ҳам шундай бўлганди. Бу сафар эса чидаёлмади. Идиши бўшашини кутиб турмай, амакиникига йўл олди. Муаллиманинг зардали қиёфаси энди уни ортиқ ташвишлантирмас, билалики, амаки узоқ тутиб турмай, идишлардаги сутни охиригача қуйиб олади. Баҳонада амакини кўргани қолади.

У четдаги тўрт қаватли ғиштин бинога етди. Йўлаклардан бирига кириб, иккинчи қаватга кўтарилди. Таниш эшик ёнида тўхтаб, бир зумга нафас ростлади. Сўнг қўнғироқ тугмасини босди. Бироқ ҳамиша тез очиладиган эшик ортидан бу гал ҳеч бир садо эшитилмади. Болакай қўнғироқ тугмасини қайта ва қайта босди. Кейин муштлари билан эшикни гурсиллатиб урмоққа тушди.

Қўшни эшик қия очилиб, сочлари тўзғиган аёлнинг тунг башараси кўринди.

— Амак йўқ, ўлган у, — деди у эшикни каттароқ очиб, халати ёқасини тўғриларкан. — Сутинг бўлса, бир банка қуйиб кет! Эя, мунча анграясан?! Нима бало, овсармисан?

Тахтадай қотиб қолган болакай аёлнинг жавраниларини эшитмади. Аёл вайсай-вайсай бидондан ўзи сут қуйиб олди. Қўлига пул тутқазиб, эшикни қарсиллатиб ёпгандан сўнггина болакай ўзига келди. Карахт бир холатда зиналарни бир-бир босиб пастга туша бошлади.

У ташкарида Ойша корага рупара булди.

— Меҳрибонинг йук энди, — деди Ойша қора истеҳзоли хиринглаб. — Сендан олган сутини қушниларга бепул таркатарди. Йук энди у. Эшикма-эшик чориғингни судраб юравер энди!

Болакайнинг мадори йулак четидаги уриндиккача базур етди. Қалтироқ бармоқлари билан шудринг қунган тахталарни пайпаслаб, аста чукаркан, елкалари титраб йиғлаб юборди.

Нарида эса сут тула бидонларини кутарганча Ойша қора кетиб борарди.

— Молоко! Свежий молоко!

Болакай эса ниманидир англаб, ниманидир англамай, йиғида давом этаркан, ҳеч қаёққа ошиқмас, негадир ошиқишни сира-сира истамасди...

ДАШТДА

Эна ер муштлаб карғанади.

— Бундан кура уша даштда жондор еб кетса булмасмиди сени! Ерди камгинаси тортибгина кетса булмасмиди! Не деган гап бу, ҳалитдан хотин кишининг этагига тирмашиб. Кимга тортдинг узи сен! Не деган одам булдик?! Не деб қишлоқда бош кутариб юрамиз энди? Ҳали отанг келса, нима дейди? Ўлдирибгина қуяди-ку сени...

Гирди тошдан кутарилган пастак супа лабида чимирилиб утирган Бердимурод, қошлари остидан энасига ҳумрайиб боқади. Ич-ичидан ҳайқирмоқ истайди: «Етар энди!» Бирок нималир халакит беради. Ҳайқиришдан кура, ичдан эзилмоқни маъқул топгандай, чурқ этмайди. Бунга сари, энанинг фиғони кукка урлайди. Яккаш санайди. Ётиғи билан сураб-суриштиришни хаёлига келтирмайди. Суруштирган тақдирдаям, қайсар уғлидан тайинли бир жавоб олиш қийинлигини яхши билади. Кеча оқшом даштдан юз-кузини кукартириб қайтганда ҳам бир суз демаган, йигитчиликда, дея куя қолган. Не гаплиги эса тонгда аён булди: кеча уғли даштда нотаниш бир келинчакка ёпишган экан, хешлари келиб, уласи қилиб уриб кетишибди

Бердимурод жиғибийрон булаётган энасидан куз узиб, молларини подага қушиш баҳонасида майдон че-

тига йиғилаётган эркаклару, куча юзидаги аёлларга боқаркан, ховлиси теварагн девор билан уралмаганидан укинади. Девор яхши-да, бегона куздан асрайди. Ундай деса, бу қишлоқда деворли ховлининг узи йук. Дунг бетига бетартиб тушган қишлоқ хонадонларида не сир, не синоат бари хамманинг куз унгида. Яширмоқнинг хеч иложи йуқ.

Йигитнинг аламнак нигохи эркаклар орасида кухна, нимдошгина тунига ураниб, бамисоли мусичалай беозоргина қунишиб турган Сувонқулга тушгачгина не гаплигини англагандай булди. Демак, қишлоқда миш-миш тарқатган шу. Ана энди, холинг қалай, дегандай кулиб турибди. Хархолда Бердимуродга шундай туюлди.

Сувонқул хозирда кузига жиркаич курингандай, ёзғираёттан энасининг назарида ўзи хам ундан кам эмаслигини фавқулодда ички бир туйғу билан хис этаркан, урнидан ирғиб турганини сезмай қолди.

Бари ёлғон! — дея хайқириб юборди.

Чучиб тушган энанинг кузларида умид учқунланди.

— Сен бола, мени адо қиласан, — деди хиқиллаб.

— Сизни адо қиладиган хеч бир иш қилганим йуқ! — дея чурт кесди Бердимурод. — Куп жаврамай, хуржунни хозирланг! Кетдим мен подага.

— Чой...

— Рахмат, тоза чой ичгандай қилдингиз!

— Ахир мен... — Эна узун енги билан кузёшларини суртди. — Ичим куйиб кетяпти-да, болам. Кимга ишонай?

Ана, уларга ишонинг! — Йигит зарда ила одамлар томонга ишора қиларкан, деди: — Инсон боласига қайишганим шу булсин! Менга деса... улиб кетмайдими бари!

Бердимурод кейинги гапини қасам йусинида қатъий таъкидларкан, юрагида улкан бир упирилиш юзага келганини сезди. Тугун тортган панжалари бушашиб, қомати алланечук шалвираб тушди. Оёкларини судраб босиб, айвон томон юрди. У ердан сиртига қалин намат сирилтан кузачани олиб, челакдан унга сув куя бошлади.

У қаддини ростлаганда, қир бошидан қуёш муралай бошлаганди. Аламнак эса-да, бу манзарага бефарқ қараёлмади, махлиё булгандек бир зум туриб қолди.

Тонг нурларини у азалдан яхши кўради. Айникса, уркачли кир чўккилари алвон рангга кирганида, хаяжондан калтираб кетади. Бундай кезларда жисми тушуниксиз ажиб бир ғайратга тўлиб, бутун оламни кучгиси, кутилмаган бир ишлар килиб, ич-ичидан тошиб келаётган ўша ғайрат хиссини кондирмок истарди. Отаси – Собир полвон айтмишли, бу эрлик, аникроғи, корлик туйғуси бўлиб, кейинги пайтларда у тез-тез ўша хис етовига тушиб колмокда эди. Бирок, кишлокда хотинларнинг онда-сондаги жанжалини демаса, фавкулодда ходисалар сира юз бермасди. Тўйлардаги курашда эса, хозирча ўзини итнинг орка оёғи деб биларди. Негаки, тўйларда тенгкурлари билангина курашар, корлик, яъники ўзга ерлик катта полвонларни йикитиб, кишлоғи обрўйини саклаб колишдек ички бир хохиши чўнг полвонларнинг оёклари остида топталиб, у орзу этагидан тутганча колаверарди.

Бирок якинда корликнинг ғаройиб лаззатини тотмокка нихоят эришди. Эсласа, хануз хузур килади. Ўшанда баданидаги оғриклар ўта ёкимли туюлиб, ўзини етмиш еттинчи осмонда хис килганди. Ёкмагани, оппок юзли кизнинг мехрибончилиги бўлган. Кизнинг «укажон»лашидан роса энсаси котган. Киздан у миннатдорчилик истамаганди. Киз эса, «укажон»лаши етмагандек, юмшок бармоклари билан шишган, кизарган ёнокларини силаб-сийпаган. Шунда у ўзини бола сезган. Билаклари ингичка, бўйи пастак туюлган. Холбуки, у бўйчан, пишик ва бакувватгина йигит эди. Ўн саккиздан эндигина хатлаган бўлса-да, унда йигирма ёшли йигитнинг туси ва келбати бор эди. Чапдастлиги туфайли кизга тирғалган Бозорорти махалласининг безориси саналмиш Алхам дарроздек давангир йигитни чекинишга мажбур этганди...

У сув тўла кўзачани супа лабидаги хуржун ёнига қўяркан, кашкани эгарлашни унутганини эслади. Отни эгарлаш хамиша унинг анчагина вактини олади. Бу юмушни бошкаларга ўхшаб улда-жулда килмасди, алохида иштиёк билан адо этарди.

У шу юмушни бажариш ниятида от томон юраркан, кечаги вокеа эсига тушиб, уни бу кадар эъзозга арзимайди деган ўйга борди. Кашкадан ёмон кўнгли колганди. Жонивор доимо нозик пайтда панд бериб кўярди.

Сирасини айтганда, Қашқа у орзулаган от эмасди. Худди кечагидай, оппоқ юзли қиз воқеасида ҳам уни ғоят хижолатга солганди. Адҳам даррозни қочириб, бозор четидаги саройдан Қашқани стаклаб чиқаркан, томошага йиғилганлар кўз ўнгида отда керилиб кетмоқни ўйлаганди. Буни қарангки, одамлар ҳам худди шуни истаганган экан, дастлабки лаҳзадаёқ бунинг акс-садосини илғади.

— Ўзи зўр йигит экан-ку, шу минган оти бўлмабди.

— Вой, қишлоқи-ей, Адҳам даррозга бас келди-я!

— Ҳозир оти мункийди. Ана, айтмадим-ми...

— Эшакдан хароб экан, баҳридан кечсаям бўларкан.

— Ҳа, ўзи зўр экан-у, лекин...

— Даланинг боласида, меҳнатда пишган, чайир. Анову дарроз уч қурга чидаёлмай, дарров тили осилиб қолди.

— Оти унга ярашмабди лекин.

Ўшанда Қашқа туфайли, у бозор майдонини боши эгик ҳолда тарк этганди. Аммо ғолиб эмасми, ўзича кейин кирчанғини кечирганди. Унинг беўхшов қиликлари ҳақида ортиқ ўйламай қўйганди.

Буни қарангки, кеча у тағин панд берди.

Даштда нотанин келинчакни кузатиб бораркан, оқшом бу иши учун унинг хешларидан бошлаб калтак ейишини хаёлига ҳам келтирмаган ҳолда, алплардек эгарда мағрур ўтирарди. Ёмон тили туфайли эридан насибасини олиб, қишлоғига араздлаб кетаётган келинчакнинг ҳадикли қарашларини сезмас, қилаётган бу ишидан масрур ҳолда борарди. Ахир йигирма одимча олдинда лилдираб кетаётган ожизага паноҳ эди-да, у бор экан, бийдек бу даштда ҳеч кимса унга дахл қилолмайди.

Бердимурод кўзларини узоқ-узоқларга қадаб, отда гердайиб бораркан, кутилмаганда ярамас кирчанғи мункиб кетса бўладими. Йигитнинг хаёли бошидан учиб, кўм-кўк майсалар устига гурсиллаб тушди. Келинчакнинг олдида ўзини шармисор ҳис этди. Аламидан йиғлаш даражасига етди. Бир ўйи, уялганидан изига қайтмоқчи ҳам бўлди. Бироқ келинчакни ёлғиз ташлаб кетишга кўзи қиймади. Шунга қарамай, ноxуш бу ҳодиса кўнглидаги парвозга тусиқ бўлолмади. Отга қайта ўтириб, келинчакнинг ортидан йўлга тушаркан, салдан сўнг хижолати хиёл аригандай бўлди. Назарида, ҳозирги

нши ортиқча майда-чуйдаларга ўрин бермасди. Боз устига, табиат худди унинг кўнглидан андоза олгандек, ғоят фусункор эди. Артилган шишадек тип-тиниқ осмонда оҳиста сузиб юрган бир парча оппоқ булутни демаса, теварак, қўйингки, бутун борлиқ ям-яшил тусда эди. Бу яшиллик кунчиқишдаги қир бетига сочилган подани ўз бағрига сингдириб, ҳализамон ютиб юборадигандек эди. Ўз навбатида, қаровсиз қолаётган айни шу пода йигитнинг кўнглига андак хавотир солиб турарди. Унинг йўл-йўлакай пода томонга бот-бот қараб қўйиши шундан эди.

Йигит учун пода бамисоли бир кишан эди. Бу кишандан қутилмоқнинг эса ҳозирча ҳеч бир иложи йўқ. Ёз бошигача бир амаллаб чидаши, сўнг ҳозир хуржуни тубида олиб юрган дарсликларини чамадонга жойлаб, шаҳарга, ўқишга жўнамоғи лозим эди. Хаёлида олдинда уни улуғ ишлар кутар, бу улуғ ишларга эса фақат дарсликлар орқалигина етмоғи мумкин эди. Аммо дарсликлар шу қадар бадига ургандики, зада кўнгли кутилмаган ҳодисаларни қўмсарди. Қани энди, лоақал подага бўри ораласа-ю, у жонига теккан китобларни бир четга улоқтириб, йиртқичларга қарши ҳужумга ўтса, ёки... бу ёғи энди фақат хаёл. Чексиз-чегарасиз ширин хаёллар...

Кеча бийдек даштда ёлғиз ўзи кетаётган келинчакка кўзи тушганида ҳам худди шу каби тотли хаёллар оғушида қир бетида сибошлаб ётарди. Эгнидаги қирмизи либоси кўёш нурида ял-ял товланиб, жадал одимлаётган келинчакка аввалига лоқайд тикилди. Кейин у кўзлаган манзилни тусмоллагач, хушёр тортди. Жувон қора тортган қишлоқ узоқда, оралиқда эса хавфли жарлик кўндаланг ётарди. Бундан ҳам ёмони, даштда кўзи қонга тўлган чўпон-чўликларнинг учраши эди. Ўтган ойда даштда шунга ўхшаш воқеа содир бўлиб, сурони ҳанузгача тинмаган.

Йигит келинчакни мавҳум тажовуздан қизғанади. Ўрнидан сакраб туриб, оти томон юрганини билмай қолади. Бироқ илтифотини қай тарзда ифода этишни билмай, бир зум тараддудланади. Биладики, дашт аёлларининг аксарияти ҳуркак келади, ҳаракатини ҳар хил англаши мумкин. Шунда унинг эсига болалигида кечган бир воқеа лоп этиб тушади. Туманли ҳавода онаси икки-

си эшакда кунини қишлоқдан қайтишаётганида, даланинг ўртасида қаршиларидан чақмоқ телпагини қошигача бостирган, тунг қиёфали бир отлиқ чиқади. Отлиқ улар ёнидан индамай ўтаркан, бир оздан сўнг ортига қайтади. Ораликда ўн беш-йигирма одимча масофа сақлаб, уларни қишлоққача кузатиб келади. Энаси алқашга улгурмай, отини шартта изига буради-да, туман орасида кўздан ғойиб бўлади.

Бердимурод келинчакнинг ортидан тушаркан, худди ўша суворидек иш тутди. Сўз қотгудек бўлса, ҳаракатининг фарахбахш сир-синоати йўқоладигандек туюлади. Ахир туманда учраган отлиқ сукути боис, унинг хотирасида ҳозиргача яшаб келади. Фақат келинчакнинг жонсаракланишигина бу ҳузурбахш лаҳзага соя ташлаб турарди. Эсида, бошда энаси ҳам нотаниш суворийдан жуда қўрққан, сўнг мақсадини англагач, хотиржам тортган. Келинчак эса сира тинчланай демасди, аланг-жаланг қараганн қараган эди. Ундаги безовталикни пайқаган йигит, хавотирланманг, сизга ҳеч ёмонлигим йўқ, жардан ўтказиб қўяману, изимга қайтаман, дегиси келди-ю, демади. Нечундир дегиси келмади. Сўнг кечга яқин уч отлиқ бостириб келиб, ола-тасир уриб кетишганда ҳам ўзини оқлаб ўтирмади. Очиғи, отлиқлар оғиз очиргани қўйишмади, ҳали сенми, синглимизни қўрқитадиган, дея боплаб савалаб кетишди...

Бердимурод Қашқани эгарларкан, майдонга йиғилган халойиқ ўзини зимдан кузатаётганини фаҳмлади. Афти калтакдан бежалган йигитни кимдир эрмак, кимдир ачиниш билан томоша қиларди. Негаки бу каби ҳодисалар қишлоқда фавқулодда воқеа саналиб, «қаҳрамон» анчагина кишиларнинг диққат марказида бўлади. Чувалаадиган гаплари-ку қўяверасиз...

У кишиларнинг тикилишидан ғижиниб, юзини отнинг панасига олди. Кейин саркашлиги қўзиб, каллани ростлади ва кўзи қўй-эчкиларнинг олдига солиб келаётган бўйчангина қизга тушгач, сергак тортди. У қизга беэътибор эмасди. Қиз ҳам буни сезарди шекилли, боқишлари бошқачароқ эди. Аммо ҳозир у жуда тажанг қиёфада эди. Молини подага қўшаркан, қўлидаги чивиқни улар ортидан улоқтириб, изига қайрила-қайрила йигит томонга шундай бир қараш қилдики, Бердимурод туйқусдан тарсаки егандай бир қалқиб тушди.

Сигирини ҳайдаб келган ёшгина жувоннинг қилиғиям уникидан кам бўлмади. Кўпчилик, асосан аёлларнинг нафрати ошкора юзига тепчиб турарди. Энасининг бекорга куюнмаганини теран идрок этаркан, салдан сўнг эркаклар тўдасида ҳам шу ҳолни сезди. Даврага кейин келиб қўшилган эчкисоқол амаки қўлларини пахса қилганича, ёшлар бузулиб кетди, дея ваъзхонлик қиларди. Бу гапни бошқалар, жумладан, Субонқул ҳам бош ирғаб тасдиқларди. Бунга сари эчкисоқол баттар авж қиларди: «Бу ҳалиям кам, ўлдириш керак эди буни! Менинг болам бўлганидами, нима қилишни ўзим билардим! Ҳа-да, ўша келинчакнинг ўрнига энасини қуйиб кўрсин, опаси ёки синглисини қуйиб кўрсин... Қалай?! Ҳалиям бўлса ажиб-ли. Эртан улар томонга тўйга боришимиз бор, азасига қатнашишимиз бор. Айтишмайдими, ул-а, баринг деб...»

Эчкисоқол отаси билан урушди, пайтдан фойдаланиб, бор заҳрини тўкиб-сочарди.

Бердимурод уларга қарамасликка тиришиб, подани даштга қўзғаркан, Субонқулга бирров кўз ташлашдан ўзини тиёлмади. У кеча жарда учратган одамга сира ўхшамас, мўмин ва беозор эди.

— Сен бола, мени зўр маишатдан бебахра қолдирдинг-да лекин!

Келинчакни жардан ўтказиб, ортига қайтган Бердимурод бехос эшитилган бу садодан чўчиб кетади. От тизгинини торта-торта, теваракка аланглайди. Бирор қора илғамагач, қулоғимга чалинди шекилли, деган ўйга боради. Юрагига хавотир инниб, отини қичамоқчи бўлади. Аммо шу пайт жар тубидаги буталардан бири силкиниб, кулги овози эшитилади. От ҳуркади. Йигит қамчи дастасини маҳкам сиқиб, ўша томонга тикилади ва бута новдалари орасидан мўралаб турган малла башарани кўради.

— Кимсиз?

Бута новдалари қаттиқ чайқалиб, салдан сўнг унинг қаршисида Субонқул пайдо бўлади. Елкасида милтиқ, белидаги эски патронташга тулки териси осилган.

У беўхшов тиржаяркан, томоғини ғалати тиқиллатади.

— Ёмо-он халақит бердингда...

Бердимурод ҳеч нарса англамай, унга бошдан-оёқ

разм солади. Афтини кунғир сокол босган бу одам ов бахонасида доим дала-даштда санқиб юрар, гохида турт-беш ойлаб йуқолиб колар, сунг тусатдан яна пайдо буларди. Уйидаги туртта боланинг ташвиши ёлғиз хотинининг гарданида, бу эр булмиш қаерга йуқолади, не ишлар билан банд, буниси ёлғиз Худога аён эди.

— Аммо лекин иккимизга хам етарди, — деди Сувонқул юзидаги ифодани узгартирмай. — Жарда қимирлайсанми десам... Ё дунгда ишингни битирдингми? Эпладингми ишқилиб? Ўзиям лекин зур нарса экан! Илкиллаган қуйруқка ухшайди! Кукбулоқлик аёллар азалдан хушруй булишади. Ўтган йили кузакда бингтасини Оксойда қулга туширганман. Тезак териб юрган экан. Эримга айтаман, акамга айтаман дея Худонинг зорини қилди. Қайдам. қараб турадиган ахмоқ борми. Айтсанг, уруғингни қуритаман, дея ишини пиндирганман. Айтмади. Қанақа қилиб айтади. Айтса, эрсиз колади, узи шарманда булади-да. Агар халақит бермаганингда, буннсиниям бошлардим.

Кишлоқда мулойимгина булиб юрадиган бу бандани энди кураётгандек, Бердимурод анқайиб қолади. Сувонкул хунук илжайиб, енгил йуталади-да, буталар ортидаги дунгга ишора қилади.

— Анову дунгди боврида тулки пойлаб ётувдим. Қарасам, тепадан бир нарса тушиб келаяпти, ранг-қути учган. Изидан сен. Қаерда ишини тиндира қоллинг, а? Жаргача сабринг чидамабди-да. Бало экансан лекин! Ишқилиб, сасингни чиқарма, деб тайинладингми? Қандай қилиб эпладинг? Ичимни киздирмай, гапир тезрок. Эшитиб хам маза қилаверамиз биз!

Бердимуроднинг беихтиёр сермаган қамчиси унинг унг ёноғини ялаб утди. Сувонқул ортига чаққон тисарилиб, яроғини қулига олди. Йигит узига уқталган милтиқдан эмас, Сувонқулнинг важохатидан қурқиб кетди. Қаршисида узи билган мўмин одам эмас, хеч балодан тап тортмайдиган ёвуз бир кимса еб куйгудек украйиб турарди.

— Нима қилиқ бу?! — Сувонқул ёмон сукинди. — Ё қизғаняпсанми? Агар қизғанаётган булсанг, ахмоқ экансан!

— Мараз! — Бердимурод шундан булак гап айтолмади.

Сувонқул бошини бир ён кийшайтириб, унинг афтига синчков тикилди. Сўнг кулимсиради.

— Демак, эплаёлмабсан...

— Сиз...

— Мен... Сувонқул совуқ иршайди. — Сувонқул аканг силар ўйлаган одам эмас! Асло ўйнашa кўрма мен билан! Энди эга қорангни ўчир!

Йигит унинг эрмакловчи хиринглаши остида жарни тарк этаркан, бу учрашувдан қалби ларзага келди. Кечгача шунинг таъсирида юрди. Келинчакни хаёлан унинг чангалида тасаввур этиб, кузатиб куйганидан минг бор мамнун бўлди.

Бу кечаги, яъни келинчакнинг хешлари билан юз берган тўқнашувгача бўлган ҳол эди.

Энди...

У подани қир бетига ёйиб, майсалар устига ҳомуш ёнбошларкан, на қўлига китоб олди, на ширин хаёлларга толди. Назарида, қуёш ҳароратсиз, тириклик саробдек эди. Қишлоққа қайтмай, номаълум томонларга бош олиб кетмоқни истарди. Лекин қаёққа? У шу ўйда узоқдаги тоғларга боқди, тубсиз осмонга тикилди. Теварагида чуғурлашаётган турғайларнинг ҳаракатидан маъни топмай, қарашлари лоқайдлаша бошлади. Даштнинг қирга туташ қисмидаги экинзорга тушган эчкиларни тирқиратганча, узоқдан туриб ўдағайлаган қоровулнинг бақириш-чақиришларига ҳам эътибор бермади. Нимакка кетсаму, қайтиб уйғонмасам, деб ўйлади.

Йигит бийдек даштга маъюс тикилиб, ёнбошлаб ётаркан, кўзига қандайдир қора чалингандай бўлди. Сўнг бу қора эшак минган аёлга айланди. У жарлик томон кетиб борарди.

Бердимурод чуқур хурсиниб, нигоҳини пастга олди. Ўт-ўланлар орасида ғимирлаётган қурт-қумурсқалар ҳаракатини кузатган бўлди. Сўнг беихтиёр яна аёл томонга қаради. Орада жар тарафга кўз ташлаб олди. Хаёлидан Сувонқулнинг истеҳзоли башараси лип этиб ўтаркан, бу сафар аёлга ташвишли боқди.

Аёл эса бамайлихотир кетиб борарди.

Бирор йигирма дақиқалардан сўнг жарга етади. Тавба, уйда тинчгина ўтирмай, нечук даштда тентиб юрибди бу?! Даштда пишириб қўйибдими?

Бу ўйлар йигитнинг бўшаган вужудига қайта қувват

бағишлагандай булди. Ўрнидан сакраб турганини ҳам сезмай қолди. Юрагида уша таниш қорлик ҳисси тағин жунбушга келиб, оти томон илдам юрди.

Отини қичаб, бирпасда аёлга етиб олди.

Аёл сузамолгина экан, гапга тутинди.

— Ҳе, йул булсин, улжоним?

— Сизни жардан утказиб қуяй, хола... холажон.

— И-и, мени бури ермиди, болажоним. Ҳай, майли, қайтамга суйлашибгина кетамиз.

Бердимурод сузлашмоқни истамади. Аёлдан пича ортда қолиб, уни қоралаб бораверди. Шунда у қуёш тафтини, борлиқнинг ғоят фусункорлигини қайта ҳис эта бошлади. Тагидаги оти эса, одатдагидан кура тузукроқ йурғалаётгандек эди.

АЛП ОНАДАН

Нормат полвон тоғаси Олим бригадни уриб, қонига буяб ташлаганмиш. Ҳозир у уйида жонталашиб ётганмиш.

Қишлоқда қулкон бу миш-мишдан одамлар купда таажжубланишмади. Ака-ука ёқа буғишиб турган бу замонда тоға-жияннинг уриши нима бупти. Бугун ёқалашган булса, эртан ярашишади. Хешлар орасида ора-сира юз бериб турадиган тентакликда бу бир. Аммо кейинги гап барчани бирдек ҳайратга солди. Нима эмишки, тоға-жиян қиз талашиб тебалашганмиш. Нормат полвонни-ку тушунса бўлар, ёш-ҳали уйланмаган. Бироқ Олим бригадни нима жин урди. Ота соқоли иягига битиб, қизини узатай, уғлини уйлантирай деб турган одам нечун ўз жигари билан қиз талашиб юрибди? Нима бўлгандаям, Нормат полвон куп ёмон иш қилибди. Ахир ҳеч замондаям тоғага қул кўтарадими киши. Ҳайф сенга полвон деган ном. Қилғиликни қилиб, энди қайси гўрдадир улоғиб юрганмиш, қишлоққа келолмай. Кимдир уни шаҳар автобусига чиқиб кетаётганини курганмиш, бошқа биров чулга бош олиб кетган дейди. Ҳар ҳолда бу машмашадан сунг қишлоқда бош кутариб юрмоқ қийин-да, кетгандир кузи илғаган томонга.

Бироқ Нормат полвон, одамлар уйлаганчалик, уят ва номусдан бирор ёққа бош олиб кетмаган, ғузалари энди-

гина пиш ура бошлаган пахта пайкалининг четида, Дунгарик ёкасида хаёлга чумиб утирарди. Одатда, тонг манзарасини яхши курадиган йигит, бу сафар тенаракка бутунлай бефарк — на чуккиси кирмизи ранг тонг шафагига буялган кир фусункорлиги, на дала тароватп кизиктирарди уни. Сиртдан сокин ва хотиржам куринса-да, ичида куюн кутурарди. Азонлаб даштга келиши аслида шундан. Боз устига, энасининг таънаомуз карашлари-ю, отасининг таассуфла бокишларига чидамоғи кийин кечди. Окибат, кочиб келган ери шу дала булди. Бармоклари орасига тушиб колган кесакларни асабий эзғилаб, яккаш ғулдранарди: «Бунга энди ортик чидаб булмайди! Аёллар-ку, майли, лекин буй етган кизларни захдам, оғир юмушлардан асрамок керак! Эмасам, полвон зоти курийди бу кишлокдан!»

Кеча тоға-жиян уртасида гап кочиши шундан. Турли катта-кичик лавозимларда ишлаб, охири тухтаган жойи бригадирлик булган тоға каттазангликка куниккан эмасми, изтироб оғушида ковруләётган жиянига баланддан каради. Балчикка ботиб, арик тозалаётган кизларни хайдаб юборганини эшитиб эса, кахри кузиди. Кахрини босолмай, викорли бир харакатла кул сирмаб юборганини сезмай колди. Кули мулжалга етиб-етмай, тоға узини ерда чалканча тушиб ётган холда курди. Емонн, бу ходиса шийпонда налаклашиб утирган турт-беш киши куз унгида юз берди.

Бор гап шу.

Табиий, тоғага кўл кутармок бориб турган шармандалик. Бирок хозир Нормат полвонни бу шармандаликдан кура, кечаги мағлубият купрок азобга солмокда эди. Курашларни куп курган, аммо бу кадар уятли курашни хеч качон курмаганди. Полвонман дея умганини кутарган кишилсувлик борки, бари учтолликлардан йикилиб утирса-я. Азбаройи чидаёлмаганидан оксокланиб узи уртага чикканди, баковул куймади. Акс холда масхара омуз ишшайиб давра айланаётган учтоллик Косим калпи тиккалаи ерди, ютарди. Ишонгани Хайбат полвонинг оёғи осмондан келиб тушгач эса, аламдан кафтларини юзига босмоклан булак чора топмади.

Бетига тортилган бармоклари орасидан ерда чузилиб ётган Хайбат полвонни, сунг мисоли денгиздан гувиллаётган давра ахлини кузатаркан, улар орасида аёллар

кўплигидан ажабланди. Аввал эътибор бермаган экан, қизилсувлик аёллар кураш майдонига яқин йўлашмайди. Буларда эса хасса таянган кампирларгача келишган. Унинг таъбири билан айтганда, кўкси кунтарвуздек бўртган, томдек-томдек қиз-жувонлар курашни марок билан томоша қилишарди.

У манглайини аламли тирнаб, негадир уларни ўз қишлоғи аёллари билан солиштирарди. Назарида, улар ўз қишлоғи аёлларидан дуркунроқ туюлди. Нотаниш бу қиз-жувонларни бирма-бир кўздан кечираркан, беихтиёр хаёлида суюклиси Хилолахон жонланди. Суюклиси, қўлида кетмон, дала ўртасида жилмайиб турарди. У қизни шундан бўлак ҳолатда тасаввур этолмасди. Ҳарбий хизматдан сўнг, тоғасининг қистови билан далага чиқаркан, қизни илк бор мана шу кўйда, яъни дала ўртасида жилмайиб турган ҳолда учратганди. Қизнинг кўзлари сал нарида гап талашаётган дугоналарида, беозор кулимсираб турарди. Айни шу жилмайиши йигитнинг кўксига ўт ёққанди. Ҳали улар бирон марта холи учрашмаган бўлса-да, бир-бирларига бефарқ эмаслигини иккиси ҳам сезарди. Беш кун бурун Сариқтевадаги бир тўйдан оёғини қайириб қайтганда, қиз хокисор бир ҳаракатда бошидаги дуррасини ечиб берганди. Узингга қолса, табиий меҳрибонлиги туфайли. Йигитнинг оёғини ўраб-чирмаб қўйишни ҳам мумкин эди-ю, кишин кўзидан ийманганди. Аммо Нормат полвонга дуррани ҳадя этилиши старли бўлган. У бир неча кун ҳаяжонланиб юрди.

Аммо бу сафар хаёлида жонланган қизнинг жон олувчи табассуми негадир синиқ туюлди. Даврадаги бегона қишлоқ аёлларига ғайир кўзи билан боқди: «Бизнинг аёлларни дала еб қўйган. Буларда эса дала юмуши йўқ, чорванинг орқасидан бари байталдай семириб, йилтиллаб юрибди-да!» Шундан сўнг унинг аламли нигоҳи аёллардан эркакларга кўчади. Ё дариғ, сезмаганини қаранг, уларнинг эркаклари ҳам ҳамқишлоқларига нисбатан йирик ва кўркам экан. Ҳайбат полвон деганлари Қосим калнинг елкасидан келиб турарди. Ўртадаги баковул эса нақ девнинг ўзи, ғоят бамайлихотирлик билан даврани бошқармоқда эди.

Кўз ўнгида юз очган бу ҳолат хотираси қатига сингиб, ўтмишга айланган бир воқеани юзага қалқитиб,

қуйидаги хитобни қулоқлари остида сас беришига сабаб булди.

Алп онадан!

Ўшандаям ва сунг ҳам Нормат полвон бу гапга қушилмаганди: «Бекор гап, алп отадан! Полвон полвондан бунёд булади. Бунга онанинг ҳеч дахли йуқ». Шунга қарамай, бу фикрдан анчагина дили ғашланиб юрган ва кейинчалик унутиб юборганди.

Мана энди, шу гап ростдай туюлмоқда эди.

У бошини илкис чайқаб, миясини аёвсиз пармалаётган бу хотирадан халос топмоқни минг истамасин, елкасига тароқи хуржун ташлаган жиккак, бақироқ чолнинг қаршай сасидай уткир овозини нақ шуурида гуйди.

— Сарвар! Сарвар полвон сенмисан!

Намхуш куз кунларидан бири эди. Майдон тула одам. Нарида темир йул вагонлари. Кимдир углини, кимдир хешини ҳарбий хизматга кузатгани чиққан. Жиккак чол талпиниб бораётган томонда эса бошида кукиш барра телпак, эгнида ранги униққан алача тун, алп қоматли бир эркак ҳаммадан яққол ажралиб турарди. Ачом-ачомдан сунг шу нарса маълум булдики, Сарвар полвон деганлари маллатоб ўғилларидан бирини ҳарбийга кузатгани чиққан экан.

Шанғи чолнинг бу галги хитоби аввалгисидан баттар булди.

— Шу машак ҳали сенинг улингми?!

Ҳақиқатда ота-бола бир-бирига сира ухшамас, сал нарида яна бир талайи қимтиниббгина турарди. Чолнинг эндиги ҳайқириғи алам ва ҳайратга қоришиқ ҳолда жаранглади.

— Худо урибди-ку, агар шу машаклар сенинг улинг булса!

Сарвар полвон хотиржам эди. Жавобиям шунга монанд булди.

— Алп онадан деганлар, эшонбово, — деди манглайини сийпалаб. — Биласиз, келинингиз ушоқ. Хушруйлигига учиб уйланаверибмиз... Булар тоға жамоасига тортганда. Умидимиз энди невараларддан, бирортаси ухшаб қолар бизгаям. Одамларни қаратиб, буйтиблар бақиравермант-да, сизам энди!

— Рузғор катта деб келин бечорани тиндирмаган чиқарсан сен, — дея шанғиллашда давом этди чол. — Ўзинг

туй-туйлаб, мол-холларга карашам келинга колганда, а? Мехнат ёмон — девди чивинга айлантириб юбориши мумкин.

Ха энди... тинмас аёлнинг кузилариям майда булади-да...

Агар шу вокеа хотирасида жонланмаганида, Нормат полвон тоғасига тирғалмаслигиям мумкин эди. Яна ким билади. Ҳархолда курап майдонидан туғри далага кайтаркан, бригада кизларини балчикда курди. Қизлар ялангоёк, тупиғигача лой кечиб, арик тозалашаётган экан. Улар орасида Ҳилолахон хам бор эди. Қизнинг лойга беланган оппок болдирларига кузи тушаркан, йигитнинг юраги бу сафар ҳапкирикмади. Миясидан утгани шу уй булди: «Буйтиблар лой кечаверса, эртан менга полвон уғил туғиб бера олармикан бу?!» Куклам хавоси алдамчи — илик, аммо ер ҳали зах эди.

У қахрланиб қизларни даладан хайдаб солди.

Ўшанда Сарвар полвоннинг фикрига қушилмаган эса-да, овозидаги ички бир надомат эсида колганди. Али онадан, дея алохида бир алам билан таъкидлаганди. У пайтлар ҳаётнинг узига хос ғаройиб бу фалсафаси билан Нормат полвоннинг мутлако иши йук, журтоки бир полвон сифатида курашларда кулга киритган катта-кичик зафарларидан узида йук масрур юрарди. Негаки, унинг юки хали енгил, катта полвонлар зиммасидаги масъулиятдан, яъни юрт шаъни, деган тушунчадан холи эди. Аммо орадан бир неча йил утиб-утмай, бу залворли юк елкасига ортмоклаганини сезмай хам колди. Кунлардан бирида бундай теварагига разм солсаки, кишлок ахли ишонган, аникроғи, кузига суртган полвонларидан бири узи булиб колибди. Шунда билдики, катта полвонликнинг обрўйи зўр, залвори эса бехад оғир экан. Курашда ғолиб сифатида товок олиш бошка-ю, юрт полвонларининг мағлубиятидан азият чекиш булак экан. Курашнинг йуриғи шу — енгасан, енгиласан дея узини овутмок истаса-да, ичдан нечундир коникмаслик хиссини гуя бошлаганди. Назарида, аксарият хамкишлок полвонларнинг илиги пуч, курашда улокка боролмаслигини фахмлаб етгандек эди. Ва шу вокеа кутилмаганда руй берди. Учтолликлар уларни туглай туриб ташлашди. Оркаш полвон учун бундан ортик фожианинг узи йук. Нормат полвоннинг наздида

Қизилқишлоқ ўлди, номи ўчди унинг. Одатда бу нарса сўзда ифода этилмайди, қарашларда, нигоҳларда акс этади. Мағлуб қолиб, ҳатто ғолиб томонларнинг ичи ачий бошлайди. Ана, яғриндор бир момо, оналик ҳисси қўзғалди шекилли, чидаёлмай, ҳамқишлоқларига бақириб берди.

— Ҳеч қурса, биттагинанг йиқилиб бер энди!

Бу хитобни ҳеч ким англамади. Аммо Нормат полвон аниқ эшитди. Шунда билдики, аҳвол жуда чатоқ, тутдай тўкилаётган қизилсувликларга ҳатто рақиб томоннинг раҳми келмоқда. Бу орада сўнгги талабгор Ҳайбат полвоннинг оёғи осмондан келиб тушди. Яғриндор момо бошқалардек қувониш ўрнига «уҳ»лаб юборди. Қизилқишлоқлик полвонлар учун улкан фожиа рўй берди. Бироқ тоға билан юзма-юз келганида, бу нарса барчага бирдек фожиа туюлмаслигини фаҳмлади. Йиғламоқдан бери ҳолда ички изтиробларини баён этаркан, тоғанинг лоақал бир туки қилт этмаганини сезди.

— Нимаякан дебман мен, — деди ғоят локайд оҳангда. Сўнг нимадир дейиш учунгина қўшиб қўйди: — Биздан чин полвонлар чиқмаган ва чиқмайдиям.

Нормат полвон тутаб турган эмасми, портлади.

— Аёлларни буйтиб заҳга солаверсангиз, албатта, биздан полвон чиқмайди-да!

— Сенда ор бўлса, менда план бор, режа бор, — деди тоға узоқ-узоқларга бепарво тикилиб. — Нечун энди хотинларнинг оғири сенга тушиб қолди, а? Заҳ кечмай, муз кечмайдими менга деса! Ишласа пулини олади-да...

Агар олисда қишлоқ томон қаторлашиб кетиб бораётган қиз-жувонларга кўзи тушиб қолмаганида, тоға ҳалиберн гапдан тўхтамасди. Кучи ичига сиғмаётган аҳмоқ жиянига нича «маъруза» ўқимоқчи эди. Аммо... Аввалига ҳайратланди. Сўнг ҳайрати ғазабга айланди. Нормат полвоннинг, барини ҳайдадим, ҳайдаб солдим, деган гапидан кейин, қўл сирмаб юборганини билмай қолди.

Тоға кўкка тикилиб ётаркан, танасида қўзғалган оғриқдан ҳам кўра, кутилмаганда юз берган бу ҳолдан инграб юборди. Сўнг, кет, деди, ҳозироқ қишлоқдан қорангни ўчир, кетмасанг, қаматаман, деди. Назарида, жияни жавобгарликдан орқа-олдига қарамай қочиши керак эди. Қочиб юриш жонига тегиб, охири итдай ялиниб келиши лозим эди. Бу тоғанинг синалган усули эди.

Тиз чукиб ялиниш хар кандай жазодан оғир татишлигини у яхши биларди.

Нормат полвон эса, куз унгида кечаги кураш манзараси, қишлоқдан кетишни хаёлига ҳам келтирмас, кутарилаётган қуёшга бефарк тикилиб утирарди. Узокдан қизлар куринмаганда, ҳали-бери ўрнидан қўзғаладиган эмасди. Қизларга кузи тушгач, хушёр тортди. Улар узун-қисқа булиб, Толариқ томон бурилгач эса, ғудраниб сукинганча, оёққа қалқиди. Пайкал ёқалаб уша томон юрди.

Шийпон ёнидан утаётганда, кора, юм-юмалоқ бир хотинга рубару булди.

— Менга қара! — деди аёл шанғиллаб. — Олим бригадни жияниман деб кунглингга келганини қилаверасанми, а?! Нега кеча қизимни даштдан хайдаб юбординг, а?

— Зах кечмасин дедим.

— Зах кечадими-кечмайдими, сенга нима, — аёл қулларини тулғаб, далани бошига кутара бошлади. — Ё утказиб қуйган жойинг борми! Мен сенга гапиряпман, нимага индамайсан?

Нормат полвон хира пашшани ҳайдагандек, қул силкиб, йулида давом этди. Кутганидек, қизларни яна балчиқ ичида курди. Улар орасида гуноҳкорона жавдираб турган Ҳилолахонни қидириб топаркан, ажиб бир шахт билан у томон юрди. Оғриқли оёғини ҳам унутиб, қизнинг қаватига сакраб тушди. Қулидан кетмонни олди.

— Билсанг, менга илиги пуч уллар эмас, полвон болалар керак! — деди қизга қарамасликка тиришиб. — Буйтиб зах кечаверсанг, полвон туголмайсан хеч!

У енгил пишқириб, балчиққа кетмонни қиялатиб солди. Теваракдагилардан кимдир хайратланди, кимдир пиқирлаб кулди. Йигит эса алаҳсимади. Қизга айтган гапларидан хижолат чеккандай, бош кутармай, кетмон чопишда давом этаркан, шунда қулоғига майин бир сас чалингандай булди.

— Оёғингиз... Оёғингиз лат еган, газак оладими деб қурқаман!

— Этикламан, — деди йигит кетмонга илашган балчиқдан куз узмай. — Гап шу, токи тирик эканман, сира зах кечирмайман сени!

Бу воқеа устига келган тоға, қовоқ очмай, бир муддат туриб қолди. Бемақсад иягини қашлади. Қамчи тутган муштимига йўталди. Сўнг қизларга ўшқирди.

— Чиқ баринг! Бу тентак билганини қилсин!

Кимдир хаяжон тўла титроқ овозда эътироз билдирди.

— Бу киши... тентак эмас!

Нормат полвон гап эгасининг меҳрли қарашларини бутун вужуди билан теран ҳис этаркан, қўлидаги кетмоннинг енгил ва ихчамлигидан завқи келгандай, янада ғайрат билан ишга уннади.

Кўклам ҳавоси йигитнинг кўнглидан улгу олгандек, илиқ ва тароватли эди.

БЎРОН ҚЎПГАН КУН

Келинининг аломат феъли бор — хуши тоблаган кунлари, хе йўқ-бе йўқ, бирдан тушлик кўтариб келиб қолади. Сўнг эса, шу гапни иддао йўсинида такрор этади: «Иккитагина сомсага қорнингиз тўяди. Шу иссиқда овора бўлишим шартмиди». Қайнонаси Эшқулнинг сомсасидан емаслигини яхши билади. Билгани боис, бу гапни таъкидлашни хуш кўради.

Санам хола эса келинининг ғамхўрлигидан қувонмагандек, гапидан ҳам ранжимайди. Бу вақтда унинг кўзи наридаги дўконларда, аниқроғи, эркакларда бўлади.

У дўконда, қатор осилган гўшт нимталари ортида гумбаздай бўлиб ўтирган Баҳром қассобга, манглайи тиришиб тандир ковлаётган Эшқул сомсапазга, кир-чир столни теварақлаб карта ўйнаётган бошқаларга бир-бир боқаркан, сўнгра аста дейди:

— Ҳаммани кўзини ўйнатиб, келишинг шартмиди.

Кутубхона пешайвонига қўйилган узун ёғоч ўриндиққа омонатгина чўккан келини иссиқдан нолиркан, бепарво оҳангда тўнғиллайди.

— Қарамай, кўзлари тешилсин! Нима, уларни деб энди кўчалаам юролмайманми.

Келинининг бу гапидан оғриниб, унга бошдан-оёқ кўз ташлайди. Жувоннинг бўлиқ комати ғашини келтираётганини ҳис этиб, тағин эркакларга юзланади. Яна ўша ҳол — у қараши билан Баҳром қассоб кўзларини

олиб кочади, Эшкул сомсапаз, қулида узун темир касов, кирларни томоша қилаётган булади. Негадир улар бу хокисоргина аёлдан ийманишади. Бирок бу ийманиш замирида масхаромуз нимадир ётганини аёл яхши англайди. Эътибор бермайди. Яккаш келини кутариб келган тугунни ичкарига олиб кирмоқни уйлайди.

Кутубхона ичи пешайвондан кура салкинрок, кайнок гармсел эпкинидан ҳоли. У, одатда, китоблар терилган жавонлар орасига бир амаллаб жойлаштирилган столда тушлик килади. Шунингдек, йилнинг совуқ фаслларини ҳам шу хонада утказади. Кунлар сал илиши билан эса пешайвонга кучиб чиқади. Узун уриндикнинг бир чеккасига тушамча ташлаб, кунини эскиган китобларни елимлаш-у мутоала билан утказади.

Ажиб феъли – ишга вактида келиб, вактида кетади.

Уриндиқни эса тушдагина бир зумга тарк этади. Бирок келини тушлик кутариб келган кунлари бу юмуш унга улимдан қийин туюлади. Қани энди, кулоқлари том битса-ю, ташқи шовурни эшитмаса. Аммо, аксига олгандек, кайнок эпкин қанотига илашган уша хунукдан-хунук ишорали сас, у остона хатламаёқ изидан қувиб етади. Қулоғига тирмашиб, миясига уқдек қадалади. Шунда аёлнинг шуури кузга айланиб, ташқаридаги ҳолатни аниқ кура бошлайди: ана келини йуғон қуймичини лорсиллатиб, аста кетиб бормоқда. Бахром қассобнинг буғзидан кучган хунук ишорали сасдан, яъни маънодор томок киришидан сергак тортган бошқа эркаклар жувонга еб куйгудек тикилишган. Ҳар бири хаёлан уни ечинтириб, оппоқ баданини сийпалашган...

Сирасини айтганда, келинигина эмас, утган-қайтган барча киз-жувонлар кунда шу хил «курик»дан утмоққа мажбур. Боз устига, нарида бекат. Утквнчиларнинг кети узилмайди.

Аслида эса, ҳаммаси мана шу бекатдан бошланган. Қир оралаб келиб, қишлоқ ёқалаб утадиган катта йул буйида бекат қурилди-ю, илгари бу сайҳонликда ёлғиз булган кутубхона каторига Бахром қассобнинг дукони тушди. Бир эмас, иккита. Бирида узи, иккинчисида укаси Абрай қилтириқ утиради. Акасининг ғирт акси булган бу бандани аёллар билан сира иши йук. Кунда шунда улфатлар узатган бир пиёла, ярим пиёла ичимликни ликка ютади-да, манглайи терлаб, мудраб утира-

веради. Сунг эса Эшкул сомсапаз келди. Турт-беш ходадан емакхона куриб, тандир ўрнатди. Бекатга хар автобус келиб тухтаганда, кичкириб қуяди: «Қайноғидан бор, кеп колинг!» Баъзан эса сомсадан бушаган тоғорасини чилдирма қилиб, чийилдоқ овозда мактаниб қуяди: «Касбимдан ургилай, бизди нарса кучадаям пул булаверади».

У бу гапни айтаркан, хар сафар Санам хола томонга куз ташлаб қуйишни канда қилмайди. Нега деганда, аллақандай китобхонларни пойлаб кунини кеч қиладиган аёлни хеч тушунолмайди. Ўзича унга ачинган бўлади. Бахром қассоб эса, аёл қолиб, китобхонларга ачинади. Қорин туйғизмайдиган бу зормандага намунча ўч булишмаса булар. Эшкул сомсапаздан фаркли уларок, у кутубхонани дуконга айлантиришни уйлайди. Пешайвонли каттагина бино... Шу бахонада аёлнинг қарашларидан ҳам қутулишган буларди. У борида жувонларга тикилиш қийин. Тумшайиб, кашга тегади. Шу боис, Бахром қассобнинг томоқ қиришлари вазиятга қараб турланиб туради. Санам хола пешайвондалигида унинг томок кириши қуйидаги маънони англатади: «Куэларингга куп эрк беравермаларинг, анову ит чайнагур қора кузғундай кунқайиб утирибди». Кейин қушиб қуяди: «Жонга тегди лекин...» Аёл йуқлигида эса унинг бу хил ишоралари бутунлай узгача тус олади: «Мановуни қаранглар! Мурчамиён, бодомковок... улдиради бу!» Ёки: «Бунисн қайси палакнинг меваси булдиякан?! Шу бир кечалик ишвасига дуконимни тикиб юборардим».

Аэбаройи маҳлиё булганидан, гоҳида Бахром қассоб ёмон ковун тушириб қуяди, яъни ичкаридан қайтиб чиккан Санам холани сезмай қолади. Аёл зина босиб пастга тушади. Одатдаги оғриқни сезмайди. Бир ой муқаддам уни ит талаган бўлиб, зинадан тушиб-чиқишда, ўнг тиззасидаги жароҳат изи симиллаб азоб берарди. Бу гал буни сезмайди. Ошикмай бориб, қассобга тикланади. Бахром қассоб гуё уни энди кураётгандек, беухшов илжаяди: «Этдан тортайми, хола?» Санам хола индамайди. Индамагани сайин Бахром қассоб баттар таралдудланади. Аёл унинг жундор куксига, йўғон билакларига, гуштдор афтига бир-бир разм соларкан, кузларида маъно йуқлигидан ажабланади. Буни яхши билсада, негадир хар гал таажжубланади.

У қассобни нигоҳи билан «нимта»лаб, нари ўтади. Емакхонага етиб-етмай тўхтайди. Кўзлари Эшқул сомсапазни гангитиб, стол теварагида ўтирганларда кўним топади. Нечундир фақат тук босган энсалару яғир ёқаларнигина кўради. Ўтирганлар қиёфасини илғамайди, тўғрироғи, илғаёлмайди. Шунда олам кир, тириклик чиркин туюлади. Нажот истаб, уфққа кўз ташлайди. Уфқ тупроқ рангида, осмон ҳам шу тусда. Қайноқ гармсел борлиқни тулонга буркамоқчидек, уктин-уктин кутуради. Оқибат, кишилик қиёфаси чангга беланган-у, улардан мана шу тук босган энсалару яғир ёқаларгина қолгандек гўё. Бундан унинг юраги баттар сиқилади ва беихтиёр тилига шу гаплар кўчади: «Худойими-ий, буларни яратиб нима қилардинг, а?!» Дардли бу сасни ҳамма, ҳатто наридаги Эшқул сомсапаз ҳам эшитади. Бунга жавобан кимдир бармоғи учи билан чеккасини қашлайди, китоб ўқийвериб, мияси суйилиб битган буни. Бошқалар буни зимдан тасдиқлайди. Тўғри-да, феъли ҳеч аёлникига ўхшамайди, на қарғанади, на уришади. Аёл дегани ичидагини тўка қолсаякан, нимадир деб жавоб айтсанг. Бу эса сумрайиб жонингни олади.

Санам хола таассуфли қиёфада пешайвонга қайтади. Қаншарига кўзойнагини қўндириб, қўлига саҳифалари орасига сўлиган райҳон навдаси солинган китобни олади. Райҳонни қулоғига қистириб, тағин мутоалага тутинади. Бироқ ҳарфлар чалкашиб, мияси ҳеч нарса уқмайди. Ўзининг китобга термулиб ўтириши теваракдагиларнинг истеҳзоли илжайишларига сабаб бўлаётганини ич-ичдан ҳис этиб, узоқдаги мозортепага маъюс термулиб қолади. Қулоқлари остидан энасининг ҳазин овози сирғалиб ўтганини сезгандай бўлади: «Отанг ўр эди, қизим...» Санам хола эса отасини эслаёлмайди. Сарғайиб кетган кичкина суратини кўрган, холос. Суратдаги одам қайсарга ўхшамас, қарашлари қатъиятли, зиёлинома киши. Энасининг овози қулоқларини сийпалашда давом этади: «Отанг ўлганда уч ойлик чақалоқ эдинг. Отангни уйинг куйгир Берди ушр уриб-уриб ўлдирган. Мозорга икки қоп китоб яширгани учун қамаб олиб уришган. Топиб берасан китобларни дейишган. Отанг ўр эди, қонига беланса-да, чурқ этмаган. Хуш, нима бўлди. Бекитган китобларининг ҳузурини ер кўрди...» Шу орада овозлар алмашиниб, шуурида қуйидаги

сўзлар жарангги сас беради: «...китоблар чиқди, чириб кетган хийли китоблар чиқди. Арабча имлода экан... Қулга олгилиги йўқ... Бармоқ тегиши билан титилиб, тўкилиб кетади денг. Қўрқдим мен. Қулқоранинг гўрини бошқа ердан қазидим. Китобларни шундайгина жойига кўмиб қўя қолдим...»

Жамол гўрков бу гапни узоқ вақт гапириб юрди. Аммо бу китобларни ким кўмгани ва қанақа китоблиги билан ҳеч ким қизиқмади. Негаки, хотиралар ниҳоятда эскиган, китоблар қатори ўтмиш қаърига аллақачон кўмиб юборилган. У фақат кампирнинг юрагида яшаб келарди. Кейин уни қизи Санамга мерос қолдирди. Санам хола ҳар гал мозорга термуларкан, ўзи умрида кўрмаган Берди ўпирнинг гўрига ғишт қаламоқ истайди. Бироқ бу борада ҳам у бошқа хотинларга ўхшаёлмайди. Андиша қилади, ўлиб кетган одамнинг нимасини янасин. Энасининг овозида бу сафар мамнунлик сезилади: «Ўшқирмай деб тоза қутуриб кеттанди. Одил ҳукумат отиб юборди уни. Сен унда уч яшар эдинг. Қизамиқдан ана кетди-мана кетди бўлиб ётардинг. Берди ўпир отилибди деган куни шу йиғлабман-шу йиғлабман, ҳеч айтгилиги йўқ».

Санам хола отасини ўлдирган кимсанинг келбатини тасаввурида тиклашга уринади. Авваллари тасаввури қатидан шопмўйлов, қоратўри кимса қалқиб чиқарди. Сўнг унинг ўрнини Баҳром қассобга ўхшаш қиёфа эгаллади. Қассоб Берди ўпирга невара. Аёл бу авлодга нисбатан адоват сезмайди. Баҳром қассобнинг аёлларга беҳаёларча тикилишинигина ёмон кўради. Баъзан ўтмишда яшаб ўтган аёллар каби ёвқур, шаддот эмаслигидан ўкинади. У мунисликнинг акси бўлмиш шаддотликни жинидан ёмон кўради. Аёлга мунислик, эркакка орият ярашади, деб ўйлайди-ю, аммо гоҳо ўзининг хокисорлигидан жуда ғаши келади. Хаёлидаги ёвқур аёллардан бирига ўхшамоқ истайди ва беихтиёр ўзини биййдек даштда, от устида тасаввур этади. Қаватида ким денг, ўзи китобларда кўп ўқиган Тўмарисга ўхшаш бир қиёфани кўради. Чақноқ кўзлари узоқларга тикилган, қоп-қора кокилларини шамол ўйнайди... Аёл унга томон талпинади. Аммо чақноқ кўз жувоннинг оти қуюндек учқур, уни ёлғиз қолдириб, биййдек чўл четига хошия тортган қирмизи ранг уфққа сингиб кетади. Аёл аламда

қолаверади. Баъзида эса уфққа сингган қора бир оздан сўнг анча бурун ўлиб кетган Ўғилой момо сиймосида қайта намоён бўлади. Момо виқорли одимлар билан тикка босиб келаркан, унга норозиланиб боқади: «Аёлсан, эркакларни сал тийиб қўйсанг бўлмайдими, лаллаймай ўлгир!» Аёл унинг қаршисида ўзини гуноҳкор сезади: «Қандай қилиб, моможон?» Бироқ саволи жавобсиз қолиб, хотиралар гирдоби яна уни ўз домига тортади ва натижада, Ўғилой момонинг айрим қилиқларини энди тушуниб етаётганини англайди.

Момо дарвозаси олдига ўриндиқ қўйиб, ўтган-қайтганларни кузатиб ўтирадиган айрим эркакларни аяб ўтирмасди: «Нимаси бу, — дерди, — аёлларнинг этагиши, қизларнинг тушигини томоша қилиб, ё уйингдан илон чиққанми?!» Кўчада тўдалашиб, соатлаб валақлашиб ўтирадиган аёлларни ҳам назаридан қочирмасди. Ҳамма ундан ҳайиқарди. Нимасидан ҳайиқарди? Сири нимада эди унинг? Жиддий бош қотирилса, ўша сирнинг тагига етиши мумкиндек эди. Бироқ қассобнинг маънодор томоқ қиришлари ҳамиша хаёлини бўлади.

Баҳром қассобнинг томоқ қиришидан, бекатга келиб тўхтаган автобусдан ким ва қанақа аёл тушганини қарамасданоқ илғаш мумкин...

Ҳар куни шу ҳол, шу аҳвол...

Бугун ҳам у ёнида елпиниб ўтирган келинига безовта тикиларкан, қўлидаги тугунни ичкарига олиб кирмоқдан юраги безиллаб турарди.

— Ичкарига юр, салқингина, — деди ўзи кутаётган ноxуш дақиқани имкони борича ортга сурши умидида.

Келини, йўқ, деган маънода бош чайқаркан, кетмоқ учун ўрнидан қўзғалди. Санам хола, кутиб тур, тугунни қўйиб чиқай, деёлмади. Шунингдек, келинини кузатиб қолишниям ўйламади. Шунчалик соддами у? Сиртдан қараганда шундай. Аслида эса, у тугун баҳонасида қочарди. Биладики, пешайвондан туриб қанчалик қоровуллик қилмасин, келинини эркакларнинг ерости қарашларидан асраёлмайди. Эркакларнинг қилиғидан номус қилиб, қочарди. Эшикка етмай, Баҳром қассобнинг бўғзидан кўчган хунук сас ортидан қувиб етади.

У тугунни стол устига қўяркан, бу сафар ичкарида кўп ўралашмади. Ошиғич изига қайтаркан, тағин ўша таниш ҳолатни кўрди. Майдонда неки эркак зоти бўлса,

барининг кузи келинига қадалганди. Кир бағрини ялаб эсаётган қайноқ гармсел худди ўчакишгандай, жувоннинг этакларини торткилаб, унинг бутун жисми-жаҳонини кўз-кўз қилмоқда эди. Стол теварагида утирганлардан кимдир беихтиёр «оҳ» тортиб юборди. Унга бошқаси қушилди. Бу энди янгилик эди. Илгари улар фақат куз билан чекланишарди. Энди нигоҳ билан «пайпаслаш»га қаноат қилолмайдиган булиб қолишибди.

Санам холанинг бағрига ут туташгандек булди. Аввалига зина босиб, пастга тушмоқ истади. Сунгги зинада фикридан қайтиб, нажот қидиргандек, ичкарига юрди. Тиззасини стол қиррасига уриб олди. Оғрик сезмади. Кузларини аланг-жаланг қилиб, нимадир қидирди. Жавон тула китоблар, девордаги алифбу шоирларнинг суратларидан силжиб утган нигоҳи бурчакдаги печкада, аникроғи, унинг ёнидаги чорроқ болтада тухталди. Нима учун? Ахир хаёлида болта йук эди-ку. Нечун уни қулга олмоқни истаяпти? У кузларини тезгина болтадан олиб қочди. Шунда оқиш девор тарҳида Ўғилой момонинг сиймосини кургандай булди. Момонинг маҳкам қимтилган лаблари қуйидаги сузларнинг сирғалиб чиқишига монелик қилолмади: «Куз зинокор...» Дарвоке, момога куч берган сир шу эмасмикан? У умр буйи шу ақидага амал қилиб, суллоҳ эркакларни куча юзидан қувиб келмадимикан? Уни ёмон куришарди, ғийбатини қилишарди. Аммо у сира чекинмасди. Чекинмас одамдан эса, турган гап, ҳамма ҳайиқади.

Санам хола кузларини бир зумга юмди. Қулоқларини кузлари каби юммоқнинг имкони йуклигидан укинди. Қайтамга бутун вужуди қулоққа айланган, ташқаридан келаётган овозлар унинг ич-этини кемирмоқда эди. Ана энсасини тук босган йигитлардан бирининг, «бир кечагина...» деган гапини аниқ эшитди. Бунга жавобан Эшқул сомсапаз ҳиринглади, Баҳром қассоб салобатли томоқ қирди: «Ҳаддарингдан ошманглар-ов!»

Аёл шиддатла ташқарига интиларкан, остонадан хатлаётиб, қулида болтани курди. Қачон олишга улгурди, буни уйлаб турмади. У яккаш бир нарсани, бу ҳол ортиқ давом этиши мумкин эмаслигини уйларди. Анчадан бери ичида димланиб ётган алам сиртига тепкан, майдонни эркаклардан тозалаш қасдида ёнарди. Биринчи

бўлиб столдагиларни қувади, кейин Баҳром қассоб билан гаплашиб қўяди. Эшқул сомсапаз ана энди ундан қўрқадиганини кўради.

Ичкаридан болта кўтариб чиққан аёлни дастлаб ҳеч ким пайқамади. Ўртага эндигина қўйилган шиша болта зарбидан чил-парчин бўлгачгина, улфатлар у томон ўгирилишди ва нақ тепаларида даҳшатли қиёфада турган аёлни кўрдилар. Кимдир жонҳолатда болтага қўл чўзди. Улгуролмади. Болтанинг тўмтоқ учи тук босган энсани қиялаб ўтиб, бу сафар стол четига қарсиллаб урилди.

— Э, бу қутурибди-ку!

Бу хитоб ўтирганларга болта зарбидан кўра, кучлироқ таъсир қилди. Улфатлар бир зумда тумтарақай бўлишди.

— Қоч, тишласа ўласан!

Аёлнинг назарида, бу ғалаба эди. Аммо бундан заррача қувонмади. У аламу нафратдан оташ бўлиб ёнарди. Ҳаялламай қассобхона томонга юрди.

Баҳром қассоб сочлари тўзғиган, кўзлари бежо чақнаган кўйи ўзи тарафга бостириб келаётган аёлни одам боласига ўхшатолмади. Алвасти ҳам эмас, номсиз бир бало эди у. Довдираб қолган қассоб қочмоқ лозимлигини англади. Оғир гавдасини илкис кўтариб, ортдаги эшикка интилди. Эшикдан нариси қиялик эди. У остонада қоқилиб, пастга думалаб кетди.

Санам хола буни кўрмади. Кўрадиган аҳволда эмасди. У қассобни жойидан тополмагач, шуурсиз бир ҳолатда сомсахона сари интилди. Эшқул сомсапазни қидирди. Бироқ у, балодан йироқ, дея аллақачон жуфтакни ростлаганди.

Аёл болтани қия тутганча, тандирга бориб туртилди. Аланга таптини ҳис этаркан, Эшқул сомсапазни йўқотмоқ учун аввало тандирни бузмоқ керак, деб ўйлади. Бу ўй миясида чарх ураркан, тандирни йиқитмоқ билан ўз мақсадига эришадигандек эди. Аммо тандир мустаҳкам, ичда ўт гуриллаб ёнарди. У болтани ташлаб, тандир оғзидан чиқиб турган шох-шаббаларга ёпишди. Уларни тутамлаб дуч келган томонга иткита бошлади. Иткитган ўтнинг бир қисми емакхонага бориб тушганини сезмади. Олов тили аввалига эшик қаерлардандир сурив келган қоғоз парчаларига ёпишди. Боз устига, ўт бор жойда шамолнинг жини қутуради дегандек, даштни қуритиб-

қақшатиб эсаётган қайноқ гармсел бағридан юлқиниб чиққан чоғроқ қуюн ёнаётган коғоз парчалари-ю, сочилган чўгларни оғушига тортиб, майдонда бир муддат чарх урдида, емакхона ортида кўздан ғойиб бўлди. Ундан дўкон билан емакхона оралиғида тахланган шохшаббаларда оловли из қолди.

Аёл эса буларни сезмас, гурсиллатиб тандирни чопмок билан банд эди. Эшқул сомсапаз тандир гирдини пишиқ ғиштдан кўтарган экан, болта дами ғиштга урилиб қайтарди. Охири у толиқди. Асаби баттар қайнаб, бошини кўтарди ва емакхона билан дўконга ўт тушганини кўрди. Беихтиёр кичқириб юборди:

— Вой, ёнаяпти!

Ўзига келган аёл жонҳолатда олға интилди. Тезда энди кеч эканлигини англаб, қилмишидан қўрқиб кетди. Қўрқуви хайрат билан алмашинди. Дастлаб кўзларига ишонмади. Йўқ, ёнаётган дўкон ичида ҳақиқатдан кимнингдир боши лиқиллаб турарди.

— Чиқ-ий, касофат!

Абрай қилтириқ гандираклаб ташқарига чиқаркан, оғзидан вино ҳидини бурқситиб деди:

— Уйғонсам, ҳаммаёқ ёнаяпти. Ўзи нима бўлди, а, хола?

Қишлоқ аҳли ва кочганлар эс-хушини йиғиб, майдонга ошиққанларида, дўконлар тамомила ўт ичида қолган, болта тутган аёл, ёнида Абрай қилтириқ, гўё сехрлангандай алангага термулиб турарди.

ҚУДУҚ

Абду чаққон топиб келган гапдан қишлоқ аҳли бир қалқиб тушди. Нима эмишки, қишлоқлари тагидан улкан ерости дарёси шовуллаб оқармишу, йигирма-уттиз газ кавланса, бас, сув дегани ўз-ўзидан шарқираб чиқаверармиш.

У бу хабарни келтирганда, қуёш уфққа ёнбошлаган, қишлоқ чеккасидаги сайхонликка йиғилишган чоллар ярмисигача ерга ботган кўхна машина рамасини эгаллашган, ёшроклар эса шундоққина яланг ерга чордона қуришганди. Пода йиғиладиган наридаги майдонда ёшяланглар тўп суришар, қайноқ дашт ели оёқлари ости-

дан кутарилган тузонни утирганлар оша туғри қишлоқ томон хайдарди. Кундузги жазирама офтобдан туйиниб, эндиликда бамисоли қизиган тандирдек, узидан ховур таратаётган томлар, тупроқ кучалар бу тузонни узига сингдираверганиданми, жамики нарса тупроқ тусига кирган, симлари салқиган қатор симёғочлар бу файзсизликни янада бурттириб, киши дилида ноxуш кайфият уйғотарди. Аммо теварак-атроф қанчалик бефайзлик касб этса, инсон туйғуси шу қадар утмаслашади деганларидай, давра аҳли бошларига ёғилаётган чангга бепарводек, теваракка хам шу хил муносабатда эди. Уларнинг назарида, олам шу созда яратилгану, шу йусинда қолмоғи лозим эди. Бир пайтлар қишлоқнинг қорига яраб, эндиликда чолларнинг жунгина уриндиғига айланган юк машинаси хам шу кайфиятнинг қурбони эди. «Полуторка» деб номланмиш бу машина бундан куп йиллар муқаддам, серёмғир кунлардан бирида йулнинг қоқ уртасида сунгги «нафас»ини олганча қолиб кетганди. Қишлоқ аҳли уни йулдан четга суриб қуйиш урнига, лаштда ер қаҳат эмас-да, айланиб утмоқни маъқул курган. Вақтлар утиши билан машина шип-шийдам қилиниб, эндиликда ундан фақат «устихон» қолган. Оқшомлари чоллар манқесига қараб рамага жойлашишади. Уриндиқ урни қишлоқ кайвониси Бегим оқсоқолники. Рул уқига унг елкасини тираб, мисоли шоҳлардек керилиб утириб олади-да, даврадаги бир чақага қиммат гурунгларни бошқаради.

Бу хил гурунгларга тасодифан келиб қушилган кимса умумий ғала-ғовурда дастлаб ҳеч нарсани англаёлмай, бир оз гангиса-да, кейин шуури тиниқлашиб, куз унгида қандайдир бир туйнинг шовқинли манзараси намоён булади: гуррос-гуррос меҳмонлар, қатор-қатор қозонлар, яшик-яшик ичимликлар, номи достон хонанданинг хонишлари-ю, улоқдаги чавандозларнинг ҳайқириғи, отларнинг дупури — ҳаммаси қоришиб, ранг-ранг тусда жилва касб эта бошлайди. Ҳаёт дегани мана шу суронли манзаралан иборатдек, у тузонли қайноқ ҳавониям, файзсиз чулниям, чангга ботган қишлоқниям унутади. У ушбу шукуҳли манзарадан завқланмоқ истайди-ю, бироқ даврадаги кимсанинг эскиган, кирланган энгил-боши, ҳафтадирки, устара юзини курмаган қорайган афти бунга изн бермайди. Шунда у беихтиёр ачин-

мокка тушади: «Тўй киламан деб бечоранинг ийиги чикиб кетибди-ку». Аммо буни карангки, тириклик деганда, бировдан ортда колмасликни тушунадиган ва буни ҳаётнинг асосий мезони деб биладиган кўёшда куйган бу мамнун киёфа у шурликнинг узокрок ачинишигаям йўл кўймайди. Ачиниш таассуф билан алмашиниб, дилда ғашлик уйғотади.

Давраға келиб кушилган Абду чаккон айни пайтда шу кайфиятда эди. Бунгача у миниб кетган мотоциклини бир четга суяб кўйиб, уст-бошини кокиб-сукиб, ўзини тузатган ва майдонда чангитиб туп сураётган йигитчалар томонга бир-икки норози бокишгаям улгурганди. Энди у ҳафта бурун дабдабали тўй берган Маъруф чавандозга чимирилиб карраркан, унинг бахтиёр кишайишидан эмас, нодонлик унгиган туркидан ғижинмокда эди. Ҳамиша нималарнидир бошлаб юрадиган бу тиниб-тинчимас йигит — Абду чакконнинг ҳаётга нисбатан муносабати ҳамкишлокларининикидан кескин фаркланар, бошкаларнинг назарида, шаҳар кўрган олифта эди у. Ҳозир ҳам ҳамма катори ерга гуппа чўкмай, чоллар қаватига жойлашаркан, кизиган темир юзини киши билмас сийпалаб кўйди. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан ички бир дид балкиб турар, киртишланган ияги, эгнидаги даштга мос кўйлаги-ю, уринган жинси шимидан бу хил турмуш тарзига зўрға кўникаётгани очик англашиларди. Аслида бундай йигитлар ҳар бир кишлокда учрайди. Аввалига улар ўзларича нималаргадир уринган-туртинган бўлишади-ю, сўнг бошкалар катори тирикчилик тузонига кўришиб кетади. Кейинчалик ҳамкишлоклари унинг одатдан ташкари кўринган феъл-атвори устидан анча вактгача кулиб юришади.

Абду чакконнинг томдан тараша тушган кабилида айтган хабаридан даврага сукунат чўкди. Фақат мактовларга кўмилиб ўтирган Маъруф чавандозгина унга ўкрайиб караб кўйди. Бирок йигит ҳаяжонда эди, унинг норози бокишига парво килмади. У давра якинига думалаб келган тупни майдон сари йўлларкан, кайта жойига чўкиб, ўтирганларга бир-бир караб чикди.

Машина рамасидан сўппайиб чикиб турган рул ўкига елка тираб, савлат тўкиб ўтирган Бегим оксокол томок кира-кира, истеҳзоли илжайди.

— Нима бало, ёнғок-пуноғикнинг тагидан туриб кела-

янсанми деймаи, — деди сукг нописанд оҳангда. — Ер тагида дайра нима қилади. Дайра деганлари ер юзалаб оқмайдими, а?

Абду чаққон чолнинг каттазанглигини ёқтирмай, боши билан қишлоқ томонга ишора қилди.

— Қишлоғингизда лоақал тиккайган бута йўғу, сиз ёнғоқни гапирасиз-а.

Давра аҳли беихтиёр қишлоқ сари юзланишди. Ҳақиқатда, қишлоқ шип-шийдам, кечки дайди елдан кенг кўчанинг тупроғи тўзғиб ётарди. Магазин эшиги ёнида Саттор дўкончи ҳавасга ўтказган ёлғиз толгина тебраниб, мужрайиб турарди. Тол деярли қуриган бўлиб, омон қолган юқори навдасидагина беш-олти япроқ кўзга чалинади. Энг қизиғи, толга кўзлари тушиши билан ўтирганларнинг томоқлари бирдан қақраб, шу атрофда ўралашиб юрган болалардан бирини сувга югуртирдилар. Кейин, сув келгунга қадар ва сўнг қултиллатиб, галма-гал сув ичиш давомида, ер ости дарёси бормийўқми, дея қизғин баҳслашиб олишди. Баҳсга Эшна муаллим якун ясади. Унинг фикрича, ер остида нафақат дарёлар, балки бутун-бутун кўллар мавжуд эмиш. Аммо унинг гапига кимдир ишонди, кимдир эса йўқ. Алами ичида қолган Маъруф чавандоз пайтдан фойдаланиб, йигитни чақиб олишга уринди.

— Шуни деб гурунгни белига тепиб ўтирибсанми ҳали! — деди ўдағайлаб. — Ўша дарянгдан нима фойда бизга, а?

— Айни шу масалада гаплашгани келдим-да, — деди Абду чаққон унинг замзамасига эътибор бермай. — Тагимизда дарё. Хуш, ўша сувдан қай йўсинда фойдаланамиз, а?

Даврага яна жимлик чўкди. Чоллар, сиз нима дейсиз, деган маънода Бегим оқсоқолга ўгирилишди. Бегим оқсоқол узоқ йиллар раҳбарлик лавозимларида ишлаб, бу хил ташаббускорларнинг ҳовлиқишларини кўп кўрган эмасми, биргина нордон гап билан йигитнинг учини учирмоқчи бўлди-ю, охирги дақиқада эндиликда эл қатори оддий одамлиги эсига тушиб, аччиқ луқмадан ўзини тийди, ер остидаги нарсани юзага чиқариш осон эканда сенга, дея тўнғиллаш билан чекланди.

— Нимаси қийин? — деди Абду чаққон кўзлари чақнаб. — Қудуқ қаздирамиз.

— Ким қазиб беради?

Абду чаққон кенг даштга зимдан кўз ташлаб, сирли кулимсиради.

— Агар ҳақини келишсак, қазиб берадиганлар бор.

Бегим оқсоқол унинг кулимсирашидан ҳадиклаииб, даштга назар солди. Кўзи узоқдан чанг кўтариб қайтаётган подадан узгасини илғамагач, турсиллаб деди:

— Бу гапингни бориб Холиқ раисга айт.

— Бе, — деди чоллардан бири ингичка овозда, — кўчага тош тўктиришга ярамаган раис, сенга қудуқ қаздириб берармиди. Нурали мешнинг ўғли дейдилар уни, ваъда беришдан бошқасини билмайди у.

Бу гапдан сўнг давра жонланиб, раиснинг ғийбати бошланди. Бу ҳол бирор беш дақиқа давом этиб, гап Рўзиқул бойнинг ўқишга киролмай, катта пулнинг бошига етиб қайтган ўғли томон бурилганда, Абду чаққон чидаб туролмади.

— Менга қаранг, — деди Бегим оқсоқолга юзланиб. — Ҳадеб «раис-раис» деявермай, ўзимиз сал жон койитайлик бундай. Шахсан раисга қудуқнинг ҳеч кераги йўқ. Қишлоғи қўшсувдан сув ичади. Демак, ўз кумачимизга ўзимиз кўр тортишимиз керак.

Ўтирганлар чувиллаб кетишди.

— Э, раҳбар бугач кибирсинда.

— Талабингни унга айт.

— Бизга қудуқнинг ҳеч кераги йўқ, худога шукр, ҳаммамизда ҳовуз бор.

— Қаздирган билан сув чиқадими-йўқми ҳали.

— Шуни айт.

Абду чаққон ғала-ғовур тинишини чидам билан кутаркан, Мамадали шофёр ҳаммадан кўра кўпроқ шовқин кўтараётганини пайқади. Аввалига ажабсинди, сўнг бирдан масаланинг тагига етиб, жини қўзишди. Негаки, агар қудуқ қазилса, Мамадали шофёр ҳафталик тушумдан маҳрум бўлар, ҳеч ким унга ҳовузимни тўлдириб бер деб келмасди-да.

Аслини олганда, ҳовуз ҳам Абду чаққоннинг ҳаракати туфайли юзага келганди. Шаҳардан қайтиб, биринчи қилган иши ҳовли бурчагидан ҳовуз қаздириш бўлди. Ҳовуз деворларини бетонлаб, устини қопқоқлаб укаларини эшакда сув ташишдек азобдан халос этгандан сўнг, бошқалар ҳам ҳовлисига ҳовуз қаздиришни удум

қилишди. Оқибатда, бу иши учун у «Абду чаққон» деган лақаб орттирди.

— Мамадали ака, — деди у ич-ичидан хуруж қилаётган ғазабини базўр жиловлаб, — бу таклифимнинг сизга ёқмаслиги аниқ. Чунки сиз кундалик тушимдан ажраласиз. Бироқ шахсий манфаатни умумникидан устун қўйиш яхши эмас. Бу қадар худбин бўлманг, ака.

— Қачон мен шахсий манфаатимни устун қўйибман, а?

Саҳро офтобининг куйдирувчан ҳарорати остида усиб-улғайган бандасининг хулқи бирдан юзага тепчиб, Мамадали шофёр тўсатдан йигитга ташланиб қолди. Орага тушганлар уни бир амаллаб тинчитишгач, чоллар бошларини сараклата-сараклата, севимли мавзулари — насиҳат укимоққа киришдилар. Насиҳатнинг бир учи қизиқ устида тоғасини пичоқлаб қўйган Башир бангига бориб тақалгач, Абду чаққон тағин портлади. Аввалига у худди учлкишгандай аллақаердан пайдо булиб, даврани чир айланаётган кичкина қуюннинг тинишини кутиб турди-да, сунг бор овозда бақириб берди.

— Хуш, қудуқ қаздирамизми-йўқми?!

Даврага яна жимлик чўкиб, утирганлар юзларини чангдан папалай-папалай, бармоқлари орасидан йигитга тикилишди.

— Қачонгача қуюнга ем бўламиз, а?!

Абду чаққон шу гапни айта-айта, ириб ўрнидан турди-да, қизишиб гапира кетди. У сўзларкан, ўтирганларнинг кўз ўнгида қуйидаги манзара жонлана бошлади: бошда ер тубидан қайнаб чиққан бир тегирмон сувдан ариқлар тулиб-тошди, кейин сувсизликдан янтоқ босиб ётган томорқаларда ишкомлар қад ростлади, полиз экинлари учун чиройли-чиройли жуяклар тортилди. Томорқалар турида мевали дарахтлар ўрин олди. Уларнинг бир қисми куча ёқаларига ҳам чиқиб кетди. Натижада, яшил тусга кирган қишлоқдан гармсел чўчийдиган, бетизгин қуюнлар ариқ бўйларида кўкка бўй чўзган тераклар сафидан нарига ўтолмай, чўл бағрига жуфтак ростлайдиган бўлди. Буни қарангки, орадан ўн йиллар утиб, ўша тераклар кишилар корига яраб қолди. Иморат солмоқчимисан, марҳамат, бир бошдан кесиб томга босавер.

Тераклар борасидаги гап давра аҳлига жуда ёқиб тушди. Лоқайд нигоҳлар жонланиб, чанг босган идрокларда нимадир нимирлаб қолди. Кучаниб, тиришиб эътироз билдирмоққа тушган Мамалали шофёр ошкора туртқиланиб, йигитнинг кейинги гапи қизғин қаршиланди-ю, эндиги мавзу ёғоч қаҳатлиги туфайли иморат солмоқ ишлари йилдан-йилга оғирлашиб бораётгани хусусида борди. Кимдир, акасидан калтак еган боладай маңқаланиб, етти дона ёғочни отасининг баҳосида харид қилганидан шикоятландию, гап дегани айни қиём пайтида қутурадиган қуюндай гупуриб кетди. Агар Абду чаққон бетоқат ер тепинмаганида, қудуқ масаласи бутунлай унутилиб, бу мавзу то пода келгунга қадар чайналиши мумкин эди. Аммо йигит тағин халақит берди.

— Ўртага ташлаймизми? — деди у чўлнинг узоқ ичкарисига жонсарак боқаркан, бармоқларини бир-бирига ишқалаб. — Бориб қудуқчилар билан гаплашавераймп?

Бегим оқсоқол ёнидаги чолнинг ҳассасини қўлига олиб, ҳардамхаёл ер чукиларкан, сўради.

— Ҳай, қаердан қаздирмоқчисан?

— Буни сизлар ҳал қиласизлар.

Бегим оқсоқол ердан кўз узиб, йигитга сергак боқди. Абду чаққон инъом этадиган нарсани бошқа биров илиб кетадигандек, андак ҳовлиқиш билан деди:

— Қишлоқнинг қоқ ўртаси... ҳовлим ёнидан қаздирамиз.

Бу гап кўнгиллар тубида мудраб ётган худбинлик туйғусини уйғотиб юборди. Даврада ғала-ғовур кўпти. Ҳатто шилпиқ кўзларини сузиб гап-сўзларга қўшилмай, уйқусираб ўтирган Холдор чолга ҳам жон кирди. Қуртдек бошини бежо чайқаб, ажиб бир тарзда бийиллашмоққа тушдики, бу хил оҳангни инсон боласидан чиқишига кишининг ишонгиси келмасди. Бироқ уни тинглайдиган қулоқнинг ўзи йўқ эди. Қудуқ ўрнини талашувчилар шу қадар жазавага тушиб тортишишардики, ким гапираяпти-ю, ким тинглаяпти — ажрим этмоқ душвор эди. Тўп кетидан югуриб келган болакай бу талотўпдан эси чиқиб, коптогини қўлтиқлаганча ура қочиб қолди.

Гурунг бошидан бери Бегим оқсоқолга лутф қилиб ўтирган Нортожи чол унинг қўлидан ҳассасини юлқиб олди-да, буғиқ овозда удағайлаб қолди.

– Раислигингизда ҳамма нарсанинг сархилини еб, ширин томоқликка ўрганиб қолгансизда, а?! Энди қудуққа ҳам эга чиқмоқчимисиз? Инсоф борми сизда ўзи? Гап шу, агар қудуқ сизда қазиладиган бўлса, ўша қудуққа ўт қўйиб юборганим бўлсин!

— Қудуқ ёнмайди, гаранг! — Бегим оқсоқол унинг нодонлигидан ранжиб, қудуқнинг ёнмаслигини жон-жаҳди билан исбот этмоққа киришади. – Чунмидики, ёнса у. Ер-сувнинг ёнганини хеч кўрганмисан? Э, соқолинг серкилламай, ул!

Кечки ҳароратдан ҳансираётган замин ўз бағрида яширинган обиҳаёт илинжида, кишилардан кўмак истаб, уларнинг ғазабдан бўғриққан юзларини майин шабадаси ила сийпаламоққа тушди. Бироқ давра аҳли ҳануз бир қарорга келолмай, шу қадар кутуриб бақиришмоқда эди-ки, шабада тугул, ҳурлиқонинг жон ато этувчи илиқ кафтининям сезмайдиган даражада эдилар. Охир-оқибат, бу хил жазавадан бирор натижа чиқишига кўзи етмади шекилли, замин туйқусдан қаҳрланиб, саҳро кўксини жизғанак қилиб юрган қайноқ гармселини қишлоқ томон йўллади. Қайноқ ел болалар коптоқ тепаётган майдонда қуюн ҳосил қилиб, ўтирганлар устига шиддатла ташланди-да, уларни бошлаб-оёқ чангга белаб ташлади. Бироқ давра аҳли бунга парвоям қилишмади. Бегим оқсоқол оғзига тўлган тупроқни туфлай-туфлай, тағин баҳсда давом этди. Маъруф чавандоз эса унг қаватида ўтирган улфатини бўралатиб сўкарди. Хидир чол ортиқ даражада овозига зўр берганиданми, ё бўғзига чанг тиқилдими, кўкарганча қув-қув йўталар, ориқ, чангак бармоқлари Эшна муаллимнинг енгида қотиб қолганди. Эшна муаллим бўлса, унинг боши узра кимгадир ўшқираркан, ора-сира енгини тортиб-тортиб қўяр, аммо чол панжасини бўшатса, жони чиқиб кетадигандек, қўйворишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Бандаларга чоғи етмаган қуюн аламидан ёлғиз толга ташланди. Уни силкиб, майиштириб, сунгги япроқларини юлқиб олди. Кейин Тўра полвоннинг девори ёқалаб бориб, болалар коптоқ сураётган майдонни кесиб ўтди-да, чўл қўйнига сингиб кетди.

Абду чаққон қуюн изидан қараб қоларкан, кўзи даштнинг узоқ буржида тикқайган қудуқ қазувчиларнинг «вишка»сига тушиб, тажангланиб қичқирди.

— Бориб нима дей? — деди уша томонга ишора қилиб. — Бугун улар ишини битириб, эртан кетишади. Кейин туя сўйиб чақирсангизда келишмайди.

Хонадон бошига канчадан тушаркан? — деди охири кимдир хушёр тортиб.

Абду чаққон тўловни айтганди, давра бирдан тинчланди. Ғазабдан буришган-тиришган чехралар асил холига қайтиб, бир-бирларига жонсарак боқишаркан, чоллар, сиз нима дейсиз, дея тағин Бегим оқсоқолга юзланишди. Бироқ Абду чаққон уни гапиртиргани қуймади.

— Қудуқни мана шу ердан қаздирамиз, — деди ер тепиниб. — Бу ердан турт томонга сув бир текис оқади. Агар бир тухтамга келмасангизлар, қудуқсиз қоласизлар.

— Яқинда тўйдан чиққан одаммиз, кўп эмасмикан? — деди Маъруф чавандоз нимдош куйлаги ичига кул суқиб, кукрагини қирт-қирт қаширкан.

— Тўйга этаклаб туккандан кура, бу ишга бир чимдим сарфласангиз нима бупти.

— Тўй энди... обрўй-да.

— Бу эса, хаёт! — Абду чаққоннинг ғазаби қайнаб кетди. — Қачонгача сувга ташна яшаймиз?! Ахир умр бўйи чангга қоришиб яшаймиз деб қасам ичмаганмиз-ку.

— Майли, сен айтганча булақолсин. — Бегим оқсоқол илгариги обрўйини тиклаш умидида ён босишга мажбур булди. Бориб, қишлоқ ахли рози деявер. Айтган пулингни эртан эрталаб йиғиб берамиз.

Бу орада пода қишлоққа яқинлашиб, утирганлар бирин-сирин оёққа қалқидилар. Сунгра пода кетидан уй-уйларига тарқалдилар. Ерости дарёси хақидаги хабар хонадонларга улар билан кириб борди...

Бу вақтда Абду чаққон қудуқчилар даврасида, ер қаъридан шишкириб чиқаётган сув буйида, тўкин дастурхон атрофида утирарди. Қушни хужалик рахбари қулуқ шарофатига йигитларга қуюқ зиёфат бермоқда эди.

Эртаси эрталаб Абду чаққон сайхонликка мотоциклини елдириб келганида, одамлар деярли йиғилган. Бегим оқсоқол одатдаги жойида негадир хомуштоб утирарди.

Абду чаққон унинг авзойига эътибор бермай, белидаги қизғиш чорсини ерга ёзаркан, чўнтагидан бир даста пул чиқарди-да, уни чорси устига намойишкорона ташлади. Сўнг ўзи сал ортга чекиниб турди.

Маъруф чавандознинг ўнг қўли чўнтагига ёпишиб қолгандай, нимагадир чиқиши жуда қийин бўлди. Охири бир ён қийшайиб, аста олға босди-да, ичкн бир ғижимини билан кафтидаги пулни чорси устига иткитди. Кейин шалвираган қоматини тиклаб, теваракка мағрур боқди. Шу боқишда кетига тисарилиб, Абду чаққонга бақамти келиб турди. Мақтов кутиб, йигитга бир-икки қараб қўйди. Ундан олқиш эшитмагач, секин тўнғиллади: «Ун-пун олай деб танани сотувдим-а...»

Давралан учинчи одам — Эшпа муаллим имиллаб чиққанида, Бегим оқсоқол бирдан тилга кирди.

— Кеча уллар билан маслаҳатлашдим... — деди димоғли оҳангда. — Гап шу, қудуқ эшигим ёнидан қазилмас экан, бир тийин бериш йўқ. Ҳовлим дўнгсалда, бу ердан бир чаксаям сув ичолмайман.

— Қудуқнинг менгаям кераги йўқ, — дея уни қувватлади Жалил бақироқ, дўппайган чўнтагини кафти билан паналаб. — Сен айтган ўша боғ-роғсиз ҳам кунимиз бинойидек ўтаяпти. Ана, бозор тўла мева, егим келса пулимга сотиб оламан.

Уларнинг тайсаллаши пул чиқаришга қийналаётганларга зўр баҳона бўлди. Сизларга керак эмас экан, бизга не даркор, дея тўрт-беш киши шу заҳотиёқ изига бурилиб кетди. Қолганлар эса, нима, сизнинг шохингиз борми, дея Бегим оқсоқолга тирғалишди. Бу энди кечаги самарасиз баҳснинг давоми эди.

Мамадали шофёр эса, одамларнинг айнишидан ўзида йўқ қувониб, югургилаб дўкондан икки шиша арақ кўтариб чиқди. Шишани кўрган уч-тўрт улфат қудуқни ҳам, баҳсни ҳам унутиб, девор соясига бориб ўтиришди. Нортожи чол Бегим оқсоқолнинг қайсарлигидан ўпкаланиб, хассасини дўқиллатганча қишлоқ сари йўналди. Унга қолганлар «дум» бўлди.

Абду чаққон, бир осги машина рамаси устида, ёлғиз ва маъюс туриб қолди. Аллақаердан пайдо бўлган енгил қуюн унинг атрофини чир айланиб, чорсида қолган пулни чор-тарафга учириб, юзига тупроқ сочиб ўтди. Эрталабдан зантига ола бошлаган ҳавонинг қайноқ ҳарорати-

ни у уз вужудида ҳис этаркан, бум-буш кўчаларга, чанг-га беланган кулбаларга, дўкон эшиги ёнидаги қурий бошлаган толга, Мамадали шофёрнинг қувончига шерик бўлаётган улфатларнинг буғриққан афтларига, пода йиғиладиган майдонга бир-бир назар соларкан, кўзи узоқда ортидан қуюқ чанг кўтариб бораётган машиналар карвонига тушди. Олдинда «вишка»ли машина чайқа-либ борар, изидан қолганлари эргашганди. Қудуқчилар йигитни субутсизга чиқариб, ўзга манзилга йўл тортган-дилар.

Йигит машиналар карвонига ҳасрат билан бокаркан, чанг-тузонлар салтанатида минг йиллардан бери яшаб келаётгандек ва ҳадемай жисми ўша тузонга қоришиб, кўзга чалинмас зарралардан бирига айланиб кетадиган-дек ҳис этди ўзини.

Эрталабки сукунатни эса улфатларнинг шовқинигина бузар, уларнинг бу қадар қувонишининг боиси шунда эдики, Мамадали шофёр ҳар бирининг ҳовузига текинга сув қуйиб беришга ваъда берганди.

ҚИЗЧА

Ёмғир шивалаб турган куз оқшомларидан бирида бир энлик қалин тахтадан пишиқ-пухта қурилган итнинг муъжазгина ини қизалоққа жуда файзли кўриниб кетди. Ҳовлида муздек ёмғир остида дийдираганча, ичкаридан эшитилаётган шовқин-суронга қўрқув ила қулоқ тутар-кан, ички бир шуур етовида инга яқинлашганини бил-май қолди. Ит емак умидида индан бошини чиқарди. Тумшуқ ялаб, ғингшинди. Қизчанинг қўли бўшлигини пайқагач, ин оғзидаги халқобни ҳидлаб, бот ғингшиди.

Шу пайт эшик шарақлаб очилди-да, ичкаридан улоқтирилган пиёла ҳовли юзига тушиб, чил-чил бўлди. Жонивор қўрқиб, бошини ичкарига олди. Қизалоқ бе-ихтиёр инга талпинди. Илондай биланглаб, итнинг қава-тига кирди. Кутилмаган бу ташрифдан ит аввалига ҳай-рон бўлди. Сўнг бир ён четланди. Кейин «меҳмон» кутишга одатланмагани боис, ташқарига интилди. Халқобни кечиб, нарига ўтди-да, изига қайрилди. Бо-шини бир ён қийшайтириб, ичкарига ажабсиниб назар солди. Қизалоқни яхши кўрса-да, тусатдан инига эга

чиқиб қолишидан хайратда эди. Хайратини енгишни орқали ифода этаркан, негадир яна халқобни нсқаб қуйди. Сунг буйнидаги занжир етар масофага бориб чунқайди. Бугатларга, қоронғи тунд осмонга, ёруғ тушиб турган деразаларга бир-бир назар соларкан, ёмғирга тоқат қилолмай, тагин изига қайтди. Олдинги бир оёғи халқоб четида, иккинчиси эса сал кутарилган буйича ичкарига муралади. Ингирашнома овоз чиқарди. Қиздан жавоб булмагач, эгаси ҳайдаган итдай, халқобдан нарида мунғайганча туриб қолди.

Қизалоқ бурчакка сурилиб, намиққан намат устида кужанак булиб утираркан, бутун фикри-зикри ичкарида эди. Овозларнинг паст-баландлигига қараб, уйдаги жараённи хис этиб турарди. Агар овоз шу тарзда сокинлашаверса, ҳадемай жанжал ниҳоясига етади. Отаси катта уйдаги каравотга узини гуппа ташлаб, уйни қалдиратганча хуррак отмоққа тушади. Катта уй совуқ, унда ут ёқилмайди. Отасининг устига курпа ташлаш онасининг ҳаёлига келмайди. Бу юмушни қизча адо этади. Эрталаб ота уйғонаркан, буни онасининг иши деб уйлайди. Ғамхурлигидан мехри ийиб, шишинкы афтига хижолат инади. Оёқларини нолга осилтирганча, бир нуқтага тикилиб, хийла вақт ҳаёлга ботиб утиради. Бу пайтда қизалоқ ё дераза тагида, ё бурчакдаги жавон ёнида турган б[illegible]ади.

Ниҳоят, отаси уни пайқайди. Хира кузлари йилтиллаб, хиркирок овозда сурайди: «Устимни ким ёпди?» Қизча елғонлайди: «Онам». Илгарилари мақтов эшитиш умидида, мен, дерди. Отаси унга миннатдор қараб қуйса-да, қовоғи осилиб кетарди. Айвонга чиқа-чиқа, кизингча бумабсан-да, дерди. Агар онаси терс гапирса, тамом уйда жанжал қайта қупарди. Аммо, онам, деса, отасининг кузлари бошқача ёнади. Курпани охиста бир четга суриб, қизчага купда эътибор бермай, ташқарига йупалади. Остонада гуноҳкорона йуталади. Айвонда укасини овқатлантираёттан онасининг қовоғи осилади. Қизча эса онасининг жилмайишини, жилмаймаса-да, шунга ухшаш бирор ҳаракат қилишини жуда-жуда истайди. Агар шундай қилса, отаси укасининг иягини қитиқлаган булиб, онасининг елкасига қул юборади. Уйда тинчлик қайта қарор топади. Афсус, онаси куп холларда бундай қилмайди. Қовоқ осиб, қош чимиради.

Қошиқ тутган қўли зардали ҳаракатланади. Сулҳ истаб турган ота ғижиниб нари кетади.

Ота ташқаридан қайтиб кирганида, қизалоқ энли ошхонада каттакон чинни чойнакка ғамгин термилиб турган бўлади. Чойнакни кўтаришга чоғи келмаслигидан ўкинади. Негаки, кейинги воқеалар мана шу чойнакка боғлиқ. Онаси чойнакка чой дамлаб, отасининг олдига дуқ этиб қўяди. Бу нарса отасига ёқмай, секинроқ, дейди. Онасининг тўнғиллаши уникидан-да зардалироқ бўлади. Оқибатда... Қизалоқнинг юраги сиқилиб, ҳовлига тушади. Офтобрўяда чирқиллашиб юрган чумчуқларга қўшилиб, узоқ-узоқларга учиб кетгиси келади. Узоқ-узоқларга деганда, қизалоқ ҳовли адоғидаги дарахтзор ортини тушунади. Негаки, чумчуқлар доим ўша томонга парвоз қилиб, кўм-кўк осмон қўйнига сингиб кетади-ла. Қизиқ, у томонда нималар бор экан? Қизнинг тасаввурида жонланиши лозим бўлган афсонавий манзара ниҳоясига етмай, жанжал тугайди, у яна ва яна чалғийди. Энди унинг тезроқ улғайгиси, отасига чойни ўзи дамлаб бергиси ва шунинг баробарида холасининг боплаб адабини бериб қўйгиси келади.

Холаси тутаётган ўтни пуфлаб ёндиришга жуда уста хотин. Келасолиб гапни шикоятдан бошлайди. Кеча тунда қаери оғригани-ю, қандай дорилар ичганини гапира туриб, бирдан ғийбатга тушиб кетади. Холасининг гапларини тингларкан, қизчанинг назарида ҳовлисидан ташқарида ёмон олам, ёмон одамларгина мавжуддек туюлади. Кичкина юракчаси сиркираб, дунё кўзига қоронғи тортади. Курпача устида ўзича қийқириб ётган укасига номаълум кучлар тажовуз қилиб қоладигандек, у томон силжийди. Аста устига эгилиб, уни бағрига тортмоққа уринади. Укаси қиқирлаб, унинг сочларига ёпишади. Қизча укаси билан андармон бўлиб, ғуссаниям, ўша номаълум хавфниям унутади. Олам кўзига чароғон тортиб, холасининг гаплари кўнглида ортиқ қўрқинч туғдирмай қўяди. Қалин лаблардан тинимсиз сачраётган тупук зарраларини кўради-ю, гапларни эшитмайди.

— Тек ўтир! Хий-й, отангга ўхшамай ўл!

У бу гапдан чўчиб тушади. Ўгирилиб қарайди. Опа-сингилларнинг овози бир-бирига ўхшашлигидан, уларнинг қай бири ўшқирганини билолмай, гоҳ унисига, гоҳ

бунисига жавдираркан, одобли киз булишга тиришади. Этагини тугрилаб, кулларини унг тиззаси устига куйиб утиради. Бу хилда утириш кизча учун жони азоб. Унга колса, укасини китиклаб уйнаса, курпача устида умбалок ошса. Аммо холанинг ташрифи туфайли юзага келган уйдаги асабий холат бунга изн бермайди. Кизча нолож деворлаги букмларга алахсийди. Бирор муддатдан сунг, у тикилган буюм катидан отасининг иштонсиз холати калкиб чикади-да, кизча хайратланиб аёлларга карайди.

— Сенга уйлангунча кийишга тузукрок иштоним йук бир гадойвачча эди-да у, — дея уша-уша шанги овозда гапда давом этарди хола. — Энди баланига жир битиб, одамни писанд килмай куйди. Таги паст-да. Таги паст булмаса, яхшиликларимни унутармиди. Хали шошмай турсин, захарли зулуклигимни курсатиб куяман мен унга! Таги паст иштонсиз! Тунов куни почангга, худойимнинг ёруг кунига шукр килмайдиган ношукр бандасилар, деганимни. Ана, поччанг гуриллатиб иморат устига иморат соляпти. У киши теша тутиб нима каромат курсатаяпти? Тагин уста эмиш. Каттикрок тургин у ярамасга. Жиловини буш куйсанг, нималарни истамайди у кишим... Иштонсиз!

Кизалок отасининг иштонсиз холатини тула тасаввур этишга улгурмай, холаси унинг шаънига шундай бир сифатларни калаштириб ташлайдики, окибатда, кизчанинг мурғак тасаввур дунёси зиркираб, куз унгида отаси маймундан хунук, илондай захарли бир киёфа касб этади. У секин ховлига кочиб чикади. Ини ёнида сокин мудраб ётган итга хаваси келиб карайди. Унга айтиб, холасини тишлатмок истайди. Ит унинг аврашларига гуё кулок тутгандай булади-ю, аммо тугун тутган хола эшикдан чикиши билан инига уриб кетади. Кизчанинг алами келиб, унинг тумшугига тепади: «Э, ул, куркок!»

Холаси тезда кета колмайди. Ичкарида тугамаган гурунг итнинг ини ёнида давом этади. Бу хол дарвоза олдида тагин такрорланади.

Шундай пайтлар кизча ит булиб тугилмаганидан ўкиниб кетади. Агар эврилишга чоги келганидами, холасининг тирсиллаган семиз куймичидан тишлаб- торткилаб, уни ховлига кайта доритмай кувларди. У ити ёнида колиб, дарвоза олдида хануз лаби-лабига тегмай

бидирлаётган холасига аловатла боқаркан, негадир кўзи унинг семиз қуймичинигина кўради. Нафсиламрини айтганда, ундан тепарокка бўйин хам етмасди.

Ин деворига орқасини тираб, намиққан наматда жунжикиб ўтирган қизалоқ ичкаридаги овознинг кучайишидан жанжал ҳали-бери тугамаслигини фаҳмлади. Қоронғида ёлғиз ўтиргиси келмай итни ёнига чақирди. Аммо шусиз хам тор уйчасини баттар танг қилган «мехмон»нинг кутилмаган ташрифидан ҳануз ажабланиб турган жонивор хушсизгина ғингшиб қуя қолди. Кейин халқобдан нарида поплож чўнқайди.

Аслида ит хам қизалоқ каби безовта эди. Ёруғ деразалар ортидан келаётган шовқин яхшиликдан дарак бермаслигини сезиб, жанжал кучайганда, қулоқ чимириб, чўзиқ ва дардчил охангда ғингшир, овоз пасайиши билан эса тинчланиб, деразаларга умидвор тикилар, емак идишида тумшуғини ялаб-юлқарди. Унинг бу ҳолати шовқиннинг янги тўлқинигача давом этар ва орада уйчаси томон қараб-қараб қуйишни хам унутмасди.

Қизча узалиб, итнинг занжиридан тутди. Аммо хиссдай жонивор қилт этмади. Қизалоқ ўзича ўпкаланиб, занжирни иткитди-да, кафтларини ёнига суртди. Сўнг жойига сурилиб, тиззаларини қучиб ўтираркан, тағин жанжалга жонсарак қулоқ тутди. Жанжалнинг боришига қараб, ичкаридаги манзарани тасаввур этди. Чамаси, отаси катта хона эшигига етолмай, ўртала ғулдлайиб туриб қолган. Кетишига онасининг тинимсиз жаврашн монелик қилмоқда. Онаси атиги бир зумга чакагини ўчирса бўлди, отаси катта хонага киришга улгуради. Шу билан жанжал хам якун топиб, онаси қолган аламини қозон-товоғидан олади.

Афсус, онаси тинчишни хаёлига хам келтирмасди. Дам-бадам, нега ичасиз, деб чинқиради-да, аммо саволига жавоб хам кутмай жаврашда давом этарди. Аслини олганда, жанжалга отасининг ичиши сабаб эмас, одатдагидек, шунчаки бир баҳона у. Бу галги машмашага онасининг «туғилган кун»и туртки бўлганди. Ўша куни эр аёлига дурустроқ совға қилиш у ёқда турсин, туғилган кунни бутқул унутиб, ўн та ярим тунда қайтади. Бу хил тадбирга айрича эътибор берадиган она ўзини жуда хўрланган хис этади. Хола эса бунга таҳқир тусини беради: «Нима бало, ердан чиққанмисан, тузукроқ совға-

гаям арзитмабди сени». Ота учун «туғилган кун»лар аҳамиятсиз нарса эди. Бироқ бу хил йиғинларни кутиб яшайдиган, тирикликнинг мазмунини мана шу каби маросимлардагина кўрадиган она-сингилнинг кўнглида иззатталаблик жуш уриб, учкун алангага айланади. Ана шундан буён отанинг жойи яна булак. Аммо она бунгаям чидамайди: «Афтини кўрсам, елкам тиришади. Эр нималигиниям эсимдан чиқариб қуйдим...» Шусиз ҳам куёвини жинидан ёмон курадиган опанинг афти бужмаяди: «Уф-ф, қиниқ ҳиди анқиб турган шу сассиқ таканинг нимасини кумсайсан? Куявер, бир тавбасига таянсин. Ғудлайишини ким куйибди унга. Агар отам ёнига кирмаганда, юрарди чоллеворида. Асли булар уруғи билан паст, яхшиликни билмайди».

Ушбу гаплар орасидан биргина иборани илғаб қолган қизалоқ отасидан хафа булиб кетади. Назарида, отаси онасини биргина қучиши билан кундалик жанжал тугайдигандек туюлади. Отасининг тиззаларига суйкалиб, онамни қучоқланг, дегиси келади. Лекин иймаиади. Тунлари отаси урнига узи онасини қучмоққа интилади. Бундай вақтда онаси уни ё қучоғига тортади, ё тинч ёт, деб жеркиб беради.

Қизалоқ ичкаридаги жанжалнинг тинчишини беҳуда кутаркан, қовоқлари оғирлашиб, бошини деворга суяди. Киприклари чаплашишга улгурмай, бирдан ёмғир кучайиб, у чучиб тушди. Уйча томини бсаёв савалаётган ёмғир овозига бирпас қулоқ тутиб, ташқарига куз солди. Дераза ёруғи тушиб турган халқоб юзи қайнар, ит эса занжирини судраб, шингиллаганча нари-бери бориб келарди. Охири булмади шекилли, жонивор инга бош суқди. Унинг қайноқ нафасини нақ юзида ҳис қилган қизалоқ итнинг буйинбоғидан тутиб, ичкарига тортди. Шусиз ҳам бошқа иложи қолмаган жонивор унинг ёнига сукилди. Хурак истаб, қизчанинг қулларини ялади. Сунг силкиниб, уни бошдан-оёқ шалоббо қилди.

Ит ёнига киргач, анчагина хотиржамланган қизалоқ жанжал овозига ортиқ эътибор бермай қуйди. Энди у итнинг инижига кириб, исинмоқни уйларди. Аммо унинг мақсадини тушунмаган ва умрида бу хил юмушни адо этмаган жониворнинг жойланиши қийин булди. Ғимирлайнериб, қизчанинг жонига тегиб кетди. Охири, бир амаллаб чуалгач, қизчанинг эркига қуйиб берди.

Ит ўлкан эди, қизалоқ унинг пинжига бемалол жойлашди. Бошда одам боласининг бу қилиғи итга эриш туюлиб, бу нимаси, дегандек инграшиб ғингшиди. Сўнг бандасининг ўзидан паноҳ исташи ёқиб тушди шекилли, ғингиллашни бас қилди, ҳатто қизчанинг музлек ёноқларини бир-икки ялаб ҳам қўйди. Худди қизча билан умр бўйи бир катакда яшаб келаётгандек, тезда унга кўникиб ҳам қолди. Ташқарида эса тинимсиз ёмғир қуярди.

Уйдаги жанжал анча кеч тугади. Бу пайтда ёмғир тиниб, ҳовли саҳнида пайдо бўлган катта халқоб юзида сўнгги томчилар доирачалар ясар, нам ҳавода тутун иси анқирди. Қизча эса жанжал босилганидан бехабар, итнинг пинжида ширин тушлар кўриб ётарди. Жонивор бўлса, қимирлашдан ҳайиқиб, қизалоқнинг юзидан кўз узмаган кўйи, дам-бадам унинг юзи ва қўлини астагина ялаб-ялаб қўярди.

Уйдагилар қизчанинг йўқлигини хийла кеч пайқашди. Жанжал бошланиши билан секин жилиб қолишидан бехабар она аввал уни хоналардан қидирди. Сўнг ҳовлига ошиқди. Қизча ҳеч қаерда йўқ эди. У ховлиқиб эрининг бошига борди. Энди кўзи илинай деб турган эр унинг хабаридан учиб турди. Ёв қувгандай хоналарга бир-бир бош суқиб чиқди. Кейин ҳовлига тушди-да, шалп-шулп халқоб кечиб, омборхона томонга чопди. Қайтаётиб, итнинг ини ёнида каловланиб турган аёлига дуч келди. Энди у ўн дақиқа бурунги жиззаки ва уришқоқ аёлга сира ўхшамас, тусатдан бошига тушган бу фалокатдан фақат эри фориғ эта оладигандек, умид кўзи билан жавдирарди. Аслида, кимнинг қанақалиги бахтсизликнинг алдамчи шабадасиданоқ аён бўлади деганларидек, аёл бутунлай саросимада қолган, тўклик ва нодонликнинг нуқси урмиш кўзларидаги кибрҳаво ўрнини бандасининг ожизона талвасаси эгаллаган, нафаси бўғзига тиқилиб, нуқул икки гапни такрорларди.

— Энди нима қилдик, а? Қаерда бўлиши мумкин, а?

Эр довдираб кўчага югурди. Ҳалемай тун сукунатини дарвозаларга урилаётган мушт зарбининг тарақ-туруқи тилкалай бошлади.

Қизча ҳеч қаерда йўқ эди. Ҳовли қўни-қўшнига тўлди. Кимдир халқобда ялангоёқ қилтиллаб турган

онанинг кавушини олиб келиб берди. Бошка биров отанинг елкасига тунини ташлади.

Бу вактда тор инда узи истаган осойишталикни топган қизалоқ туполондан бехабар тинчгина ухлаб ётарди. Факат итгина безовта эди. Қизалокни бағридан тортиб олишларини пайкаб, нотинчланса-да, лекин уни қузғаб юборишдан чучиб, кимирламасликка уринарди. У кужанак булиб ётган қизалокнинг муздек ёноғини иссиқ тили билан охиста яларкан, инга қизиксиниб муралаган кимсанинг шарпасини сезиб, ғазабкор ириллади. Бирок кимса кизчани илғашга улгурганди.

— Эя, мана бу ерда экан!

Турганлар ин томонга ёпирилишди. Ит тағин ириллади. Кимдир унинг занжиридан тортди. Жонивор нолож ташқарига сирғалиб чиқаркан, ғазаби тошиб, одамларга ташланди. Аммо эгасининг тепкисига бардош беролмай, ғингшиганча ин ёнбошига чекинди. Шовқиндан уйғониб кетган қизалоқ индан урмалаб чиқди-да, шуурсиз бир холатда бориб, итнинг буйнидан қучишга уринди.

Қизчани итдан ажратиб, уйга олиб киришди. Тунгиб қолган оёқ-қулларини ишқалай бошлашди. Қизалоқ гоҳ тепасидаги одамларга, гох баланд шифтга жавдираб боқаркан, беихтиёр хархаша қилмоққа тушди.

— Итимга кетаман! Итимга...

Куракдек кафтлари билан қизалоқнинг оёғини уқалаётган ота бу гапдан бир қалқиб тушди. Уйдагиларнинг узлуксиз ғашаваси туфайли кераксиз бир буюмдек назардан четда қолган кизалоқнинг тирик нужудлигини, дилгирликдан уан каби бехад азоб тортишини, узи хавас ва иштиёк билан барпо этган куркам уйидан кура итнинг торгина инини маъқул куриши бориб турган фожиа эканини фавкулодда англаб етаркан, беихтиёр сал наридаги хотинига куз қирини ташлади. Аёли тамомила асил холига қайтишга улгурган, бояги ташвиш туфайли аллақаерга изсиз йуқолган кибр-хаво, тажанглик кузларига қайта иниб, «юрагим чиқиб кетди-я, юрагим», дея қушни хотинга гап маъқуллаш билан овора эди.

Ота кузларини қизчага тикаркан, унинг бу дилгир шароитда яшашга маҳкумлигидан ичи ачишиб кетди. Бу муҳитни ғузатмоққа узини ожиз сезаркан, гоҳи пайтлари қипиқ ва тахта булакларига тула ишхонаси кузига

файзли кўриниб, уйга қайтмоқни мутлақо истамай қолган вақтлари кўп бўлишлигини эслаб, бошини гуноҳкорона эгди.

Ташқарида эса, ит занжирини нари-бери судраб, аламли ғингширкан, салдан сўнг унинг шинғиллаши қисқа-қисқа акиллашга айланганди. Ота ўйлагандек, у очликдан эмас, бутунлай ўзга бир туйғудан безовта эди.

ЭНАТЕПА

Узоқдан тепалик кўринганда, Шодиқул ҳаяжондан қалтираб кетди. Йўл халтасини ерга ташлаб, ўнг кафти манглайида, тепалик томон тикилиб қолди. Ҳаттоки тепаликка ўрлаган таниш ва қадрдон сўқмоқниям кўргандай бўлди. Бу тасаввурида эди. Йигит турган ердан тепаликнинг тархигина кўзга ташланар, у олисдаги сиёҳранг уфқнинг гардишига сингиб, сўник бир манзара касб этгандики, бунда юракнинг энтикишига сабаб бўлмиш ҳеч нарса йўқ эди. Аммо бу манзара Шодиқулга ўзга бир йўсинда таъсир этиб, бамисоли зимистон тунда ёлқинланган шуъладек уни ўзига чорламоқда эди.

Йигит шу кетишда аввало тепалик пойида ястанган қишлоққа кириб бормоғи, неча йилдирки кўрмаган хешлари билан дийдорлашмоғи лозим эди. Бироқ у сира ошиқай демас, ошиққанда, катта йўл қолиб, буғдойпоя оралаб юрмаган, қишлоққа оқшомлатиб кириб бормоқни ўйламаган бўлардн.

Шодиқул табиатан ҳийла одамови, боз устига, ҳарбий хизматдан эмас, камоқдан қайтмоқда. Шу боис, ҳамқишлоқларига дабдурустдан рўбарў бўлмоққа унча хоҳиши йўқ эди.

У уфққа оққан қуёш нуридан заргалдоқ тусга кирган буғдойпоя оралаб бораркан, ҳар гал тепаликка кўзи тушганида, ички бир ҳаяжондан энтикиб-энтикиб қўяр, ўтган саодатли кунларининг тимсоли бўлмиш тепаликка етиш онларини атай чўзарди. Унинг бу ҳаракати бўйнига тавқилаънат сифатида осилган бир неча йиллик муддатни кун санаб ўтказган одамникига сира ўхшамасди. Ахир озодликка чиққан куниёқ ёлғизоёқ сўқмоқдан тепаликка кўтарилмоқни ва ерни қучмоқни орзу қилмаганмиди? Бу истак ғалатироқ туюлса-да, унда юрт

соғинчи, сирли ўтмиши ёди мужассам эди. Кўнгилли ва кўнгилсиз хотиралар илдизи тепаликка шу қадар чирмашиб кетгандики, ҳар гал тепаликни эслаганида, қалбида англарсиз бир тўғён жўш урар ва ўша тўғён гирдобидан хокисоргина бир йигитнинг сиймоси аста қалқиб чиқарди. Бу йигит ҳашоратларнинг чир-чирига тўла ойдин тунларни тепаликда ўтказмоқни хуш кўрарди.

Тўлин ой нуридан сирли ва фусункор тус оладиган борлиқ ҳамиша йигитни шу қадар ҳаяжонга солардики, гоҳида телбаларча ҳайқиргиси, ҳайқирганда ҳам даладаштни тўлдирар даражада бақиргиси келарди. Кумушранг ой нури унга ғалати таъсир этиб, ичида димланиб ётган туйғуларини жунбишга келтирар ва оқибатда, ҳар сафар юраги қаъида ёввойи бир жазавани ҳис этарди. Бироқ жазава қанчалик беттизгин бўлмасин, барибир у ҳайқирмасди. Сеҳрли бу сукунатни эрта оқшомданоқ уй-уйларига тиқилиб оладиган ҳамқишлоқларидан қизғанарди. Уларнинг ғимирлаб қолишидан ҳадиксирарди. Ойдин тунлари ёнида ўзга бир кимсанинг бўлишини истамасди.

Аммо бир кеч у бу таомилни бузди. Тепаликка ёлғиз кўтарилмади. Кутилмаганда сўқмоқ бошида қизнинг жоҳил акасига дуч келди. Ака уларча бадфеъл эди. Қизни бир ён улоқтириб, қутурган буқадай йигитга ташланди. Йигит ўзида зиғирча гуноҳ ҳис этмас, бирдан-бир айби — ўзини қутқуга солгувчи сирли манзарани суйганига кўрсатмоқчи эди, холос. Бироқ буни шу тобда нодон акага англатиб бўлармиди. Йигит унинг қўлидаги совуқ йилтиллаган тиғни жуда кеч пайқади. Пайқаши баробар жонҳолатда унинг яроғ тутган қўлига ёпишди. Қисқагина талатўпнинг натижаси ўлароқ ака ўз яроғидан ўзи яраланди. Шоирёр эса озодликдан маҳрум бўлди.

Худди шу кундан эътиборан унинг орзулари ҳам банди қилинган, руҳи эса кишанланганди. Ой нурига йўғрилган сўқмоқнинг нариги бошини у келажакнинг сирли туманлари оғушида кўрарди. Туман қаърига синггани сайин, у ўз бағрини оча боргандек, келажак йигит учун сир-синоатга тўладек эди. Аммо ҳеч кутилмаганда у «орзу сўқмоғи»дан юлқиб олиниб, тиканли симлар ортига, руҳсиз олам гирдобига улоқтирилди. Бу ерда орзу ўта жўндек, меҳрнинг кўзи қаттиқ, жаҳолатнинг қўли узун эди. Бунда дил эркалатилмас, сирли тасаввурлар

бўлса жуда кулгили туюларди. Ўшанда Шодиёр тепаликка боғлик ўтган кунлари нақадар осудалигини, тепалик одамзодга хос турли кусурлару гумроҳликдан холи масканлигини илк бора чукур хис этганди. Тепаликдан бошланиши лозим бўлган «келажакнинг сирли сукмоғи» руҳсиз дунёнинг метин деворига бориб урилгач эса, унинг орзулари жунгина мақсадга эврилди: «Қутулиб чиқсам, — дея ният қилди у, — тепа бовригa бир иморат соламанда, қолган умримни ўша ерда тинчгина ўтказаман...»

Эрксизлик унинг қалбида дала-даштга нисбатан каттиқ меҳр уйғотгандек, тепаликни муқаддас бир гўшага айлантирди. Ойдин тунларни у тушларида кўриб чиқадиган бўлди. Озодликка етишиш учун гоҳо хўрликларга чидаш берди. Мана энди юраги ҳаприққанча тепалик томон бормоқда.

Шодиқул азбаройи ҳаяжонланганидан беихтиёр қадамини тезлатганини анча кеч пайқади. Бу кетишда қуёш ботмай қишлоққа етиши тайин эди. Аввал тепаликда бўлиб, кейин одамлар кўзига кўринмоқчи эди.

У оёғи остидаги каттакон кесакка чўкиб, сигарет тутатди. Тутун пуфлаб тепалик томонга соғинч билан тикилди. Тикилди-ю, бирдан «Э!» деб юборди. Кейин сакраб ўрнидан турди. Кўзларига ишонмади: «Бўлиши мумкин эмас!» Қўлига халтасини ола солиб, жадал йўлга тушди. Қишлоққа яқинлашган сари тепаликнинг кемтик қисми тобора яққолроқ намоён була борди. Ҳақиқатда, тепаликнинг кунботиш томони гўё ўпирилиб тушгандай йўқ эди.

Қишлоққа етгач, тепаликнинг ўша қисмида чанг буруқсиётганини пайқади. Тепалик томон чўзилган тупроқ йўл қивлоқ ёқалаб ўтарди. У девор бошларидан мўралаб турган хотин-халажларни ҳайрон қолдириб, оёғини қўлига олди. Унинг бу ҳолати ота ёки онасининг азасига кечиккан бандасиникига жуда ўхшаб кетарди

Шодиқул қишлоқдан узилиб, очиқ майдонга чиқаркан, даҳшатли манзара қошида тахтадай қотиб қолди. Не кўз билан кўрсинки, чангга ботган чоғроққина бир экскаватор тепалик бағрини ўпириб, кавушидаги сарғиштоб тупроқни қатор турган ағдарма машиналарга юкларди. Берироқда бир туп ҳамқишлоқлари томошабин бўлиб туришарди. Пода қайтгунча эрмак-да.

Экскаватор тепаликнигина эмас, тепаликка қўшиб унинг севинчи-ю орзусини, осуда кунлари-ю ойдин тунлар хотирасини ҳам ўпирмоқда, янчмоқда эди.

У жонҳолатда беихтиёр бўкириб юборди.

— Тўхта-а!

Кейин қўлидаги халтасини бир четга улоқтириб, олға югурди. Томошаталаб ҳамқишлоқлари даврасини ёриб ўтиб, экскаватор хартуми тагида пайдо бўлди.

— Тўхта, ярамас!

Ҳайқириғи мотор шовқини остига кўмилиб кетган бўлса-да, важоҳатидан машина эгаси не гаплигини тушунди ва ошиғич ишни тўхтатди. Кабинадан бошини чиқарди.

— Нима дейсан?

Бунга жавобан Шодиқул кабина зинасига сакраб чиқди-да, унинг ёқасидан тутди. Пастга тортқилади. Иккиси юмшоқ тупроқ устига думалаб тушишди.

Нима қил қўйдинг, занғар! — Шодиқул гуваладек мушти билан унинг тўзон ўтирган баркашдек афтига бошлаб туширди. — Тевани обсан-ку лаънати!

Одамлар орага тушганча экскаваторчи — қўшни қишлоқлик Барот семиз қатора сига бир неча мушт еб олди. Мўмингина бу одамнинг ўзини химоя қила билмаслигиям, ерда аянчли ҳолатда типирчилаб ётишиям Шодиқулни тўхтатолмади. Кишилар аралашмаганида, алам ва жаҳл устида бечорани бир ёқлик қилиб қўйиши ҳам ҳеч гап эмасди.

— Қўйворинглар! — дея ҳануз жазавага тушиб чинқирарди у. — Қўлини синдираман мен уни! Тевани тагига бостираман! Ўлдираман!

Барот семиз базўр ўрнидан қўзғаларкан, лунжини сурган кафтида қонни кўриб, хўрлиги келди. Йиғлаб юборди.

— Менда нима айб? — деди сўнг ўзини ёлғиз, яккаланган ҳис этиб. — Простой бир рабочий бўсам, ким нима буюрса шуни қиламанда.

— Ким буюрди? — Шодиқул олдинга юлқинди. — Қайси ярамас буюрди сенга?

— Раис.

Шодиқул раиснинг етти пуштини қолдирмай чангитиб сўкаркан, тепаликнинг ўпирилган қисмига ҳар гал кўзи тушганида, томоғига нимадир келиб тақалар ва охир-оқибат, бу нарса йиғи бўлиб ташқарига отилди.

Икки бирдай кап-катта эркак, бири мукаддас нарсасидан айрилганидан, бири эса хўрланганидан йиғларди. Одамлар лол, нима деб юпатишни ҳеч ким билмасди.

— Ахир буни мен неча йиллаб соғиндим! — деди Шодикул ёнокларини ювиб ётган кув ёшлардан заррача хижолат тортмай. — Ебсан-ку тевани! Бўғизлабсан-ку! Нега керак бўлиб колди бу силарга, а?

Барот семиз эса ўз дардида ўртанарди.

— Якқаладинг-га, — дерди шўлкиллаб. — Якқалаб урдинг-га мени. Энди бу бет билан кайтиб уйга бораман, бола-чаканинг кўзига кандай кўринаман.

— Бу кунни неча йил илҳақ кутдим-а! — Шодикул тепаликка термулиб, кўксини тирнарди. — Келасолиб тевани тавоб килмокчи эдим. Сен эса ебсан буни! Тупроғини кайтиб жойига тўк! Йўкса, ўлигинг чикади бу ердан!

— Тупроғини энди Каттаурдан топасан, — Барот семиз кафтига юккан конни тиззасига сурта-сурта ҳануз ҳиккилларди. — Раис кесин айтаман. Якқалади дейман, урди дейман.

— Уришам гапми, ўлдираман мен сени!

— Кучинг кўп экан, ана, раисни ур. Нега мени урасан?

Охири бу дийдиё Бозор оксоколнинг жониға тегди. Бас, дея овозини баландлатди.

Шодикул ҳушёр тортди. Хатти-ҳаракатларининг ниҳоятда аҳмоконалигини фаҳмлади. Алнинит учини Валидан олаётганини англаб, оксоколга юзланиб деди:

— Тевани нима кил кўйдингиз, амаки?

— Аввал кўришмайсанми, нодон, — Бозор оксокол кўлини чўзди.

Шодикул унинг узатилган кўлини олмади. Саволига жавоб кутиб, чакчайиб тураверди.

— Колхозди катталари шуни истабди, биз нимаям дердик, — деди Бозор оксокол оғриниб. — Айтишга айтдик, лекин гапимизга кўнишмади-да.

— Тевани йўкотиш нимага керак бўп колди?

— Ерга кўшишармиш.

— Ерга? — Шодикул кенг даштга ҳайрат ила нигоҳ ташлади. — Шунча ер каммиди, тевага кўз тикишмаса.

— Бу гапингни бориб раисга айт, — деди даврадан кимдир тунғиллаб.

— Нима, сизлар ўгаймн? – Шодиқул одамларга тўла юзланди. — Ахир бу тева энамиздек эди-ку. Баримиз шунинг устида ўйнаб-ўсганмиз... Энани бурдалатиб қараб ўтираверди.ларингми?

Қарашлар лоқайд, турганларни тепанинг тақдиридан кўра, йигитнинг афт-ангори кўпроқ қизиқтирарди. Бечора қаримсиқ тортиб қолибди, у ёқда роса таъзирини еганга ўхшайди, деган ўй деярли барининг бошида ўйнарди. Буни сезган Шодиқулнинг энсаси қотиб, тағин Барот семиз томонга ўгирилди.

— Сен қотил! – деди бармоғини бигиз қилиб. — Тева... Энатеванинг қотили сен!

Барот семиз бу гапдан довдираб қолди. Ранги қув оқариб, чанг қўнган киприклари пириллаб, нимадир деб эътироз билдирди. Шодиқул эса чир айланиб, яна одамларга бетланди.

— Сизлар ҳам қотил!

— Худога шукр, сенга ўхшаб ҳали ҳеч кимни чавақлаганимизча йўқ, — деди кимдир бу гапни оғир олиб.

— У ёқни шўрвасини тотиганман деб, кўпам тилингга эрк бераверма, — дея уни қувватлади яна бирови.

— Теваим эна буларканми, — деди унинг яккаланаётганидан ботирлантан Барот семиз истеҳзоли оҳангда. — Қачондан бери энанг бўп қолди бу?

— Оёқлаганимдан бери! — Шодиқул қичқириб юборди. — Сен семиз буни қаердан ҳам тушунардинг! Яхшиси, йўқол кўзимдан! Йўқса, пақ калласини узиб ташлайман!

Барот семиз ортига тисарилаётиб, кетк билан ерга ўтириб қолди. Шодиқул ғазаб тўла нигоҳини ундан узиб, тағин турганларга юзланди.

— Бошқа ерларда тулкининг уясини бузиш учун ҳам халқнинг фикри сўралади, — деди қачонлардир ўқиган бир мақола эсига тушиб. Сизлар эса бутун бошли бир тевани бўғизлатиб ўтирибсизлар!

— Қишлоқ кенгаяпти, Шодиқулвой, — деди Бозор оқсоқол оғир бўлишга тиришиб. — Ҳаммага жой керак. Бундай пайтда тева-пева деб ўтирадими. Масалан, менга теванинг ҳеч кераги йўқ. Текис ерда зўрға юраман, тевага чиқиш йўл бўлсин менга.

— Тева дегунча уйингга бор, — деди Бердиқул деганлари оғзидаги носини туфлаб. — Энанг йўлингга кўз тикиб ўтирибди.

Даврада ғудранишга ўхшаш кулги кўтарилди.

— Бунга эна эмас, тева керак.

— Тевани энам деяпти-ку...

Бесамар бу мунозара Барот семиз кетмагунча давом этди. У экскаватор моторини ўчириб, ағдарма машиналардан бирига тирмашаркан, дағдаға қилди:

— Раис кеп, ўчимни обермагунча қаламимни босмайман бу ерга! Шошма, ўрганинг учун жавоб берасан ҳали!

Барот семиз жўнагач, бошқалар ҳам секин-аста тарқалиб, тепалик ёнида Шодиқулдан бўлак ҳеч ким қолмади. У аламини кимдан олишини билмай, тепаликка ўгирилди. Бемор она бошида қайғуга ботган ўғилдек тепаликка ҳасратла тикилди. Сўнг қуйи қисми ўпирилган сўқмоқдан юқорига кўтарилди. Тиззаларини қучиб ўтираркан, беихтиёр кўзларидан ёш қуйилиб кела бошлади: «Одамларга нима бўлган ўзи, а?»

У тепаликда ғам чекиб ўтираркан, кўзи тўсатдан сал наридаги замбарак уясига тушди. Бу хил уя ва окоп излари даштда сероб эди. Яхши эслайди, болалигида даштни ҳарбийлар босди. Узун хартумли тўпларини у ёқдан-бу ёққа судраб, роса машқ қилишган. Шу машқдан тепалик ҳам четда қолмаганди. У пайтда қишлоқ кичкина эди. Кичкина қишлоқнинг катта оқсоқоллари малла сочли, тўла юзли командирдан илтимос қилишиб, тепаликда уялаган замбаракни олдириб ташлашганди. Эндигилар эса...

Шодиқул аста бошини кўтариб, қишлоқ томонга боқаркан, тупроқ йўлдан пилдираб келаётган энасини кўрди. Шўрлик қоқилиб-сурилганча, гоҳ сўкиниб, гоҳ койиниб келарди.

— Уйингдан илон чиққанми, болам! Тевада бойўғлидай бўлиб ўтиришнинг нимаси? Сен болага ҳеч эс кирмади-кирмади-да. Кўрган кўз нима дейди. Тор қорнига сиққан, кенг уйига сиғмабди-да дейишмайдими. Вой, боласи тушмагур-а. Вой, эси йўғ-а.

Онасининг жиккаккина гавдасига кўзи тушиши билан Шодиқулнинг юрагини соғинч ҳисси қамради. Паст-

га учгудек бир важоҳатда ирғиб ўрнидан тураркан, тағин кўзи тепаликнинг кемтик қисмига тушиб, инграб юборди.

У онасини жуда соғинганди, тепаликни эса ундан-да кўпроқ соғинганди. Икки соғинч бир бутунликни ташкил этиб, қалбини нурлантириб турганди. Энди ушбу яхлитликка путур етган, у бир қаноти уриб синдирилган қушдай маҳзун бўлиб қолганди.

У маъюс бир қиёфада тепаликдан пастга эна бошлади.

Эртаси тонгда Сафар милисанинг дарвоза қоқиб келишидан Шодиқул заррача ажабланмади. Шунингдек ҳайиқмади ҳам. У аллақачон унча-бунча нарсадан чўчимайдиган бўлиб қолганди. Шу боис, бутун хатти-ҳаракатидан дағдаға ёғилиб турган дароз ҳудуд нозирини пинак бузмай қаршилади.

— Сен бола, нега одамлар орасига қутқу солиб юрибсан? — дея дарҳол ўдағайлашга тушди Сафар милиса. — Нима, тепа онангни маҳрига тушганми? Ё отангдан қолган мулкми? Гап шу, бу сафар кечираман, бола. Агар яна ғинг дейдиган бўлсанг, чиққан жойингга тиқиб юбораман!

Шодиқул унинг пўписасига аҳамият бермай, гўштдор афтига синчков кўз ташларкан, Сафар милисанинг тепаликка ачинмаслигига ишонгиси келмади. Шу ўй унда умидга ўхшаш ниманидир туғдирди. Тепаликни хиёл таъриф этиб, бақиргунча тевани қутқаришга кўмак беринг, деди.

Бошда Сафар милиса уни фавқулодда бир диққат билан тинглади. Орада анчадан буён буёқ юзини кўрмаган дарвозага бир сира кўз югуртириб чиқди. Сўнг тошдек ҳиссиз юзида ёқимсиз кулги пайдо бўлди.

— Нима бало, у ёқда уриб каллангни пула қип қўйишганми дейман, — деди сарғиштоб кўзларини тикондек қадаб. — Тева қанақасига бизга она бўларкан? Онатева эмиш. Сен бола ақлдан озибсан. Туғов куни биттаси шунга ўхшаш гап қилувди, обориб тиқдим. Яхшиси, бунақа аҳмоқона гапларингни йиғиштир. Акс ҳолда сениям обориншимга тўғри келади. Дарвоке, кечаги қилмишингни ўзи қия бўлиб кетишингга етиб ортади. Бугун Баротдан кечирим сўра. Кечирмагунига қўйма.

Сурамайман.

— Нега?

— Чунки у котил! Сиз хам, колганлар хам, умуман хаммангиз котил!

— Жонсиз нарсага дахл килган одамга нисбатан бу сифат ишлатилмайди, укимаган.

— Ахир сиз хам шу тевада уйнаб-усгансиз, нахотки ичингиз ачимайди?

— Йук, ичим ачимайди, — Сафар милиса совук кулди. — Лекин сенга ачиняпман. Бир огиз ортикча гап килсанг, обориб тикаман, бола!

— Оборишингиздан куркмайман, ака, — Шодикул чирсиллади. — Аммо тевани бузишларига йул куймайман.

— Галвага бошингни тикма, бола.

— Тева учун шу бир бош садака, ака!

— Кани, машинага чик! — Сафар милиса унинг билагидан торткилади. — Иззатингни билмадинг, чик энди машинага!

— Факат кулга эрк берманг, ака!

Сафар мелисанинг газаби кузиб, уни машина томон сургай бошлади. Шодикул унга куч бермади. Бу кадар каршиликни кутмаган нозирнинг баттар жони чикди.

— Чик деяпман!

— Тевадан экскаваторни йукотинг, истаган жойингизга бораман.

— Тевани йукотаман, сени эса камерага тикаман!

— Мен билан ёкалашгунча, обруйингиз бор, катталар билан гаплашинг, тевани сакланг, ака.

— Аввал сен билан гаплашай!

— Ака, мен аламзадаман, — Шодикул узини босишга тиришди. — Юрагим куюшиб огрияпти. Тинчгина кета колинг.

— Урлик килма, бола! — Сафар милиса тиргалиб туриб олди. — Бутун булинмани бошлаб келиб булсада, изингни куритаман бу ердан.

Шодикул уни осонгина итариб ташларкан, бирдан хушёр тортди.

— Ана, экскаватор тариллади, тевани бузишяпти, ака, — деди.

— Ҳали сен менга қўл кўтарадиган бўлдингми! — Сафар милиса унга қайта ёпишди. — Давлат одамига-я!

— Экскаватор тариллаяпти деяпман!

— Қани, юр!

— Тевани бузишяпти, ака!

Кун қуёшли эди. Офтоб нури дарахт япроқларида ўйнар, ариқда жилдираб оқаётган сувда аксланар, кишилар юзида жилваланар, хуллас, бутун борлиқ майин нурга йўғрилганди. Томдаги бароқ мушук, бўғот четидаги қалдирғоч, кўча юзидаги ит, жамики жонлик нурга чўмилганди. Шодиқул кучли зарбадан ариқ ичига юмалаб тушган Сафар милисага боқаркан, қуёшли далани оғриқ кўролмаслигини англади. Тепаликда кечадиган ойдин тунлардан мосуво бўлганини фаҳмлади...

Энди у камера туйнугидан тушган бир парча нурга ғамгин термулиб ўтираркан, бурчакдаги қўланка ўзи томон қўзғалганини сезиб, ғаши келди. Юзини терс ўгириб олди. Шу тобда одам боласини кўришга тоқати йўқ эди.

— Омонмисиз, ака, — қўланка унинг ёнига келди. — Танимадингизми, мен Ўроқ чавандознинг ўғли Сардор бўламан. Мен ҳам сизни зўрға танидим.

— И, катта йигит бўп қопсан-ку, — Шодиқул нимадир дейиши лозим бўлгани учунгина ғўлдиради. — Нима бу ўтириш?

— Шундай... — Сардор киноямуз кулимсиради. — Нодонлар билан олишаман деб, тушиб ўтирибмиз.

— Нима гап? — Шодиқул йўлига сўради.

— Туновкуни ёзги таътилга қайтсам, кишлок бикинидаги тепаликни бузишаётган экан. Бундай қарасам, қадимий ёдгорлик. Кўҳна сопол буюмларнинг синиқлари, қўрғон деворлари кўриниб турибди. Бузманглар, дея ялинаман, қани тинглашса. Раисдан тортиб туман катталаригача чиқдим. Айни дала ишлари қизиган пайтда қанақа тепаликни гапиряпсан, дея ҳайдаб солишди.

Кеча Шодиқул сопол бўлакларини кўргандай бўлувди. Анчагина эди улар. Ҳозир шуни кўз олдига келтириб, таажжубланиб сўради:

— Қўрғон дейсанми?

— Ҳа, қўрғон. Чамаси учинчи асрларга тегишли.

— Буни сен қаердан биласан?

— Шунинг ўқишига ўқиганман-да. — Сардор уҳ тортди. — Минг йиллик қўрғон. Нодир қадимий топилма.

— Бўлса бордир, — Шодиқул ўз дардида ўртанишга тушди. — Менам тева важидан бу ерга кеп ўтирибман. Кеча қамоқдан чиқиб, бугун мана... Пешона шўр бўлса, қийин экан-да, иним.

— Тепани қутқариш керак, ака.

— Қандай қилиб? — Шодиқул теваракка кўз солиб, ночор елка қисди.

— Нима, сиз ҳам муштлашдингизми?

— Ҳа, аввал Барот семиз, сўнг Сафар милиса билан.

— Мен эса раис билан ёқалашдим. — Сардор маъюс тортди. — Ўзимни ҳеч тутолмадим. Сизга айтсам, одам эмас у. Аҳмоқона иззат-нафсини деб, ҳақиқий топилмани хонавайрон қилмоқда. Нодон одамнинг иззакашлиги жуда қиммат тураркан, ака.

Шодиқул унга савол аломати билан тикилди. Сардор ғулиб турган экан, ҳар икки гапнинг бирида сўкиниб, гапда давом этди.

— Ўша ярамас бундан икки йил муқаддам, унда у агроном эди, тепанинг устида қишлоқ йигитларидан роса калтак еган. Аввалига бирга-бирга ичишиб, кейин муштлашган. Ўшанда, тепа-пепанг билан барингни қуритмасам, энам хотиним бўлсин, деб қасам ичиб қўйган экан. Йигитларни-ку ҳеч нарса қилолмаса-да, лекин тепани бошлаяпти. Янги ер очиш баҳонасида, тупроғини Каттаўрга тўкдириб, тепаликни қуритаяпти. Лекин ҳалиям кеч эмас, тепани қутқариш керак, ака.

— Одамларни... худо уриб қўйибди-ку... — Шодиқул тиши оғригандай афтини буриштирди.

— Раис уларнинг кўпчилигига томорқа ваъда берган.

— Ё дариғ! — Шодиқул инграб юборди. — Энадек азиз тевани бир парча ерга алмаштирдими улар! Энамиз-ку у! Баримизни елкасида катта қилган-ку у! Тевасиз эндиги болалар нима қилишади? Бўврини шамолга тутмаган, теваси бўлмаган қишлоқнинг нимаси қишлоқ...

Ундаги жалава Сардорга ҳам кўчди.

— Нодирлигини айтмайсизми, нодирлигини, — дерди у титраб-қақшаб. — Тепанинг остида минг йиллик тарих яширин. Тарихни яксон қилишаяпти, тарихни...

— Агар тева бўлмаганда, мен қамоқда сиқилишдан ўлиб кетардим. — Шодиқул ўрнидан ирғиб туриб тор хонада нари-бери юра бошлади. — Ёмон руҳга асир бўлиб, оламлик киёфасини йўқотардим. Тева кўнглимни ёритиб, умид туғдирган. Энамдек азиз у менга!

— Қадимий ашёларни кўз ўнгимда яксон қилишди, — дея чинқирарди Сардор. — Қурғон деворидан чиққан ғиштларни Бозор оқсокол янги участкаси учун ташиб кетди. Катта бир хумни Салим кайфи уйига олиб кетди. Унда вино эзармиш. Бошқалар, тилла-пилла чиқиб колса-я, деган умидда юришибди. Тепанинг ўзи ҳар қандай хазинадан қимматлиги билан эса ҳеч кимнинг иши йўқ...

— Боболаримизнинг қадами теккан ер у, — дерди Шодиқул унинг гапларини деярли тингламай. — Кўз очиб кўрганимиз шу тева бўлган. Оёғимиз чиқиб-чикмай, тевага тирмашганмиз. Усиз қандай яшаймиз энди, а?

— Турк хоқонлиги даврига оид қимматли тепа шундоққина кўз ўнгимизда тупроққа қорилмоқда, — аламидан Сардорнинг ранги гезариб, лаблари кўпикланиб кетганди. — Тепалик жуда катта қўрғон, балки хон саройидир. Шакли ва жойлашиши шунга яқин. Нималарни бағрига яширмаган у. Раис билан ғидинглашиб юрмай, тўғри институтга чопсам бўларкан...

— Қамоқда ётганимда, — Шодиқул бошини тинмай сараклатарди, — қолган умримни тевада ўтказишга аҳд қилувдим. Энатевадан ҳеч қаёққа кетмайман девдим...

Улар бир-бирларини тинглашмаётганини ғусатдан пайқаб қолишди. Ўртага оғир сукунат чўкди.

— Ака, тепани қутқариш керак, - деди бир оздан сўнг Сардор ердан бошини кўтармай.

Оёклари учига тикилиб қолган Шодиқул уни қувватлади:

— Ҳа, уни қутқариш керак.

Улар бош кўтариб, камера деворларига, қалин темир эшикка, бир тутам нур тушиб турган панжарали туйнукка иложсиз боқишди. Сардорнинг боши яна эгилиб тушди.

— Мен бу ерда, у ёқда эса тепа вайрон бўлаяпти, —

деди сўнг йиғламсираган овозда. — Қандай бўлмасин уни қутқариш керак, ака.

Шодиқул темир эшикка ғазабкор тикилди. Назарида, озодликка бир одиму унга мана шу тўрт энлик темир монелик қилаётгандек, тура солиб эшикка ёпишди. Уни бор кучи билан тепа бошлади.

— Тепани қутқариш керак, оч!

Сардор шундай дея, унинг қаватига кирди. Энди иккоплашиб эшикни тепа бошладилар. Туйнук рахига қўнмоқ истаган беозоргина бир мусича бу тарақтуруқдан чўчиб, патиллаганча қайта осмонга кўтарилди.

ҚАРИНДОШЛАР

Тупроқ йўлни чангитиб келаётган автобус муюлишда тўхтаб, ундан қирқ беш ёшлар чамасидаги оқ-сариқдан келган жиккаккина жувон тушди. Аёл ерга оёқ қўйиши билан, ранги униққан ковушни тупроққа ботди. Тупроқ иликкина, майин тегди оёғига. Кўтарилган чанг секин тарқалди. У йўл бўйида ўзига қизиқсиниб тикилиб турган қизчанинг саломига алик олиб, каллаклангап тутзор оралаб, қишлоқ томон юрди. Енгил шабада димоғига янги ёпилган нон ҳидини урди.

Пастак уйлар қаторидаги янги оқланган уйга етганда аёлнинг юраги алланечук ҳаприқди. Ҳовлига соғинчли назар ташлади. Четдаги сомонхонани демаса, барча иморатлар қайта қурилган. Аёл сомонхона ёнида бир зум тўхтаб, девордаги жажжи панжа изларига зеҳн солди, маъюс жилмайди.

Сомонхона солинаётганда у кичкина қизча эди. Акаси икки пахса юзини шапатилаб, панжа изларини тушириншганди. Ҳа, ўшандан бери қанча сувлар оқди... Ҳаёт шу экан — йиллар ўтаверар экан. Энди мана шуни қурган ота ҳам йўқ, анча бўлган унинг ўлиб кетганига. Онаси неча йиллардан буён уникида. Аёл акасини кўргани унда-мунда бир келади...

У ўйга чўмган кўйи каттакон дарвозадан ҳовлига кирди. Кенг ҳовлида жон асарини кўрмай, сергак тортди. Кия очиқ даҳлиз эшигини итариб, кўрпага ўраниб ётган янгасини кўрди.

— Ия, янга, ётиб олибсиз-ку! Саломалейкум.

— Келинг, — янга ўрнидан қўзғалди, чеҳраси ёриш-ди.

— Яна елкангизми? Акам яхши юрибдиларми?

— Ха, шукр. Шу, игна санчгандай оғрийди. Кишини каери оғриса, жони ўша ерда деганлари рост экан. Хай, болалар соғ-саломатми? Ойбиййм яхши юрибдиларми? Тўй ташвишлари билан чарчамаяпсизми? Ўтиринг. Янга юқоридаги кўрпачадан жой курсатиб, кафтини оч-ди: — Омин! Кенг феъл, кетмас давлат берсин! Хуш ке-либсиз, Бахшанда.

Хушвакт булинг. Духтир-пухтирга бордингизми?

— Бордим. Тухумдай келадиган шиша бонкачаларини курсатиб, шуни ёқ-да, елкангга қуй дейди. Акангиз қўйдиням, э-э, бу ёқдан тушиб кетаверди, куриб кетгур! У куни Ражаб кайвони янги сўйилган молнинг ўт пуфаги суяк оғриғига биттаю битта даво деган экан. — Янга ўғилхонага ишора қилди. Акангиз сўйдиртирди. Иссиққина ўт пуфагини бир кунча боғлаб ётдим, сал бо-силгандай булди. Йўқ, кечадан бери яна... У елкаси-га қўл обориб, уқалаб-уқалаб қўйди.

— Шамоллатгансиз-да, янга, иссиқ тутинг.

Хай, майли, чой қуяй, — янга ўрнидан турмоқчи булди.

— Йўқ, чой ичмаган уйимми? Ётинг, овора бул-манг, — дея деразадан ташқарига қаради жувон. — Акам хам келиб қолар-а, янга?

Келадиган пайтиям булди. Э-э, шу табилчиликни топширсаям буларди энди акангиз, тинка-мадори қуриб кетди.

Анча булди табилчилик қилаётганларигаям?

— Қарийб уттиз йил, Бахшанда. Ўзи бўладими!.. Буёғи қариб қолди.

Ха, янга. Акам уч қизни чиқарди, энди икки ўғилнинг ғами... Болалар бир томондан умрни эгови экан. Мана, бошимга тушиб куриб турибман... — Аёл кигизга тушиб қотиб қолган гуруч доначаларини кафтига тера бошлади.

Ха, аста айтасизми! Ибй, саватти тагида бир то-воқ ош бор. Кеча қилувдим, қул урилмаган. Шуни иси-тиб келай, хай, Бахшанда.

— Акам келсин, бирга ермиз...

— Нима гап? — Янга аёлнинг ташвишманд чехрасига синчков тикилди. — Қудангиз катта сўраяптими?

— Бир оз катта сураяпти. ЗАГСни туйдай қиламиз, минг қилсаям кенжамиз, дугоналари куп, депти. Яна алламбало, оти нимайди... Ха, ансамбль. Шахарда қандайдир ансамбль бор экан...

— Артистлар-да?

— Ха-ха! Ўшани чақирсак, деган гап қилибди келин тушмагур Нуриддинга.

— Сиз аёл қудога айтмадингизми, ошириб қилишга қурбим етмайди, деб? Қолаверса, билади беш болани ёлғиз бош билан катта қилганингизни. Кетидан яна турттаси етилиб келаяпти.

Аёл жимгина кафтидаги гуруч доналарини санагандай титкилаб утирарди.

— Шу уғлингизам нима қиларди бурни кутарилганига оғиз солиб, уз тенгидан топмайдими! Хали куп қийнайди улар, олди-бердини чузиб...

— Бир амалларман, янга. — Аёл оғир тин олди. — Шахардан артист чақирмасам хам, дабдабали қилмасам хам, эл қатори утказармиз. Кунгил иши, Нуриддиндаям айб йук.

Шу пайт ташқаридан қадам товуши эшитилди. Аёл чаққонлик билан урнидан туриб, акасига пешвоз чиқди. Янга хушламайгина қузғалиб, курпани тахмонга йиғдида, бахмал нимчасини кийди.

Ховлида ака-сингил ахвол сўрашишарди:

— Уйга утмайсиз, ака? Онам сураётувдилар.

— Хеч қул тегмайди. Ўзинг биласан, пилла даври. Хали уёққа чоп, хали буёққа, яхшиям янганг қурт олмаган.

— Янгамниям мазаси булмай қолибди.

— Шуни айтаман-да.

Ака қулларини сочиққа артиб дахлизга кирди. Остонага утириб оёғидаги қизғиш латта этигини ечди. Пайтавасини олиб, бир четга қуйди. Дахлизни тер аралаш пайтава хиди тутди.

— Хўп, туй қачон, туй? — сўради у тўрга чиқиб чордона қураркан.

— Энди, ака, бориб сиз хам қудолар билан гаплашиб куринг, дегандим. — Аёл унинг ажин тимдалаган

қорамағиз юзидан қуйини олиб ерга қаради. — Бир тоға етти отага тенг дейдилар.

— Тўғрику-я гапинг... — ака дастурхон кўтариб кирган аёлга алаҳсиди. — Ҳа, сен қалайсан? Оғриғи босилганми?

— Ўша-ўша, ҳалигача ётувдим...

Аёл туриб янгаси ортидан ўчоқ бошига юрди. Бирпасдан сўнг бир товоқ ош олиб кирди. Ош ҳидини олган семиз бароқ мушук миёвлаб эшикдан бош суққанди, янга бобиллаб берди:

— Пишт-э, қирилиб кеткур! Ошхонада сичқонлар ўйнайди, буни кўзи дастурхонда! Пишт!

Аёл номига бир-икки чимдим ош еган бўлди.

— Ман қайтсам буларди, ҳали-замон автобус бўлмай қолади.

— Кетарсан, жиянинг келса, мопедида олиб бориб қўяр. Ака бошини эгиб, кафтидаги гуруч доналарини суриб-суриб тортди. — Пиллани териб олайлик... Бу раис анча балфеъл чиқди. Бир кун кўринмай қолсанг...

— Бозор кунлариям бундай оёқ чўзмайдилар, — гапга аралашди янга.

— Ол, ошдан ол! — Ака пиёладаги чойдан ҳуплади. — Энди сен ҳеч чўчимай тўйни бошлайвер. Ўзи ҳамма нарсанг етарлими?

Аёл худди шуни кутиб тургандай ялт этиб акасига, сўнгра янгасига қаради. Ботинмайроқ гап бошлади:

— Кеча онам билан борини ҳисоб-китоб қилиб чиқдик. Етарлидай кўринди-ю, шу... бироз гуручига қўлим калталик қилиб турибди. Йиғилиб қолган пенсиямни акангдан сўра, ҳарна бир томонини кўтаради, деб онам қўймай юборувдилар...

— Онам юбордиларми, ҳм-м... шунақа де, — ака ош еёишидан тўхтаб, тағин чойдан ҳуплади. — Ҳа, бор етти-саккиз ойлик пули. Лекин уни йиғиб қўяяпман. Ўзига ярайди. Онани умрбод бермаган-ку! — у биласига оқаётган ёғни ялади-да, яна ошга қўл чўзди.

Аёл ҳозиргина эшитганига ишонмагандай аввалига акасига қараб қолди. Сўнгра уятли бир гап эшитгандай кўзларини олиб қочди. «Нима деди акам? Ўзига ярайди... Нима? Ўлимлик... Акам онамни пенсиясидан унга ўлимлик йиғаяпти! — Аёлнинг тирноғигача жимир-

лаб кетди. Куз олди бирдан хиралашиб, дастурхон, ош, нон — ҳаммасини парда тутди. — Ё товба! Акам онамни ўлимини уйлаб, пул йиғаяпти. Мен нимагадир бу ҳақда уйламабман. Худди онам умрбод улмайдигандай... Мабода, улсаям, наҳотки унинг ўлимига пул тополмасам?! Шу акаси шундай дедими? Наҳотки, шунчалик... Эх, нимагаям келди шу ерга?!

– Ҳа, қовоғинг осилди. Сен ҳам, онам ҳам эртани уйламаяпсизлар! Туй нима у, утади-кетади уйин-кулги билан. Мана, ун беш йилча булди-а, онам сеникида, эринг улгандан бери, туғрими? Шунча йил бериб, юбориб турдим. Ёлғиз қул эдинг. Мана, энди каттанг коватингга кирди, кейингисиям кираяпти... Ҳа, энди эртасиниям уйлаш керак-да, бу кампир! Саксонга борди, етар невараларига едиргани...

Аёлнинг қулоғига гап кирмас, шундоққина ёнида кимдир ғунғир-ғунғир овоз чиқараётгандай булаверди, буғзига нимадир тиқилди.

Бундан ун беш йил олдин эрининг жасади тепасида шундай булган: кузини туман босган, қулоқлари том битган, буғзига ёнғоқдек нарса тиқилиб, на дод солиб йиғлашга қуяди, на унсизгина утиришга. Оғзини каппа-каппа очади, боши билан елкалари учиб-учиб тушади...

... мана ҳозир туради-ю кетади, ана, ҳозир. Ана шу остонадан ҳатласа булди, кейин ҳаммаси яхши булади! Ана, ана шундай, яна бирпас юрсин, яна...

Ранги униққан ковушлари тупроққа ботиб бораётганда, аёлнинг кўзлари хийла тиниқлашган, қишлоқ узра оқшом чукаётган эди.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Шайлолик (*А. Расулов*) 3
Белбоғ 7
Тоғу тошларда 63
Ғанимлар 125

Ҳикоялар

Етим қолган гуллар 192
Кекса тут 197
Тунги меҳмон 205
Қуёш тутилган кун 217
Қабртош 230
Сут сотувчи бола 239
Даштда 244
Али онадан 253
Бўрон қўпган кун 260
Қудуқ 268
Қизча 278
Энатепа 286
Қариндошлар 298

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

БЎРОН ҚЎПГАН КУН

Қисса ва ҳикоялар

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2007

Муҳаррир *Н. Шоймардонов*
Рассом *Ш. Туронов*
Бадиий муҳаррир *М. Алламов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусаҳҳиҳлар: *Н. Охунжонова, Ш. Хуррамова*
Саҳифаловчи *Л. Бацева*

Теришга берилди 11.01.07. Босишга рухсат этилди 10.02.07. Бичими $84\times108^{1}/_{32}$. Петербург гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 15,96. Нашриёт-ҳисоб табоғи 15,99. Адади 5000 нусха. Буюртма № 3260. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.

ISBN 976-9943-00-084-1